

પરિપક્વ વિદ્વાનું પરિણત રૂપ

આદ્યશંકરાચાર્ય ચિરંજીવ વિવેકચૂડામણિનું નંપાદન એક અનોખી સંભાળના માંગી લે તેવું કામ છે. અન્ય ન સ્વરૂપ અને કાળમય જગ્યાના આ શ્રંગમાં વેદાન્તના અતિ ગંભીર પ્રમેયોનાં નમાવેશ થયો છે. શાંકરવેદાન્તના આમૂલ્યજ્ઞાના વિદ્વાન ન હોય તે આ કાર્ય કરવાની ચેષ્ટા કરે તો 'અજ્ઞાણેષુ શ્વાસરઃ' કરવા જેવી સ્થિતિ થાય. શ્રી સુરેન્દ્રભાઈ જી શાહે જ્યારે વિવેકચૂડામણિનું પ્રકાશન કરવા માટે સૂચન કર્યું ત્યારે વેદાન્તવિદ્યામાં પારંગત ગુજરાતી વિદ્વાનની એક અર્થમાં શોધ કરવી પડી અને તેમાં અનામિકા નાર્યંવતી કચી થકે તેવા વિદ્વાન તરીકે સમિતિને આનાર્થ ભાઈશંકરભાઈ પુરોહિત નોંધયા.

ગુજરાતના સાબરકાંઠા જિલ્લાના હાલમાં ગામમાં નંદકાશી અને પવિત્ર બ્રાહ્મણ શ્રી બેનરભાઈના ઘેર જન્મી પેટપાદમાં પંડિત ચંદ્રશેખર દ્વિવેદીજી (કે જેઓ આજ પુરીમાં જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્યનું પદ અલંકૃત કરી રહ્યા છે તેમની) પાસે નંદકૃત અને પંડિતગત આનાર્થ વેંકટેશ્વર દીપિકાર પાસે શાંકરવેદાન્તનું અધ્યયન કરનાર શ્રી ભાઈશંકરભાઈ વેદાન્તચાર્ય અને સાતિન્યાચાર્ય છે તેઓએ વર્ષો સુધી મુંબઈ ખાતે ભારતીય વિદ્યા ભવનમાં સેવા આપી છે. છેલ્લા ૧૭ વર્ષ સંસ્કૃત મહાવિદ્યાલયમાં પ્રાનાચાર્ય તરીકે સેવા બજાવી હાલમાં ત્યાં આસીસ્ટન્ટ હાઈકોલેજ તરીકે સેવા આપી રહ્યા છે. વિવિધ નમિત્તિઓમાં તેમજ યુનિવર્સિટીઓમાં સેવાઓ આપનાર આ સન્નિધિ વિદ્વાને ૧૦થી વધુ વિદ્યાલયોએ વિદ્યાવાચસ્પતિ(પી એચ ડી)ની પદવી માટે તૈયાર કર્યા છે.

શ્રી ભાઈશંકરભાઈની નંદકૃત વિષયક મૂલ્યવાન સેવાઓ બદલ ૧૯૭૩માં ભારત નરકાગે તેઓને આદર્શ નંદકૃત શિષ્ય તરીકે પુરસ્કૃત કર્યા છે.

વિષેકચૂડામણિના સ પાદન માટે સ રૂકૃત નેવા નમિતિને તેઓની ને
પ્રાપ્ત થવા બદલ સેવા સમિતિ આનંદ અને જોગવની લાગણી અનુભ-
વે સ્વાભાવિક છે આ ન પાદનમાં શાંતિ-વેદાન્તના સિદ્ધાન્તોનું સર-
વિવેચન અને પ્રસંગગ્રંથી ભાષામાં નમસ્કૃતી આપતી ભૂમિમાં
એમની હોત વિદુત્તનું પશ્ચિમ દેશ કતી રામજ જે કોઈ પણ પ્રારભના
વિદ્યાર્થીને કે વિદ્વાનને જે અ પ પશ્ચિમે પદ વાક્યે જ્ઞાનના મુગ્ધભૂત
મિદ્યાન્તો હસ્તગત કરવા હોય તે આ પ્રસ્થાવના વાસ્તવમાં ઉપયુક્ત
બની શકે તેવી મને શ્રદ્ધા છે આશા રી ભાગી જીવ્યાઈ પુરોહિત
પાતેથી હજુ સ રૂકૃતગ્રંથી સમાજ વધુ સેવાઓની અપેક્ષા રાખી શકે
તેમ છે હું સ રૂકૃત સેવા સમિતિ અને તેના ર્થે દ્રશ્ટીઓ વતી તેમનો
અન કરમપૂર્વક આભાર માનું છું

આ ગ્રંથના પ્રાપ્તિમાં શ્રી મોગેન્દ્રભાઈ મેઘી તરફથી જ્ઞાનમા
પ્રાપ્ત થયેલ મનનનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે હું જ્ઞાનનો
અ તકરમપૂર્વક આભાર માનું છું

ગ્રંથના પ્રકાશનાર્થે શ્રી રમેશભાઈ મહેતા અને શ્રીમતી મીરાબહેન
મહેતા તરફથી મોલા તાલકાર બદલ દ્રશ્ટે તરફથી આભારની લાગણી
વ્યક્ત કરું છું

એમ-જ, ૨૭/૫/૨૧

શાસ્ત્રીનગર

અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૩

ગીતમ પટેલ

પ્રમુખ

સ રૂકૃત સેવા સમિતિ

અનુક્રમ

ભૂમિકા

૧. શ્રી જગદ્ગુરુ ઇંદ્રચાર્ય : જીવન અને કાવ્ય	૧
૨. શ્રી ઇંદ્રચાર્યની રચનાઓ	૧૪
૩. વિવેકચૂડામણિ	૧૮
૪. સાધનચતુષ્ટય	૧૯
૫. મહાપ્રકાશ	૨૦
૬. લક્ષ્મણી અભેદબોધ	૨૧
૭. જ્ઞાનની અનિવાર્યતા	૨૨
૮. અનાન્મતસ્તવનું જ્ઞાન જરૂરી	૨૩
૯. ચિંગશ્ચરીર	૨૪
૧૦. પંચકોષ	૨૫
૧૧. અવિદ્યા અને માયા	૨૬
૧૨. ત્રિવિધ ચરીર	૨૯
૧૬. નૈષ્કર્મ	૩૦
૧૪. જીવનમુક્તિ ને પ્રારબ્ધ	૩૧
૧૫. તત્ત્વસ્વરૂપ	૩૪
૧૬. ભારતીય દર્શનોનાં વિચાર-વિષય	૩૫
૧૭. દ્રુત અને અદ્રુત દર્શનો	૩૬
૧૮. જીવ અને ઈશ્વર	૩૬
૧૯. ભ્રમનું સ્વરૂપ	૩૮
૨૦. સત્તાની ત્રણ અવસ્થાઓ	૩૮
૨૧. બ્રહ્મસ્વરૂપ	૪૦

૨૨ ગુમિનુ સ્વરૂપ	૮૧
૨૩ ગુમિન લેન બન રેદાનતના મને	૪૨
૨૪ વેદાન્ન અને નાના	૮૩
૨૫ માયા શું છે ?	૮૭

વિવેકચૂડામણિ

૫૦ થી ૨૮૪

ત સ્કૃત શ્લોકો, અન્વય, અનુવાદ અને સમજૂતી ગાથે

આ જ લેખકની અન્ય રચનાઓ

૧. વામનપુનાબુ—ગુજરાતી અનુવાદ (આવૃત્તિ બીજી) પ્રકાશક—
નરેન્દ્ર સાહિત્ય વર્ધક મથકલપ, અમદાવાદ
૨. શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્ય—(૨ છ આવૃત્તિ) પ્રકાશક—શ્રિવલ્લભ દ્વરક,
મુબઈ
૩. સંસ્કૃત—આપણો અમૂલ્ય વારસો, પ્રકાશક, ભારતીય વિદ્યા ભવન
મુબઈ
૪. સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનું સંસ્કૃત સાહિત્ય—પ્રકાશક—
અમરપુત્રપાત્ર સ્વામિનારાયણ મંદિર, અમદાવાદ
- હવે પછી
૫. અમૃત સમીપે—તો અને ઉપનિષદોના શ્રેણિક મંત્રોનું વિવરણ
૬. ભારતમય નરનિર્માણ—અનિમ શનાઈના ભારતના ઘડવૈયાઓના
રમિત સંસ્કૃતો અને કાવ્યો (૧ સ્કૃત)
૭. રામાયણમ—નવ્ય સંસ્કૃતમાં ગદ્યમાં રામાયણકથા

શ્રી રમેશભાઈ મહેતા

અને

શ્રીમતી મીરાંબહેન મહેતા

દ્વારા

શ્રી ઠાકોરલાલ કેશવલાલ મહેતા

દ્રુષ્ટના સૌજન્યથી

ભૂમિકા

૧. શ્રી જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્ય

૧. જીવન અને કાવ્ય

લોકમાન્ય નિલકંઠા મતે શ્રી શંકરાચાર્યનો જીવનકાળ ઈ. સ. ૬૯૦ થી ૭૨૨ છે.

માતમી-આઠમી સદીમાં ભારતમાં ચોમેર રાજકીય અને ધાર્મિક આંધી પ્રવર્તતી હતી. સમ્રાટ હર્ષનું વિશાળ સામ્રાજ્ય પત્તાના મળેલની જેમ વેરવિખેર થઈ ગયું હતું. 'મારે એની તથવાર'નો ન્યાય પ્રવર્તતો હતો. વામમાર્ગી તાંત્રિકોના હાથમાં બૌદ્ધ ધર્મનો દોર સરકી પડ્યો હતો. તેઓ બેફામ કામુક્તાને ધર્મસાધનાનું સોહામણું નામ આપતા હતા. હિંદુ ધર્મ અનેક સંપ્રદાયો તેમ જ સંકીર્ણ ઉપાસના-બેદોથી વિકૃત બન્યો હતો. દેવદેવીઓની આરાધનાના નામે નિર્દોષ માણસો અને પ્રાણીઓનાં લોહી રેડાતાં હતાં. કાપાલિકો તથા અધોરીઓના ભયથી લોકો ધૂંજતા હતા. આવા અધાધૂંધીભર્યા સમયમાં ભારતના દક્ષિણ કાંઠે કેરળમાં કાલ્લી નામે નાના ગામમાં એક બાળકનો જન્મ થયો. બાળકની અપ્રતિમ પ્રતિભા પાસખી પિતાએ પાંચ વર્ષની વયે જ તેનો યજ્ઞોપવિત સંસ્કાર કર્યો. (સામાન્ય રીતે બ્રાહ્મણ બટ્ટને ૮મા વર્ષ પહેલાં યજ્ઞોપવિત આપવાનું વિધાન નથી.) એ પછી ટૂંકમાં જ પિતા પરલોક સિધાવ્યા. જસીબ છતાં સંસ્કારી માતાએ બાળકને સંસ્કાર અને શિક્ષણ આપ્યાં. આઠ વર્ષ વયમાં કુશાગ્રબુદ્ધિ બાળકે વેદો કંઠસ્થ કર્યાં.

આ અત્યંત મેધાવી અને પ્રખર તેજસ્વી બાળકે પોતાનું જીવન-કાર્ય નક્કી કરી લીધું હતું. તે સામાન્યજનની જેમ જીવવા નહોતો

ઈચ્છતો, પોતાના કાપની સિદ્ધિ માટે એણે ઘર છોડવાનું હતું. પરંતુ વહાલસોપી અસાધ્ય માતા એને એમ કરવા દે તે સંભવિત નહોતું.

મહાપ્રસ્થાન

એક સમયે મા સાથે એ નદીએ નહાવા ગયો. મા ઘાટ પર કપડો ધોતી હતી ને બાળક નદીમાં નહાતો હતો. ઓચિંતા એની ધીસ સાંભળી મા ચોંકી ઊઠી. જોયું તો પુત્ર વિહ્વળ અને ઘસડાતો જણાયો. કરુણાર્દ્ર સ્વર એણે માને કહ્યું : “મા, મને મગર જેવી જાણ છે. જો તું મને સંન્યાસી થવાની છૂટ આપે તો જ એ મને છોડે. જો હું સંસારી જીવનનો અંત આણું તો જ દેવનો અંત થતો અટકે.” બાળકના ઊગરવાનો અન્ય ઉપાય ન જણાતાં માએ કથવાને મને એને સંન્યાસી થવાની છૂટ આપી.

કેરળનો આ કિશોર રમણનો—કુટાતો નર્મદા કાંઠે ઓઝારેશ્વર (ઈન્દોર નજીક) પહોંચ્યો. ત્યાં ગૌડપાદના સિષ્ય ગોવિંદપાદનો આશ્રમ હતો. બ્રહ્મસાની ગોવિંદપાદ આ તેજોમૂર્તિ બાળકને જોઈ ખૂબ જ પ્રસન્ન થયા અને અપકવ વધ છતાં એને સંન્યાસની દીક્ષા આપી બાળકની તીવ્ર મેધા અને અસાધારણ પ્રતિભાથી પ્રભાવિત ગુરુએ એને ભગવાન શંકરનો જ્ઞાનાવતાર માની “શંકરાચાર્ય” નામ આપ્યું.

વિદ્યદેગી કાર્યકલાપ

અગિયાર વર્ષની ઉંમરે સકલશાસ્ત્ર-પારંગત શ્રી શંકરાચાર્ય ગુરુની આજ્ઞા વહી ઉત્તર તરફ પ્રયાણ કર્યું અને બદરીકાશ્રમમાં (આજના બદરીનાથના સ્થળે અગાઉ ભોરનાં વૃક્ષોનું ગૌચ જંગલ હતું તેથી તે સ્થળ બદરીકાશ્રમ કે બદરીવન તરીકે ઓળખાતું) જઈ કઠોર તપ આદર્યું. તપપૂત આચાર્ય ત્યાં ઉપનિષદો, બ્રહ્મસૂત્રો અને ભગવદ્ગીતા પર બાખો લખ્યાં. બદરીનાથના મંદિરને જમીનદોરાત કચી બોલ્લોએ મૂર્તિઓને નજીક વહેતી અલકનંદાના ધરામાં નાખી દીધી હતી; તે કઢાવી, મંદિરનું નવનિર્માણ કચી, મૂર્તિઓની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરાવી. ત્યાર પછી

દિયોર વધના તેજ:પુંજ આચાર્ય કાઢી ગયા. ત્યાં એમણે અનેક સંપ્ર-
દાયોના વિદ્વાનોને એકઠા કર્યા અને વેદાદિ શાસ્ત્રોના તાત્પર્ય નિર્ણય
માટે આવાહન કર્યું. તેમણે પોતાનો સિદ્ધાન્ત રજૂ કર્યો : “જુદાં જુદાં
દેવદેવીઓનાં સ્વરૂપો એક માત્ર બ્રહ્મનાં જ કાલ્પનિક રૂપો છે. પરમ
સત્ય તે એક માત્ર બ્રહ્મ જ છે. નિર્ગુણ નિરાકાર બ્રહ્મ જ જગતની
ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનું એક માત્ર કારણ છે. બ્રહ્મ સ્વયં નિર્ગુણ
નિરાકાર હોવા છતાં પોતાની માયારૂપી શક્તિથી સર્ગુણ સાકાર બને છે,
ત્યારે તે ઈશ્વર કહેવાય છે. આ ઈશ્વર જ જગતનાં ઉત્પત્તિ વગેરે કરે
છે. જીવ પણ વાસ્તવમાં બ્રહ્મ જ છે. અંતઃકરણમાં પ્રતિબિંબિત બ્રહ્મ
જ અહંકારના સંબંધથી પોતાને સંસારી, કર્તા ભોક્તા, પાપી, પુણ્યધાળી
માને છે. આ જગતની સમગ્રજૂ જ સંસાર-અંધનનું મૂળ છે. ‘હું જ
બ્રહ્મ છું’, ‘આ આત્મા જ બ્રહ્મ છે,’ ‘આત્મા જ જ્ઞાનરૂપ છે’. વિશ્વ
અજ્ઞાનને લીધે જ પુણ્ય ભાસે છે. બ્રહ્મને છોડી વિશ્વની કોઈ અલગ
સત્તા નથી. આ પરમ સત્યનો સાક્ષાત્કાર થતાં જીવનો જીવભાવ ટળી
જાય છે ને તે પોતે સત્ય જ્ઞાત તેમ જ આનંદરૂપ હોવાની અનુભૂતિ
પામે છે.” શ્રી શંકરાચાર્યે, આ મત પોતાનો નથી પણ ઉપનિષદોનો છે,
બ્રહ્મસૂત્રો અને ગીતા પણ આ જ વાત કહે છે. એમ વાક્યમટ્ટતાથી
અને વેદાદિ પ્રમાણોથી સાબિત કર્યું છે શરૂઆતમાં તેમના મતનો અન્ય
સંપ્રદાયવાદીઓએ પ્રખર વિરોધ કર્યો. પણ આચાર્યની અબાધ્ધ દલીલો
અને અપ્રતિમ પ્રતિભાએ એક પરમાત્મા જ પરમ તત્ત્વ છે—એ વાત
ધણા વિદ્વાનો તથા જનસાધારણના દિલમાં ઠસાવી, ધીરે ધીરે આ બાળગુરુ
ફરનું મોટું સિદ્ધમંડળ જામ્યું ને એમને લઈ એમણે સમગ્ર દેશમાં
ભ્રમણ કરવા માંડ્યું. આચાર્યે ત્રણ વાર અખિત ભારતની પદયાત્રા
કરી હતી.

મંડનમિત્ર

પૂર્વમાં મિથિલામાં એ સમયે કટ્ટર મીમાંસક મહાપંડિત મંડનમિત્ર
વસતા હતા. તેઓ કર્મકાંડને જ પરમ પુરુષાર્થનું સાધન માનતા;
જ્યારે આચાર્ય શંકર-વેદ પ્રેરિત કર્યો પણ સ્વર્ગાદિ જ આપી શકે,

જે નરવર છે, નાશવત કંઈ આપનાર કર્મો, પરમ કલ્યાણનું નાશન ન બની શકે, વળી ફળની ઈચ્છાથી કર્મ કરનાર મર્મબુદ્ધિવાળો તોવા છતાંયે નિરલંકાર ન તોઈ શકે, પુણ્યના બાવ વગર કર્તૃબુદ્ધિ વગર કર્મ થાય જ નહિ માટે કર્મ શાસ્ત્રમત કે શુભ ભાવનાથી પ્રેરિત હોય તોયે ફક્ત માયોનો નાશ જ કરી શકે, અતઃકરણની શુદ્ધિનું કારણ પણ બની શકે, પરંતુ આત્મજ્ઞાન અથવા પરમાત્મદર્શન કે મુક્તિનું નિર્મિત તે ન જ બની શકે” એમ કહેતા હું જ શુદ્ધ બુદ્ધ પરમાત્મા છું, તારું સ્થાવર જગમ જડજોતન જગત મારાથી અભિન્ન છે એક જ વિશ્વાત્માથી, ક્રીટ પત્તળથી લઈ બ્રહ્મા વિષ્ણુ સુધી સૌ કંઈ વ્યાપ્ત છે અને હું પણ એ જ પરમાત્માનું રૂપ છું, આ જાતની અનુભૂતિ જ જીવને શિવ બનાવી શકે અને આ અનુભૂતિ જ સંસારજન્ય બંધને તથા શુભ દુઃખના બંધેડાથી એને મુક્ત કરી શકે—આ વાત આશ્ચર્ય અનેક મુક્તિ પ્રયુક્તિઓથી તેમ જ શાસ્ત્રપ્રમાણે ટાંકી અસંદિગ્ધ રીતે પ્રતિપાદિત કરતાં હતાં મહાનમિત્તા એમના જ્ઞાનાના અન્યત્ર પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાન હતા દેશદેશીતરથી ઝિલ્લાસુએ એમના ચાણે બેસી શાસ્ત્રાધ્યયન કરતા એમના ઘેર અવિરત ચાલતી શાસ્ત્ર ચર્ચાઓ સાંભળતાં સાંભળતા મન્ય પોષક પણ સંસ્કૃતમાં શાસ્ત્રચર્ચાઓ કરતાં એમ કહેવાય છે આશ્ચર્ય શબ્દે તેમને શાસ્ત્રાર્થ કરવા પડ્યાર ક્યાં જે એમણે સહર્ષ સ્વીકાર્યો શાસ્ત્રાર્થ વાપ ત્યારે જ્ય પરાજાનો નિર્ણય કરનાર મધ્યસ્થી જેઈએ મધ્યસ્થી અસાધારણ વિદ્વાન અને વિખ્યાત હોવો ઘટે ભારતના જે અપ્રતિમ ઉદ્ભવટ વિદ્વાનાના જય પરાજાનો નિર્ણય કરવા મધ્યસ્થી ઢાયાથી લાવવો ?

મધ્યસ્થીનો નિષ્કર્ષ

છેવટે શકર જ તોડ અણુયો મડન પડિતની પત્ની ‘ભારતી’ જાણે સરસ્વતીનો અવતાર હતી, એની નિષ્પક્ષતામા પણ આશ્ચર્યને વિશ્વાસ હતો એટલે એમણે એને મધ્યસ્થી બનવા વિનંતિ કરી કહે છે કે પતિ પગાજિત થાય તો તેમ કહેવામાં પોતે કદાચ અચકાપ માટે એ સિદ્ધ ચોગિતીએ બંને વાદીઓના ગળામાં પુષ્પમાળાઓ પહેરાવીને જોની માળા કરમાય તે પરાજિત એમ જાણથી મધ્યસ્થી સ્વીકારી.

દૂર દૂરથી આવેલા કુનૂલલભર્ગ વિદ્વાનોની વિશાળ સભામાં એક-વીસ દિવસ શાસ્ત્રચર્ચા થાવી. અને મંડનમિશ્રની માળા કરમાઈ, નિર્ણય સ્વયંસિદ્ધ હતો. મંડન પંડિતે આચાર્યના શિષ્ય બની ઘરત પ્રમાણે સંન્યાસ સ્વીકાર્યો. સુરેશ્વરાચાર્ય નામ ધરી તે આચાર્યના મુખ્ય ચાર શિષ્યોમાં સ્થાન પામ્યા. શ્રી શંકરાચાર્ય સૌપ્રથમ દક્ષિણમાં તુંગભદ્રાને તીરે શૃંગેરીમાં ચારમાંનો એક મઠ સ્થાપી સુરેશ્વરનો એ મઠના પ્રથમ આચાર્ય તરીકે અભિષેક કર્યો.

પ્રખર પંડિત મંડનમિશ્રના પરાભવની વાત સર્વત્ર વાયુવેગે પ્રસરી ગઈ ને આચાર્ય શંકરનું કામ અત્યંત પ્રસિદ્ધ થઈ ગયું. આચાર્ય પ્રતીકોની ઉપાસનાનું ખંડન નહોતા કરતા. તેઓ કહેતા કે: “પ્રતીકો-પાસના (મૂર્તિપૂજા) મનને એકાગ્ર કરવા માટે જરૂરી છે. પણ પ્રતીક જ પરમ સત્ય છે એમ માનવું ખોટું છે. ખાંડનો ઘોડો ખાંડ છે, પણ એ ઘોડો જ એક માત્ર ખાંડ છે એમ માનવું જોમ ખોટું છે તેમ સર્વવ્યાપી પરમાત્મામાં સૌ કાંઈ છે. આ દષ્ટિએ કોઈ પણ વસ્તુને પરમાત્માભાવે ભજે એમાં કાંઈ ખોટું નથી. પણ એ જ વસ્તુમાં, અમુક દેવ-દેવીના રૂપમાં જ પરમાત્મા છે અન્યમાં નથી, એમ માનવું ખોટું છે. આવી સંકીર્ણ માન્યતા માણસોને સંકીર્ણ, ભેદભાવ વધારનારા અને કલ્યાણોર બનાવે છે. આવા માણસો ઈશ્ટની આરાધનાનો હેતુ વીસરી અન્યથા ખંડનમાં રાહે છે ને સસારને યાદવાસ્થળી બનાવી પરમાર્થથી ભ્રષ્ટ કરે છે ને પોતેજ ભ્રષ્ટ થાય છે.”

આચાર્યની સર્વાંગીણદષ્ટિ

ભગવાન શંકરાચાર્ય નિર્ગુણ પરબ્રહ્મને જ પરમ સત્ય માનતા હોવા છતાં પ્રાણીમાત્રના આત્મવિકાસનો ભેદ સારી રીતે મારખે છે. તેઓ જ્ઞાન જ પરમ કલ્યાણનું સાધન છે એમ કહેવા છતાં, કર્મ અને ભકિતનો પણ સાધક અવસ્થામાં અનિવાર્ય ઉપયોગ છે એમ વારંવાર કહે છે. પોતાના જીવન દ્વારા પણ એમણે નિષ્કામ કર્મ અને સાત્ત્વિક ભકિતની ઉપયોગિતા દર્શાવી છે ને ઉત્તમ પ્રતિષ્ઠા અર્પી છે. તેઓ પરમ જ્ઞાની

ઉપરાંત આદર્શ કર્મયોગી અને નિષ્કાવાન ભક્ત પતા ઝઝાવાત જેવું અવિરત કર્મમય જીવન જ એમને માટેનું 'કર્મયોગી' સિદ્ધ કરે છે ને કર્મનું ગીરવ વધારે છે એમનાં ભાવભરપૂર ભક્તિસ્તોત્રો એમને 'ભક્ત રાજ'નું મિરુદ અપાવે છે આચાર્ય શ કરે એક બાજુ હિંદુ ધર્મને નવી દૃષ્ટિ આપી અને 'ઉપાસનાભેદો છતાંય વિવિધ ઉપાસનો એક જ પરમાત્માનાં વિવિધ રૂપો છે'—એમ સિદ્ધ કરી હિંદુધર્મને એક આધાર થિલા પર પ્રતિષ્ઠિત કર્યો જે ધર્મ કે ઉપાસના આત્માને અહીં જ આનંદાનુભૂતિ ન કરાવે, પ્રાણી માનમાં રહેલા વિશ્વાત્મા સાથે અત્યેદ બુદ્ધિ ન પ્રગટાવે, કેવળ પરલોકના સુખના પ્રયોજન પર પ્રતિષ્ઠિત હોય, તે ધર્મ કે ઉપાસનાનું ગારું મૂલ્ય નથી આત્માને સર્વાત્મા રૂપે ઓળખવો એ જ જીવનની પરમ સિદ્ધિ છે એ જ મુક્તિ છે આવા સર્વ ઐક્યના નક્કર અને દઢ વિચારનો પુરસ્કાર કરી કહી શકરે હિંદુઓની ધર્મદૃષ્ટિને સંકીર્ણતાથી ઉગારી ભ્રમભ્રમમાંથી મુક્ત કરી અને અજવાળી વિવિધ સત્તા અને ભક્તોના ચરિત્રોમાં દેખાતી એકાત્મ બુદ્ધિ મોટી ભાજે શ કરના તત્ત્વદર્શનની હેન છે હિંદુઓની ધર્મ સંપ્રદાયતા શ કરના તત્ત્વદર્શનનો જ ઓજાર છે 'एक सद् विमा बहुधा बदन्ति'—એક જ સત્યને વિદ્વાનો વિધવિધ નામે ઓળખાવે છે આ સંગ્રહેદની ઉક્તિને અસાધારણ મેધાથી ભારતીય જીવનમા પુનઃ પ્રતિષ્ઠિત કરવાનું શ્રેષ્ઠ આચાર્ય શ કરને ફાળે જાય છે

કલ્પલક્ષ્મીભૂતિ શંકર

એક સમયે કોઈ કથાલિપિ થયેલી મૂર્તિ સાથે એક સ્ત્રીનું મહાદાન આપવાની તૈયારીમા હતો અચાનક આચાર્ય ત્યાં જઈ ચઢયા શરૂઆતમા તેમણે નરમેધ અધમ કાચ છે એમ અનેક દલીલોથી સમજાવવા ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો પણ એ માન્યો નહિ, ને પોતાનું કુકૃત્ય કરવા તત્પર બન્યો આચાર્ય દેવીની મૂર્તિને ઉપાડી જમીન પર પછાડી, ચોટ્ટરૂપ ધરી પડકાર કર્યો 'મૂક, દેવી કદી પોતાનાં ચત્તાનોના રક્તની ખાસી છોટી નથી એ તો જળજળનની છે, કચ્છામયી છે નરપથ / જો તારી દેવી લોહી તરસી હોય તો ભલે માડુ લોહી પી લે ચલાવ તારુ ઘણિયાર મારી ગરદન

પર. આચાર્યના પુણ્યપ્રકોષથી આલો બનેલો કાપાલિક છૂમંતર થઈ ગયો ને રક્ષિત નાસીને એમણે આચર્ય બનાવી ઘેર પહોંચાડી.

માતૃભક્ત શંકર

આચાર્યના બુદ્ધિવૈભવ જોટલો જ ભાવનાવૈભવ પણ સમૃદ્ધ હતો. બાળ શંકર જ્યારે ઘર છોડી રહ્યા હતા ત્યારે માતાએ ગદ્ગદ કંઠે કહ્યું : “બેટા, તારી આ અનાથ મા તારે હાથે અંતિમ સંસ્કાર (અગ્નિ-દાહ) પણ નહિ પામે એ કેટલી કડુસુતા છે !” બાળકે ભાવનીતરતી વાણીમાં ઉત્તર આપ્યો : “મા, ચિંતા ન કર, જ્યાં હોઈશ ત્યાંથી તારા અંતિમ સમયે હાજર થઈશ ને મારે હાથે જ તારો અગ્નિસંસ્કાર કરીશ.” અને બન્યું પણ એમ જ. છેલ્લા શ્વાસ લેતી માતાની સામે તરુણ અને ગેરુઆ વયોમાં સૂર્ય-શા દીપતા આચાર્ય હાજર થયા. માને એમના હાથના સ્પર્શે અપાર શાંતિ આપી. માનો અગ્નિસંસ્કાર સંન્યાસી પુત્ર કરે એ નાંબુદ્રિ ન્યાતના રૂઢિપરસ્ત બ્રાહ્મણોને માન્ય ન હતું. એમણે જો શંકર પોતે જ અગ્નિસંસ્કાર કરે તો પૂર્ણ અસહ-કારની ધમકી આપી. પરંતુ, આ દક્ષસંકલ્પ વનિવરે એની દરકાર ન કરી. એકલે હાથે આદરપૂર્વક માના શબને તે દાહભૂમિમાં ઘઈ ગયા. ચિંતા ખડકી અને શાંતિમંત્રોના મધુર ધ્વનિ સાથે શબને અગ્નિદેવને અર્પણ કર્યું.

આચાર્ય શંકરે અનેક સમયે નિરર્થક અને વણસમજથે આચારાતી રૂઢિઓનો ભંગ કર્યો હતો. સામાજિક, નૈતિક, ધાર્મિક કે આધ્યાત્મિક કોઈ પણ બાબતમાં વિવેકને જ પ્રાધાન્ય આપવું એ શંકરનો સિદ્ધાંત હતો.

તેજસ્વી પ્રતિભા

આચાર્યના બાળ્યોમાં બુદ્ધિનો અપ્રિતમ ચમત્કાર છે. એમાં વિપુલ અને અગાધ જ્ઞાનનો સમુદ્ર લહેરાય છે. મધુર તથા સરળ છતાં એમની શૈલી પ્રસન્ન-ગંભીર છે. કઠિનમાં કઠિન વિષયને સરળ બનાવી પ્રાસાદિક રીતે રજૂ કરવાની તેમાં કળા છે. સંસ્કૃત ભાષાના ચેનવંતા જીવિત રૂપનાં એમનાં ભાષ્યોમાં વિરલ દર્શન થાય છે. એમનામાં ભાષાને

અપેક્ષાનુસાર રચાડવાની કાસીગરી છે અને વિગળને અસહ દિગ્ધ રીતે રજૂ કરવાની અસાધારણ હોયોટી છે. તેમની પ્રકીર્ણ રચનાઓ-વેદાન્તને લગતી નાનીમોટી કાવ્યરચનાઓ અને વિવિધ દેવદેવીઓ તેમ જ નદીઓનાં સ્તોત્રોમાં જે કાવ્યગરિમા છે, તેનો તો જોયો મળવો મુશ્કેલ છે. જાણે ભગવતી સરસ્વતી સોણે યજ્ઞનાર સજ્જ એમની કલ્પમરૂપી રંગમંચ પર નૃત્ય કરી રહી છે. સરળ અને લલિત છતાં ભાવોના પુષ્કળ નિરૂપણની આવી કલામયી રીલી બાગ્યે જ કયાંય જોવા મળે છે. જ્ઞાની અને ભાવમૂર્તિ આચાર્યની કવિતા એમના હૃદયનું દર્પણ છે. આચાર્ય જેવા મહાન તત્ત્વજ્ઞાની છે તેવા જ મહાન કવિ છે. વેદ-પ્રતિષ્ઠિત હિંદુ ધર્મ અને તત્ત્વબુદ્ધિને અજવાળી વિશાળ બનાવનાર, ધાર્મિક એકતાના ધરુવો, બત્રીસ વરસ જેટલા ટૂંકા આયુષકાળમાં જ મુગળાપી કાર્યસિદ્ધિ મેળવનાર, અપ્રતિમ સંઘટક, વ્યવસ્થાપક, ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનને જગતનાં તત્ત્વજ્ઞાનોની ધારમાળામાં અગ્રમથાને મૂકનાર, અને એ દ્વારા ભારતનું ગૌરવ વધાનાર શંકર વિશ્વના મહા-માનવોની પ્રથમ મંકિતમાં બિરાજે છે.

કાવ્ય-સંપત્તિ

ઉપર કહ્યું તેમ આચાર્ય શંકર નિર્ગુણબ્રહ્મ જ પરમાર્થતત્ત્વ છે એમ સિદ્ધ કરતા હોવા છતાં પરમ ભક્ત અને ઉચ્ચકોટિના કવિ હતા. એમના જગદંબાને ઉદ્દેશી રચાયેલા સ્તોત્રના આ શ્લોકની અંતર્યંધાભરી ભાવમાધુરી જુઓ.

પૃથિવ્યાં પુત્રાસ્તે જનનિ વહવઃ સન્તિ મરણ

પરં તેષાં મધ્યે, વિરલ્લલ્યેડહં તપ સુતઃ ।

મદીયોડય સ્યાગઃ સમુચિતમિદં તો તવ મિત્રે

કુપુત્રો જાયેત કચ્ચિદપિ કુમાતા ન ભવતિ ॥

મા ! જગતમાં તારા અનેક સરળ ભક્તો છે, પરંતુ તેમાં મારા જેવા ચંચળમતિનો જોયો નહિ મળે. અને કારણે જ (હું) ચંચળ

બુદ્ધિવાળો હોવાથી) તુ માગે ત્યાગ કરે એ તને ઘટતું નથી પુત્ર
તો કુપુત્ર અને પણ માતા કદી કુમાતા બનતી નથી

ચક્રની મૂર્તિ સ્વરૂપની ભક્તિ એ દેવી તત્ત્વની વ્યાપકતાના
જ્ઞાનપૂર્વકની હતી ભક્તિ એ સ્વૂપ પૂજા કે શાબ્દિક સ્તુતિ માત્ર ન
બની રહે, પરંતુ મર્વાગીણ સમર્પણમાં પરિણમે એ એમનું લક્ષ્ય હતું
શિવને ઉદ્દેશી કલ્પના અતસ્તત્ત્વમાંથી ભાવાવેગમાં સરી ગયેલા આ
મ્લોકથી આ વાત સ્પષ્ટ થશે

આત્મા ત્વ ગિરિજા મતિ સદૃચરા પ્રાણા શરીર ગૃહં
પૂજા તે વિપયોપમોગરચના, નિદ્રા સમાધિસ્થિતિ ।
સચાર પદયો પ્રદક્ષિણવિધિ સ્તોત્રાણિ સર્વા ગિરો
યજાત કર્મ કરોમિ તત્તદરિલ શમો તવારાધનમ ॥

‘પ્રભુ, તમે જ માગ આત્મા છો, મા પાર્વતી જ મારી બુદ્ધિ છે,
આપના નહીં વગેરે ગણો જ મારા પ્રાણ છે આ શરીર આપનું ઘર છે,
વિવિધ વિપયોને લગતી મારી ભોગપ્રવૃત્તિ આપની પૂજા છે, નિદ્રા આપને
લગતી સમાધિ છે, પગથી ચાલુ છું તેમે આપની પ્રદક્ષિણા છે, જે કંઈ
ભોલું છું તે આપની સ્તુતિ જ છે જાણે । જે કંઈ કર્મ કરું છું તે
સઘળું આપનું આરાધન જ છે આમ દેહ ઈન્દ્રિયો મન બુદ્ધિ વૃત્તિ
અને પ્રવૃત્તિ આ સઘળું જ ઈશ્વરને ઉદ્દેશી ધાય, જીવન સમસ્ત ઈશ્વર
માં બની જાય સમર્પણરૂપ પરિપક્વ બને તો જ પ્રભુભક્તિ સાધ્ય બને
આ કોટિએ પહોંચી ભક્તિ અને ‘સર્વ જ જાત છે’ એવી વદાન્ત
પ્રતિપાદિત જ્ઞાનીની દૃષ્ટિમાં અતર નથી ભક્ત ભાવનોમનો વિહારી
છે જ્યાર જ્ઞાની બુદ્ધિસ્થને મહા લક્ષ્ય તરફ જાગળ વધે છે પરંતુ
બન્નેનો ઉદ્દેશ જીવનને યગ્મા મલાવથી ભરી દવું, આણંદપ્રેમમાં ગમ્યા
ત્માની સ્થિતિનો અનુભવ સ્વે, એ જ કર્મ ભક્તિ અને જ્ઞાન આ
બધાનું લક્ષ્ય ત્યાગ અને વૈરાગ્યની સિદ્ધિ હાવું ઘટે આ લક્ષ્ય તરફ
દુર્લભ હોય તો બાહ્ય વેપભૂષાદિ બદલવાથી કંઈ જ લાભ થતો નથી

આ વાત 'ભજગોવિંદ' સ્તોત્રમાં સરળ છતાં શામિક ભાષામાં
લખત કરી છે :

અદ્ભં ગલિતં પલિતં મુષ્ઠં દશતવિહીનં જાતં તુષ્ઠં ।

પૃથ્વો યાતિ ગૃહીત્વા દણ્ઠં તદપિ ન મુંચતિ આશાપિણ્ડમ્ ॥

જટિલો મુષ્ઠી હુંચિતકેશઃ કાપાયાન્નરવદુદૃતવેપઃ ।

પર્યન્નપિ ચ ન પર્યતિ મૂઢઃ ઉદરનિમિત્તં ઘટુષ્ઠવેપઃ ॥

પડપડથી શરીર ગંધી ગધુ', માધુ' પળિયાથી છવાઈ ગધુ', દાંત
જવાથી મોં બોખું થઈ ગધુ, લાકડીના ટુકે ચાલવા માંડ્યું; છતાં આશા-
નુષ્ઠા છેડતી નથી.

માથે જટા વધારી કે માધુ' મુંડાવ્યું, ભજવાં કપડાં પહેયાં કે સાધુ
તરીકે ખપવા બીજો વિદ્યારણ વેપ ધર્યો; આ બધું કરવા છતાં, મૂઢ જને
દુનિયાનું મિથ્યાપણું ને આત્માની અમરતાને જોવા જાણવા છતાંયે, એ
તરફ તે આખમિંચામણાં જ કર્યાં; કેવળ પેટ ભરવા જ જુદા જુદા વેપ
ધર્યાં આ બધું નિરર્થક છે, પાખંડ છે.

મુમુક્ષુજનનો જગત્ સાધેનો વ્યવહાર રાગદ્વેષાદિ કયાગચ્છિત હોવો
જોઈએ દુનિયા એને ગમે તે રીતે જુઓ, એની સાથે ગમે તેવો વ્યવહાર
કરે, છતાંયે એણે તે સર્વમાં પરમાત્મભાવ રાખી સર્વને મિત્રભાવે જ
જોવા જોઈએ. આખરે માનવનું ચિત્ત જ એના બંધન-મુક્તિનું કારણ
છે આ વાત આચાર્યે આ પ્રમાણે રજૂ કરી છે :

યસ્ય ચિત્તં નિર્વિપયં કુદયં યસ્ય શીતલમ્ ।

તસ્ય મિત્રં જગત્સર્વં તસ્ય મુક્તિઃ વરસ્થિતા ॥

જેના મનમાં વિવેચનું વજ્રગણ નથી અર્થાત્ જે વિરક્ત છે, જેનું
હૃદય શીતળ છે અર્થાત્ જે અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં ચિત્તની
પ્રસન્નતા શુભાવતો નથી; તેના માટે (તેની દષ્ટિએ) સાડું જગત મિત્ર
છે. મુક્તિ તેના લાભમાં જ છે આટલું થવા પછી મુક્તિ માટે કાંઈ જ
કરવાનું રહેતું નથી.

આચાર્યના મતે બધારનાં ઉપાસ્યો આકારપ્રકારમાં ભલે અલગ હોય પણ તત્ત્વદષ્ટિએ પરમાત્માનાં જ પ્રતીકો છે. ઉપાસનાભેદને લીધે ઉપાસકનો કે ઉપાસ્યનો પ્રકાર કે અપકાર નક્કી થતો નથી. માટે જ એમણે ભારતમાં પ્રચલિત સર્વ દેવદેવીઓનો સરખો જ આદર કર્યો છે અને સર્વ પ્રત્યે સમાન ભક્તિ દાખવી છે. બધા ઉપાસનાભેદોમાં સમન્વય સાધવાની દષ્ટિથી જ એમણે પંચાયતન દેવોની-સૂર્ય દેવી ગણેશ-વિષ્ણુ અને શિવની-પૂજા કોઈ પણ પૂજનકાર્યમાં અનિવાર્ય જણાવી છે. દક્ષિણમાં કાર્તિકેયનું માહાત્મ્ય છે એટલે ત્યાં ઉપપૂજા પંચાયતનમાં કાર્તિકેયનો ઉમેરો કરી 'પંચાયતન' પૂજનો સ્વીકાર થયો છે.

આ ઉપરાંત વેદોમાં પ્રાકૃતિક તત્ત્વોને પરમાત્માનાં પ્રતીકો માનવાની અને ભજવાની જે પ્રચલિત પ્રણાલી છે તેને પણ આવકારી આચાર્ય ગંગા, નર્મદા જેવી નદીઓની સ્તુતિઓ રચી છે. આમાં ભક્તિ સાથે સર્વ જાડ ચેતન પ્રત્યે પરમાત્મભુક્તિ પણ વ્યક્ત થાય છે.

અધ્યાત્મ-માર્ગમાં સાધકે પોતે જ પોતાની મજબ કાપવાની હોય છે. એમાં અત્યની મદદ ઝાઝી ઉપયોગી થતી નથી. આ વાત કેટલી ચોટદાર ભાષામાં જણાવી છે :

ઋગ્મોચનકર્તારઃ પિતુઃ સન્તિ સુતાદયઃ ।

દૈધ્મોચનકર્તારો તુ સ્વસ્માદન્યો ન વિચતે ॥

દુન્યવી કરજ વગેરેથી છૂટવામાં પુત્રાદિ મદદગાર બની થકે, પણ સંસારબંધનથી મુક્તિ તો સ્વપ્રયત્ને જ મેળવવી પડે; એમાં બીજનું કમું કામ ન લાગે. વળી કહે છે :

પચ્ચમૌપધસેવા ચ ક્રિયતે येन રોગિણા ।

આરોગ્યસિદ્ધિર્દૃષ્ટાઽસ્ય નાન્યાનુષ્ઠિતકર્મણા ॥

રોગીએ ચસી પાળવી અને ઔષધઝેવન કરવું એ બંને જાતે જ કરવાં પડે છે. એમ કહે તો જ એને આરોગ્ય સાંપડે છે. આ જ સ્થિતિ પરમાર્થમાર્ગે પણ પ્રવર્તે છે.

માથે લીધેલા ભારની તકલીફ કે બુખનરસનું કુખ સ્વપ્નપ્રત્યયો જ અર્થાત્ ભાર ઉતારીને દે ખાઈપીને જ ટાળી શકાય છે, બીજી રીતે નહિ એ જ રીતે આત્મા બંધન ટાળવા બંધનના કારણે જતે જ નિવારણ પડે છે એ સગદરપાદિ કથાઓને લીધે આત્માનો અલકાર ચોપાય છે તેમને શુભ કર્મ તથા ભક્તિથી ટાળી તેમનું મુળ, જે અલકાર છે, તેને જ 'મહા નિવારણ' જોઈએ તો જ મુક્તિરૂપ પરમ આનંદની પ્રાપ્તિ થઈ શકે

બધા અનર્થોનું મુળ મોહ છે, એ વાત નીચેના શ્લોકમાં સ્પષ્ટ થી છે

મોહ ણ્વ મહામૃત્યુર્મુમુક્ષોર્વપુરાવિષુ ।

મોહો વિનિર્જિતો યેન સ મુક્તિપદમર્હતિ ॥

મોહ એટલે આત્માની જ્ઞાનશક્તિને ઢાકી દેનાર તમોમુત એના છવાઈ જવાથી આત્મા ઈંદ્ર અને અનિંદ્રની બાબતમાં વિપરીત બાલો બાધે છે દેહ ઈન્દ્રિયોમાં આત્મબુદ્ધિ એ મોહનું જ પરિણામ છે માટે જ મોહ 'મહામૃત્યુ' છે જોણે આત્માનું મૃત્યુ કરનાર આ મહા રિપુને જીત્યો, તે જ મુક્તિ જોવી કુર્લંબ વસ્તુને મેળવવા યોગ્ય અને છે

કેવળ શાસ્ત્રોનું અધ્યયન જ પરમાર્થલાભ માટે ધર્મજ નથી એ જરૂરી છે, પણ એ તો પહેલું પગથિયું થયું એટલાથી જ સતોષ માનનાશનો પારમાર્થિક અભ્યુદય થતો નથી ત્રાસ અર્થાત્ શાસ્ત્રના અર્થજ્ઞાન ઉપરાંત મનનની જરૂર છે મનન એટલે ઈન્દ્રિયો અને મન દ્વારા બાહ્ય વસ્તુઓની નિત્યતા તેમ જ ઈંગતના જોગ ખાતરને દૂર કરી આત્માના સ પ, જ્ઞાન અને આનંદમયતાના નિશ્ચય પર પહોંચવા માટે નિર્દોષ તર્ક જગતના ભોગ્ય પદાર્થોની નજરતા તથા જ્ઞાનમાં દુષ્કારકતાનો વ્યવસ્થિત વિચાર. મનન પછી નિદિધ્યાનન અર્થાત્ ધ્યાનનું અવલંબન જરૂરી છે તર્કની સહાયતાથી પરમાર્થ તત્ત્વને ભૌતિક નિશ્ચય મેળવ્યા પછી એમાં જ ચિત્તવૃત્તિને સતત પરાવર્તી, જેથી બાહ્ય વિષયોના વિનંદોનું બીજ જ બળી જાય અને આત્મા એના ધર્માર્થરૂપમાં

અનુભૂતિરૂપ બને. એ છે નિદિધ્યાસનનો છેત્ર. આચાર્યના શબ્દોમાં એ આમ કહેવાયું છે :

શ્રુતેઃ શતગુણં વિદ્યાદ્મનનં મનનાદપિ ।

નિદિધ્યાસનં લઙ્ગગુણમનન્તં નિર્વિકલ્પકમ્ ॥

શાસ્ત્રના શબ્દોમાં માત્રના જ્ઞાન કરતાં મનન સો ગણું જરૂરી છે. મનનથી નિદિધ્યાસન (ધ્યાન) લાખગણું આવશ્યક છે નિદિધ્યાસન પણ સવિકલ્પ પાને જેમાં ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેયનો ભેદ બની રહે તેવું હોય તો ઉત્તમ કોટિનું ન ગણાય. જેમાં આત્મારૂપી ધ્યાતા પરમાત્મા રૂપી ધ્યેય અને ધ્યાન-બધાનો ભેદ વિસરાઈ જાય તે સદ્યજીવ પ્રકાશમાત્ર બની જાય તે નિર્વિકલ્પક નિદિધ્યાસન થયું. આ નિર્વિકલ્પક નિદિધ્યાસન સવિકલ્પક કરતાં અનંતગણું શ્રેષ્ઠ છે. નિર્વિકલ્પક સ્થિતિ ચેતન્યની પરમાર્થ-સ્થિતિ છે. ચેતન્યનો એ પરમ પ્રકાર પાને મોક્ષ છે. એ સ્થિતિએ પહોંચનાર કદી વિભ્રમનો શિકાર બને જ નહિ. સંસારવાસનારૂપ અનર્થ ત્યારે પૂર્ણપણે નિશ્ચય થઈ જાય છે.

આ લક્ષ્યે પહોંચવા માગતા સાધકની પૂજા-અર્ચા કેવી હોય એનો ખ્યાલ નીચેના શ્લોકથી આવે છે.

શમયોદ્યાદિભિઃ પુત્તૈઃ દેવ આત્મા યદર્ચયતે ।

તત્તુ દેવાર્ચનં મુખ્યં નાકારાર્ચનમર્ચનમ્ ॥

શમ, દમ, તિતિક્ષા, ઉપરતિ, શાસ્ત્ર અને સમાધાન-આ આત્મ-પ્રસાદનાં છ અંગોને પુખ્ત માની આત્મદેવનું અર્ચન કરવું એ જ સાચું દેવાર્ચન છે. પાપાણ કે ધાતુની દેવમયી આકૃતિનું ભૌતિક પુષ્પાદિથી કરાવું અર્ચન સાચું અર્ચન નથી તાત્પર્ય કે સમાદિથી આત્માની વિશુદ્ધિ દ્વારા આત્મા પરમાત્માનો અભેદ જણવો એ જ અર્ચનનું દૃઢ છે.

આ બધાં ઉદ્ધરણોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આચાર્ય કર્મોના વિરોધી નથી પણ ‘અહંપ્રેરિત કે અહંધોષક કર્મો બંધનકારક છે; લોકસંગ્રહ કે લોક-કલ્યાણને માટે થાય તો જ કર્મ આત્મ-દર્શનમાં સહાયક બની શકે’

એમ નિશ્ચયી માને છે. ભક્તિ પણ બાહ્ય ક્રિયામાત્રમાં કે શાબ્દિક બ્રુ-
ગાનમાં જ અટવાઈ રહે તો સાધક જ્યાંનો ત્યાં જ રહે. પણ જો એને
આધ્યાત્મિક વિશુદ્ધિનું, નિર્લંકારતા-પ્રાપ્તિનું સાધન બનાવાય તો એ
પરમ કલ્યાણકારક છે. વિવેકચૂડામણિ (સ્લોક-૩૨)માં એમણે મોક્ષપ્રાપ્તિને
વિચાર કરતાં ભક્તિને ઉત્તમ સ્થાને મૂકી છે.

આત્મ-સ્વરૂપને પરમાત્મસ્વરૂપ સાથે જોડવું, આત્માનું પરમાત્મા
સાથે અનુસંધાન કરવું, એનું જ નામ ભક્તિ. સાધક જો ભક્તિની આ
બ્યાખ્યા પ્રમાણે આત્માનુસંધાનમાં જગૃત રહે તો ભક્તિ ધાર્મિક ક્રિયા-
માત્ર કે વેવલાઈમાં ન સરી જાય.

દુન્યવી સફળતાની જેમ પરમાર્થને રસ્તે પહોંચવા માટે પણ સદા
જગૃકતા પરમાવશ્યક છે. 'વિવેક' જગૃકતાનું જ બીજું નામ છે.
વિવેકરૂપી મુશાલના અજવાળે પરમાર્થનો ધાર્મિક સદા સંલગ્ન રહે છે,
એમ જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્ય બારપૂર્વક વારંવાર કહે છે.

૨. શ્રી શંકરાચાર્યની રચનાઓ

ભગવત્પાદ શ્રી શંકરાચાર્યની ગદ્યપદ્યાત્મક રચનાઓમાં ૧૧
ઉપનિષદો, બ્રહ્મસૂત્રો અને ભગવદ્ગીતા પરનાં એમનાં ભાષ્યો મુખ્ય
છે. આચાર્યનું ગદ્ય સરલ અને લલિત છતાં ભાવગંભીર તેમજ
સંસ્કૃતભાષાની અભિવ્યક્તિ શક્તિના અનુપમ નમુનારૂપ છે. સામાન્ય
રીતે સૂત્રો પરનાં દરેક ભાષ્યો, પછી તે બ્રાહ્મસૂત્રોનું પાતંજલ્ય
ભાષ્ય હોય કે સાખર સ્વામીનું ચીર્માંસાભાષ્ય હોય, સંસ્કૃત ગદ્યસાહિત્યના
ઉદાત્ત નમૂના છે, પરંતુ શંકરભાષ્યની છટ્ટા, અર્થગોરવ અને લાવણ્યો
જોઈ મળવો મુશ્કેલ છે. તેમાં જ બ્રહ્મસૂત્રો પરનું શંકરભાષ્ય—શાંતિભાષ્ય
એની પ્રાંજલતા માટે સુપ્રસિદ્ધ છે. સંસ્કૃતભાષાનું જીવંત રૂપ, અનુપમ
લાવણ્ય અને ભાવગંભીરતા, આ બધાં શંકરભાષ્યમાં પરમ પ્રકારે
પામ્યાં છે. ઉપનિષદો, બ્રહ્મસૂત્રો અને ભગવદ્ગીતા આ ત્રુપુટીને
'પ્રસ્થાનત્રયી' કહે છે. વિવિધ વેદાન્તસિદ્ધાન્તોના પુરસ્કર્તા આચાર્યો આ

ત્રણના આધારે ચેતાના નિષ્કાન્તનું સમર્થન કરે છે, એટલે નિષ્કાન્ત-પ્રસ્થાનની ગંજોત્રી હોવાને લીધે આ ગ્રંથત્રિપુટી 'પ્રસ્થાનત્રયી'ના નામે ઓળખાય છે. આચાર્ય શંકરે આ પ્રસ્થાનત્રયી ઉપરાંત વિષ્ણુ-સહસ્રનામ તથા મહાભારતના ઉદ્યોગપર્વની 'સનત્સુજતીય' નામની અષ્ટાધ્યાયી પર પણ ભાષ્યો રચ્યાં છે. આ અંતિમ બે ભાષ્યો આચાર્યની રચના છે કે નહીં એ બાબત વિવાદાસ્પદ હોવા છતાં, આ બન્ને ગ્રંથો પરમાત્માના સર્વાભિભાવનું-સર્વભાષ્યકતાનું નિરૂપણ કરતા હોવાથી, આચાર્ય શંકરે એમનો પુરસ્કાર કરી ચેતાના નિષ્કાન્તનું સમર્થન કર્યું છે, એમ વિચારી આ રચનાઓ આચાર્યની જ છે, એમ બહુસંખ્યક વિદ્વાનો માને છે. ભાષા અને શૈલીની દૃષ્ટિએ જો કે આ રચનાઓ ઈતર ભાષ્યો અને ખાસ કરીને બ્રહ્મસૂત્રભાષ્યની તુલનામાં ઊંચાં વાગે છે, પરંતુ એ પ્રારંભિક રચનાઓ હોવાથી એમ બંને એ સ્વાભાવિક છે. આ ઉપરાંત 'આત્માનાન્મવિવેક' નિબંધમાં અને ઉપદેશ સાતસીના આરંભમાં આચાર્યે બ્રહ્મસ્વરૂપનો વિચાર ગદ્યથી કર્યો છે.

આચાર્ય શંકરની પદ્યાત્મક રચનાઓમાં એમની પ્રતિપાદ્ય વિષયની સ્પષ્ટ સમજ અસંદિગ્ધ કાવ્યક્રમનીય ભાષામાં રજૂઆત અને સરળ પ્રતિપાદન શૈલી ખાસ તરી આવે છે. આચાર્ય પ્રથમશ્લોકીના તત્ત્વજ્ઞાની હોવા ઉપરાંત ઉત્તમકોટિના કવિ પણ છે, એવી પ્રતીતિ એમની પદ્યાત્મક રચનાઓ જોતાં અચૂકપણે થાય છે. પદ્યાત્મક રચનાઓને બે વિભાગોમાં વહેંચી શકાય. વેદાન્તને લગતા વિષયોને લગતી નાનીમોટી રચનાઓ અને ભક્તિસ્તોત્રો વેદાન્ત વિષયને ખૂબ લગતી છતાં હરયસ્પથી શૈલીથી રજૂ કરતી પ્રકરણ ગ્રંથરૂપી રચનાઓમાં આન્મયોગ્ય અપરોક્ષાનુભૂતિ તથા વિવેકચૂડામણિ ખાસ ઉલ્લેખનીય છે. ભક્તિસ્તોત્રોમાં શિવ, વિષ્ણુ, દુર્ગા, અવતારો અને ગુરુસ્તોત્રોનો સમાવેશ થાય છે. આચાર્ય નિર્ગુણ બ્રહ્મના પ્રતિપાદક હોવા છતાં ભાવનાહીન રૂઝ ચિંતક થાની નથી, એમ એમનાં ભાવનીતરતાં ભક્તિસ્તોત્રો જોતાં સ્પષ્ટ થાય છે. ભક્તિસ્તોત્રોની ભાષા મરળ ભાવનાપ્રભેદિની અને લલિત છે. આ માષ્ટકેંદ્રી વિચારતાં

આચાર્યના નામે ચક્રેલા કેટલાક એન્જી એમની રચના નથી એમ કેટલાક વિદ્વાનો માને છે. મોહમુદ્દર અથવા ચર્પટમંજરીને નામે ખૂબ જાણીતું સ્તોત્ર જ્ઞાન-વૈજ્ઞાન અને બહિનનો સુખમ સમન્વય કરે છે. આ સ્તોત્રનો છંદ શંકરની પદ્ધતિ કે નેમના મમકાલીન સાહિત્યમાં જોવા મળતો નથી; એટલે એના રચના શી શંકરે નહીં કરી હોય એમ મોટાક વિદ્વાનો જણાવે છે છતાંપણ એની શૈલી અને પ્રતિપાદ વિષયનો તિયાર કરનાં એ આદિ શંકરાચાર્યની કૃતિ હોવામાં સંદેહ નથી. આ છંદ આચાર્યની જ હોય હોય એમ માનવામાં આવત નથી. અમેરિકાના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન મ્વ. નોર્મન બ્રાઉને ‘ઓન્ફર્લેક્સરી’ પર સંશોધનાત્મક તિનંધ લખ્યો છે તે અનુચ્છ નામે એનું આકર્ષક રીતે પ્રકાશન કર્યું છે તેઓના મત ‘ઓન્ફર્લેક્સરી’ ૧૦મી સદી પહેલાંની રચના નથી. અર્થાત્, આચાર્ય શંકરની કૃતિ નથી. શૈલીની દૃષ્ટિએ વિચારતાં ‘શતશ્લોકી’ થમ્સ આચાર્યની કૃતિ હોવા વિષે સંદેહ નો છે. શતશ્લોકીમાં વિષયની દૃષ્ટિએ થમ્સ વિશેષતા જણાતી નથી.

આચાર્યને નામે ચક્રેલી પ્રસિદ્ધ કૃતિઓ (પ્રકાશનતરીના બાજા ઉપરાંત) આ પ્રમાણે છે

૧. અપરોક્તાનુબુતિ	૧૨. પ્રત્યેકસુધાકર
૨. આત્મમેધ	૧૩. પ્રત્યેકસરસ્વતીમાલિકા
૩. તત્ત્વોપદેશ	૧૪. બ્રહ્માનુચિંતન
૪. પ્રોક્તાનુબુતિ	૧૫. મોહમુદ્દર અથવા ચર્પટમંજરી
૫. બ્રહ્મજ્ઞાનાવલીમાલા	૧૬. નોમતારાવલી
૬. લઘુવાક્યવૃત્તિ	૧૭. શતશ્લોકી
૭. વાક્યવૃત્તિ	૧૮. સ્વાત્મપ્રકાશિકા
૮. નદાચારાનુસંધાન	૧૯. સર્વવેદાન્તસિદ્ધાન્ત સંગ્રહ
૯. સ્વાત્મનિરૂપણ	૨૦. વિવેકચૂડામણિ
૧૦. અદ્વૈતાનુબુતિ	૨૧. ઉપદેશસાહસ્યી
૧૧. દશશ્લોકી	

૨૨. વેદાન્તસ્તોત્રો : પ્રાતઃસ્મરણ, અદ્વૈતપંચક, આત્મપટક, ઉપદેશ-
પંચક, કાશીપંચક, કૌષીનપંચક, દક્ષિણામૂર્તિસ્તોત્ર, દ્વાદશ-
મંજરિકા, ધન્યાષ્ટક, નિર્ગુણમાનસપૂજા, નિર્વાણમંજરી, મહાપૂજા,
મનીષાપંચક, વિજ્ઞાનનોકા, પટ્ટપદીસ્તોત્ર તથા હરિમીઠે સ્તોત્ર,
(દ્વાદશમંજરિકા મોહમુદ્ગરનો જ ભાગ છે, થોડોક પાકભેદ ભ્યા-
ત્યા થયેલો છે.)

૨૩. ભક્તિસ્તોત્રો : શિવભુજંગપ્રવાત, શિવપંચાક્ષર, વેદસારશિવસ્તવ,
કાલભૈરવાષ્ટક, શ્રીમદ્અયુતાષ્ટક, અચ્યુતાષ્ટક, નારાયણસ્તોત્ર,
વિષ્ણુપાદાદિકેશાન્તવર્ણનસ્તોત્ર, આનંદલહરી, દેવ્યપરાધક્ષમાપન,
ત્રિપુરસુંદરીસ્તોત્ર, અન્નપૂર્ણસ્તોત્ર, અંબાષ્ટક, ગોવિંદાષ્ટક,
કૃષ્ણાષ્ટક, પાંદુરંગાષ્ટક, ગંગાષ્ટક, વમુનાષ્ટક, નર્મદાષ્ટક,
મણિકર્ણિકાષ્ટક, દ્વાદશજ્યોતિર્વિંગસ્તોત્ર, લક્ષ્મીપંચક,
ભ્રમરાંબાષ્ટક, શિવપરાધક્ષમાપનસ્તોત્ર અને વિષ્ણુપટ્ટપદી.

૨૪. અનાત્મશ્રીવિગર્હણપ્રકરણ, ૨૫. આત્માનાત્મવિચાર,

૨૬. જીવન્મુક્તાનંદલહરી, ૨૭. વાક્યસુધા અને

૨૮. અધ્યાત્મપટલવિવરણ

આ રચનાઓ નામભેદથી પણ પ્રસિદ્ધ છે :

અદ્વૈતપંચક = આત્મપંચક

ઉપદેશપંચક = સાધનપંચક

વિજ્ઞાનનોકા = સ્વરૂપાનુસંધાન

દશશ્લોકી = નિર્વાણદશક = સિદ્ધાન્તબિંદુ

આત્મપટક = નિર્વાણપટક = વિદ્યાનંદપટક

બ્રહ્માનુચિંતન = આત્મચિંતન

જીવન્મુક્તાનંદલહરી = અનુભવાનંદલહરી

આમાં દશશ્લોકી, અદ્વૈતપંચક, દ્વાદશજ્યોતિર્વિંગ, બન્ને ક્ષમાપન
સ્તોત્રો તથા વિષ્ણુપટ્ટપદી વધારે પ્રચલિત છે. દશ શ્લોકીના આધારે
વિવેકચૂડામણિ ૨

(અદ્વૈતનિહિના રચયિતા) પ્રતિભાપુર્ણ મધુસૂદન સરસ્વતીએ વેદાન્તના સિદ્ધાન્તોને પ્રાંતલક્ષીમાં સમજવનો 'સિદ્ધાન્તભિંદુ' નામે નિર્મયગ્રંથ રચે છે જે ચારી પેઠે પ્રસિદ્ધ છે. દક્ષિણમૂર્તિસ્તોત્ર કદમાં નાનું છે પરંતુ રિણની દષ્ટિએ અનિર્મલીર છે માટે આદિ મમ્મીયોમાંના એક શ્રીસુરેન્દ્રરાયે એને સમજવનાં પદ્યમય વાર્તિકો રચ્યાં છે.

૩. વિવેકચૂડામણિ

આનાર્થના પ્રશ્નસૂત્રોમાં વિવેકચૂડામણિનું સ્થાન મહત્ત્વપૂર્ણ છે વેદાન્તનાં સમગ્ર અંગોને સરળ છતાં સમિપ્ત રીતે રજૂ કરતી આવી કોઈ બીજી કૃતિ ભાગ્યે જ હશે વેદાન્તના મતે આત્મા અને બનાત્માનો વિવેક-પૂર્ણતાપોષ-પરમ પુરુષાર્થ મેળવે માટે અનિવાર્ય સાધન છે ચૂડામણિ એટલે મસ્તકનો મણિ આત્મા-બનાત્માની વિવેક પ્રાપ્તિમાં આ ગ્રંથ ઉત્તમ દીવાની ગરજ સારે છે એ વાત ચૂડામણિ શબ્દથી સૂચિત થાય છે આ ગ્રંથનું પરમ પ્રતિપાદ્ય પરમાત્મા છે અને બ્રહ્મવિદ્યાના દાતા ગુરુ પરમાત્મસ્વરૂપ જ છે, એમ આરભમાં જ પ્રથમ શ્લોકથી જણાવી આપાયે વિષયસ્થાપના સાથે ગુરુલક્ષિતને મહિમા થમ વર્ણવ્યો છે શ્લેષના આગય લઈ આ વાત અતિ લાઘવથી નિહા કરી પાતાની અનુષમ કાળશક્તિનોય સુદર પરિચય આપ્યો છે

વેદાન્તના અર્થ ૩ બ્રહ્મવિદ્યા આ બ્રહ્મવિદ્યાના ઈચ્છુકે સૌ પ્રથમ અડિગસી બનવું જોઈએ, પાત્રતા મેળવવી જોઈએ આપાયે આ બાબત પર ખાત ભાર મૂક્યો છે ગુરુ કે સતો અને ઉત્તમ ગ્રંથોનો તાત્પર્ય આપણક છે છતાં સાધકની સદા જગતુકતા અને વ્યવસ્થિત તથા સાધનચતુષ્ટયની પ્રાપ્તિ એ બ્રહ્મવિદ્યા જેવા અમૂલ્ય નિધિને મેળવવાની પૂર્વશરત છે આ શરત પાળવા વિના, અનિવાર્ય કિંમત ચૂકવ્યા વિના, વેદાન્ત ગ્રંથોનું શ્રવણ-ચક્ર બુદ્ધિવિલાસમાત્ર બની રહે ૩ અને ખોટો ફૂતફૂતનાનો ખાલ જિભો કરે છે, એમ એમણે અસદિગ્ધ ભાષામાં જણાવ્યું છે:

ઋણમોચનમર્તાર પિતુ સન્તિ ગુણાય ।
 વન્ધમોચનમર્તા તુ દયસ્માદન્યો ન રિન્તે ॥
 મસ્તકન્યસ્તભારાદેર્દુ રામન્યૈર્નિર્વાર્યત ।
 મુખાદિદૃતદુ રા તુ વિના સ્વેન ન કેનચિદ્ ॥
 પન્થમોપધસેવા ચ ક્રિયતે યેન રોગિણા ।
 આરોગ્યસિદ્ધિર્નિપાડ્ય નાન્ય લુપ્તિર્કર્મણા ॥

શ્લોક ૫૩-૫૫

આ અને આ પછીના શ્લોક ૫૪ માં વેદાન્તવિદ્યા-આત્મજ્ઞાન-
 મંદપ્રાપ્તિ નથી જ પ્રાપ્ત કરવાની વસ્તુ છે એ વાત સ્પષ્ટ કરે છે

શાસ્ત્રોનુ જ્ઞાન પણ વેશગત અને વિવેક વિના વન્ધ્ય છે અને
 મોટે ભાગે વિષાદ તેમજ દુઃખને પે પે છે એ વાત શ્લોક ૬૦ થી
 ૬૩મા મર્મશુદ્ધિ ઠમે સ્ત્રી છે

૪. સાધનચતુષ્ટય

વેદાન્તવિદ્યાના અધિકાર માટે ક્રિયામ- કે અન્ય કોઈ સાધનોનો
 પૂર્વભાવ જરૂરી નથી આ વાત આચાર્ય બ્રહ્મસૂત્રના પહેલા સૂત્રના
 ભાષ્યમાં બહુ જ સ્પષ્ટ જમ સૌથીથી સમજાવી છે જ સાધનો વિના વેદાન્ત
 વિદ્યા-બ્રહ્મસાક્ષાન્કારની પ્રાપ્તિ થતી નથી એ નાધનોનો અનેક શ્રેયોભા
 સ્પષ્ટ વિચાર કર્યો છે આ શ્રવણ પણ એમની જ નિષ્પન્નતા અસદિગ્ધ
 વિચારણા થઈ છે બ્રહ્મવિદ્યા માટે બહિરંગ સાધનો ચાર છે (૧)
 વિવેક : નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુઓના ભેદની ધારી સમજ, (૨)
 વૈરાગ્ય : આ લોક અને પરલોકના ભોગ પ્રયેઅનાસક્તિ (૩) પદસંપત્તિઃ
 ધર્મ, દમ, તિતિલા કાલ્યા, સમાધાન અને ઉપર્યતિ તથા (૪) મુમુક્ષાઃ
 મુક્તિની ઉન્નત ઈચ્છા આ ચાર સાધનોને બહિરંગ અર્થનું બાહ્યસાધનો
 કહે છે આ સાધનોને આ મસાનું આ પછી જ અંતરંગ સાધનોને
 અપનાવવાની પાત્રતા મળે છે

અંતરંગ સાધનો :

શબ્દ, મનન અને નિદિધ્યાસન, આ ત્રણ અંતરંગ સાધનો છે. ઉપનિષદોનું તાત્પર્ય જીવ અને બ્રહ્મના અભેદ પ્રતિષ્ઠાનમાં છે એમ સમગ્ર વેદાન્ત વાદ્યમયનો તો પર્વજોષ ‘ગવત્’ રહેવા છે. ગવનો અર્થ કેવળ મનથી યાત્રગવત્ નથી જીવબ્રહ્મ ॥ એક્યબોધથી સર્વ અનર્થની શેષ, મોહાદિથી યતા હુ ખની નિવૃત્તિ યાવ છે. ગવત્થી જ આ કામ નરનું નથી જન્મજન્માન્તરના ચક્રારા અને પ્રત્યક્ષ વળેડે પ્રમાણે પદાર્થમાત્રમા તેમજ જીવબ્રહ્મમાં બેઠા હોવાનું બતાવે છે એટલે યાત્ર દ્વારા પુરસ્કૃત જીવ-બ્રહ્મના અભેદમાં નિષ્ઠા થતી નથી જે માટે મનનની આવશ્યકતા રહે છે. યાત્રવિધાનની વિરુદ્ધ જતા પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોનું મુખ્ય દ્વારા ખૂબ જી પ્રત્યક્ષાદિનું પ્રામાણ્ય વ્યાવહારિક બાબતોમાં ભલે હોય મારમાર્ગિક નત્યરૂપ જીવ-બ્રહ્મના વાસ્તવિક સ્વરૂપને બતાવવાનું એમનું જગુ નથી એમ નિષ્કૃષ્ટ સ્ત્રી, શ્રુતિપ્રતિષ્ઠાદિ જીવબ્રહ્મ ॥ એક્યનો અનુભવ જ એકમાત્ર પરમાર્થ છે, આવી પાકી ખાત્રી મેળવવી, એનું જ નામ મનન છે. મનનમાં શ્રુતિસમત અનુમાન પ્રમાણનું પ્રાધાન્ય રહે છે. મનન દ્વારા જીવ-બ્રહ્મકેય અવિસ્રવાદીપણે બુદ્ધિમાં સ્થિર થવા પછી શ્રુતિદર્શિત રીતે એનું ‘નિદિધ્યાસન’-ધ્યાન-કરવું જોઈએ. આ પ્રક્રિયા નિરંતર ચાલે ત્યાર આત્મસાક્ષાત્કાર અર્થાત્ ચાર મહાવાક્યો દ્વારા પ્રતિષ્ઠાદિત બ્રહ્મનો સ્વસ્વરૂપે અનુભવ થાય છે.

૫. મહાવાક્યો

ચારય વેદોમાંથી એક એક વાક્ય મહાવાક્યરૂપે સ્વીકારાયેલું છે. (૧) ઋગ્વેદમાંથી ઊતરી આવેલ અંતરંગ ઉપનિષદનું મહાવાક્ય છે ‘પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ આત્મા અને બ્રહ્મ જાનસ્વરૂપ છે માટે તે બંને વસ્તુ સ્વરૂપે એક જ છે, એમ આ મહાવાક્યનો અર્થ છે. (૨) યજુર્વેદમાંથી ઊતરી આવેલ ઉપનિષદ છે બૃહદારણ્યક આમાં ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’ વાક્ય છે. આનો અર્થ હું-જીવ બ્રહ્મ છું થાય છે. (૩) સામવેદી

છાન્દોગોપનિષદમાં 'તત્ત્વમસિ' મહાવાક્ય છે ઉદાહરણ પોતાના પુત્ર
સ્વેતમેતુને 'છવ જ બ્રહ્મ છે' એ વાત નમજવવા નવ દૃષ્ટાન્તે આપે છે
ને જ તે આ વાક્ય કહે છે આનો અર્થ પણ જ-છવ તત્-બ્રહ્મ અસિ-
છે' એમ થાય છે (૪) અવર્ણવેનુ વાક્ય છે 'અયમાત્મા મદ્મ', જેની
તાત્પર્ય વિષે કોઈને કદી સંદેહ થતો નથી ને જેને માટે 'હુ' કે 'આ'
શબ્દથી પ્રત્યક્ષમાન વ્યવહાર થાય છે તે 'આત્મા બ્રહ્મ છે' આમ આ
વાક્યનો અર્થ થાય છે આ ઉપરાંત નર્વ તલ્લિદ મતાં આ વાક્ય
પણ મહાવાક્યનું જ મમ કં છે

૬. લક્ષણાથી અભેદબોધ

અતિમ ત્રણ મહાવાક્યોમાં છવ અને બ્રહ્મની અથવા જગત
અને શ્રવણી એકતાનું પ્રતિપાદન થયું છે પણ છવ પોતાને અત્યંત
સુખી, દુઃખી, કર્તા, ભોક્તા, જ્ઞાતારી માને છે ને અનુભવે છે જ્યાર
બ્રહ્મ તે સર્વજ્ઞ, આનંદધન, અકલ્પ્ય અમાન્યા તેમજ અસંગ છે તે
આ બંનેનો અભેદ થી રીતે સ્પષ્ટ થાય? આમ શકા થાય એ સ્વાભાવિક
છે આનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે વધારે છવ અને બ્રહ્મ વાચ્યાર્થ
રૂપે એકમેકથી વિરુદ્ધ સ્વભાવના છે, પરંતુ તેમનો લક્ષ્યાર્થ એકરૂપ-
મેતત્ત્વ-છે છવ અને બ્રહ્મ માટે વપરાતાં વિશેષણો એકને અપણ વગેરે
ને શીજતે સર્વજ્ઞ વગેરે વિરુદ્ધ સ્વભાવના બતાવે છે એ બહુ, પરંતુ
'ભાગત્યાગ-સણા'થી વિરોધણાં છે. એને કેવળ વિશેષણ-ચૈતન્યરૂપી અર્થ
લઈએ તે મન્નેની એકતા નિર્મિધપણે સિદ્ધ થાય છે આ-ને જ માણસ
છે', એમ જ્યારે આપણે કહીએ છીએ ત્યારે 'તે શબ્દથી જૂતકાળમા
જેવેલો ને 'આ' શબ્દથી અત્યાર સમ ઝિભેલો માણસ એવો અર્થ થાય
છે આમા એક જ માણસનો એકાગ્રે જૂત અને વર્તમાનકાળ સાથે
સબંધ જ બંધતો નથી છતાં એ નબધા છોડી માણસમાત્રનું ગ્રહણ
થાય છે તેવું જ છવ-બ્રહ્મનું પણ સમજવું વેદાન્તશાસ્ત્રના (ધર્મશાસ્ત્ર-
ધરોન્ન સિવાયના) બધા જ જ્ઞાતાર્થી મહાવાક્યોનો અર્થ ભાગત્યાગ-
વળાપી (આનું બીજું નામ જગદગત-વળાપી છે) સમજવું છે

૭. જ્ઞાનની અનિવાર્યતા

વેદાન્તે જીવબ્રહ્મની એકતાના બોધને અથવા એક બ્રહ્મ જ પરમ સત્તા છે એવા અનુભવને ‘પરમ પુરુષાર્થ’ અથવા મોળ કહ્યો છે. મોળ, ભક્તિ, પરોપકાર વગેરે સાક્ષાત્ પગમાર્ગના સાધન નથી. જે કે શરૂઆતમાં એમની આવશ્યકતાનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. ‘એટલું’ જ નહિ અતઃકરણની શુદ્ધિ અને મનની વચણના દૂર કરવા માટે એમનું અનુકૂળ અનિવાર્ય માનવામાં આવ્યું છે. જપ, તપ, દાન, યજ્ઞ, આ બધાં અતઃકરણની શુદ્ધિ કરે છે. જે શુદ્ધ અતઃકરણમાં જ અગાઉ કહ્યા તે બહિરંગ સાધનો. જે યદ્યપિ અતરંગ સાધનો સુપ્રતિષ્ઠિત થાય છે. અહકારનિવૃત્તિમાં ભાન્તિ ખૂબ ઉપકારક છે. જે અહકારરહિત સ્વરૂપ અતઃકરણમાં આત્મતત્ત્વ બ્રહ્મરૂપે આપોઆપ પ્રકાશિત થાય છે, એવો વેદાન્તનો અભિગમ છે. જાઓ વગેરેથી આત્મા છે અથવા જ્ઞાત્રા જ બ્રહ્મ છે, આ જાતની સમજ અનિમિત્ત જ્ઞાન નથી, પરંતુ ‘પરાતજ્ઞાન’ જ છે. અતરંગ સાધનો—ગવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનની પરિપક્વતા જ ‘અપરોક્ષજ્ઞાન’ની જનક છે. અપરોક્ષજ્ઞાનને આત્મસામાન્કાર અથવા બ્રહ્મસામાન્કાર કહે છે. બ્રહ્મમાન્કારમાં જ્ઞાન જ પરમ સાધન છે, એ વાતને આપણે ચોટદાર ભાષામાં આમ જણાવી છે.

न योगेन न साख्येन कर्मणा नो न शिष्या ।

ब्रह्मात्मैक्यबोधेन मोक्षं सिद्ध्यति नान्यथा ॥

શ્લોક ૫૮

પરમશીઘ્ર વિદ્યારણ સ્વાધી આ જ વાતને એમની આગવી શેલીમાં કહે છે.

मुक्तिस्तु ब्रह्मतत्त्वस्य ज्ञानादेव न चान्यथा ।

स्वप्रबोध विना नैव त्वत्त्वान्नो ह्यीयते यथा ॥ ૬-૨૧૦

મુક્તિ તે બ્રહ્મતત્ત્વના જ્ઞાનથી જ થાય, બીજા કોઈ ઉપાયથી નહિ. જમ જાતે જાણીને જ જાતે ઊભું કરેલું સ્વપ્ન ટાળી થકાય છે તેમ.

શાસ્ત્રનર્થ કરવાથી અને 'બ્રહ્મ સત્ય જગન્મિધ્યા'નો લક્ષ્ય જાપ કરવાથી બ્રહ્માનંદનો અનુભવ થતો નથી પરંતુ, અનુભવીઓએ ચીંધેલા માર્ગે આત્મ-બ્રહ્મ સાધનોના અનુષ્ઠાનથી જ મળે છે, આ વાત સચોટ શૈલીમાં સ્પષ્ટ કરી છે

ન ગચ્છતિ વિના પાન વ્યાધિરોપય જઙ્ઘત ।

વિનાઽપરોક્ષવિજ્ઞાન બ્રહ્મશબ્દેર્નમુચ્યતે ॥ શ્લોક ૬૪

૮. અનાત્મતત્ત્વોનું જ્ઞાન જરૂરી

આત્મા અનાત્મસ્વરૂપ પણ મહાભૂતા ઈન્દ્રિયો અને ક્રોધોથી આવૃત્ત થયેલા છે એટલે જ સ્વસ્વરૂપ અને સ્વપ્રકાશ હોવા છતાં તેના અસલ સ્વરૂપે અનુભવાતો નથી વેદાન્તની આ દૃષ્ટિ છે અનાત્મતત્ત્વ શું છે ? એ કઈ રીતે આત્માને આવૃત્ત કરે છે ? એના આવરણમાંથી રીતે છૂટાય ? આ અને આવા અનેક પ્રશ્નો ઊઠે છે માટે જ આત્મજ્ઞાનના ઉપાયરૂપે વેદાન્તગ્રંથો અનાત્મરૂપ જગત્ તેમજ દેહાદિનો વિચાર આવશ્યક માને છે આથી જ ઉપનિષદોથી માંડી આજ સુધી રચાયેલા બધાંય વેદાન્તગ્રંથોમાં પણભૂત, પથકોશ ઈન્દ્રિયો પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણો-જ્ઞાનસાધનો અહંકાર અને અવિદ્યાનું વિગતવાર પૃથક્કરણ કરે છે આ ગ્રંથમાં પણ વિષયોના સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં પણભૂત અને અમનાથી બનેલા દેહનું સુરખ ચિત્ર રજૂ કર્યું છે વિષયાસક્તિ જ જીવના બંધનનું ને અનર્થપરપરાનું કારણ છે આગતિનું મૂળ મોહમાં છે મોહ પ્રકાશસ્વરૂપ આત્માને વીટળારહો જાણે ધાબળો છે અવિદ્યાનો આ પ્રબળ પુત્ર આત્માની વિવેકશક્તિને કુકિત કરી દે છે, ને એમ થતા કામક્રોધાદિ વિશેષરૂપ રાક્ષસોનું દળ આ મટેવને પોતાના સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ નગરમાંથી તગડી મૂકતું હોય એવી સ્થિતિ સર્જાય છે માટે જ અજ્ઞાનના પાટવીપુત્ર મોહનું ચિત્ર મર્મસ્પર્શી ભાષામાં દોર્ણ છે

મોહ ઇય મહામૃત્યુર્મુમુશ્નોર્વપુરાદિપુ ।

મોહો ત્રિનિર્જિતો યેન સ મુક્તિપદમર્દતિ ॥ ૧૫૩ ૮૭

મોહપાતથી મુક્ત બનેલા જીવે આત્મમંદિરના મહાદ્વારનો આગળો
જિવાડી નાખ્યો નમજવું. આમ કર્યા પછી જ આત્મમંદિરમાં પ્રવેશની
યોગ્યતા તોપડે છે

૯. લિંગશરીર

મોહનુ અગિયારનું 'લિંગ' શરીર છે અને જ સૂક્ષ્મશરીર પણ
જો છે જીવની દીર્ઘયાત્રાનું એકમાત્ર વાહન લિંગશરીર છે આમાં જ
માર્ગ-નરસા કર્મના સંસ્કારને સંસ્કારજન્ય વાસનાઓ નિવાગ કરે છે
સ્મૂઘ શરીર છેડી જીવ આના આધારે જ દેહાન્તર કે લોકાન્તરમાં
પ્રવેશે છે જ્ઞાન, ભક્તિ અને સત્કર્મો આના મેલને ધોવા માટે જ કરાય
છે લિંગશરીરના ઘટક તત્ત્વોની સંખ્યા વિષે મતભેદ છે પરંતુ જ્યાં
ઓછી સંખ્યા બતાવાય છે ત્યાં એમાં અન્ય તત્ત્વોનો સમાવેશ કરાય
છે નાખ્યના મને દશ ઈન્દ્રિયો ને અડધાર બુદ્ધિ તથા મન આ અંતઃ
કરણની ત્રણ અવસ્થાઓ, આ તેર વસ્તુઓને લિંગશરીરના ઘટક માન્યા
છે કાંઈ અતઃકરણની ત્રણ અવસ્થાઓ અને શબ્દાદિ પાંચનન્માત્રાઓને
લિંગશરીર માને છે સામાન્ય રીતે પાંચપ્રાણો, દશ ઈન્દ્રિયો, બુદ્ધિ અને
અડધાર, આ નસર તત્ત્વો લિંગશરીરના ઘટક મનાય છે અહીં બુદ્ધિમાં
ચિત્ત તેમજ મનનો સમાવેશ કરી લેવાય છે ભગવત્પાદે આ પ્રશ્નમાં
(૧૫૩ ૮૮) આઠ તત્ત્વોએની નગરીઓમાં જીવાત્મા વસે છે એમ કહ્યું
છે, જામા તત્ત્વગુરોને એકએકરૂપે ગણાવ્યા છે : વાસી વજેરે પાંચ
ઈન્દ્રિયો, કાવલ વજેરે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ પ્રાણ, આકાશાદિ પાંચ
મહાબુતો, અતઃકરણના બુદ્ધિ વજેરે ચાર વિકારો, અધિષ્ઠા, કર્મ અને
કર્મ, જામ અષ્ટ વસ્તુઓ લિંગશરીરની ઘટક છે એમ કહ્યું છે આમાની
અવિધા જીવનું 'મરણશરીર' છે 'કામ' ઈચ્છાઓ તેમજ વાસનાઓ
છે ને 'મન' સાચાં-નરસાં કર્મો છે. આ બધાં તત્ત્વસમૂહોનો વ્યક્તિત્વ
વિભાગ કરીએ તો સત્તાવીસ તત્ત્વોનું લિંગશરીર ગણાય

૧૦. પંચકોષ

આ લિંગશરીરનો વિચાર કરતાં પાંચ કોષોનો વિચાર ઉપસ્થિત થાય છે. એમાં પ્રથમ—‘અન્નમયકોશ’ અર્થાત્ સ્થૂલ શરીર છે. ‘પ્રાણમય’ પંચપ્રાણુપ છે, ‘મનોમય’ સંકલ્પ—વિકલ્પ કરતી મન નામની અંતઃ—કરણની અવસ્થા માટે છે ને ‘વિજ્ઞાનમય’ બુદ્ધિનો બોધક છે. કર્મેન્દ્રિયોનો પ્રાણમય કોશમાં ને જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો મનોમય તથા વિજ્ઞાનમયમાં (સ્વભાવ પ્રમાણે) સમાવેશ થાય છે. ‘આનંદમય’ સૌથી અંતરતમ કોશ છે. પુરુષ ક્ષણરૂપે જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિમાં મળતું સુખ ‘આનંદમય’ કોશ છે. એને આત્મા માનવાની ઘણા જૂલ ફરી જોસે છે. ધ્યાન, ભક્તિ કે પ્રીતિના પ્રસંગોમાં જે આનંદની અનુભૂતિ થાય છે તે જ પરમ પુરુષાર્થ હોવાનો ભ્રમ થવા સંભવ છે. વસ્તુતઃ આ આનંદમયની સ્થિતિ અંતરિયાળ સ્થિતિ છે, પરમસિદ્ધિની નહિ. કારણ કે આ સ્થિતિ શાશ્વત નથી હોતી અને વિષયપરાધીન હોય છે. એમાં વિષય, વિષયી અને અનુભવનો ભેદ જૂંસાતો નથી અને જૂંસાતો લાગે તો ય એ અલ્પજીવી તેમજ દ્વૈતમૂલક હોવાથી પરમાર્થ નથી. આચાર્ય શંકરે બ્રહ્મસૂત્રના ‘આનંદ-મયાધિકરણ’માં આની સૂક્ષ્મ આલોચના કરી છે આ ગ્રંથમાં એને કોશરૂપે વર્ણવેલ છે. ‘કોશ’ એટલે ધ્યાન. ધ્યાન જેમ અંતરંગ તલવાર કે છત્રીનું આવરણ છે, અન્ય માટે છે સ્વ માટે નથી, તેમ આનંદમય કોશ પણ આત્માનું અંતરંગ આવરણ છે બ્રહ્મસ્વરૂપ આનંદ નથી. આનંદમયની અભિવ્યક્તિ વિષયસંસર્ગમાં કે વિષયચિંતનમાં તેમજ જીવમાં થતી હોય છે. પાંચેય કોશોમાં પૂર્વ પૂર્વ સ્થૂલ છે ને ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મ છે. અન્નમય દેહરૂપી—કોશ સ્થૂલતમ અને આનંદમય સૂક્ષ્મતમ છે. આ કોશોને જ આત્મા માની વર્તવાની દેવને કારણે જીવાત્મા કોથગત વિકૃતિઓને પોતાની માની બંધાય છે ને સુખદુઃખ અનુભવે છે. આત્મા કોશોનો દૃષ્ટા અને શાસક તેમજ સ્વતંત્ર છે. કોશો આત્માનાં સાધનમાત્ર છે. સાધન શાસકને અધીન જ હોવું ઘટે, આત્માનું શાસક નહિ. અગ્ની સમજ પાકી થતાં જીવની કોશો માટેની આસક્તિ અને તેમની

સાથેનું તાદાત્મ્ય ઓગળી જાય છે. આમ પંચકોષનો જીવમી વિવેક મોક્ષપાત્રમાં અતિ આવશ્યક છે.

અહંકાર પણ વિજ્ઞાનમય કોષમાં આવે જાય છે. આત્માનું અહંકારની સાથે તાદાત્મ્ય થતાં જીવભાવ પ્રગટ થાય છે. અહંકારની અભિવ્યક્તિને આપણે અભિમાન કહીએ છીએ. એનો પ્રચાર ઘણો વ્યાપક છે. બહારના વિષયોમાં થતી મમતા અહંકારનો જ વિસ્તાર છે. દેહ ઈન્દ્રિયો તેમજ મનમાં અણે જમાવી રામચંદ્ર આંતરબાહ્ય સંસારને લગતું ભેકનુત્વ, આસક્તિ, ક્રમ, ક્રોધ વગેરે અહંકારની જ અભિવ્યક્તિઓ છે. અહંકારને સ્વથી ભિન્નરૂપે સમજવાને એની આસુથી મુક્ત થવું એ મરમાર્થપ્રાપ્તિ માટે આવશ્યક છે.

૧૧. અવિદ્યા અને માયા

જીવ સ્વયં બ્રહ્મ છે. પરંતુ પોતાના બ્રહ્મભાવનું અજ્ઞાન જ એને સંસારી બનાવે છે. અવિદ્યા અને માયા જુદા કોઈ કોઈ વાર થયે તરીકે વપરાય છે ઉપનિષદોમાં ઘણી વાર આમ થયેલું છે, પરંતુ બન્ને ઘટ્ટોનો ઉત્તરવર્તી વેદાન્ત ગ્રંથોમાં ભેદ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે. 'માયા' પરમાત્માની શક્તિ છે ને અવિદ્યા જીવને આવરતી સ્વસ્તમો-મયી શક્તિ છે. એ જ જીવનું સ્વસ્વરૂપનું અજ્ઞાન છે. માયા શુદ્ધ સત્ત્વમયી હોવાથી એના આશ્રય પરમાત્માને એ વશવર્તી બનાવતી નથી. જ્યારે અવિદ્યા મહિન રજસુ અને તમસુની નિપજ હોવાથી એના આશ્રયને-જીવને પોતાના વશમાં રાખે છે. અવિદ્યાના ચષાર્થરૂપને સમજી એના રાજસિક અને તામસિકભાવનું સજગપણે પ્રજ્ઞાવન થાય તો તે પદ્મ માયાની જેમ સત્ત્વમયી બને અને પોતાના આશ્રય જીવને ઢાંકવાને બદલે એના સ્વપ્રકાશ સ્વરૂપના અવિર્ભાવનું સાધન બને છે. અવિદ્યા જીવનું કારણસરીર છે અવિદ્યા વિરે બારતનાં લગભગ બધાં જ તત્ત્વ-દર્શનોએ મંભીર વિચાર કર્યો છે. જે ટૂંકમાં નીચે પ્રમાણે છે :

આત્મા નિસર્ગતઃ, અસંગ અને અકર્તા હોવા છતાં ભોક્તા છે, એમ સાંખ્ય માને છે. જ્યારે વેદાન્ત એને અકર્તા, અભોક્તા તેમજ નિત્ય શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્તરૂપ માને છે. આ બન્ને દર્શનોએ માનેલો આત્મા સ્વભાવતઃ અસંગ શુદ્ધ, બુદ્ધ, નિત્યમુક્ત હોવા છતાં સંસારી બની પોતાને કર્તા-ભોક્તા, સુખી-દુઃખી થા માટે માને છે? કયું તત્ત્વ એને બદ્ધ અને પરિમિત શક્તિવાળો બનાવે છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપે સાંખ્ય પ્રકૃતિના તાદાત્મ્યને અને વેદાન્ત અવિદ્યાને આગળ કરે છે. એમને મને અવિદ્યા અર્થાત્ અજ્ઞાન જીવને આવરી લે છે અને એની વાસ્તવિક સ્વયં પ્રકાશ સ્થિતિને ઠાકી દે છે—હણી લે છે. આથી આત્મા પોતે જે નથી તે રૂપે ભાસમાન થાય છે. એમને મને અવિદ્યા જ્ઞાનનો અભાવ નહિ (જેમ ન્યાય માને છે) પણ બાવાત્મક પદાર્થ છે. એની શક્તિ દ્વિમુખી છે : આવરણ અને વિલેપ. આવરણશક્તિથી અવિદ્યા આત્માને સ્વરૂપપ્રત્યુત્તિનો અનુભવ કરાવે છે જ્યારે વિલેપશક્તિ દ્વારા આત્માને નિત્ય શુદ્ધ, બુદ્ધ સ્થિતિને બદલે અનિત્યતા, મહિનતા તેમ જ અજ્ઞાનીપણાનો અનુભવ કરાવે છે. સંક્ષેપમાં અવિદ્યાની વિલેપશક્તિ આત્મસ્વરૂપને વિપરીત રીતે રજૂ કરે છે. વિદ્યા અવિદ્યાની વિરોધી છે. વિદ્યાનો અર્થાત્ આત્મસ્વરૂપ જ્ઞાનનો ઉદય થતાં, સુર્વોદય થતાં અંધકારની જેમ અવિદ્યાનો વિલય થાય છે. તે જ સમયે આત્મા પોતાના વાસ્તવિક સ્વયં પ્રકાશ મુક્તરૂપનો અનુભવ કરે છે. સાંખ્યમતે કેવલભાવ અનુભવતા પુરુષને પ્રકૃતિ સ્વયં મુક્ત કરી તેનાથી વિમુક્ત બને છે.

ન્યાયવૈશેષિકના મતે આત્મા ચેતન છે પણ સ્વતઃચેતન નથી. ચેતન્યરૂપી અને જ્ઞાનરૂપી ગુણોનો એ નિત્યઆશ્રય છે જેથી આપણે એને ચેતન કે જ્ઞાનરૂપ માનીએ છીએ. જ્ઞાન અને ચેતન્યનો આશ્રય કેવળ આત્મા જ છે જે સ્વતઃ દ્રવ્યરૂપ છે. આત્મા સિવાયના સમગ્ર પદાર્થો જડ છે. આત્મા પદાર્થો પ્રત્યેના રાગદ્વેષને લીધે બંધનમાં પડે છે. પદાર્થોને લગતી સાચી દૃષ્ટિના અભાવે, તેમના વાસ્તવિક અનિત્ય સ્વરૂપના અજ્ઞાનને લીધે જ આત્મા રાગદ્વેષનો શિકાર બને છે. પદાર્થોના પરિવર્તનથીયે કારણરૂપે જ તે સાચું માની બેસે છે, જે બુદ્ધને લીધે

તે આસક્તિના બંધનમાં પડે છે ને પોતાની મુક્તતા અથવા સ્વતંત્રતા નુમાવી બેસે છે. પદાર્થોને એમના વાસ્તવિક — નિત્ય પરમાણુ રૂપમાં પિગાણી લેતાં આત્માને એમના પ્રત્યેના અભિનિવેશ ટળી જાય છે ને પદાર્થો દ્વારા ઉત્પન્ન થતા રાગદ્વેષાદિ કલેસોથી એ મુક્ત થાય છે. નામાન્યજનમાં રાગદ્વેષાદિ ઉત્પન્ન થતી વસ્તુનાઓ તત્ત્વરૂપમાં પ્રગોળ્ય રાગદ્વેષાદિના અભાવે ઉત્પન્ન થતી નથી, જેથી આત્મા નિર્વામનસ્થિતિમાં રહે છે. આ નિર્વાસનસ્થિતિ જ આત્માની મુક્તિ છે.

બૌદ્ધ અને જૈન જેવાં અવૈદિક દર્શનોમાં પણ અવિદ્યાનું મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાન છે. આ દર્શનો સુખદુઃખનું કારણ નુષ્ઠા હોવાનું માને છે. નુષ્ઠા અવિદ્યાનું જ કારણ છે. અવિદ્યાથી જ અર્થાત્ આત્મા અને વિશ્વને જગતી વિપરીત દષ્ટિમાંથી જ મોહ અને વિભ્રમ પેદા થાય છે. જગત્ અવિદ્યાનો નાશ થાય ત્યારે મોહ અને વિભ્રમ આગે નાપ જ ટળી જાય છે ને આત્મા મુક્ત બને છે. બૌદ્ધ દર્શનો બધું જ મલિક છે એમ માને છે એટલે આ માને પણ સાશ્વત તત્ત્વરૂપ માનતાં નથી, પરંતુ એને પ્રત્યાસન્તાનરૂપે નિત્ય તો માને જ છે.

યાગદર્શનના મતે પચ્ચલેસોમાં અવિદ્યા સૌ પ્રથમ ગણાય છે. “અવિદ્યાઽસ્મિતારાગદ્વેષાભિનિવેશા પચ્ચ ક્લેશા” । (૨-૩) પછીના ચાર ક્લેસો—અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ અવિદ્યામાંથી જ પ્રસિદ્ધ છે એમ યાગદર્શનના પ્રવૃત્તા પત્રજીવિ માને છે. તાત્પર્ય કે યાગદર્શનના મતે પણ જીવના બંધન અને કલેસોનું મૂળ અવિદ્યા જ છે. આમ ભારતીય સર્વ દર્શનોમાં અવિદ્યા મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાન ભોગવે છે. માતા અને અવિદ્યા એક જ વસ્તુનાં નામ છે, એમ માનનારા માયાને તર્વલગ્નાપિની પરમેશ્વરકૃતિ માને છે ને જલે છે કે જીવના સંબંધમાં એ જ માયા અતઃકરણરૂપે જીવસુષ્ટિનું — જીવના સર્વવિધ કાર્યકલાપનું બીજ છે. વેદાન્ત માયા અને અવિદ્યાને જ્ઞાનના અભાવરૂપે નહિ (જેમ ન્યાયીશેષિક માને છે) પરંતુ ભાવરૂપે—સ્વતંત્ર પદાર્થ તરીકે સ્વીકારે છે. અભાવમાંથી કંઈના સર્જન થાય નહિ જ્યારે માયા અને અવિદ્યામાંથી

વિશ્વ અને જીવસૃષ્ટિ સર્જાય છે સ્વપ્નમા આત્માનું અજ્ઞાન જેમ વિધિવિધ સૃષ્ટિ કરે છે તેમ પરમાત્માની માયાશક્તિ આ અનેસ્વરૂપા સૃષ્ટિ બનાવે છે જો કે તે અર્થ મિથ્યા અર્થાત્ સત્ અને અતીતી વિશ્વસ્ય છે, છતાં માયાએ ઈશ્વરસૃષ્ટિનું અને અવિદ્યારૂપે જીવસૃષ્ટિનું કારણ બને છે જેમ દોરડાનું અજ્ઞાન દોરડામા સાપ, સાપની હલનચલન જેવી ક્રિયાઓ વગેરે ભ્રાન્ત વ્યક્તિતા સદર્ભમા સર્જે છે, તેમ આત્મસ્વરૂપને ઢાકતી અવિદ્યા પોતાના વશમાં રહેલા જીવને અનેકવિધ પ્રતિભાઓ તથા કામક્રોધાદિ વિકારોવાળો બનાવે છે દોરડામાં ઉત્પન્ન થયેલી સર્પભ્રાતિ જેમ ભયક પાદિ પેદા કરે છે તેમ બ્રહ્મા પેદા થયેલી જગત્પ્રાતિ કામક્રોધ, રાગદ્વેષ, શોક ચિતા વગેરેનું કારણ બને છે છતાં આ બધા વિકારોનું કારણ જેમ મિથ્યા છે તેમ વિકારોયે મિથ્યા છે એટલે જ જ્ઞાનથી અવિદ્યા અને અવિદ્યાનું કાર્ય જમાર નિરોધ બની શકે છે જો માયા કે અવિદ્યા બ્રહ્મની જેમ વસ્તુરૂપ હોય તો તે જ્ઞાનથી ટળી શકે નહિ જ્ઞાનથી એ ટળે છે માટે જ એ મિથ્યા હોવાનું અનુમાન થાય છે જ્યાં જ ન હોય ત્યાં તેનો ભાસ કરાવવો એ અવિદ્યાનો સ્વભાવ છે આ મામા સ્વતઃ પ્રજાદુષ્ટ વગેરે નથી બ્રહ્મ અસંગ હોવાથી એમાં જગત નથી, છતાં આત્મામા સુખ દુખનો અને બ્રહ્મમાં જગતનો અનુભવ કરાવવો એ માયા તેમજ અવિદ્યાનો સ્વભાવ છે અવિદ્યાનું સ્વરૂપ આ ગ્રથના ૧૦૫થી ત્રણ શ્લોકોમા વર્ણવ્યું છે અહીં માયા અને અવિદ્યાને એક માની વર્ણન થયું છે

૧૨. ત્રિવિધ શરીર

બ્રહ્મના સદર્ભમાં જે માયા છે તે વિશ્વનું ઉપાદાન કારણ છે માયાવિષ્ટ બ્રહ્મ જ સૂક્ષ્મ અને કાર્યદશાને પ્રાપ્ત થયેલી માયાના સદર્ભમા 'હિરણ્યગર્ભ' કહેવાય છે, ને સૂક્ષ્મમાથી સ્પૃશ્વ બનેલા વિશ્વના સંબંધમા 'વિરાટ' કહેવાય છે એ જ રીતે શુદ્ધ અસંગ આત્માના સંસર્ગમા આવેલી અથવા આત્માને જીવભાવ પમાડતી વ્યક્તિનિષ્ઠ

અવિદ્યા જીવનું 'કારણશરીર' કહેવાય છે, જેનો અનુભવ ગાંઠ સુપ્રધિમાં થાય છે. આ કારણશરીર વ્યક્તિગત ચિંગ શરીરમાં પરિવર્તે ન્યાયે તેની ઉપાધિ પામનાર આત્મા જીવ સ્વરૂપાવસ્થાની સ્થિતિમાં—અવસ્થામાં હોય છે. વિંગશરીર પાંચભૌતિક સ્થૂળ શરીરમાં પરિવર્તે ન્યાયે જીવ જગત અવસ્થામાં હોય છે જગત અવસ્થામાં અવિદ્યાની ત્રણ અવસ્થાઓ કાર્યરત હોય છે સ્થૂળ શરીરથી ધર્તા (અશ્વત્થ અંતઃકરણના અભિ-નિવેશ ત્રાયે) કર્મો જ જીવમા સંસ્કારો સર્જે છે, આ સંસ્કારોને જ વાસના કહે છે. કર્મોના સ્વરૂપ પ્રમાણે વાસનાઓ પુણ્યમયી કે પાપમયી બને છે ને સુખ દુઃખની યેનુ થાય છે.

૧૩, નૈષ્કર્મ્ય

મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહિકાર, આ ચાર અવસ્થાઓવાળું અંત કરણ પદ્ધિ શારીરિકક્રિયાઓમાં તાદાત્મ્ય ન સાધે, અહંબુદ્ધિ ન કરે તો શારીરિક કર્મો, પાણી પર લખેલા અક્ષરોની જેમ, આસેઆપ સરી પડે છે, સંસ્કારો ઉત્પન્ન કરતાં નથી માટે જ કર્મલેપથી મુક્ત જીવ કર્મ કરવા છતાં અકર્તા અને અભોક્તા ગણાય છે અહ પ્રેરિત કર્મો બંધનકારક અને અહ વિમુક્ત કર્મો અકર્મસ્વરૂપ છે, એવો સમગ્ર વૈદિક વાદમથનો અભિગમ છે ત્રણેય અવસ્થાઓવાળી અવિદ્યા અકર્તા અર્થાત્ અસંગ આત્માની મુક્તતા—સ્વતંત્રતાને છિનવી શકતી નથી. શારીર કેવલ કર્મ કુર્વન્નાપ્નોતિ કિલ્લિયમ્ । (ગીતા અ ૪૨૧) કેવળ શરીરથીજ કર્મ કરનાર કર્મથી લેપાતો નથી અશરીર વાલ્ય સન્ત ન પ્રિયાપ્રિયે સ્પૃશત (બુદ્ધ ઉપ) શરીર-શક્તિને—શરીરમાં અહ ભાવ ન ધરનારને—પ્રિય કે અપ્રિય—પુણ્ય કે પાપનો ત્પહ્ વતો નથી, ને સર્વવિધ કર્મથી પર ઘઈ જાય છે આવી અનેક શ્રુતિસ્મૃતિ વચનો શરીરશક્તિમાં અને સંસારમાં મિથ્યાબુદ્ધિ થતા આત્માનો નૈષ્કર્મ્યભાવ વર્ણવે છે વીતરાગ જ્ઞાની પુત્રુયોનુ કે ઉત્તમકોટિના ભક્તોનું ચરિત્ર પણ આ જ વાત સિદ્ધ કરે છે

જીવ સુખને અર્થે વિષયસંસર્ગે જંબે છે વિષયસુખની સાધનો દેહ ઇન્દ્રિયો તથા મન પણ સુખસાધન હોવાથી જ પ્રિય લાગે છે

પરંતુ, વિષયોમાં ભાસતું સુખ વિષયોનું નથી પણ આત્મગત આનંદનાં છાંટણાં માત્ર છે, આત્માનંદનું પ્રતિબિંબ માત્ર છે. આ સમજ પાડી યાય ત્યારે જીવ સુખને માટે બહાર ફાંફાં ન મારતાં અંતર્મુખ બની આત્મામાંથી સુખનો સાક્ષાત્ અનુભવ કરવા પ્રેરણ છે. બહારના વિષયોમાં રાગદ્વેષ ઓછો થતાં બહારના વિશ્વમાં વ્યાપક દષ્ટિ ઉદ્ભવતાં, રાગનું પ્રેમરૂપે ઉદાત્તીકરણ થાય છે અને અન્યનાં સુખ-દુઃખ પોતાનાં જ છે, એવો વ્યાપકભાવ પ્રગટે છે. પ્રેમની વ્યાપકતા વ્યક્તિગત અહંતા-મમતાને ઓગાળે છે. જેથી અહંકારના આવરણથી ઢંકાયેલો આત્મા એનાવૃત્ત બની પોતાનું સ્વાભાવિક સત્ જ્ઞાન અને આનંદરૂપ પ્રગટ કરે છે. આત્મગત આનંદરૂપ પ્રગટ થતાં બહારના વિષયોમાં સ્વલ્પમાત્રામાં મળતા આનંદને સ્થાને અપાર આનંદની અનુભૂતિ થાય છે. આ સ્થિતિએ પહોંચેલો સાધક બહારની ભૌતિક ઉણપો પ્રત્યે કે બહારની અગવડતાઓ કે કષ્ટો પ્રત્યે ઉદાસીન થાય છે. દુન્યવી સુખોને જ સર્વકાંઈ માનનાર સામાન્ય માનવ એને ભલે મૂર્ખ કે ગાંડો સમજે પણ એ આત્માનંદીની અનુપમ મસ્તી અભાષિત હોય છે. આ સ્થિતિને જ 'જીવનમુક્તિ' કહે છે. ગીતાના બીજા અધ્યાયમાં શ્લોક ૫૩ થી ૭૨ સુધી, ૧૨મા અધ્યાયમાં શ્લોક ૧૩ થી ૧૯ સુધી ને ૧૩મા અધ્યાયમાં જ્ઞાન તથા જ્ઞાનીના વર્ણનમાં જીવનમુક્ત ભક્ત કે જ્ઞાનીનું જ વર્ણન છે.

૧૪. જીવનમુક્તિ ને પ્રારબ્ધ

માનવ જે કાંઈ શુભ કે અશુભ કર્મ કરે તેનું ફળ એણે ભોગવવું જ પડે છે. કર્મ ફળ આપીને જ શાંત થાય છે. નામુક્ત ક્ષીયતે કર્મ શરીરયાત્રા માટે ખાવું પીવું જેવાં કર્મો કરાય છે તે તો ભુખ-તરસની નિવૃત્તિ કરીને તરત શાંત થઈ જાય છે. પરંતુ રાગદ્વેષમૂલક થતાં કર્મો એની સંસ્કાર-વાસના છેડી જાય છે, જે 'સંચિત' કર્મ બને છે. આવાં અનેક સંચિત કર્મોમાંથી કોઈ એક કે વધુ કર્મો અનુરૂપ શરીરમાં આત્માને ફલભોગ માટે પ્રવેશાવે છે. કર્મફળ માટે પ્રવૃત્ત થયેલું 'પ્રારબ્ધ' પોતાની સમાપ્તિ સુધી જીવને તે દેહમાં રાખી સુખદુઃખ ભોગવાવડાવે

છે. શુભકર્મોથી અને ભક્તિથી નિર્મળ ચિત્તને અને નિરુદ્ધાર બનેલા જીવ પોતાને અકર્તા અભોક્તા સમજે છે. તે જે કોઈ કર્મ કરે તે 'કિંમણ' કર્મ અને અનેક જન્મોમાં કરેલાં 'અચિત' કર્મો જ્ઞાન-સાક્ષાન્કાર અર્થાત્ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિમાં બળી જાય છે. પરંતુ જેણે નિશ્ચિત શરીર દ્વારા કૃત આપવાનું શરૂ કર્યું છે તે 'પ્રારબ્ધ' કર્મ, ભોગ દ્વારા ખૂટી જાય ત્યાં સુધી, કૃત આપ્યા કરે છે. કુળદારે ચલાવેલા શાકંડ માટલાને ઘાટ અપાઈ જાય છતાં વળા સુધી લાકડીએ આપેલા પક્કાનો વેગ રહે ત્યાં સુધી નાપુ રહે છે વાધને મારવા માટે છોડેલું બાલ ગાયને બદલે વાધના ભ્રમથી છોડવું છે એમ નમજવા છતાં, એને જનું અટકાવવાની ઈચ્છા છતાં, તેમ વેગ હોય ત્યાં સુધી જનું જ- રહે છે, તેમ પ્રારબ્ધ કર્મ પણ ભોગ દ્વારા સમાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી કૃત આપ્યા જ કરે છે પ્રારબ્ધની સમાપ્તિ થતાં જીવ-મુક્તને 'વિદેહમુક્તિ' મળે છે. પ્રારબ્ધ ખૂટતાં આત્મા દેહમુક્ત બની વગ્ધાત્મભાવની સ્થિતિ અનુભવે છે. પુર્ણભક્તો કે પરમહસની સ્થિતિ અનુભવતા શાનીઓ કામનારહિત હોવા છતાં જીવતા રહે છે ને જીવનકાળ દરમિયાન શરીરને લગતાં સુખદુઃખો અનુભવતા હોય છે, તેનું કારણ પ્રારબ્ધ છે. છતાંયે શાની અને અશાનીના પ્રારબ્ધભોગમા અતર હોય છે. અશાની પ્રારબ્ધને ક્ષિપ્ત મનથી વિચાર કરતા કરતા ભોગવે છે, જ્યારે પ્રારબ્ધ પણ દેહાદિને જ સ્પર્શે છે સચિદ ન હોય મુજ આત્માને સ્પર્શતું નથી, એવી ખાત્રીથી શાની પ્રારબ્ધને સહ્ય સ્વીકરી લે છે ને સતાપ વિવાપ રહિત થઈ એને ભોગવી લે છે સમસ્ત મહર્ષિને વિશેષ પ્રકારનું કેન્દ્ર થયેલું, બાન ગુમાવવાના ઉપચાર વગર જ એમણે એનું ઓપરેશન કરાવેલું ઓપરેશનમા દેહભાગની કાચકૂપ વખતે તેઓ લેશમાત્ર ધીડા અનુભવતા હોય એવું જણાયું ન હતું. સ્વજન્માવે વાકકાપને તેઓ જીરવી રહ્યા હતા દેહાત્મભાવ ગળી ગયાનું આ પરિણામ છે. પ્રારબ્ધજન્ય સુખદુઃખો પણ શાનીને માટે હોવા ન હોવા બરાબર થઈ જાય છે. એનું બીજું ઉદાહરણ સમકૃષ્ણ પરમહસનું છે ગજાના કેન્દ્રની ઉગ્ર સ્થિતિમાંયે તેઓ એકદોની સલાક અને સિખોની ચિનતીને જવગણી

ભાવિકો સાથે બોલવા કરતા તુચ્છ દેહને જાળવવા કે એને દુ ખમુકત રાખવા પ્રત્યે તેઓ સાવ ઉદ્દાસીન હતા ભાવિકોની કંથાસપ્રવૃત્તિમાં તોય ત્યારે તેમને કેન્સરની પીડાનો જરાયે અનુભવ થતો ન હતો કારણ કે ભાવિકોમાં ભગવતીનું દર્શન કરનાર પરમહસ વિદેહભાવ અનુભવતા, પરંતુ એ પછી જ્યાં દેહભાવમાં પ્રવેશતા ત્યાં તેમને પણ અપાર પીડા થતી સામાન્ય જન પણ આગથી લપેટાયેલા ઘરમાં પોતાના ખારાને બચાવવા ઝપલાવે ત્યારે દેહભાન વિમરી જાય છે દેહભાન વિસંગ્રહાને દાઝ્યાની પીડા વરતાતી નથી પરંતુ જ્યાં તે પ્રિય વ્યક્તિને ઉઘારીને કે તેમ કરવામાં નિષ્ફળ બનીને ફરી સ્વ દેહભાનમાં આવે છે ત્યારે એને દાઝ્યાના દુ ખનો અનુભવ થાય છે આ બધા વિવેચનથી એ સિદ્ધ થાય છે કે દેહાદિ સાથેના તાદાત્મ્યને લીધે આત્મા પોતાને સુખીદુ ખી અનુભવે છે એવું તો તે સુખ દુ ખથી પર છે ભ્રાન્તિકરિત દેહાદિમાં અહ બુદ્ધિ જ જીવના સુખ દુ ખ તેમજ બધનનો હતું છે આત્મસ્વરૂપનું વાસ્તવિક જ્ઞાન જ એ ભ્રાન્તિને એની જડ સાથે નિર્મૂળ કરી સર્વ અનર્થોથી આત્માની મુક્તિ કરે છે

અસંગ અને અવિનાશી સચ્ચિદાન દસ્વરૂપ આત્મા અવિદ્યાના બ ધનમાં કેમ પડે છે ? ઉપનિષદો અને ગીતા જેવા શાસ્ત્રો આત્માને 'સ્વય પ્રકાશ' વર્ણવે છે તો એ સ્વય પ્રકાશ અપ્રકાશિત કેમ રહે છે ? આ પ્રશ્ન થાય છે આનો સ ભવિત ઉત્તર શ્લોક ૧૭૧ થી ૧૭૫ સુધીમાં મનોમયકોશના સ્વભાવવર્ણન પ્રસંગે આપ્યો છે છતાંરે અવિદ્યાનો આત્મસ સર્ગ કેમ અને ક્યારે થયો એ પ્રશ્નનો કોઈ ઉત્તર જ નથી માટે જ શાસ્ત્રો એને અનાદિ કહે છે ને ચોક્કસ વાત ન કરતા મીન રહ છે આત્મા દુ ખ અનુભવે છે દેહેન્દ્રિયોની ગુણાભીમા લાયાર સ્થિતિ અનુભવે છે, એ હકીકત છે આ હકીકતનો સ્વીકાર મ્હી શાસ્ત્રો અને સ તોની સહાયથી તેમજ આત્માનુભવ-ચિ તનથી દુ ખ ટાળવાનો ઉપાય કરવો એ જ માનવીનું કર્તવ્ય છે રાગ દ્વેષ ને લોભ, મોહ સર્વ અનુર્થોની વિવકચૂડામ્ભિ ૩

૯/૬ છે, એ અનુભવની વાત છે. અને આ ૯/૬ને નિર્મૂળ કરવા નિરલંકાર વિનુષ્ઠ સ્થિતિ અપરિહાર છે. એ પણ સન્નિવૃત્તિથી સમજાવ છે. વિનુષ્ઠ તેમજ નિરલંકાર સ્થિતિમાં અંતરમાં પ્રચલ્લતા પ્રગટે છે. એ પણ અંતર્મુખ થઈ જોતાં અનુભવાય છે. એ સ્થિતિમાં આત્માનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ પ્રકાશ અને આનંદથી ભર્યું ભર્યું હોવાનો સંતોનો સાચા અનુભવ છે સામાન્ય મનુષ્યોનો જે નિર્મૂળ પ્રેમ તેમજ પ્રમત્તતાની સંજ્ઞામાં આવે ૯/૭ અનુભવ હોય છે. એવી ઊલટું રાગદ્વેષભર્યું મહિમું જીવન કલેષકલાપથી સંતપ્ત હોવાનો અનુભવ છે. અનુભવ કરતાં ચક્રિયાનું કોઈ પ્રમાણ જોઈ શકે નહિ, માટે આત્મા અજ્ઞાનથી થી રીતે લપેટાયો એ પ્રશ્નનો ઉત્તર ન મળે તો ૧ દર્શનથી ૧૫ માર્ગે 'આનંદદર્શન' ને પરમાર્થ સમજી મોહમુલક સંસારમાં મિથ્યાજીવિ કહી, આત્મસાત્કાર માટે સર્વાત્મભાવે લાગી જવું જોઈએ.

૧૫. તત્ત્વસ્વરૂપ

તત્ત્વ એટલે પદાર્થનું અંતરતમ સ્વરૂપ. નામ અને આકાર બદલાય છતાં જે જોમનું તેમ રહે તે તત્ત્વ. ઘડો, કલેકુ, કુંજો, કોડિયું વગેરે નામો નિશ્ચિત આકારો સાથે જોડાયેલાં છે, માટે જુદાં છે, પરંતુ એ બધાનું તત્ત્વ અર્થાત્ તાત્ત્વિકરૂપ તો માટી જ છે. દર્શનો આ તાત્ત્વિકરૂપને 'ઉપાદાન' કહ્યું કહે છે. ઉત્પત્તિની પહેલાં, ઉત્પન્ન દશામાં અને ૧૬ સ પછી અર્થાત્ નામરૂપના નાશ પછી પણ જે રહે તે જ પદાર્થનું તત્ત્વ ગણાય. ઘડો વગેરે માટીના આકાર-પ્રકારોના સંબંધમાં તાત્ત્વિક વસ્તુ જેમ માટી છે તેમ હાર, કુંડલ, કંજન એ બધા આકાર-પ્રકારોની પૂર્વાવસ્થા, વર્તમાન અવસ્થા અને વિલયવાવસ્થા એ બધું સોનું છે. એટલે કે સોનું આ બધા દાગીનાનું તત્ત્વ છે. બીજા ચંદ્રોમાં કહીએ તો સોનું જ દાગીનાઓનું સત્ત્વ છે.

તત્ત્વદષ્ટિ એટલે જે કંઈ દેખાય છે, કામચલાઉ છે, તેના મુળ-સ્વરૂપને લગતી દષ્ટિ અથવા આકારપ્રકારની પર જઈ મેળવાનું વાસ્તવિક વસ્તુનું જ્ઞાન.

તત્ત્વજ્ઞાન અથવા મત્યજ્ઞાન તત્ત્વને અધીન હોય છે, જ્ઞાતાને અધીન નહિ. દોરડાને જોનારો એને દોરડાડપે જુએ તો જ એનું જ્ઞાન સાચું. દોરડાને સાચ કે રબરના ચાબૂચના રૂપમાં જોવું એ ભ્રમ છે. અને જોનાર એને ભળતારૂપે જુએ એથી કાંઈ વસ્તુનું સ્વરૂપ બદલાઈ જતું નથી. વસ્તુ યોતાના સ્વરૂપ વિશે સ્વતંત્ર છે, દષ્ટાને અધીન નથી.

૧૬. ભારતીય દર્શનોનો વિચારવિષય

ભારતીય દર્શનો, આ દરમિયાન અને અદરમિયાન જગત્, એની પાછળ રહેલી કોઈ ચેતન કે અચેતન સત્તા તેમજ જગત્નો અનુભવ કરનાર જીવ; આ ત્રણ વિષયોનો વિચાર કર છે.

ભારતીય દર્શનોમાં ચાર્વાક જૈન અને બૌદ્ધ દર્શનો વેદને પ્રમાણ ગણતા નથી માટે એમને નાસ્તિક કહેવામા આવે છે. જ્યારે ન્યાય-વૈશેષિક, સામ્ય-યોગ, પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસા અર્થાત્ વેદાંત એ છ દર્શનો, વેદને પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારતા હોવાથી ‘આસ્તિક’ દર્શનો ગણાય છે. આસ્તિક નાસ્તિકનો આ ભેદ વેદનિષ્ઠા કે તેના અભાવને આધારે કરાયો છે. આસ્તિક દર્શનોમાયે સામ્ય અને પૂર્વમીમાંસા ‘ઈશ્વર’ નામની સર્જક અને નિયામક વ્યાપક શક્તિનો સ્વીકાર કરતાં નથી છતાંયે વેદપ્રામાણ્યનો સ્વીકાર કરવાને બીધે એમને આસ્તિક માનવામાં આવે છે.

વેદાંત એટલે શું ?

વેદાંત એટલે વેદોનો અંત ઉપનિષદો વૈદિક સાહિત્યમા છેવટે આવે છે એટલે એમને વેદાંત કહે છે. અંત શબ્દનો ‘સાર’ એવો પણ અર્થ છે એ અર્થ પ્રમાણે ઉપનિષદો વેદોના સારરૂપ હોવાથી ‘વેદાંત’ કહેવાય છે.

વેદાંત શબ્દથી ઓળખાતા દર્શનનાયે કેરવાક પેટાવિભાગો છે એ વિભાગોને મુખ્યત્વે બે ભાગમા વહેંચી શકાય એક બાજુ આદિ શંકરાચાર્યે જેનું સમર્થ રીતે પ્રતિપાદન કર્યું છે તે ‘અદ્વૈતવેદાંત’ અને બીજી બાજુ શ્રીરામાનુજાચાર્ય, શ્રી વલ્લભાચાર્ય, શ્રીમધ્વાચાર્ય, શ્રીભાસ્કરાચાર્ય, શ્રી શ્રીક હાચાર્ય અને શ્રી નિમ્બાર્કાચાર્ય વગેરે આચાર્યોએ અપનાવેલું ભક્તિપ્રધાન-જીવેશ્વરભેદનિષ્ઠ કે ભેદભેદમુલક દ્વૈતવેદાંત.

૧૭. દ્વૈત અને અદ્વૈત દર્શનો

દ્વૈતવેદાન્તો જીવ, ઈશ્વર અને જગતને સ્વપૂર્ણપણે પૃથક્ તત્ત્વરૂપે માને છે જોકે શ્રી સમાનુજયાર્થ અને શ્રી વ-લ્લભચાર્ય પોતાના સિદ્ધાન્તોને કમથી વિશિષ્ટાદ્વૈત અને મુદ્ધાદ્વૈત નામ આપી અદ્વૈતસમર્થ હોવાનો દાવો કરે છે પરંતુ તેમના મતે પરમાત્મરૂપ એક તત્ત્વના જીવ અને જગત સ્થીર અથવા અગ્રૂપ હોવાથી ઈશ્વરથી સાથ અડમ નથી. જીવ અને જગતનો ઈશ્વર સાથેનો સંબંધ જીવ અને સ્થીરના સંબંધ જેવો છે સૌ કોઈ તત્ત્વનિષ્ઠ જોય જીવ અને સ્થીરનો સંબંધ અનિત્ય છે અર્થાત્ વાસ્તવમાં તે બન્ને અલગ છે એમ માને છે. તેમ આ દર્શનોએ પણ જીવ અને ઈશ્વરને વસ્તુતઃ અલગ તત્ત્વ જ માન્યાં છે ઈશ્વરથી અલગ રહી એના સાન્નિધ્યમાં એની આનંદમયી લીલાઓ નિહાળવી એ જ આ દર્શનોના મતે જીવની મુક્તિ છે, એ જ પરમપુરુષાર્થ છે

બીજા બાજુ શ્રી યકરાચાર્ય સત્ત્વની ત્રણ કોટિઓ કલ્પી આ બધા ભેદોના મૂળમાં એક જ અદ્વિતીય તત્ત્વ છે ને જીવ ઈશ્વર તેમજ જગત એ અદ્વિતીય તત્ત્વમાં વિવર્ત સમાન કલ્પેલા જ ભેદો છે એમ દેકે પણ પ્રતિપાદિત કરે છે તેમનો મત આ પ્રમાણે છે

૧૮. જીવ અને ઈશ્વર

જે રીતે સ્વપ્નદૃષ્ટા જીવ પોતાનામાંથી જ સ્વાખિક પદાર્થને સર્જે છે તે રીતે એક જ સચ્ચિદાન દરૂપ બ્રહ્મ પોતાનામાંથી આ બધું વિચિત્ર વિશ્વ સર્જે છે સ્વપ્ન એ જેમ જીવની અહિંતુકી લીલા છે તેમ વિશ્વ એ બ્રહ્મની અહિંતુકી લીલા માત્ર જ છે જેમ સ્વપ્નદૃષ્ટા સ્વપ્નસર્જિત પદાર્થોમાં પોતાની જ ચેતના પૂરી એમને હાલતા, ચાલતા બોલતા અને વિવિધ સંવેદનો અનુભવતા કરે છે, તેમજ શુદ્ધ બ્રહ્મ પોતે સર્જેલા આ વિશ્વમાં પોતે જ ચેતનજીવ રૂપે પ્રવેશી વિવિધ સંવેદનો અનુભવે છે તત્ સદૃશ તત્ત્વેવાનુગ્રાવિશત્ 'બ્રહ્મ વિશ્વને સ્વપ્ન

તેમાં પ્રવેશ્યું.’ ધ્યાયતીવ લેહ્યયતીવ (જીવ.રૂપે પ્રવિષ્ટ બ્રહ્મ) ‘જાણે ધ્યાન કરતું હોય, લીલા કરતું હોય એમ વર્તે છે.’ આ અને આવાં અનેક ઉપનિષદ્વાક્યો બ્રહ્મના જીવભાવનું સમર્થન કરે છે ‘એક જ સર્વ નરનારાયણ થયું’ એકં સત્ત્વં દ્વિધા મિન્નમ્ આ મહાભારત વાક્ય પણ પરમાત્મા અને જીવની એકતા બતાવે છે. જેમ સ્વામ્નિક પદાર્થોથી એમનો સર્જક જીવ અલગ નથી, એમ બ્રહ્મસૃષ્ટિ જગત્, વિચિત્ર સુખ-દુઃખાત્મક સંવેદનો અનુભવતો જીવ અને સ્વયં બ્રહ્મ, આ ત્રણે તત્ત્વતઃ જુદાં નથી પણ એક જ છે. એમનું જે જુદાપણું ભાસે છે અથવા અનુભવાય છે તે કેવળ ભાસાત્મક અર્થાત્ પ્રાતીતિક જ છે. સ્વપ્નની અવસ્થા ચાલુ હોય ત્યારે એનો સર્જક અને દષ્ટા જેમ ભ્રમથી પોતાને સ્વામ્નિક પદાર્થોથી જુદો અને એ પદાર્થોના સંબંધથી સુખ દુઃખાત્મક અનુભવો કરનાર માને છે, તે જ રીતે વિશ્વનો સૃષ્ટા અને સૃષ્ટિ અભિન્ન હોવા છતાં ભિન્ન હોવાનું મનાય છે. વાસ્તવમાં જેમ સ્વામ્નિક સૃષ્ટિ, એ સૃષ્ટિનાં સંવેદનો અને એ સંવેદનોનો અનુભવ કરનાર એ ત્રણેમાં વરતાતો ભેદ જેમ પ્રતીતિમાત્ર છે, વાસ્તવિક નથી, તેમ બ્રહ્મ, સૃષ્ટિ અને સૃષ્ટિના અનુભવની અપેક્ષાએ બ્રહ્મમાં આરોપિત જીવત્વ, આ બધું પૃથક્ત્વ પ્રતીતિદષ્ટિએ સાચું હોવા છતાં પરમાર્થદષ્ટિએ સત્ય નથી.

અદ્રેત મતે જીવ અને બ્રહ્મ એક જ છે. ‘જીવો વ્રક્ષૈવ નાપરઃ’ જીવ સ્વયં બ્રહ્મ છે. એ સત્યના વિસ્મરણથી જ જીવ પોતાને બદ્ધ, સુખી, દુઃખી અને નુચ્છ માને છે. આ એનો (અધ્યાસરૂપ) ભ્રમ છે. અને એ ભ્રમને કારણે જ જીવ વિવિધ સંતાપ અનુભવે છે. પોતે બ્રહ્મ છે. ‘અહં વ્રક્ષાસ્મિ’. આ જાતની સાચી અનુભૂતિ થતાં જ જીવ મુક્ત વૃદ્ધ મુક્ત અદ્રેત બ્રહ્મ બને છે (જેની એને વિસ્મૃતિ માત્ર થઈ હતી) અને દુન્યવી દુઃખો અને બંધનોથી (જે ભ્રમને લીધે જ પ્રતીત થતાં હતાં) પર થઈ જાય છે. ‘તરતિ ગોકમાન્મવિદ્’.

૧૯. બ્રહ્મનું સ્વરૂપ

‘જીવ બ્રહ્મ છે’ એ હકીકત હોવા છતાં જીવ પોતાને પામર અને સુખી દુઃખી માને છે એ કેમ બને છે? વેદાન્ત કહે છે : બધા અનર્થનું મૂળ ‘અજ્ઞાન’ છે. અજ્ઞાન કે અવિદ્યા બે કામો કરે છે પહેલાં એ પોતાના વિષયને ઠાંકી દઈ એને જે ને તે રૂપમાં પ્રતીતિ થવા દેતું નથી ને પછી એ જ વિષયમાં ભળતો જ વસ્તુઓ દેખાડે છે એક દૃષ્ટાન્તથી આ વાત સ્પષ્ટ થશે. દોરડાને લગતું ‘આપણું’ અજ્ઞાન પ્રથમ દોરડાને આપણી નજરમાં પચાઈ ઉપે પ્રગટ થવા દેતું નથી—એને ઠાંકે છે ને પછી એ જ અજ્ઞાન દોરડામાં સાથ પેદા કરી આપણામાં ભળી પાડે જન્માવે છે, તે જ રીતે, ‘પોતે બ્રહ્મ છે’ એ સ્વને લગતું જીવનું અજ્ઞાન કેવળ સ્વસ્વરૂપ બ્રહ્મભાવનો પરિચય થવા દેતું નથી, એટલું જ નહિ પરંતુ એને સ્થાને કર્તા, ભોક્તા, સુખી, દુઃખી, સંસારી એવા બધા જીવભાવનું સર્જન કરે છે. આ જાતનો અનુભવ અનાદિકાલથી ચાલ્યો આવતો હોવાથી એની વાસ્તવિકતા વિષે શંકા પણ થતી નથી, જિલ્દાનો એ જ સાનો ભાવ છે એમ માન્યતા બધાઈ જાય છે, જેમ સ્પષ્ટ ઉજાસમાં દોરડું બરાબર દેખાય ત્યારે જ સાપનો ભ્રમ ટળે અને એ ભ્રમજન્ય ભય પાડે નાશ પામે, તેમ વિદ્યારૂપી અજ્ઞાનમાં ‘હું બ્રહ્મ છું’ એ સ્વનો ભેધ થાય ત્યારે જ પોતે કર્તા ભોક્તા નુરજીવ જીવ હોવાનો ભ્રમ ટળે છે ને એ ભ્રમને કારણે પેદા થયેલી સર્વ ઉપાધિઓનો વિલય થઈ જાય છે. સ્વને દુષ્ટાવતી અજ્ઞાનની શક્તિને ‘આવરણશક્તિ’ અને એના સ્થાને ભળતું જ દેખાડતી શક્તિને ‘વિશેષ શક્તિ’ કહેવામાં આવે છે.

૨૦. સત્તાની ત્રણ અવસ્થાઓ

બ્રહ્મમાં જીવ અને જગતનો વ્યવહાર તથા દોરડામાં થતો સર્પાદિ ભ્રમ, આમાં ત્રણ પ્રકારની સ્થિતિઓ છે, જેને બુદ્ધિમય થાય એ રીતે સમજાવવા ભગવાન શંકરાચાર્ય સત્તાની ત્રણ અવસ્થાઓ કહે છે :

પારમાર્થિક સત્ય, વ્યાવહારિક સત્ય અને પ્રાતિભાસિક સત્ય ત્રિકાવા બાધિત બ્રહ્મની સત્તા ‘પારમાર્થિક સત્ય’ આકાશાદિ જગતની સત્તા ‘વ્યાવહારિક સત્ય’ અને દોરડામાં થતી સર્પાદિની પ્રતીતિરૂપ સર્પાદિની સત્તા ‘પ્રાતીતિક’ સત્તા છે. આ ત્રણ સત્તાઓમાં પૂર્વે પૂર્વે સત્તા ઉત્તરોત્તર સત્તાની બાધક હોય છે જેમ દોરડાડૂપી વ્યાવહારિક સત્તાનો સામાન્યર થતા એમાં આગત્તુક દોષથી આરોપિત સર્પાત્મક પ્રાતિભાસિક સત્તા ટળી જાય છે તે જ રીતે ‘હું બ્રહ્મ છું’ એ પારમાર્થિક સત્યનો સામાન્યર થતા ‘હું છોવ છું’ અને ‘વિચિત્ર જગતનો ભોક્તા છું’ એ વ્યાવહારિક સત્યનો નાશ-બાધ થાય છે આ વિષયને વધુ સ્પષ્ટ કરીએ

જે પદાર્થો ભાસે ખરા પણ ક્રિયાકારિત્વ ન ધરાવતા હોય, અર્થાત્ પરીચા કરતા ‘જે નથી’ એમ વરતાય તે પ્રાતિભાસિક, જેમ કે દોરડામાં જણાતો સર્પ જે પદાર્થ પરિચિછન્ન અર્થાત્ મર્યાદિત દશરૂપ અને પરિવર્તન શીલ હોય, જેમનું ક્રિયાકારિત્વ સ સાર દશામાં અબાધિત ગ્હે તે વ્યાવહારિક, જેમકે જગત અવસ્થામાં અનુભવાતા ઘટ પટ વગેરે પદાર્થો જે વસ્તુ તર્વ દેશ, કાળ, વસ્તુમાં એક જ રૂપે રહે ને અનાયિન રહે તે પારમાર્થિક, જેમકે દરેક પદાર્થમાં ગ્રહણ કરાતી સત્તા વટ, પટ વગેરે પદાર્થો બદલાય કે નષ્ટ થાય પણ તેમાં રહેલી સત્તા અર્થાત્ અસ્તિત્વ પદાર્થાન્તરના સ બધે ભાવરૂપે મોજૂદ રહે છે, તેમ

પ્રાતિભાસિક પદાર્થમાં પણ તત્કાલીન ‘સત્ય’ તો હોય જ છે (જો કે એ સત્ય તેનું નહિ પણ તેના અનિષ્ઠાનનું હોય છે) જો એમાં સત્ય ન હોય તો એ પ્રાતિભાસ કાળે પણ દેખાય કઈ રીતે? એટલે સાવ અસત્ય છે એમ તો ન જ કહેવાય વળી પ્રાતિભાસિક પદાર્થના આગ્રયનું (સર્પના આગ્રય દોરડાનું) જ્ઞાન થતા જ એમાં આરોપિત વસ્તુ બાધિત થઈ જાય છે માટે એ સત્ય છે એમ પણ શી રીતે કહેવાય? સત્ય હોય તો એનો બાધ કેમ થાય? માટે એનું અસ્તિત્વ પ્રાતિભાસિક (અનિર્વચનીય) સત્ય રૂપે જ મનવું રહ્યું એનું નિરૂપણ કરવું અશક્ય છે એટલે જ વેદાન્ત એ જગતના અનુભવને ‘અનિર્વચનીય’ અથવા

‘સદસદ્વિભાસ.’ કહે છે (જેને સદ્ કે અસદ્ ન કહી શકાય તે સદસદ્વિભાસ અને જેનું આ કે તે રૂપે પ્રતિષ્ઠાદન ન કરી શકાય તે અનિર્વચનીય.)

જેમ વ્યાવહારિક સત્તાવાળા દેશમાં દેશના અજ્ઞાનથી પ્રતિભાસિક સાપનો ભ્રમ થાય છે તેમ પારમાર્થિક સત્તાવાળા બ્રહ્મમાં અજ્ઞાનને કારણે આભાસથી લઈ નુચ્છમાં નુચ્છ વ્યાવહારિક પદાર્થોનો ભ્રમ (અધ્યાત્મ) થાય છે (જીવનું જીવન પણ અધ્યાત્મમૂલક જ છે) આકાશ સ્વયં રૂપ વગરનું હોવા છતાં એમાં જેમ કાળા, પીળા વગેરે રંગોનો ભ્રમ થાય છે, તેમ અખંડ નિર્ગુણ બ્રહ્મમાં પરિચ્છિન્ન-ખંડિત અને સંગ્રુણ પદાર્થોનો ભ્રમ થાય છે ભ્રમનું નિમિત્ત ભ્રમાધિષ્ઠાનનું અજ્ઞાન હોય છે ભ્રમાત્મપ્રતિની પ્રક્રિયા એવી વિલક્ષણ હોય છે કે તેનું ‘યથાર્થ’ નિરૂપણ થઈ શકતું નથી માટે જ વેદાન્તી એને ‘અનિર્વચનીય’ કહે છે

૨૧. બ્રહ્મસ્વરૂપ

શાશ્વત સત્તા, જ્ઞાન અને આનંદ એ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે આ રીતની સ્વરૂપવર્ણના પણ આપણી બુદ્ધિને એની નિર્વિશેષતા અને સર્વાત્મતા સમજાવવા માટે જ છે વસ્તુતઃ બ્રહ્મ અવર્ણ છે વર્ણન કરનાર સ્વયં જ બ્રહ્મ છે એટલે જેમ આખા સર્વને જુએ છે પણ ચોતાન જેઈ શકતી નથી તેમ જીવ સ્વયં સ્વસ્વરૂપ બ્રહ્મને જેઈ કે વર્ણવી શકતો નથી જ્ઞાનના સાધનો—ઈન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ—પણ સ્વયં જડ હોવાથી ચેતન આત્માથી પ્રકાશિત થાય છે એટલે એ બ્રહ્મ જગતને ભરે પ્રકાશિત કરે પણ સ્વપ્રકાશક બ્રહ્મને પ્રકાશિત કરી શકતા નથી સંસ્થિદાન દૃષ્ટ બ્રહ્મમાં સમસ્ત વ્યાવહારિક જગત આરોપિત છે દેશરૂપ અધિષ્ઠાનનો સાક્ષાત્કાર થતા જેમ આરોપિત સર્પ નિવૃત્ત થાય છે, તેમ અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મનો—આત્માનો—સાક્ષાત્કાર થતાં એમાં આરોપિત વ્યાવહારિક સત્તા ધરાવતા સમગ્ર સસારની નિવૃત્તિ થાય છે વાસ્તવમાં આરોપિત પદાર્થની ચોતાની કોઈ સત્તા જ હોતી નથી.

અધિષ્ઠાનગત સત્તા જ એને સત્તા અર્પે છે એટલે ‘અહ વ્રહ્માસ્મિ’ ‘હું બ્રહ્મ છું’ કે ‘સર્વં છત્વિદ્ વ્રહ્મ’—‘આ દર્શ્યમાન સઘળું બ્રહ્મ છે’ એવો અનુભવ થતા જ (અધિષ્ઠાનવાન થતા જ) અધ્યારોપિત જગતની નિવૃત્તિ થાય છે

પરંતુ નિર્વિષય બ્રહ્મનો (અધિષ્ઠાનનો) સાક્ષાત્કાર થી રીતે થઈ શકે? અને એનો સાક્ષાત્કાર થતા વિના જગતનો (અધ્યારોપિતનો) બાધ થી રીતે થાય? આનો ઉત્તર વેદાન્ત આમ આપે છે ‘તત્ત્વમસિ’ તુ (જીવ) તે (બ્રહ્મ) છે આ અને આવા જીવ બ્રહ્મનું એકય બતાવતા શ્રુતિવાક્યોના તાત્પર્યબોધથી ‘બ્રહ્મભિન્ન સકલ વિશ્વ હું નથી’ એ જાતનો પહેલાં પરોષ ને કાપણ, મનન, ધ્યાનની પરિપક્વતા થતા અપરોક્ષ સાક્ષાત્ અનુભવ થાય છે સ્વપ્નાવસ્થામાં જેમ સ્થૂલ દેહનો અને ગાઠ નિદ્રામાં અતઃકરણ સમેત સમગ્ર વિશ્વનો આત્મામાં વિલય થઈ જાય છે, બચે છે માત્ર ‘હું’ પદ્ધથી અભિધેય આત્મા, તેમ સમગ્ર વિશ્વના અભાવમાં એનું ચેતન અધિષ્ઠાન (બ્રહ્મ અથવા આત્મા) જ બાકી રહે છે આમ તર્કથી પણ સર્વઅચેતનનો બાધ અને ચેતનમાત્રનું અસ્તિત્વ નિશ્ચિત થઈ શકે છે ‘હું છું ત્યારે વિશ્વ છે ને વિશ્વ નથી ત્યારે પણ હું છું’ આ પ્રશ્નનો નિદ્રાવસ્થાનો અનુભવ આ સત્યનું સમર્થન કરે ■

૨૦. મુક્તિનું સ્વરૂપ

વેદાન્તને મતે બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર એટલે બ્રહ્મનું આગન્તુ- દર્શન નહિ પણ બ્રહ્મભિન્ન કશુંયે ન હોવાનું મિથ્યા હોવાનું જ્ઞાન અર્થાત્ સર્વાત્મભાવદર્શન બ્રહ્મ-જીવરૂપ-આત્મરૂપ હોવાથી અર્થાત્ દષ્ટા અને દર્શ્ય એક હોવાથી (મુન્તદશામાં) ‘હું મને જોઉં છું’ એમ કહેવું એ અસંભવ ગણાય ‘હું બ્રહ્મ છું’ એ પરમાર્થ સત્યનો અનુભવ, ‘પરમાર્થ બ્રહ્મરૂપ અધિષ્ઠાનમાં આ બધું વ્યાવહારિક જગત અધ્યારોપિત છે’ એ જાતનું જ્ઞાન જ છે અધિષ્ઠાનરૂપ દેહરૂપને યથાર્થપણે જોતા એમાં ભ્રમકાળે જણાતો સર્વ ભૂતકાળમાં નહોતો, અત્યાગે નથી ને

ભવિષ્યમાં પણ નહિ જોઈ, એવો અનુભવ થાય છે આ જ રીતે બ્રહ્મસામાન્દર થતાં પહેલાં પ્રતીત થતું વિશ્વ ન હતું, ન છે, ન હશે, એવો અનુભવ થાય છે આ જતના અનુભવને જ—નેતિ નેતિ ચઢોધી 'મિથ્યા બોધક' દર્શાવવામાં આવ્યો છે. આ દષ્ટિ બ્રહ્મભિન્નને લગતી વિષેષાત્મક દષ્ટિ છે વિષેષાત્મક દષ્ટિએ જીવ જગત અને વ્યવહાર બધું જ સાચું છે, અર્થાત્ બ્રહ્મ જ જીવ, જગત અને વ્યવહાર રૂપે ભાસે છે' એમ કહેવામાં આવે છે નરસી મહેતા 'બ્રહ્મ લટકું કંઈ બ્રહ્મ પાસે' ચઢોધી આ જ વિષેષાત્મક દષ્ટિ રજૂ કરે છે 'મર્ચ તસ્મિન્ બ્રહ્મ' આ વિષેષાત્મક દષ્ટિ રજૂ કરતું શુનિષાકથ છે

૨૩. મુક્તિ : યોગ અને વેદાન્તના મતે

યોગશાસ્ત્રમાં સમાધિ દ્વારા આત્મદર્શન કરવાનું પ્રતિપાદિત છે યોગદર્શિત આત્મજ્ઞાનમાં અને વેદાન્તના આત્મજ્ઞાનમાં અતર છે યોગશાસ્ત્રને મતે ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધરેતા એકકારરૂપ 'નિર્વિકલ્પ સમાધિ' એ માનવચેતનાનો પરમ પ્રકાર છે સમાધિગત નિર્વિકલ્પ આત્મદર્શનનું નામ જ મુક્તિ છે વેદાન્તને મતે આવી સમાધિ વ્યક્તિ ચેતનાનો ઉચ્ચ સ્થિતિ હોવા છતાં, એ કાવચી રહી શકતી નથી માટે મરમપ્રકૃષ્ટ સ્થિતિરૂપ ન ગણાય શિક્ષતા, બેસતાં, જમતાં કે સૂતાં, કોઈ પણ જાતની સ્થિતિમાં કે વાવગારમાં આત્મભિન્ન મનાતી વસ્તુની પ્રતીતિ આત્મરૂપે જ થાય અને વસ્તુગત આકાર, નામ, રૂપ મિથ્યા છે, એવો અનુભવ અભાષિત રહે, તે જ માનવચેતનાનો પરમપ્રકાર અર્થાત્ મુક્તિ છે આમાં પરમતત્ત્વ સાથે નાન્કાલિક અનુસંધાન નહિ પણ સર્વદા એકયાનુભૂતિ અભિચેત હોય આ સ્થિતિને યોગવાસિક્ષક આમ નિરૂપે છે

દેહાત્મભાવે ગલિને વિદિતે પરમાત્માનિ ।

યત્ર યત્ર મનો યાતિ તત્ર તત્ર મપ્રાધય ॥

'દેહ આત્મા છે' એવી બ્રાન્તિ ગળી જતા અને પરમાત્મસ્વરૂપનો સામાન્કાર થતાં, જ્યાં જ્યાં મન વિચરે ત્યાં ત્યાં અભાષિની સ્થિતિ—સતત આત્મદર્શન—થાય છે

૨૪. વેદાન્ત અને સદાચાર

વેદાન્ત અને ખાસ કરીને કેવલાદ્વૈતનું પ્રતિષ્ઠાપન કરતા શાંકર-વેદાન્ત વિષે કેટલીક જોરસમજ થતી જોવા અને સાંભળવા મળે છે. 'બ્રહ્મ સત્યં જગન્મિથ્યા' આમ કહી વેદાન્ત શુભકર્મ કે સદાચારનો છેદ ઉડાવી દે છે. એવો આક્ષેપ થાય છે, કેટલાક સ્વાર્થસાધુ વેદાન્ત-વાદીઓના ભોગપરાયણ તેમજ અકર્મણ્ય જીવનથી આવે છાપ ઊભી થાય એમાં નવાઈ નથી, પરંતુ વેદાન્તની વિચારધારાનો તથસ્પર્થી વિચાર કરતાં આ માન્યતા પાયા વિનાની લાગે છે. વેદાન્ત સદાચારના પાયા પર જ પોતાની ઈમારત ઊભી કરે છે. કઠોપનિષદના આ મંત્રનો વિચાર કરતાં વેદાન્તપુણનાં મૂળ શાં છે તે સ્પષ્ટ થશે.

નાવિરતો દુઃશ્ચરિતાત્ નાઽશન્તો નાઽસમાહિતઃ ।

નાઽગાન્તમાનસો વાઽપિ પ્રજ્ઞાનેનૈનમાપ્નુયાત્ ॥ ૨-૨૪

જેણે દુરાચાર છોડ્યો નથી, જેની ઈન્દ્રિયો અચાન્ત છે, જેના જીવનમાં સમાધાન-સંતોષ નથી, કામક્રોધાદિથી જેનું મન ખદબદી રહ્યું છે; તે જ્ઞાનથી-પોષ્ટની જેમ શાસ્ત્રો બોલી જાય તેથી, આત્મદેવનો સાક્ષાત્કાર કરી શકતો નથી, અર્થાત્ તે આત્મજ્ઞાની નથી.

આવા સેંકડો વચનો ઉપનિષદોમાં અને અન્ય વેદાન્ત ગ્રંથોમાં જોવા મળે છે. ભગવદ્ગીતા વેદાન્તનો ગ્રંથ હોવા છતાં એને સદાચાર-સંહિતા કહીએ તો ખોટું નથી.

પંચદશીમાં વિદ્યારણ્ય સ્વામી મુક્તાત્મા પણ યથેષ્ટ આચરણ કરી શકે નહિ એમ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહે છે :

વુદ્ધાઽદ્વૈતસ્વતત્ત્વસ્ય યથેષ્ટાચરણં યદિ ।

શુનાં તત્ત્વદશાં ચૈવ કો મેદોઽશુચિમ્ભજ્જને ॥

અદ્વૈત તત્ત્વનો બોધ થયા છતાં, જે જ્ઞાની લેખાતો મનુષ્ય સદાચારની ઉપેક્ષા કરી સ્વેચ્છાચાર કરે તો તેનામાં અને કૃતરાઓમાં શો ફેર ? બંને અમુચિબક્ષ્ય કરતાં હોય છે વધી કહે છે .

વિહ્યસદ્દાદિતુલ્યત્વ મા વાશ્ત્વી તત્ત્વવિદ્ મનાત્ ।

બધા ! તમે નાતવજ્ઞાની હોવા છતાં વેદશાસ્ત્ર દલાવ જેવું ને બુદ્ધ જેવું આચરણ કરવા કેમ ચાહો છો ? અદ્વૈતજ્ઞાનના યાત્રીએ આરભમાં જ ‘દ્દશમુષ્ણમોગરિરામ’ અર્થાત્ આ લોક કે ધરલોકમાં ભોગરૂપે પ્રાપ્ત થતા કર્મફળોને તિર્જાજીવિ આપવાની હોય છે સત્ત્વમાં દ્વારા જ પૂર્વકૃત અસત્કર્મોના ચેવને પાવાનો હોય છે પ્રમાદ કે ભોગપરાયણતાને લીધે થતો કર્મન્યાય, ન્યાય જ નથી, પણ તમોગુણનું પરિણામ છે તમોગુણને તગડી મૂકવા આરભમાં રજોગુણના સઘવાર પ્રવૃત્તિપરાયણ બનવું જોઈએ ને પ્રવૃત્તિ પણ પાપાત્મક કે સગદ્દોષાત્મક ન બને તે માટે સત્ત્વગુણને જાગ્રત કરવો જોઈએ સત્ત્વગુણની પ્રબળતા સત્કર્મ-વિમુખતાને નહિ પણ સ્વાર્થમૂલક કર્મોના પરિણામ કરવા ધેરે છે સત્ત્વમયી બુદ્ધિ લોકકલ્યાણ કે પરમાત્માની પ્રીત માટે કર્મપરાયણ બનાવે છે ને સત્ત્વગુણની પરિષ્કવતાથી નિર્મળ થયેલા અતકરણમા આત્મદીપને અનાપિતપણે પ્રકાશિત થવા દે છે આમ થયા પછી મર્મન્યાય કે મર્મસંન્યાસ કરવો ધાડતો નથી પણ આપોઆપ થઈ જાય છે કાયા રૂળને તોડવા કે અપકવ ફૂલને ચૂટવા પ્રયત્ન કરવો પડે છે, પણ સુપકવ ફળ કે ફૂલને એના બધેનથી છૂટા ધાડવા પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી એ તો એની મેજે સરી પડે છે આવું જ પૂર્ણપણે વિસ્કત અને વિવેકી જનોનું કર્મના સદર્ભમાં બને છે આ સ્વતિ જ સાચી નેમ્કર્મની સ્થિતિ છે વેદાન્તના માન્ય ગ્રંથો આવા નેમ્કર્મનો જ પુરસ્કાર કરે છે ચેલાનું શરીર પેટ તેમજ ઈન્દ્રિયો જ સાચા ને બીજું બધું મિથ્યા, આવો મિથ્યાચાર કરતા દલોઝો વેદાન્તના સાચા પ્રતિનિધિ નથી

સમગ્ર વિશ્વ એક અને અદ્વિતીય બ્રહ્મનો જ વિલાસ છે કીંત પતંગથી થઈ બ્રહ્મા સુધીમાં એક જ આ મદેવ ભિરાજે છે જાતિ, ધર્મ,

પણ, આકામ-આ બધું વ્યવહારપૂરતું બરાબર છે પણ પરમાર્થપોષક નથી, સદાચારના સમર્થન અને પોષણ માટે એમનો ઉપયોગ થવો ઘટે; કોઈ વ્યક્તિ કે સમૂહના અહંભાવને પોષવા કે ચોષણની સગવડ આપવા નહિ. આમ વેદાન્તના અને ખાસ કરીને અદ્વૈતવેદાન્તના ગ્રંથોમાં જ્યાંન્યાં પ્રબોધાયું છે. વેદાન્તની મૌલિક રચનાઓમાં નિરુપાયેલા આ સત્ય પ્રત્યે આંખ-મીંચામણાં કરી તકસાધુ વેદાન્તના ઉપદેશકોના ચરિત્રોથી 'વેદાન્ત' જેવા ઉદાર શાસને મુલવવું કોઈ પણ રીતે ન્યાય નથી. જગતમાં આજે રાષ્ટ્ર-રાષ્ટ્ર વચ્ચે, ધર્મ-ધર્મ વચ્ચે, જાતિ-જાતિ વચ્ચે, વર્ગ-વર્ગ વચ્ચે, જે સંઘર્ષની ભાવના ભડભડે છે તેને શાન્ત કરવા કે ઉદાત્ત માર્ગે વાળવા, વેદાન્તની સર્વાત્મ ઓકપની ભાવના જ રામભાણુ ઓપધ છે. વ્યક્તિ-વ્યક્તિના, પ્રદેશ-પ્રદેશના, સંપ્રદાય-સંપ્રદાયના, દેશ-દેશના સીમાડાઓ ભેદી, અરે, પ્રાણી-પ્રાણી વચ્ચેના પણ ભેદભાવો મિટાવી, સમગ્ર વિશ્વને એક નીડ બનાવવાની તાકાત કેવળ વેદાન્ત પ્રબોધિત ઓકાત્મવાદમાં છે. આત્મીક્યની ઉદાત્ત ભાવનાના સ્વીકાર વગર નીતિ અને સદાચારના ઉપદેશો નિરાધાર રહેવાથી કેવળ વાંઝીયા જ સાબિત થશે.

વેદાન્ત એક અને અદ્વિતીય ચૈતન્ય-બ્રહ્મને જ પરમ સત્ય તરીકે સ્વીકારે છે. પરંતુ તે વ્યવહારની આવશ્યકતાની ઉપેક્ષા નથી કરતું. એક તત્ત્વના સ્વીકારની ભૂમિકા પર એ માનવપ્રકૃતિની વિવિધતા અને માનવવિકાસના વિભિન્ન સ્તરોનોયે સ્વીકાર કરે છે. અને એથી જ એ વિવિધ ઉપાસના ભેદો પ્રત્યે તથા ગજ પ્રમાણેના સુખવસી વ્યવહારો પ્રત્યે સમભાવપૂર્ણ ઉદાસીનતા ધરે છે. માનવ જે ભૂમિકાએ હોય ત્યાંથી તેણે આત્મોન્નતિ માટે આરંભ કરવાનો છે. એટલે સીને આરંભમાં જ પરમાર્થનાં શિખરો દેખાડવાનો અર્થ નથી. ધર્મ-સદાચારસંપન્ન થવા માટે બેહલિતનાં કર્મો અને અંતઃકરણની શુદ્ધિ અર્થે અને મનની ચંચળતાને ખાળવા માટે, જપ, તપ, વ્રત તેમજ દાન જેવી ચિત્તશોધક ક્રિયાઓનેય એ આવકારે છે. પરંતુ, એ બધું અંતિમ સાધનું સાક્ષાત્ સાધન નથી. પરમાર્થ અર્થાત્ આત્મસાક્ષાત્કારના ઉત્તુંગ શિખર પર

પોયવાનું' અતિમ પગથિયુ તો 'નહ મળારિમ'ની અનુભૂતિ જ છે આ અનુભૂતિને જ જ્ઞાન કહે છે અધકારને દૂર કરવા દૃઢો વીઝે કામ ન સરે, એ માટે તો દીવો કરવો થડે. એ જ ચીતે વિશ્વચેતનાના જ ભાગ રૂપ આત્મચેતનાની આડે રહેલા અવિદ્યાણી પડાને ખસેડવા સિરાળ આત્મસામાન્કાર કરવા બીજુ કંઈ કરવાનુ રહેનુ નથી પડ્યો ખસી ગયા પછી આત્મદર્શન આપોઆપ થઈ જાય છે પરંતુ પડ્યો ખસેડવા માટે ચત્કર્મ તેમજ પરમાત્મભક્તિરૂપ કર્મ જરૂરી છે પોતાથી અન્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે કર્મ જરૂરી છે, પરંતુ સ્વસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ માટે કર્મ જરૂરી નથી ફક્ત સ્વસ્વરૂપના વિસ્મરણને દૂર કરવાની જ જરૂર છે આત્મવિસ્મરણ દૂર કરવા સુધી કર્મનો સજવારો જોઈએ પરંતુ સામાન્કાર તો આપોઆપ થઈ જા છે આ વાત નીચે આપેલા દષ્ટાન્તથી સ્પષ્ટ થશે એક ભાઈ શેજ ગજાનો ઘાર કાઢી સ્નાન કરતા સ્નાન કરી ફરી એ ઘાર પહેરી બેતા એક વખત એ સ્નાન પહેલાં ઘાર કાઢવાનું જુઠ્ઠી ગયા પણ સ્નાન કર્યા પછી નજની ટેવ મુજબ ઘાર ચોપવા માંડ્યા. ખૂબ ચોપવા છતા ઘાર ન જડતા અઝાઈને એ જોને તેને ઘાર વિશે પૂછવા માંડ્યા એમની પત્નીએ એમના ગળામા ઘાર જોઈ કહ્યું તમારા ગળામા છે એ ઘાર ક્યો? આ સાંભળી ગળામાં હાથ નાખતાં એમને ઘાર પહેર્યો છે, ખોવાયો નથી, એવી ખાત્રી થઈ આ દષ્ટાન્તમાં ખોવાયેલો માનેલો ઘાર ખોવાયો ન હતો, છતા ખોવાયાની સ્થિતિ અનુભવાતી હતી જ્યારે એ પહેરેલો છે એમ કહેવામાં આવ્યું ત્યારે એને મેળવવાનો પ્રયત્ન કરેલો ન પડ્યો કે ન કોઈ અન્ય ક્રિયા ઘાર છે એટલા ખોપમાત્રે જ ઘારના વિસ્મરણથી થયેલો સતાપ દૂર કર્યો જ્યારે 'એ નથી' એમ માન્યુ હતુ ત્યારે પણ એ હતો જ આમ 'એ છે' એમ જાણ્યુ ત્યારે અને એ ભુલાઈ ગયો હતો ત્યારે, એમ બન્ને અવસ્થાઓમાં ઘારની સ્થિતિ સમાન જ હતી આવુ જ આત્માની ભાબતમાં બને છે પોતાને સુખી દુઃખી, સસારી માનનાર જીવ એ માન્યતા કાબે પણ સચ્ચિદાન દ રૂપ જ છે પરંતુ એને એના એ સ્વરૂપનુ વિસ્મરણ થયુ હોય છે

શાસ્ત્રોના શ્રવણથી અને સન્તોના સસર્ગથી એને એના સાચા રૂપનો અસ્પષ્ટ ભોધ થાતો છે અને મનન તથા ધ્યાનને પ્રણામી સાક્ષાત્ અનુભવ થાય છે અનુભવ સમયે જીવ જે નિષ્કલક સ્વપ્રકાશ આત્માને અનુભવે છે તે તો અનુભવ પહેલાં પણ એ જ સ્વરૂપમાં હતો. એટલે એને અન્ય વસ્તુની જેમ કેળવ્યો કે પ્રાપ્ત કર્યો એમ કહેવું બરાબર નથી સ્વયંત વસ્તુ જેળવવાની હોતી નથી સ્વથી ભિન્ન-અજગી ચીજ જ જેળવા છે જે આત્મા સ્વરૂપતઃ મચ્ચિદાન દ બ્રહ્મરૂપ ન હોય તો કોઈ કાળે એ એવો બની શકે નહિ વસ્તુનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ બદલી શકાતું નથી આ જ વાત રજઙુસર્પના દખ્ખાન્તથી પણ સમજી શકાય છે દોરડાને સર્પ માન્યો ત્યારે પણ એ સર્પ ન હતો ને આ સર્પ નથી, દોરડું છે' અમ જાણુ ત્યારે દોરડું નવેસરથી ઉત્પન્ન થતું નથી એ તો સર્પભ્રાતિકાળે પણ દોરડું જ હતું એ જે દોરડું ન હોત તો કોટિ ઉપારે દોરડું બની શકે નહિ આ દોરડું છે, એ વસ્તુચિત્તિનું જ્ઞાન જ દોરડાને લગતી ભ્રાતિ અને તજજન્ય ભયક પ વગેરેને નિર્મૂળ કરે છે એ માટે કોઈ કર્મ કરવાનું હોતું નથી આમ આત્મસાક્ષાત્કારનું અંતિમ સાધન જ્ઞાન જ છે, કર્મ નહિ આ અદ્વૈતવેદાન્તનો સિદ્ધાન્ત છે

૨૫. માયા શું છે ?

અદ્વૈતવેદાન્તનું બ્રહ્માસ છે માયા માયાની રૂપના વિના અદ્વૈત બ્રહ્મની સ્થાપના અશક્ય છે અનેક ભેદભાવો પ્રત્યક્ષ છે સુખ-દુઃખની સૌને સ્પષ્ટ અનુભૂતિ થતી હોય છે વ્યક્તિ અને વસ્તુનું વૈવિધ્ય તથા વૈચિત્ર્ય અપરિહાર્ય છે છતાં આ બધું આભાસમાત્ર—મિથ્યા છે, કેવળ ચૈતન્ય જ સત્ય છે આમ મિથ્ય કરવું ને પ્રતીતિકર બનાવવું એ અમામાન્ય બુદ્ધિ અને લોકોત્તર અનુભૂતિ વગર બની શકે નહિ અસાધારણ તર્કશક્તિ જ 'માયા'ના સ્વરૂપ અને મામર્શને નિરૂપી શકે 'માયા'નો ઉદ્દેશ ઉપનિષદોમાં થયો છે પરંતુ ત્યાં એને શક્તિસ્વરૂપે નિરૂપી છે એ સંસારનું કારણ છે જગતની વિચિત્રતા માયાને લીધે છે, એમ ઉપનિષદો 'ઈતો માયામિ પુરુષ્ય ઈયતે' વગેરે વાક્યોથી પ્રતિપાદન

કરે છે. પરંતુ શીશંકરાચાર્યનાં ભાષ્યોમાં અને પ્રકીર્ણ રચનાઓમાં એનું જે રીતે વિષદ મુક્તિમુક્ત વર્ણન થયું છે તેવું અગાઉ અન્વય જોવા મળતું નથી. શ્રીમદ્ બ્રહ્મવત્માં માયાનું વર્ણન સ્વરૂપ નિરૂપાયું છે :

શ્રુતેઽર્થે ચન પ્રતીયેત ન પ્રતીયેત જ્ઞાત્મનિ ।

તદ્વિદ્યાદાત્મનો માયાં ચદ્વાઽઽભાસો યથા નમઃ ॥

વાસ્તવમાં ન હોય છતાં જે ભાસે, એને કોઈ નિશ્ચિત સ્વરૂપે ન ભાસે, તે 'માયા' આભાસ સમાન અને અધિકાર સમાન છે, માયા આત્માની શક્તિ છે તે એનું આવરણ પણ માયાનું બુદ્ધિગમ્ય લક્ષણ કે વિવેચન શક્ય નથી તેથી જ એને 'અનિર્વચનીય' અર્થાત્ શરૂઆતથી ન સમજાવી શકાય તેવી કહ્યું છે. સ્વપ્ન અને ભ્રાંતિના કારણનો વિચાર માયાને સમજવામાં જરૂર મદદ કરી શકે. સ્વપ્નમાં દેખાતા પદાર્થો કોણ સર્જે છે? એ ક્યાંથી આવે છે? એમનું સ્વરૂપ શું? જાણી જતાં કે ગાઢ નિદ્રામાં રિલેજ પામતા સ્વપ્નિત પદાર્થો ક્યાં ચાલ્યા જાય છે? આ બધા પ્રશ્નોનો ઉત્તર એક જ જગદંબી આપી શકાય? એ છે 'માયા'. જગત્, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ-જીવ આ ત્રણ અવસ્થાઓ સેજ અનુભવે છે. સુષુપ્તિ માયાથી પૂર્ણપણે આવૃત્ત આત્માની, સ્વપ્ન માયાએ સર્જેલા અંતઃકરણ માત્ર દ્વારા મિથ્યા ભાસતી. અને જગત્ દેઉન્દ્રિયો સહિત સક્રિય અંતઃકરણના વ્યાવહારિક સંન્યા અનુભવની અવસ્થા છે. આત્મા અને એનાં અંતઃકરણાદિ ઉપકરણો જેમનાં તેમ હોવા છતાં એમની સક્રિયતા, અર્થ-સક્રિયતા અને પૂર્ણ નિષ્ક્રિયતાની સ્થિતિઓ માયા નામના અવર્ણનીય પદાર્થની હયાતી વગર મંભવી શકતી નથી અગાઉ કહ્યું તેમ જીવના સંદર્ભમાં માયાને 'અવિદ્યા' અને હિંસરના સંદર્ભમાં 'માયા' કહે છે. માયા અધિકારના જેવી છે. એટલે જ અધિકારની જેમ એ ભ્રાંતિનું કારણ બને છે. અધિકારુ જેમ પ્રકાશથી જ ટળે એમ માયા અથવા અવિદ્યા જ્ઞાનથી જ નાશ પામે, ભ્રાંતિ જેમ ભ્રાંતિ જેમાં થઈ હોય તે વસ્તુના અર્થાત્ અધિષ્ઠાનના જ્ઞાનથી ટળે, તેમ માયા પણ માયાના અધિષ્ઠાન આત્માના જ્ઞાનથી જ ટળે. આમ મુક્તિ કે આત્મસાક્ષાત્કાર માટે આત્માનું જ્ઞાન અને તે સાથે

યતી માયાની નિવૃત્તિ કારણ બને છે. માયા નિવૃત્ત થતાં માયાજન્ય ભેદો અને ભેદમૂલક બંધનોનો અંત આવે છે. ‘તયતિ ઓકમાત્મવિન્’ આ શ્રુતિવાક્ય આ જ કહે છે. અજ્ઞાનમયી ચિર નિદ્રામાંથી જાગવું તે જ સ્વસ્વરૂપનું જ્ઞાન છે આ જ્ઞાન જ મોળ છે. માટે જ્ઞાન જ કેવળ મોક્ષપ્રયોજક (મોક્ષસ્વરૂપ) બની શકે, ભેદમૂલક બીજ કોઈ પણ સ્થિતિ નહિ. ભલેને એ સ્થિતિ ગમે તેટલી આનંદમયી કે ઉચ્ચાસમયી હોય. આ જ વાત યતીવર વિદ્યારણ્ય સ્વામીએ પંચદશીમા પ્રમાણે છે

મુક્તિસ્તુ બ્રહ્મતત્ત્વસ્ય જ્ઞાનાદેવ ન ચાન્યથા ।

સ્વપ્રયોધં વિના નૈવ સ્વરૂપો હીયતે યથા ॥ ચિત્રગ્રીવ-૬

મુક્તિ તે બ્રહ્મસ્વરૂપ તથા આત્માના અભેદજ્ઞાનથી જ મળે, જગ્યા વગર સ્વપ્ન જેમ ટળે નહિ તેમ ઉપનિષદમૂલક વેદાન્ત ‘મોક્ષ-શાસ્ત્ર’ છે, ધર્માદિ લૌકિક અને અલૌકિક શુભ માધ્યમો જીવને વાંછિત ભોજનફળ અપાવી શકે, સ્વર્ગાદિ ઉત્તમ સ્થિતિ મળવી આપે, પરંતુ એ ફળો ઈર્ષ્યાજન્ય હોવાથી, ઉપનન્ન કરતાં હોવાથી, નાશવંત છે. જે વસ્તુ સાદિ અર્થાત્ અગાઉ ન હોય પણ પેદા થાય તે નાશવંત જ હોય. માટે જ ગીતાએ ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોક વિશન્તિ—પુણ્ય ક્ષીણ થતા સ્વર્ગવાસીઓ મૃત્યુલોકમાં પાછા ફરે છે કહી, સ્વર્ગ પરમ પુરુષાર્થ ન હોઈ શકે, એમ સ્પષ્ટ કહ્યું છે આત્મા અમલ સ્વરૂપે મુક્ત જ છે બંધન આગન્તુક અને ભ્રાતિજન્ય છે માટે જ તે ટળી શકે છે જીવભાવ અવિદ્યામૂલક છે, એટલે આગન્તુક છે અને આગન્તુક હોવાથી એ જીવનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ નથી ચૈતન્ય અને અવિદ્યાની ગાંઠ જ આત્માને ‘જાત’ બનાવે છે એટલે એ ગાંઠ વિદ્યાથી છૂટી જતાં, જીવ સ્વસ્વરૂપે અર્થાત્ સચ્ચિદાનંદ આત્મારૂપે—બ્રહ્મરૂપે પ્રગટ થાય છે આ સ્થિતિ જ પરમાર્થ છે આમ વેદાન્તના શિવાણ, મનન અને નિદિધ્યાસનું સ્વસ્વરૂપપ્રાપ્તિ જ ફળ છે સ્વસ્વરૂપપ્રાપ્તિ જ સર્વ અનિષ્ટોને ઓગાળી પરમ આનંદની અનુભૂતિ ઝસવે છે

—ભાઈશંકર પુરોહિત

૨૦

વિવેકચૂડામણિ:

સર્વવેદાન્તમિદ્ધાન્તગોચરં તમગોચરમ્ ।

ગોવિન્દં પરમાનન્દં સદ્ગુરું પ્રણમામ્યહમ્ ॥૧॥

સર્વવેદાન્તમિદ્ધાન્તગોચરમ્ (અર્થે) અગોચરમ્ પરમાનન્દમ્ સદ્ગુરુમ્
તં ગોવિન્દમ્. અહમ્ પ્રણતઃ અસ્મિ ।

બધાય વેદાન્તસિદ્ધાન્તોના ને એકમાત્ર વિષય છે, છતાં જે મન
ઈન્દ્રિયાદિ જ્ઞાનસાધનોના વિષય બનતા નથી, ને યરમ આનંદરૂપ છે,
એવા સદ્ગુરુ તે ગોવિન્દને (પરમાત્માને) હું નમસ્કાર કરું છું.

અહીં 'ગોવિન્દ' શબ્દમાં શ્લેષ છે. ગો એટલે વાણી, સ્તુતિ-
કીર્તનામક વાણીથી જેને ધમત્ તે ભગવાન 'ગોવિન્દ' કહેવાય છે.
ભગવત્પાદ શ્રી શંકરાચાર્યના ગુરુનું નામ 'ગોવિન્દપાદ' હતું. આત્મજ્ઞાની
ગુરુને પણ અહીં કહેલાં ગોવિન્દનાં બધાં વિશેષણો લાગુ પડે છે. આમ
પરમાત્મા અને ગુરુ બન્નેની એક સાથે અહીં સ્તુતિ કરી છે.

[વેદાન્ત એટલે ઉપનિષદો તેમજ તેમના આધારે રચાયેલું વિદ્યાજ
સાહિત્ય. વેદાન્ત વાક્યો તાત્પર્યરૂપે પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું જ પ્રતિપાદન
કરે છે, માટે પરમાત્મા એમનો સાક્ષાત્ કે પરમ્પર્યએ વિષય-પ્રતિપાદ
ગણાય છે. વેદાન્તવાક્યો સિવાય પરમાત્માના અસ્તિત્વ કે સ્વરૂપને
સમજવાનું કોઈ સાધન નથી. એટલે તે 'અગોચર' ગણાય છે. અગોચર
એટલે ઈન્દ્રિયોથી મર.]

સર્વ...ગોચર:- સર્વેષાં વેદાન્તાનાં ચે શિદ્ધાન્તાઃ તેષાં ગોચરઃ ।
ગાવઃ-શન્દ્રિયાણિ જ્ઞાનપ્રમાણાનિ વા ચરન્તિ યસ્મિન્ સ ગોચરઃ, અગોચરમ્-
ગોચરઃ ન ભવતીતિ અગોચરઃ તમ્ ।

જન્તૂનાં નરજન્મ દુર્લભમતઃ પુસ્ત્ત્વં તતો વિપ્રતા,
તસ્માદ્વૈદિકધર્મમાર્ગપરતા વિદ્વત્ત્વમસ્માત્ પરમ્ ।
આત્માનાસ્મધિવેચનં સ્વનુભવો બ્રહ્માત્મના સંસ્થિતિઃ,
મુક્તિર્નો શતકોટિજન્મસુકૃતૈઃ પુણ્યૈર્વિના લબ્યતે ॥૨॥

જન્તૂના નરજન્મ દુર્લભમ્, અતઃ પુસ્ત્ત્વમ્, તતઃ વિપ્રતા, તસ્માદ્
વૈદિકધર્મમાર્ગપરતા, અસ્માત્ વિદ્વત્ત્વમ્ પરમ્, તતઃ આત્માનાસ્મધિવેચનમ્
તતઃ સ્વનુભવઃ, તતઃ બ્રહ્માત્મના સંસ્થિતિઃ, મુક્તિઃ શતકોટિજન્મસુકૃતૈઃ
પુણ્યૈઃ વિના નો લબ્યતે ।

પ્રાણીઓ માટે નરજન્મ દુર્લભ છે. એથીયે દુર્લભ પુરુષજન્મ
છે. તેમાંયે વિપ્ર (વિદ્યાપરાયણ) થવું કઠણ છે એનાથીયે વેદાઓ
પ્રતિપાદિત કરેલા ધર્મના રસ્તે જવું અઘરું છે આથીયે શાસ્ત્રતત્ત્વને
પિછાણવું-વિદ્વતા-મુશ્કેલ છે, આથીયે આત્મા અને અનાત્માનો વિવેક
-ભેદની સમજ-અધરો છે, એ થયા પછી આત્માનો અનુભવ શક્ય
બને છે તેમજ આત્મા જ બ્રહ્મ-પરમાત્મા-છે એવી અનુભૂતિ થાય
છે. આનું નામ જ મુક્તિ; જે સો કરોડ જન્મનાં સદાચરણથી કર્યાયેલાં
પુણ્યો વિના મળતી નથી.

[આત્મા એટલે હું શબ્દથી બોધાનું ચૈતન્ય-જીવ તથા બ્રહ્મ
અનાત્મા એટલે જડ આત્માભિન્ન બધું જગત. મુક્તિ અતિ દુર્લભ
છતાં એકમાત્ર ઈચ્છનીય વસ્તુ છે તેની પ્રાપ્તિ અર્થે અપેક્ષિત
સાધનોને અહીં આરોહકમથી બતાવ્યાં છે]

વૈદિકધર્મમાર્ગપરતા-વૈદિકશ્ર અગ્રી ધર્મઃ તસ્ય માર્ગઃ તસ્મિન્
પરતા, આત્માનાસ્મધિવેચનમ્-આત્મા ચ અનાત્મા ચ તયોઃ વિવેચનમ્,

પ્રણ્યાત્મના—બ્રહ્મ એવ આત્મા-સ્વરૂપમ્ તેન, ગતકોટિ મુક્તિ-
ગત-કોટીની ચ તાપિ જન્માનિ તેણા મુક્તાનિ સં ।

દુર્લભં પ્રયમેવૈતદ્ દેવાનુગ્રહદેતુકમ્ ।

મનુષ્યત્વ મુમુક્ષુત્વ મહાપુરુષસમ્પ્રય ॥૩॥

દેવાનુગ્રહદેતુકમ્ ઇતન્ પ્રયમ્ એવ દુર્લભમ્ ; મનુષ્યત્વ મુમુક્ષુત્વ
મહાપુરુષસમ્પ્રય ।

દેવોના અનુગ્રહથી જ મળી શકે એવા આ ત્રણ દુર્લભ છે
મનુષ્યત્વ, મુમુક્ષુત્વ અને મહા પુરુષોનું યશ્ન

દેવા કમ્-દેવાનામ્ અનુગ્રહ એવ દેતુ યગ્ન તત્, મહા સમ્પ્રય-
મહા પુરુષાણામ્ સમ્પ્રય ।

લઙ્ઘ્યા કથ્યઙ્ચિન્નરજન્મ દુર્લભ

તત્રાપિ પુસ્ત્ય શ્રુતિપાર્દર્શનમ્ ।

ય સ્વાત્મમુક્તૌ ન યતેત મૂઢધી

સ આત્મહા સ્વ વિનિહન્ત્યસદ્મહાત્ ॥૪॥

દુર્લભં નરજન્મ કથ્યઙ્ચિન્ન લઙ્ઘ્યા તત્ર અપિ શ્રુતિપાર્દર્શનમ્ પુસ્ત્ય
લઙ્ઘ્યા, ય મૂઢધી સ્વાત્મમુક્તૌ ન યતેત સ આત્મહા અસદ્મહાત્
સ્વ વિનિહન્તિ ।

આ દુર્લભ માનવજન્મન કમ કરી મેળવી અને તેમારે જોના
શ્રુતિના (વેદોના) સિદ્ધાન્તોનું જ્ઞાન મેળવવું શક્ય છે એવું પ્રત્યક્ષ
પ્રાપ્ત કરવા છતાંય જે મૂઢમતિ આત્માની મુક્તિ માટે પ્રાપ્ત કરતો નથી
તે સાથે જ આત્મધાતી છે તે જુદા જન્મમાં આસન્ન બનીને પોતાની
જાતની જ ડબ્બા કરે છે

શ્રુતિપાર્દર્શનમ્-શ્રુતે પારસ્ય દર્શન યસ્મિન્ તત્, મૂઢધી-મૂઢા
ધી યસ્ય સ, આત્મમુક્તૌ-આત્મન મુક્તિ તસ્યામ્, આત્મહા-
આત્માન હન્તિ इति, અસદ્મહાત્-અસત્ = અગત્સ્વરૂપસ્ય જાત મહઃ
તરમાત્ ।

इतः कोऽन्वस्ति मूढात्मा यस्तु स्वार्थे प्रमाद्यति ।

दुर्लभं मानुषं देहं प्राप्य तत्रापि पौरुषम् ॥५॥

दुર્લભં માનુષં દેહં તત્ર અપિ પૌરુષં પ્રાપ્ય, યઃ સ્વાર્થે પ્રમાદ્યતિ;
इतः कः नु मूढात्मा अस्ति ?

દુર્લભ મનુષ્યશરીર ને તેમાંયે પુરુષત્વ પ્રાપ્ત કર્યા છતાં જો સાચો
સ્વાર્થ (આત્મદર્શન) સાધતો નથી, તેના કરતાં વધુ મૂઢ કોણ હોય ?

मूढात्मा—मूढः मोहग्रस्तः आत्मा = अन्तर्करणम्—बुद्धिः यस्य सः ।

पठन्तु शास्त्राणि यजन्तु देवान् कुर्वन्तु कर्माणि भजन्तु देवताः ।
आत्मैक्यबोधेन विना विमुक्तिर्न सिध्यति ब्रह्मशतान्तरेऽपि ॥६॥

જાત્રાણિ પઠન્તુ, દેવાન્ યજન્તુ, કર્માણિ કુર્વન્તુ, દેવતાઃ ભજન્તુ,
(કિન્તુ) આત્મૈક્યબોધેન વિના બ્રહ્મશતાન્તરે અપિ વિમુક્તિઃ ન સિધ્યતિ ॥

ભક્ષેને શાસ્ત્રો ભણે, દેવાને ઉદ્દેશી યજ્ઞો કે પૂજાપાઠ કરે, સારાં સારાં
કામો કરે, દેવાનાં ભજનકીર્તન કરે; પરંતુ આત્મા-પરમાત્માની એકતાના
જ્ઞાન વિના સો બ્રહ્માઓના અધિકાર સમયમાંયે મુક્તિ મળશે નહિ.

[દરેક બ્રહ્માંડના સ્થિતિકાળમાં એકેક બ્રહ્માનો અધિકાર હોય છે.
એક કલ્પ બ્રહ્માંડનું આયુષ્ય મનાય છે. બ્રહ્માંડના સર્જનથી પ્રલય
સુધીનો સમય 'કલ્પ' કહેવાય છે. કલ્પનો સમય વીસ અબજ માનવવર્ષો
ગણાય છે.]

आत्मैक्यबोधेन—आत्मनोः=जीवात्मपरमात्मनोः ऐक्यस्य बोधः
तेन, ब्रह्मशतान्तरे—ब्रह्मणा शतं तस्य अन्तरं तस्मिन् ।

अमृतत्वस्य नाशस्ति वित्तेनेत्येव हि श्रुतिः ।

ब्रवीति कर्मणो मुक्तेरहेतुत्वं स्पष्टं यतः ॥७॥

· યતઃ 'અમૃતત્વસ્ય વિત્તેન આગા ન અસ્તિ' ઇતિ એવ શ્રુતિઃ કર્મણઃ
મુક્તેઃ અહેતુત્વ સ્પષ્ટ બ્રવીતિ ।

‘વિત્ત અર્થાન્ બીજિક ધનદોલતથી અમરતાની આશા રખાય નહિ’. એમ જણાવી ઉપનિષદ્ ‘કર્મ’ મુક્તિનું કામનું નથી,’ એમ અપેક્ષા પ્રતિપાદન કરે છે.

[બુદ્ધશરણકોપનિષદ્ અ. ૪ ના પાંચમા બ્રાહ્મણના ત્રીજા મંત્રમાં પોતાની બ્રહ્મનિષ્ઠ પત્ની મેત્રેયીને ઉદ્દેશી પાસવશ્કય કહે છે : યયૈરોપકરણવતા જીવિત તથેવ તે જીવિત સ્યાદમૃતત્વસ્ય નુ નાશાસ્તિ ત્રિત્તેનેતિ—વિત્તથી સાધનસંપન્ન માણસોના જેવું તને જીવન મળશે, વિત્ત કે ધનથી અમરતાની આશા ન રાખીશ.]

અતો વિમુક્ત્યૈ પ્રયતેત વિદ્વાન્ સન્ન્યસ્તવાહ્યાર્યમુરત્સ્પૃહઃ સન્ ।
સન્તૈ મહાન્તં સમુપેત્ય દેગિક તેનોપદિષ્ટાર્યમમાહિતાત્મા ॥૮॥

અતઃ વિદ્વાન્ સન્ન્યસ્તનાધ્યાર્યમુરત્સ્પૃહઃ (સન્) સન્ત મહાન્તં દેગિક સમુપેત્ય, તેન ઉપદિષ્ટાર્યમાહિતાત્મા સન્ વિમુક્ત્યૈ પ્રયતેત ।

એટલા માટે વિદ્વાને લોકિક ભોગોની તૃષ્ણા તજી, સન્ત અને મહાત્મા એવા બુદ્ધનું શરણ લઈ, તેણે બતાવેલી ચીતથી ચિતનું સમાધાન કરી, મુક્તિ માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ

સન્ન્યસ્ત .. સ્પૃહઃ—સન્ન્યસ્તા વાંછેયુ અર્થેયુ મુગસ્ય સ્પૃહા વેન સ્, ઉપ તાત્મા—ઉપદિષ્ટઃ ચ અમૌ અર્થઃ તેન સનાહિત. આત્મા વત્સ સ્ ।

ઉદ્ધરેદાત્મનાત્માનં મગ્ન સંસારવારિધૌ ।

યોગારૂઢત્વમાસાદ્ય સમ્યગ્દર્શનનિષ્ઠયા ॥૯॥

સમ્યક્ દર્શનનિષ્ઠયા યોગારૂઢત્વમ્ આસાદ્ય, આત્મના (એવ) સંસારવારિધૌ મગ્નમ્ આત્માનમ્ ઉદ્ધર ।

સત્ય વસ્તુને જ જોવાની—અનુભવવાની દૃઢ નિષ્ઠાથી યોગારૂઢ થઈને, પોતાની જાતે જ (વિશુદ્ધ મુક્તિબળે જ) સંસારસાગરમાં ડૂબેલા પોતાના આત્માને ઉદ્ધાર કરવો જોઈએ

[યોગશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ ચિત્તની ચંચળવૃત્તિઓની એકગ્રતાનું નામ 'યોગ' છે, એમ પતંજલિ કહે છે. 'યોગઃ કર્મસુ, કૌઞલમ્', 'સમત્વં યોગ ઉચ્યતે' । ગીતાનાં આ કથનો પ્રમાણે સ્વકર્મમાં કુશળતા અને સર્વભૂતોમાં સમભાવ યોગ છે. આ બધાં કથનો પ્રમાણે આંતર સમાધાન અને બાહ્ય આચારશુદ્ધિ મેળવવી એ જ 'યોગારૂઢ' સ્થિતિ છે. આત્મ-સાક્ષાત્કાર માટે 'યોગારૂઢ' થવું અનિવાર્ય છે.]

સન્યસ્ય સર્વકર્માણિ ભવબન્ધવિમુક્તયે ।

યત્યતાં પણ્ડિતૈર્ધીરૈરાત્માભ્યાસ ઉપસ્થિતૈઃ ॥૧૦॥

આત્માભ્યાસે ઉપસ્થિતૈઃ ધીરૈઃ પણ્ડિતૈઃ સર્વકર્માણિ સન્યસ્ય ભવબન્ધ વિમુક્તયે યત્યતામ્ ।

આત્મચિંતનમાં તત્પર થયેલા ધીરશીલ વિદ્વાનોએ બીજાં બધાં કર્મો છોડી સંસારરૂપી બંધનથી મુક્ત થવા પ્રયત્ન કરવો.

[પંડિત શબ્દનો અર્થ છે વિવેકશીલ વિદ્વાનૂ પણ્ડા = કાર્યાકાર્યવિવેચિની બુદ્ધિઃ અસ્ત્યાસ્તીતિ પણ્ડિતઃ]

આત્માભ્યાસે-આત્મનઃ અભ્યાસઃ તસ્મિન્, ભવ..... મુક્તયે-ભવ એવ બન્ધઃ તસ્માદ્ વિમુક્તિઃ તસ્યૈ ।

ચિત્તસ્ય શુદ્ધયે કર્મ ન તુ વસ્તુપલબ્ધયે ।

વસ્તુસિદ્ધિર્વિચારેણ ન કિશ્ચિત્ કર્મકોટિભિઃ ॥૧૧॥

કર્મ ચિત્તસ્ય શુદ્ધયે ન ॥ વસ્તુપલબ્ધયે (હિતુઃ ભવતિ), વિચારેણ વસ્તુસિદ્ધિઃ ન કિશ્ચિત્ કર્મકોટિભિઃ (ભવતિ) ।

કર્મથી ચિત્તની શુદ્ધિ જરૂર થાય પણ વસ્તુની ઉપલબ્ધિ (જ્ઞાન) થતી નથી. વસ્તુની સિદ્ધિ તો વિચારથી જ થાય, કરોડોકરોડે કર્મથી પણ ન થાય.

[અહીં વસ્તુ શબ્દ આત્માનો વાચક છે. તેની પ્રાપ્તિ લૌકિક પુણ્યકર્મો કે અલૌકિક ફલ આપનાર યજ્ઞો વગેરેથી થતી નથી. જોકે શુભકર્મો ચિત્તશુદ્ધિ માટે જરૂરી ખરા.]

યસ્તૂપલઘ્વયે-યસ્તુનઃ ડગ્લઘ્વિઃ તસ્ય, કર્મકોટિભિઃ-કર્મણા
કોટયઃ તેઃ ।

મમ્યગ્વિચારતઃ સિદ્ધા રજ્જુતત્ત્વાવધારણા ।

ધ્રાન્ત્યોદિતમહામર્પમયદુગ્ધવિનાશિની ॥૧૨॥

ધ્રાન્ત્યોદિતમહામર્પમયદુગ્ધવિનાશિની રજ્જુતત્ત્વાવધારણા સમ્યક્
વિચારતઃ સિદ્ધા ।

(દોરડામાં) બ્રાંતિથી પેદા થયેલા સૂર્યના મહાભયના દુઃખનો નાશ
કરનારી વાસ્તવિક દોરડાની ધારણા છે, જે વિચારથી જ સિદ્ધ થાય છે.
(અન્ય કોઈ કિયાથી બ્રાંતિ ટળતી નથી.)

ધ્રાન્ત્યો...વિનાશિની-ધ્રાન્ત્યા ડગિતઃ મહાસર્પઃ તસ્માદ્ મયં
તસ્ય ચત્ દુઃખ તસ્ય વિનાશિની, રજ્જુતત્ત્વાવધારણા-રજ્જ્વાઃ તત્ત્વ =
વાસ્તવિક સ્વરૂપ તસ્ય ધારણા ।

અર્થસ્ય નિશ્ચયો દૃષ્ટો વિચારેણ હિતોક્તિઃ ।

ન સ્નાનેન ન દાનેન પ્રાણાયામશતેન વા ॥૧૩॥

વિચારેણ હિતોક્તિઃ (વા) અર્થસ્ય નિશ્ચયઃ દૃષ્ટઃ । ન સ્નાનેન
ન દાનેન પ્રાણાયામશતેન વા (મન્વતિ) ।

ચિન્તન મનનરૂપ વિચારથી જ વસ્તુતત્ત્વનું નિર્ધારણ થાય છે,
સ્નાન, દાન કે પ્રાણાયામથી થતું નથી, અર્થાત્ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ કિયાથી
નહિ પણ જ્ઞાનથી જ થાય છે.

[સ્નાન દેહશુદ્ધિમા, દાન પુણ્યપ્રાપ્તિમાં અને પ્રાણાયામ ચિત્ત-
નિગ્રહમાં ઉપયોગી થાય, પણ એથી આત્મદર્શન ને થાય.]

અધિકારિણમાગાસ્તે ફલસિદ્ધિર્વિશેષત ।

ઉપાયા દેગકાન્ત્રણાઃ સન્ત્યસ્યાં સહકારિણઃ ॥૧૪॥

ફલમેદિઃ વિશેષતઃ અધિકારિણમ્ આગાસ્તે, અસ્યા દેશકાલાવાઃ
ઉપાયાઃ સહકારિણઃ મન્તિ ।

જ્ઞપ્રાપ્તિ ખાસ્ત પ્રકારના અધિકારી (વૈગ્ય પાત્ર)ની અપેક્ષા રાખે
છે. વળી દેશકાળ વગેરે ઉપાયો પણ એમાં સહાયકારી બને છે

[ઉપાદાયાપિ યે દેયાસ્તાનુપાયાન્ પ્રવક્ષતે, અર્થાત્ જ્ઞેમનો દાર્પસિદ્ધિ
પર્યંત ઉપયોગ થાય ને પછી જે દોડી દેવાય તેને ઉપાય કહે છે.]

દેશકાલ્યાદ્યાઃ—દેશશ્ચ કાલશ્ચ તૌ આચૌ યેષાં તે ।

અતો વિચારઃ કર્તવ્યો જિજ્ઞાસોરાત્મવસ્તુનઃ ।

સંમાસાદ્ય દયાસિન્ધું ગુરું બ્રહ્મવિદુત્તમમ્ ॥૧૫॥

અતઃ દયાસિન્ધું બ્રહ્મવિદુત્તમં ગુરું સમાસાદ્ય, જિજ્ઞાસોઃ આત્મવસ્તુનઃ
વિચારઃ કર્તવ્યઃ ।

(બ્રહ્મપ્રાપ્તિ પરમ પુરુષાર્થ છે) માટે જિજ્ઞાસુએ દયાસાગર ઉત્તમ
બ્રહ્મવેત્તા ગુરુને મેળવી (એના માર્ગદર્શન પ્રમાણે), આત્મવસ્તુનો વિચાર
કરવો જોઈએ.

દયાસિન્ધુમ્—દયાયાઃ સિન્ધુઃ તમ્, આત્મવસ્તુનઃ—આત્મા એવ
વસ્તુ તસ્ય ।

મેધાવી પુરુષો વિદ્વાન્ઝહાપોહવિચક્ષણઃ ।

અધિકાર્યાત્મવિદ્યાયામુક્તલક્ષણલક્ષિતઃ ॥૧૬॥

મેધાવી વિદ્વાન્ ઝહાપોહવિચક્ષણઃ ઉક્તલક્ષણલક્ષિતઃ પુરુષઃ આત્મ-
વિદ્યાયામ્ અધિકારી (મવતિ) ।

ઞહાપોહવિચક્ષણો વિદ્વાન્ તર્કપટુ વગેરે શસ્ત્રે કહેલાં હાથો
ધરાવતો પુરુષ આત્મવિદ્યામાં અધિકારી છે.

ઝહાપોહવિચક્ષણઃ—ઝહશ્ચ ઞપોહશ્ચ તયોઃ વિચક્ષણઃ, ઉક્તલક્ષણ-
લક્ષિતઃ—ઉક્તૈઃ લક્ષણૈઃ લક્ષિતઃ, આત્મવિદ્યાયામ્—આત્મનઃ વિદ્યા
તસ્યામ્ ।

વિવેકિનો વિરક્તસ્ય ગમાદિગુણશાલિનઃ ।

મુમુક્ષોરેવ હિ બ્રહ્મજિજ્ઞાસાયોગ્યતા મતા ॥૧૭॥

વિવેકિનઃ વિરક્તસ્ય ગમાદિગુણશાલિનઃ મુમુક્ષોઃ એવ હિ
બ્રહ્મજિજ્ઞાસાયોગ્યતા મતા ।

તે સત્ય અસત્ય તેમજ નિત્ય અનિત્ય વસ્તુઓનો વિવેક :
 વેરાગ્યવાન લોક, શમ દમ વગેરે ગુણો પરાવતા લોક અને જેની
 યોગ્યરજા પ્રમથ લોક તેવો મનુષ્ય જ બ્રહ્મજિજ્ઞાસાને યોગ્ય મનાય.

[વિવેક, વેરાગ્ય, શમ વગેરે આગળ કહેવાયે તે છ ગુણો અને
 મુક્તિની અદ્યક્ષ ઈચ્છા, આ બધા લોકો એ બ્રહ્મજિજ્ઞાસાની સફળતા
 માટે અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે]

શમ શાન્તિ—શમ આદિ યથા તે ગુણે શાન્ત્યંતે તમ્ય,
 બ્રહ્મજિજ્ઞાસા—બ્રહ્મણઃ નિશાન્તા (કર્મણિ પશ્ચી) ।

માધનાન્યત્ર ચત્વારિ કથિતાનિ મનીષિભિઃ ।

યેષુ સત્ત્વેષ મશ્નિષ્ઠા યદ્ભાવે ન સિધ્યતિ ॥૧૮॥

મનીષિભિઃ અમ ચત્વારિ માધનાનિ કથિતાનિ, યેષુ સત્ત્વેષ એવ
 મનાઘા સિધ્યતિ, યદ્ભાવે ન સિધ્યતિ ।

બ્રહ્મજિજ્ઞાસાની સફળતા વિશે વિચારવાન વિદ્વાનોએ ચાર સાધનો
 કહ્યાં છે આ સાધનો લોક તે જ બ્રહ્મજિજ્ઞાસા સફળ બને તે ન લોક
 તે સફળ ન થાય

આદૌ નિત્યાનિત્યવસ્તુવિવેક પરિગણ્યતે ।

હ્રામુત્રફલભોગધિરાગસ્તદનન્તરમ્ ॥૧૯॥

શમાદિપટ્કમમ્પત્તિર્મુમુખુત્વમિતિ સ્ફુટમ્ ।

આદૌ નિત્યાનિત્યવસ્તુવિવેક પરિગણ્યત, તદનન્તરમ્ હ્રામુત્રફલભોગ—
 વિરાગ શમાદિપટ્કમમ્પત્તિર્મુમુખુત્વમ્ इति સ્ફુટમ્ ।

માધનેશ્ચ સૌ પ્રથમ નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુઓનો વિવેક અભ્યાસ
 છે તે પછી (૨) આ લોક અને પરલોકના લોકો પ્રત્યે વેરાગ્ય, (૩)
 શમ દમ વગેરે છ ગુણોની પ્રાપ્તિ અને (૪) મુખુત્વા આમ સાધન
 વિચાર સ્પષ્ટ છે

નિત્યા વિવેક—નિત્ય ચ અનિત્ય ચ તયો વસ્તુનો વિવેક,
 હ્રા વિરાગ—હ્રા ચ અમુત્ર ચ ફલભોગસ્ય વિરાગ, શમાદિ
 મમ્પત્તિ—શમાદીના પટ્ક તસ્ય સમ્પત્તિ = પ્રાપ્તિ ।

બ્રહ્મ સત્યં જગન્મિથ્યેત્યેવંરૂપો વિનિશ્ચયઃ ॥૨૮॥

સોઽયં નિત્યાનિત્યવસ્તુવિવેકઃ સમુદ્રાદ્યતઃ ।

બ્રહ્મ સત્ય છે અને જગત મિથ્યા છે, એવો, હક નિશ્ચય જ નિત્ય
અને અનિત્યનો વિવેક કહેવાય છે.

તદ્દૈરાગ્યં જુગુપ્સા યા દર્શનશ્રવણાદિભિઃ ॥૨૯॥

દેહાદિબ્રહ્મપર્યન્તે હ્યનિત્યેભોગ્યવસ્તુનિ ।

દર્શનશ્રવણાદિભિઃ દેહાદિબ્રહ્મપર્યન્તે દિ ૩૦૧

ઠમ્યેયમ્ ઇન્દ્રિયાગમ્ વિપયેમ્યઃ પરાવૃત્ત્ય સ્વ-સ્વગોલકે સ્થાપનં
મઃ 'દમઃ' પરિચીતિઃ । જુષ્ઠેઃ શાંખ્યાનાલમ્બનમ્, ણ્યા ઠત્તના 'ઉપરતિઃ' ।

કર્મેન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયોને તેમના વિષયોમાંથી પાછી વાળી
પોતપોતાના ગોલકમાં સ્થિર કરવી એ 'દમ' છે. મનોવૃત્તિ વિષયોમાં
ભમ્યા ન કરે તે ઠત્તમ પ્રકારની 'ઉપરતિ' છે

[વાણી, વાચ, યમ, જનનેન્દ્રિય અને બુદ્ધ આ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો
છે. જ્ઞાન, ત્વચા, આંખ, રસના અને નાક-છાદ્દેન્દ્રિય, આ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો
છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયોથી જન્મનું જ્ઞાન વાળ તે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ
એ પાંચ વિષયો છે.]

સ્વસ્વગોલકે-સ્વં સ્વં ચ તન્ ગોલકમ્, શાંખ્યાનાલમ્બનમ્-શાંખ્યા-
નામ્ અનાલમ્બનમ્ ।

સહનં સર્વદુઃખ્યાનામપ્રતીકારપૂર્વકમ્ ।

ચિન્તાવિલાપરહિતં સા તિતિશા નિગચતે ॥૨૫॥

અપ્રતીકારપૂર્વક ચિન્તાવિલાપરહિતં સર્વદુઃખાનાં સહનં મા નિતિશા
નિગચતે ।

કોઈ જાતના પ્રતીકાર વગર અને ચિન્તા કે વિલાપ વિના, જે
આવી પડે તે બધાં દુઃખો સહેવાં એ 'તિતિશા' છે.

ચિન્તાવિલાપરહિતમ્-ચિન્તા ચ વિલાપશ્ચ તામ્યાં રહિતમ્ ।

શાસ્ત્રસ્ય ગુરુવાક્યસ્ય સત્યબુદ્ધયવધારણમ્ ।

સા શ્રદ્ધા કથિતા સદ્ધિર્યયા વસ્તુપલભ્યતે ॥૨૬॥

શાસ્ત્રસ્ય ગુરુવાક્યમ્ સત્યબુદ્ધયવધારણમ્ સા સદ્ધિઃ શ્રદ્ધા કથિતા
યયા યસ્તુ ઉપલભ્યતે ।

શાસ્ત્ર અને સદ્ગુરુના વાક્યોમાં તે સત્ય હોવાની નિષ્ઠા કરવી
એને સગળનો 'શ્રદ્ધા' કહે છે. શ્રદ્ધાથી વસ્તુ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય છે.

સત્ય...ધારણમ્-સત્યમ્ इति बुद्ध्या अवधारणम् = निश्चयः ।

સર્વદા સ્થાપનં બુદ્ધેઃ શુદ્ધે પ્રજ્ઞાણિ સર્વથા ।

તત્ સમાધાનમિત્યુક્તં તત્તુ ચિન્તાસ્ય લાલ્સનમ્ ॥૨૭॥

બુદ્ધેઃ મર્વયા મર્વતા શુદ્ધે વ્રજાણિ સ્થાપનં (યત્) તત્ 'મમાધાનમ્'
 इति उक्तम्, न तु चित्तस्य व्याघ्रम् ।

બધી શીતે ધર્મમાં બુદ્ધિને શુદ્ધ બ્રહ્મમાં સ્થિર કરવી એ 'સમાધાન'
 છે, ચિત્તની આળપ-પાળ કરવી એ સમાધાન નથી.

अहंकारादिदेहान्तान् बन्धानज्ञानकल्पितान् ।

स्वस्वरूपाद्यवोचेन मोक्तुमिच्छा मुमुक्षुता ॥૨૮॥

અહંકારાદિદેહાન્તાન્ અજ્ઞાનકલ્પિતાન્ બન્ધાન્ સ્વ સ્વરૂપાવચોચેન
 મોક્તુમ્ ઇચ્છા મુમુક્ષુતા ।

અહંકારથી માંડી દેહ મુધીના અજ્ઞાનને કારણે કલ્પેલા બન્ધનોને
 આત્મસ્વરૂપના સાચા જ્ઞાનથી છોડવાની ઇચ્છાને 'મુમુક્ષુતા' કહે છે.

[અહંકાર, બુદ્ધિ, મન, ઈન્દ્રિયો અને દેહમાં હું'પણું' કે મારાપણું
 અજ્ઞાન-અવિદ્યાને લીધે છે. આ હું'પણું' અને મમતા જ છવને બારિ
 છે ને અનર્થપરંપરાનો શિકાર બનાવે છે. અજ્ઞાનથી ઢંકાયેલા આત્માનું
 દર્શન જ, અંધારાથી ઢંકાયેલા દોરડાના દર્શન જ્યે, માપની ભ્રાંતિ
 તેમજ તેથી પેદા થયેલ ભયકંપ વગેરેને ટાળે છે તેમ, અજ્ઞાન તેમજ
 તેને કારણે પેદા થયેલ અહંતાર મમતા વગેરેને નિમૂળ કરે છે.]

અહંકારા...ન્તાન્-અહંકારાદયશ્ચ તે દેહાન્તાશ્ચ તાન્, અજ્ઞાન
 કલ્પિતાન્-અજ્ઞાનેન કલ્પિતાઃ તાન, સ્વસ્વરૂપાવચોચેન-સ્વસ્વ સ્વરૂપ
 તસ્ય વ્રોચઃ તેન ।

मन्दमध्यमरूपाणि वैराग्येण शमादिना ।

પ્રસાદેન ગુરોઃ સૈયં પ્રવૃદ્ધા સૂયતે પદ્યમ્ ॥૨૯॥

વૈરાગ્યેણ, શમાદિના, ગુરોઃ પ્રસાદેન, (ચ) મન્દમધ્યમરૂપા અપિ
 મા ઇયં પ્રવૃદ્ધા પદ્યં મૂયતે ।

વૈરાગ્ય, શમદમ્પ્રાદિ તેમજ ગુરુકૃપાથી, (આરંભમાં) મન્દ અને
 મધ્યમ પ્રકારની લોવા છતાં, આ મુમુક્ષુતા પ્રબળ બને છે ને (અપેક્ષિત
 બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપી) હજી આપે છે.

વૈરાગ્યં ચ મુમુક્ષુત્વં તીવ્રં યસ્ય તુ વિદ્યતે ।

તસ્મિન્નેષાર્થવન્તઃ સ્યુઃ ફલ્યન્તઃ શમાદયઃ ॥૩૦॥

યસ્ય તુ વૈરાગ્યં મુમુક્ષુત્વં ચ તીવ્રં વિદ્યતે, તસ્મિન્ ઇવ શમાદયઃ
અર્થવન્તઃ ફલ્યન્તઃ સ્યુઃ ।

જે સાધકમાં વૈરાગ્ય અને મુમુક્ષા તીવ્ર પ્રમાણમાં હોય તેના જ
શમ વગેરે ગુણો ચરિતાઈ અને સફળ બને છે. અર્થાત્ તેને જ આત્મા
અને પરમાત્માના ઐક્યરૂપી ધોમ મળે છે.

एतयोर्मन्दता यत्र विरक्तत्वमुमुक्षयोः ।

मरौ सलिल्यत्तत्र शमादेर्भासमायता ॥૩૧॥

યમ એતયોઃ વિરક્તત્વમુમુક્ષ્યો મન્દતા, તમ મરૌ સલિલ્યત્ શમાદે
મામમાયતા ।

જ્યાં વૈરાગ્ય અને મુમુક્ષા ધીવા હોય ત્યાં મરુભૂમિમાં જળની જોમ
શમ વગેરે હોવાનો ખ્યાલ આભાસરૂપ જ સમજાવે. અર્થાત્ ત્યાં શમાદિ
ગુણગુ સ્થિતિમાં જ હોય છે.

विरक्त क्षयो-विरक्तत्व च मुमुक्षा च तयोः ।

मोक्षकारणसामग्र्यां भक्तिरेव गरीयसी ।

स्व-स्वरूपानुसन्धानं भक्तिरित्यभिधीयते ॥૩૨॥

स्वात्मतत्त्वानુસન્ધાનં ભક્તિરિત્યપરે જગુઃ ।

મોક્ષકારણસામગ્ર્યા ભક્તિઃ ઇવ ગરીયસી, સ્વસ્વરૂપાનુસન્ધાનં ભક્તિઃ
इति अभिधीयते । અપરે સ્વાત્મત્ત્વાનુસન્ધાનં ભક્તિઃ इति जगुः ।

મોક્ષના કારણોની સામગ્રીમાં 'ભક્તિ' સૌથી ચરિતાતી છે.
પોતાના-આત્માના સ્વરૂપનું અનુસન્ધાન જ ભક્તિ કહેવાય છે. બીજાઓ
વળી આત્માના તાત્ત્વિક સ્વરૂપના વિચાર વિમર્શને ભક્તિ કહે છે.

મોક્ષકારણસામગ્ર્યામ્-મોક્ષસ્ય કારણાના સામગ્રી તત્ત્વામ્,
સ્વસ્વરૂપાનુસન્ધાનમ્-સ્વસ્ય સ્વરૂપસ્ય અનુસન્ધાનમ્, સ્વાત્મતત્ત્વાનુ-
સન્ધાનમ્-સ્વમ્ એવ આત્મા તસ્ય તત્ત્વસ્ય અનુસન્ધાનમ્ ।

ઉક્તસાધનસમ્પન્નઃ તત્ત્વજિજ્ઞાસુઆત્મનઃ ॥૩૩॥

ઉપસીદેદ્ ગુરું પ્રાશ્નં યસ્માદ્ બન્ધવિમોક્ષણમ્ ।

ઉક્તસાધનસમ્પન્નઃ, તત્ત્વજિજ્ઞાસુઃ, આત્મનઃ પ્રાશ્નં ગુરુમ્ ઉપસીદેત્
યસ્માત્ બન્ધવિમોક્ષણમ્ (મવેત્) ।

ઉપર જણાવેલાં સાધનોથી સંપન્ન બનેલા તત્ત્વજિજ્ઞાસુ પોતાના
પ્રાશ્ન-રિચિતપ્રશ્ન ગુરુને થરણે જાય, જેનાથી એનો બંધનમાંથી છૂટકારો
થઈ શકે.

ઉક્ત...સમ્પન્નઃ-ઉક્તૈઃ સાધનૈઃ સમ્પન્નઃ, તત્ત્વજિજ્ઞાસુઃ-તત્ત્વસ્ય
જિજ્ઞાસુઃ, બન્ધવિમોક્ષણમ્-બન્ધાત્ વિમોક્ષણમ્ ।

શ્રોત્રિયોઽવૃજિનોઽકામહતો યો બ્રહ્મવિત્તમઃ ॥૩૪॥

બ્રહ્મણ્યુપરતઃ શાન્તો નિરિન્ધન इवानलઃ ।

અહૈતુકદયાસિન્ધુર્ચન્ધુપાનમતાં સતામ્ ॥૩૫॥

તમારાધ્ય ગુરું ભક્ત્યા પ્રહ્નપ્રશ્રયસેવનૈઃ ।

પ્રસન્નં તમનુપ્રાપ્ય વૃષ્ટેદ્ જ્ઞાતવ્યમાત્મનઃ ॥૩૬॥

યો શ્રોત્રિયઃ અવૃજિનઃ અકામહતઃ બ્રહ્મવિત્તમઃ બ્રહ્મણિ ઉપરતઃ
નિરિન્ધનઃ અનલઃ इव શાન્તઃ અહૈતુકદયાસિન્ધુઃ આનમતા સતાં બન્ધુઃ,
તં ગુરું, ભક્ત્યા પ્રહ્નપ્રશ્રયસેવનૈઃ (ચ) પ્રસન્નં (કૃત્વા) અનુપ્રાપ્ય આત્મનઃ
જ્ઞાતવ્યં વૃષ્ટેદ્ ।

જે શ્રોત્રિય, નિષ્પાપ, કામનાઓથી રહિત, ઉત્તમ બ્રહ્મવેત્તા,
બ્રહ્મપરાયણ, બળતણ વગરના અગ્નિની જેમ શાન્ત, અકારણ દયાસાગર
અને વિનમ્ર વ્યક્તિઓ પ્રત્યે આત્મીયતા રાખે તેવા ગુરુને, વિનીત અને
નમ્રતાપૂર્વક સેવાથી તેમજ વ્યક્તિથી પ્રસન્ન કરીને, તેને થરણે જઈને,
પોતાને જે જણવું હોય તેને લખતો પ્રશ્ન કરવો.

નિરિન્ધનઃ-નિર્ગતમ્ इન્ધનં યસ્માત્ સઃ, પ્રહ્નપ્રશ્રયસેવનૈઃ-પ્રહઃ
ચ પ્રશ્રયઃ ચ સેવનં ચ તૈઃ ।

મ્યામિન્ ! નમસ્તે નતલોચન્ધો !

ધારણ્યસિન્ધો ! પતિતં મયાગ્ધૌ !

મામુદ્ધરાત્મીયકટાશ્નદૃષ્ટયા

ઋજ્જ્યાતિકાન્ધ્યમુધાઽભિવૃષ્ટયા ॥૩૭॥

નતલોચન્ધો ! કાન્ધ્યમિન્ધો ! મ્યામિન્ ! મેં નમ, જાત્મીય
કટાશ્નદૃષ્ટયા ઋજ્જ્યા અતિધારણ્યમુધાભિવૃષ્ટયા, મયાગ્ધૌ પતિત મામ્
ઉદર ।

હે પ્રભુતજ્જનમન્ધુ, ઋજ્જ્યાસાનર પ્રભો ! તમને નમસ્કાર, તમે
તમારી અત્યંત કડુમ્ભૂત વરસાવતી તરવ દૃષ્ટિથી બધસાગરમાં પડેલા
મારો ઉદાર કન

જાત્મીય .દૃષ્ટયા-આત્મીયા ચામૌ કટાશ્નદૃષ્ટિ તયા, અતિ
વૃષ્ટયા-અતિકાન્ધ્યમય મુધા તત્ત્વા અભિવૃષ્ટિ તયા ।

દુર્વારસંસારવ્યાગ્નિતપ્ત

દોધૂયમાન દુરદૃષ્ટવાતૈ ।

મીત પ્રપન્ન પરિપાહિ મૃત્યો

ઝરણ્યમન્ય યદહ ન જાને ॥૩૮॥

દુર્વારસંસારવ્યાગ્નિતપ્ત દુરદૃષ્ટવાતૈ દોધૂયમાન મીત પ્રપન્ન (મામ્)
મૃત્યો પરિપાહિ, યઃ અત્મ અન્ય ઝરણ્ય ન જાને ।

ભગવનુ ! જેનાથી છૂટવું અશકુ છે એવા મતાગ્રાપી દાવાનળથી
મતપત દુર્ભાગ્યની આંધીમાં ઘિલોળા ખાતા, બધભીત અને ચરણાગત
એવા મને બચાવો, ઝરણ એ તમારા સિવાય અન્ય મોઠે ચરણયોગને
કુ જાણતો નથી

દુર્વાર તપ્તમ-દુર્વાર તમાર ણવ દગાગ્નિ તને તપ્ત ત્મ,
દુરદૃષ્ટવાતૈ-દુષ્ટાશ્વ ને અદૃષ્ટવાતા ત ।

શાન્તો મહાન્તો નિવસન્તિ સન્તો ઘસન્તચલ્લોકહિત ચરન્ત ।

તીર્ણા સ્વયં મીમમગર્ણવ જનાનહેતુનાન્યાનપિ તારયન્તિ ॥૩૯॥

ગાતા મહાન્ત વમન્તરત્ લોકહિત ચરન્ત મન્ન નિરમન્તિ (ય)
રય મોમભગર્ણવ નીર્ગાં ઞ્નેના અન્યાન્ અપિ તામ્યન્તિ ।

અ પ ત શાન્ત ઓવા મહાન મન્તા વસન્તઞ્જનુની જેમ ચોકહિત
મ્તા રહે છે જે પોને બધાનક જ માર-સાગરને તરી ચૂક્યા હોય છે ને
બીજા શરણાગત મુમુક્ષુઓને પણ તારે છે

અય સ્વભાવ સ્વત ણ્ય યત્પરશ્રમાપનોદપ્રવણ મહાત્મનામ્ ।

મુધાગુરેપ સ્વયમર્કઃકર્કઃપ્રમાભિતપ્તામવતિ શ્વિતિ સ્થિતિ ॥૫૦॥

મહાત્મનામ્ અય સ્વભાવ યત્ સ્વત ણ્ય વરશ્રમાપનોદપ્રવણ
(યથા સ્વાત્તવા ચેત પ્રવર્તયને) ણ્ય મુધાગ સ્વયમ્ અર્કઃકર્કઃપ્રમાભિ
તપ્તામ્ અવતિમ્ અવતિ ॥

મહાત્માઓનો આ સ્વભાવ હોય છે કે તેઓ પોતાની મેળે જ
પારકાના ક્લેશને દૂર કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે આ (અમૃતમય કિશ્તિ
વાળો) ચ દ્રમા પોતાની મેળે જ સૂર્યના ક્રીડા તાપથી મતપ્ત વગ્તીને
શાન્ત આપે છે

પરશ્રમ પ્રવણમ્-પરેષા શ્રમસ્ય અપનોગ્ને પ્રવણમ્ અર્ક
તપ્તમ્-અર્કસ્ય કર્કઃકર્કઃ પ્રમા તથા તપ્તા તામ્ ।

બ્રહ્માનન્દરસાનુભૂતિકલ્પિતૈ પૃતૈ મચીલ સિતૈ-

યુષ્મદ્વાક્ષલશોજ્જિતૈ શ્રુતિસુતૈર્જાવ્યામૃતૈ સેચય ।

સન્તપ્ત મન્તાપદાવદહનજ્વાલાભિરેન પ્રમો ।

ધન્યાસ્તે મન્ત્રદીક્ષણશ્વણગતે પાત્રીકૃતા સ્વીકૃતા ॥૫૧॥

પ્રમો ! બ્રહ્માનન્દરસાનુભૂતિકલ્પિત પૃત મચીતે મિતૈ યુષ્મદ્વાક્ષ-
લશોજ્જિત શ્રુતિસુત ચામ્યામૃત, મન્તાપદાવદહનજ્વાલાભિ સન્તપ્તમ્
અને સેચય, મન્ત્રદીક્ષણશ્વણગતે (ય) પાત્રીકૃતા સ્વીકૃતા તે ધન્યા ।

વિવેકયુગ્મનિ ૫

તે પ્રશ્ન : બ્રહ્માનંદની રત્નાનુભૂતિથી સ્વપન્ન, પવિત્ર શીતળ
અને સ્વચ્છ, આપની વાણીકૃપી ક્વલપથી પિરસાતા, જુને આનંદ
આપનાં વાક્યોકૃપા અમૃતથી, ન સારનાપકૃપી દાવાનનની વ્યભાષાઓથી
નંતબ્ધ બનેશ મને તિલો આપે આપની જોડ મનુષ્યમાત્ર નાખેલી
દષ્ટિનાં પાત્ર બનાવો જેનું અપનાથી લીધા છે તે ખ ખર મન્ય છે

[જુઠની કૃપાદષ્ટિના પાત્ર બની તેમની અમૃતમયી વાણી સ્વાખ્યથી
એ પશ્ચાન્નિબાળનો વિપ્લવ]

બ્રહ્માનંદ પશ્ચિત્તે—ત્વમ્ એવમ્ રજાનંદ તસ્ય અનુભૂતા
કર્તૃત્વે - મિથિતૈ, વાક્ય . પશ્ચિત્તે—વાક્ એવમ્ કાશ્ચ તસ્માદ્
ઉચિત્તૈ = વિગર્જિત, મરદીશ્રણ ગતે—મરત કશ્ચાન્વ્ય જગ્ન યા
ગતિ તસ્યા ।

કથ તરેય મયસિન્ધુમેતે વા ધા ગતિર્મે કતમાઽસ્ત્યુપાય ।
જાને ન વિશ્વિન્ કૃપયાઽયમા મો સમાદુરગ્નશ્ચતિમાનુપ્ય ॥૪૨॥

ઉત મયસિન્ધુ કથ તરેયમ્ ? વા ધા મે ગતિ ? કતમ ઉપાય
અસ્તિ ? વિશ્વિન્ ન જાન, મો ! કૃપયા મામ્ અર, સમાદુરગ્નશ્ચતિમ્
માત્તુપ્ય ।

આ ભવતાગરને છુ કેમ તરીશ ? મારી શી ગતિ થશે ? આને
ઉપાય શો ? આર્માનુ છુ મંઈ જાણતો નથી તે ગુરો ! મને કૃપા કરી
ઉગાગ મારા સંસારદુઃખને પરહરા

તયા વદન્ત શરણાગત સ્વ સંસારદોશાનલ્લાપતપ્તમ્ ।
નિરીત્ય કારણ્યરમાર્દ્રદષ્ટયા દશાદમીતિ સહસા મહાત્મા ॥૪૩॥

મહાત્મા તથા વદન્તે દવ શરણાગત સંસારદોશાનલ્લાપતપ્ત કામ્ય
રમાર્દ્રદષ્ટયા નિરાશ્ય, દહસા અમીનિ દષાત્ ।

મહાત્માએ ઉપર પ્રમાણે ભોલના પોતાના શરણે આવેલા, સંસારકૃપી
દાવનનના સંતાપથી સંતપ્ત મુમુક્ષુને, કડુસારસથી નીતરતી નળરે જોઈ,
વિના વિશ્વને અભ્યુદાન આપવું જોઈએ

વિદ્વાન્ સ તસ્મા ઉપપત્તિમીયુપે મુમુક્ષવે સાધુ યથોક્તકારિણે ।
પ્રશાન્તચિત્તાય શમાન્વિતાય તત્ત્વોપદેશં કૃપયૈવ કુર્યાત્ ॥૪૪॥

સં વિદ્વાન્ ઉપપત્તિમ્ ઈયુપે, મુમુક્ષવે, સાધુ યથોક્તકારિણે, પ્રશાન્ત-
ચિત્તાય, શમાન્વિતાય, કૃપયા એવ તત્ત્વોપદેશં કુર્યાત્ ।

આત્મજ્ઞાની ગુરુએ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે શરણે આવેલા મોક્ષવારંદુને
-ને કહ્યું કરતો હોય, જેનું ચિત્ત શાન્ત હોય, જેના શબ્દરૂપો શુભી
ગયા છે-તેને, કૃપા કરી તત્ત્વનો-આત્મસ્વરૂપનો ઉપદેશ કરવો.

યથોક્તકારિણે-યથોક્તં કરોતિ ઇતિ યથોક્તકારી તસ્મૈ । શમાન્વિતાય
-શમેન અન્વિતઃ તસ્મૈ ।

શ્રીગુરુસ્વાચ (શ્રી ગુરુ બોધ્યા)

મા મૈષ્ટ વિદ્વંસ્તવ નાસ્ત્યુપાયઃ સંસારસિન્ધોસ્તરણેઽસ્ત્યુપાયઃ ।
યેનૈવ યાતા યતયોઽસ્ય પારં તમેષ માર્ગં તવ નિર્દિશામિ ॥૪૫॥

વિદ્વાન્ ! મા મૈષ્ટ, તવ અપાયઃ નાસ્તિ, સંસારસિન્ધોઃ તરણે
ઉપાયઃ અસ્તિ, યેન એવ યતયઃ અસ્ય પાર યાતાઃ તમ્ એવ માર્ગં તવ
નિર્દિશામિ ।

હે વિદ્વાનું, ભય સંખીધ નહિ, તારો નાથ નહિ થાય, સંસાર
તરવાનો ઉપાય છે. જે માર્ગથી યોગીઓ સંસાર તરી ગયા તે માર્ગ
તને બતાવું છું.

અસ્ત્યુપાયો મહાન્ કશ્ચિત્ સંસારમયનાશનઃ ।

તેન તીર્ત્વા મવામ્મોધિં પરમાનન્દમાપ્સ્યસિ ॥૪૬॥

સંસારમયનાશનઃ કશ્ચિત્ મહાન્ ઉપાયઃ અસ્તિ, યેન મવામ્મોધિ
તીર્ત્વા પરમાનન્દમ્ આપ્સ્યસિ ।

સંસારનો ભય નિર્મૂળ કરનાર કોઈ એક ઉપાય છે, જેનાથી
ભવનાગરને તરી તું પરમ આનંદ પામીશ.

વેદાન્તાર્થવિચારેણ જાયતે જ્ઞાનમુત્તમમ્ ।

તેનાત્યન્તિકસસારદુઃખનાગ્રો મયત્યનુ ॥૧૭॥

વેદાન્તાર્થવિચારેણ ઉત્તમ જ્ઞાન જાયતે, તેનું અનુ આત્યન્તિક-
સસારદુઃખનાગ્ર મરતિ ।

વેદાન્ત વામ્ધોના અર્થોનો વિચાર (ચિંતન મનન) કરવાથી ઉત્તમ
જ્ઞાન થાય છે તે પછી સસારદુઃખનો આગ્રહ નાશ થાય છે

[ઉપનિષદો વેદોના અન્ત-સારરૂપ છે તેથી તેમને વેદાન્ત કહે
છે ઉપનિષદોનો તાત્પર્યાર્થ બતાવતાં ગ્રંથસુ તો ભગવદ્ગીતા તેમજ અન્ય
ગ્રંથોને પણ 'વેદાન્ત' શબ્દથી ઓળખાવ્યા છે]

વેદાન્ત વિચારણે-વેદનામ્ અન્ત = અન્તભાગ મારાં વા,
તસ્ય અર્થ = તાત્પર્યાર્થ તસ્ય વિચાર તૈન ।

શ્રદ્ધામક્તિધ્યાનયોગાન્મુમુક્ષો

મુક્તેદૈતૃન્ વક્તિ સાક્ષાત્ શ્રુતેર્ગી ।

યો યા ણ્તેત્તેવ તિષ્ઠત્યમુષ્ય

મોક્ષોઽવિદ્યાકલ્પિતાદ્ વેદનન્ધાત્ ॥૧૮॥

શ્રદ્ધે માં શ્રદ્ધામક્તિધ્યાનયોગાન્ મુમુક્ષો મુક્તે સાક્ષાત્ દૈતૃન્ વક્તિ,
ય યા ણ્તેત્તેવ તિષ્ઠતિ, અમુષ્ય અવિદ્યાકલ્પિતાત્ વેદનન્ધાત્ મોક્ષ
(મરતિ) ।

વેદવાણી શબ્દ ભક્તિ, ધ્યાન અને યોગને મુમુક્ષુજનની મુક્તિનાં
સાધના સાધન ગણાવ છે જે કોઈ આ સાધનોનું સ્થિરભાવે અનુધ્યાન
કર છે તેનો, અવિદ્યાથી માની લીધેલા દેહજન્મ ભળેલો મોક્ષ થાય છે

શ્રદ્ધા યોગાન્-શ્રદ્ધા ચ મક્તિ ચ ધ્યાન ચ યોગ ચ તાન્,
અવિદ્યાકલ્પિતાત્-અવિદ્યા કલ્પિત તસ્માત્, વેદનન્ધાત્-વેદ એવ
બંધ તસ્માત્ ।

અજ્ઞાનયોગાત્ પરમાત્મનસ્તત્ હનાત્મબન્ધસ્તત્ એવ સસૃતિ ।
તયોર્વિવેકોદિત ચોધવાહિ-રજ્ઞાનકાર્યં પ્રદહેત્ સમૂલમ્ ॥૪૯॥

પરમાત્મન તવ અજ્ઞાનયોગાત્ હિ અનાત્મવન્ધ, તત્ એવ સસૃતિ,
તયો વિવેકોદિતચોધવાહિ અજ્ઞાનકાર્યં સમૂલ પ્રદહેત્ ।

તુ પરમાત્મા જ છે (પરતુ) અજ્ઞાનના જાળધણી અનાત્મરૂપ
દેહાદિનુ બધન પામ્યો છે તેથી જ સસાર છે પરમાત્મા અને
અનાત્માના વિવેકજ્ઞાનરૂપી અગ્નિ આ અજ્ઞાનપ્રસૂત મતારને મૂળ સાથે
સળગાવી દેશે

પરમાત્મન -પરમ ચ અસી આત્મા તસ્ય, અનાત્મવન્ધ -અનાત્મના
વન્ધ ત્રિવેક વહિ -વિવેકાત્ ઉદિત ચ ચોધવાહ, અજ્ઞાનકાર્યમ્-
અજ્ઞાન ચ (તસ્ય) કાર્ય ચ તયો સમાહાર ।

શિષ્ય ઉવાચ (શિષ્યે પૃછયુ)

કૃપયા શ્રૂયતા સ્વામિન્ પ્રશ્નોઽય ક્રિયતે મયા ।
યદુત્તરમહ શ્રુત્વા કૃતાર્થ સ્યા ભવન્મુક્તાત્ ॥૫૦॥

સ્વામિન્ ! કૃપયા શ્રૂયતામ્, મયા અય પ્રશ્ન ક્રિયતે, યદુત્તરમ્
અહ ભવન્મુક્તાત્ શ્રુત્વા કૃતાર્થ સ્યામ્ ।

સ્વામી ! કૃપા કરીને સાંભળો છુ જે પ્રશ્ન મુ મારે તેનો ઉત્તર
આપના મુખથી સાંભળી કૃતાર્થ બનીશ

કૃતાર્થ -કૃત =સમ્પન્ન અર્થ યન સ ।

કો નામ વન્ધ ? કયમેવ આગત ?
કય પ્રતિષ્ઠાસ્ય ? કય વિમોક્ત ? ।

કોઽમાનનાત્મા ? પરમ ક આત્મા ?
તયોર્વિવેક કયમેતદુચ્યતામ્ ॥૫૧॥

કય નામ ક ? દય કયમ્ આગત ? અસ્ય પ્રતિજ્ઞા કયન્ ?
કય વિમોહ ? અગ્રી અનાત્મા ક ? પરમ આત્મા ક ? તથો વિવેક
કયમ્ ? एतत् उच्यताम् ।

બધન છે શું ? એ કઈ રીતે આપ્યું ? એ કઈ રીતે જમી
પડ્યું છે ? એમાંથી છૂટકો કેમ થાય ? અનાત્મા શું છે ? પરમ
આત્મા કોણ છે ? આત્મા અને અનાત્માનો વિવેક કઈ રીતે થાય ?
આ બધું કહો

શ્રીગુરુનાથ (શ્રી ગુરુ બોલ્યા)

धन्योऽसि श्रुतवृत्त्योऽसि पायित ते कुल त्वया ।

यदधिचायनमुक्त्या ब्रह्मीभयितुमिच्छसि ॥५२॥

ધન્ય અમિ, શ્રુતવૃત્ત અમિ, ત્વયા તે કુલ પારિતમ્, યદ્ અધિચા
અધ્યક્ષતા બ્રહ્મીભયિતુમ્ ઇચ્છસિ ।

(વત્સ !) તું ધન્ય છે કૃતકૃત છે, તે તારું કુલ પવિત્ર
મ્મું છે કારણ કે તું અધિધાના બધનથી મુક્તિ ચેત્તવી બ્રહ્મભાવ
પામવા ઇચ્છે છે

[આચર્યન્ પદયતિ કશ્ચિદેનમ્ તથા મનુષ્યાણા સદૃશૈર્પુ
વગેઃ શ્લેષનિષદ્ધ અને ગીતામાં બ્રહ્માત્મા પ્રમાણે આ માને લગતી
જિજ્ઞાસા વિરલ છે આ આનું તાત્પર્ય છે]

બ્રહ્મીભયિતુમ્—ન બ્રહ્મ અગ્રહ અગ્રહ બ્રહ્મ હવે ધયિતુ બ્રહ્મીભયિ
તુમ્ આ રીતનો સમાસ સ્વરૂપ છે આ મા બ્રહ્મજ્ઞાન થતાં પહેલાં બ્રહ્મરૂપ
ન હતો એવો અર્થ થાય જે સિદ્ધાન્તને અનુરૂપ નથી માટે વિસ્મરણને
લીધે ચોતાને બ્રહ્મ ન સમજતા કર્તા બોકતા, જા સાચી માનનાર છવનું
વેદાન્ત વિચાર પછે ચોતે બ્રહ્મ સોવાનું સસ્મરણ જ આહી બ્રહ્મીભયિતુમ્
નો અર્થ સમજવો ‘અમૃતતદ્ભાવઃ સ્વિ’ આ પાતિની સૂત્રને આહી
વિસ્મરણ તથા સસ્મરણના ચોગમાં વધારોનું સમજવું]

અગ્નિવાવન્ધમુક્ત્યા—અગ્નિવા એવ અથવા અગ્નિગ્રજન્ય વન્ધ તસ્માત્ મુક્તિ તયા ।

ઋણમોચનકર્તાર પિતુ સન્તિ સુતાદય ।

વન્ધમોચનકર્તા તુ સ્વસ્માદન્યો ન કશ્ચન ॥૫૩॥

પિતુ ઋણમોચનકર્તાર સુતાદય સન્તિ, વન્ધમોચનકર્તા તુ સ્વસ્માત્ અન્ય ન કશ્ચન ।

પિતાને ઋણમાથી મુક્ત કરાવનાર તે પુત્ર વગેરે ઘેર છે—ઘેર છે શકે છે, પરંતુ સસારના બન્ધનમાથી મુક્તિ અપાવનાર ઘેરનાની જાત સિવાય કોઈ નથી

ઋણમોચનકર્તાર—ઋણાત્ મોચનસ્ય કર્તાર, સુતાદય—સુત આદિ યેવા તે, વન્ધ. કર્તા—વધાત્ મોચનસ્ય કર્તા ।

મસ્તકન્યસ્તભારાદેર્દુ રમન્યૈર્નિવાર્યતે ।

પુટાદિકૃતદુ સ્તંભ તુ વિના સ્વેન ન કેનચિત્ ॥૫૪॥

અન્યે મસ્તકન્યસ્તભારાદે દુલ નિવાર્યતે । શુનાન્નિકૃતદુ સ્તંભ તુ સ્વેન વિના ન કેનચિત્ (નિવાર્યતે) ।

(તેમ) મસ્તક પર મૂકેલા ભારનું દુખ અન્ય વ્યક્તિઓ દૂર થી શકે છે (તેમ) ભૂખતરસના દુખમા બનતું નથી એ તે જાતે જ (ખાઈ પીને) ટાળવાનું હોય છે

મસ્તક રાદે—મસ્તકે ન્યસ્ત ચ ભાર મ આદિ યસ્ય તસ્ય, પુટા દુઃખમ્—હૃત્ આદિ યેવા ત કૃત દુઃખમ્ ।

પથ્યમૌષધસેવા ચ ક્રિયતે ચેન રોગિણા ।

આરોગ્યસિદ્ધિર્દૃષ્ટસ્ય તાન્યાનુષ્ઠિતકર્મણા ॥૫૫॥

ચેન રોગિણા પથ્યમ્ ઔષધસેવા ચ ક્રિયતે તસ્ય આરોગ્યસિદ્ધિ દૃષ્ટા, અન્યાનુષ્ઠિતકર્મણા ન ।

જે રોગી જાતે આહારવિહારની પરદેજ પાળે અને ઔષધ ખાય તેને જ આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, એના વતી બીજું કોઈ નેમ કે તે

રોગી સામે થતો નથી. [અગાઉ જે શ્લોકમાં બાહ્ય અનિષ્ટની નિવૃત્તિનો વિચાર છે તે આમાં આંતરનો.]

અન્યાનુષ્ઠિત કર્મણા—અન્યેન અનુષ્ઠિત કર્મ તેન ।

ઘસ્તુસ્વરૂપં સ્પૃટ્વોદયચક્ષુષા સ્વેનૈવ વેદ્યં ન તુ પષ્ટિતેન ।

ચન્દ્રસ્વરૂપં નિજચક્ષુષૈવ જ્ઞાતવ્યમન્યૈરવગમ્યતે કિમ્ ? ॥૫૬॥

સ્પૃટ્વોદયચક્ષુષા સ્વેન એવ ઘસ્તુસ્વરૂપં વેદ્યમ્, ન તુ પષ્ટિતેન, નિજચક્ષુષા એવ ચન્દ્રસ્વરૂપ જ્ઞાતવ્યમ્, કિમ્ (તદ્) અન્યઃ અવગમ્યતે ?

અપ્પ ઘાનરૂપી આંખથી પોતાની જાતે જ ઘસ્તુનું ચથાર્થરૂપ જાણવું જોઈએ, કોઈ પડિત દ્વારા નહિ. ચન્દ્રનું સ્વરૂપ (ચન્દ્રનું રમણીય રૂપ) પોતાની આંખે જ જાણવું પડે છે. શું તે બીજાઓ દ્વારા જાણી શકાય ? અર્થાત્ બીજાથી રૂપનું માધુર્ય અનુભવાનું નથી.

સ્પૃટ. ચક્ષુષા—સ્પૃટઃ મોખઃ એવ ચક્ષુઃ તેન ।

અવિદ્યાકામકર્માદિપાશગ્રન્થં યિમોચિતુમ્ ।

ક શક્યુયાદ્ વિનાત્માનં કલ્પકોટિગર્ભે ॥૫૭॥

અવિદ્યાકામકર્માદિપાશગ્રન્થ કલ્પકોટિગર્ભઃ અપિ આત્માન વિના મોચયિતુ કઃ શક્યુયાદ્ ?

અવિદ્યા—અનાદિકાળથી ચાલુ આપતું અજ્ઞાન, કામનાઓ અને કર્મો વગેરેના ફાંસાને કસોડો કટપો સુધી પહોં પહોં પોતાની જાત સિવાય કોણ છેાડી શકે તેમ છે ? (અર્થાત્ સ્વપ્રવત્નથી જ અવિદ્યાદિ ટાળી શકાય, આપ મુલે જ સ્વર્ગે જવાય.)

અવિદ્યા...ગ્રન્થમ્—અવિદ્યા ચ કામાઃ ચ કર્મણિ ચ તાનિ આદીનિ ચેપા તેપા પાદાકૃતઃ ગ્રન્થઃ તમ્ ।

ન યોગેન ન સાંયેન કર્મણા નો ન વિશયા ।

બ્રહ્માત્મકન્વયોષેન મોક્ષઃ સિદ્ધયતિ નાન્યથા ॥૫૮॥

મોક્ષઃ ન યોગેન ન સામ્યેન ન કર્મણા ન વિદ્યા સિદ્ધયતિ, (સઃ) બ્રહ્માત્મેકત્વબોધેન સિદ્ધયતિ, અન્યથા ન ।

મોક્ષ ન યોગથી ન સામ્યથી ન કર્મથી કે ન વિદ્યાથી સિદ્ધ થાય. એ તો બ્રહ્મ અને જીવાત્માની એકતાના (વિશુદ્ધ) મોખથી જ સિદ્ધ થાય છે, બીજા કોઈ ઉપાયથી નહિ.

[૧. યોગ-પતંગસંધિપ્રણીત યોગ, ૨. સામ્ય-કપિલમુનિ પ્રણીત સામ્યદર્શનનું જ્ઞાન, ૩. કર્મ-મીમાંસા શાસ્ત્રે ચર્ચેલાં યજ્ઞાદિ કર્મો, ૪. વિદ્યા-ઉપાસના અથવા ધ્યાન, જેનું વિદ્યા શબ્દથી ઉપનિષદો તેમજ બ્રહ્મસૂત્રોમાં નિરૂપણ થયું છે.]

બ્રહ્મા...બોધેન-બ્રહ્મ ચ આત્મા ચ તयोः एकत्वम् तस्य बोधः ।

વીળાયા રૂપસૌન્દર્યં તન્ત્રીવાદનસૌષ્ઠ્યમ્ ।

પ્રજારજનમાત્રં તદ્ ન સામ્રાજ્યાય કલ્પતે ॥૫૧॥

વાયૈશ્વરી શબ્દશ્ચરી શાસ્ત્રવ્યાખ્યાનકૌશલ્યમ્ ।

વૈદુષ્યં વિદુષાં તદ્વદ્ભુક્તયે ન તુ મુક્તયે ॥૬૦॥

(યથા) વીળાયાઃ રૂપસૌન્દર્યમ્, તન્ત્રીવાદન કૌશલ્યમ્, તત્ પ્રજારજનમાત્રમ્ સામ્રાજ્યાય ન કલ્પતે; (તથા) વૈશ્વરી વાક્, શબ્દશ્ચરી, શાસ્ત્ર વ્યાખ્યાન-કૌશલ્યમ્, વિદુષા વૈદુષ્યમ્ ભુક્તયે ન મુક્તયે ।

જે રીતે વીણાનું કુટડાપણું તેમજ ત ત્રીને વગાડવાની કુશળતા પ્રજાનું મનોરંજન કરવામાં કામ લાગે પરંતુ એથી સામ્રાજ્ય ન મળી શકે, તે જ રીતે કષ્ટપ્રિય વાણી, અવિચ્છિન્ન શબ્દપ્રવાહ, શાસ્ત્ર-વ્યાખ્યાનની ચતુરતા તેમજ વિદ્વત્તા; આ બધું વિદ્વાનને ભોગ ભોગવવામાં ખપ લાગે, મુક્તિ મેળવવામાં નહિ.

તન્ત્રીવાદનકૌશલ્યમ્-તન્ત્ર્યાઃ વાદને કૌશલ્યમ્, પ્રજા...માત્રમ્-પ્રજાયાઃ રજનમ્ એવં હિતિ...માનમ્, શાસ્ત્ર...કૌશલ્યમ્-શાસ્ત્રસ્ય વ્યાખ્યાને કૌશલ્યમ્ ।

અવિદ્યાતે પરે તત્ત્વે શાસ્ત્રાધીતિસ્તુ નિષ્ફળા ।

વિદ્યાતેઽપિ પરે તત્ત્વે શાસ્ત્રાધીતિસ્તુ નિષ્ફળા ॥૬૧॥

પરે તત્ત્વે અવિદ્યાતે શાસ્ત્રાધીતિ નુ નિષ્ફળા, પરે તત્ત્વે વિદ્યાતે

■ શાસ્ત્રાધીતિ નિષ્ફળા (મરતિ) ।

બ્રહ્મરૂપી પરમ તત્ત્વનું જ્ઞાન ન થાય તો શાસ્ત્રનું અધ્યયન નિષ્ફળ છે, તે જ રીતે પરમ તત્ત્વનું જ્ઞાન થતા પછી પણ શાસ્ત્રનું અધ્યયન નિષ્ફળ-નિષ્પ્રયોજન છે

શબ્દજાલ મહારણ્ય ચિત્તભ્રમણકારણમ્ ।

અતઃ પ્રયત્નાગ્નાતવ્ય તત્ત્વજ્ઞાત્તત્ત્વમાત્મન ॥૬૨॥

શબ્દજાલ ચિત્તભ્રમણકારણ મહારણ્ય (અસ્તિ), અતઃ તત્ત્વજ્ઞાત્ આત્મન તત્ત્વ પ્રયત્નાત્ જાતવ્યમ્ ।

શબ્દજાલ તો ચિત્તને ભટકાવનારું મતાવન છે, માટે તત્ત્વજ્ઞાની પાસેથી આત્માનું વાસ્તવિક તત્ત્વ-સ્વરૂપ પ્રયત્નપૂર્વક જાણવું થયે.

[નાતુધ્યાયેદ્વદ્વન ગદ્યાન્ થાચો વિમ્લાપન દ્વિ તન્-આત્મ શબ્દોને જ દેહોળતા ન રહેવું, એમ શરૂ થી વાણીને ધકલવા સિવાય કાંઈ મળતું નથી આ ઉર્થનિષદ્ધ વચનનો આશ્વાસ છે]

મહારણ્યમ્-મહત્ત્વ ચ તન્ અરણ્યમ્, તત્ત્વજ્ઞાત્-તત્ત્વ જ્ઞાનાતિ ઇતિ તત્ત્વજ્ઞ તત્ત્વાત્ ।

અજ્ઞાનમર્ષદપ્તસ્ય વ્રજજ્ઞાનોપધ મિના ।

કિમુ વેદેઽથ શાસ્ત્રેઽથ કિમુ મન્ત્રૈ કિમૌપધૈ ॥૬૩॥

અજ્ઞાનમર્ષદપ્તસ્ય વ્રજજ્ઞાનોપધ મિના કિમુવેદે ? કિમુ શાસ્ત્રે ? કિમુ મન્ત્રૈ ? કિમુ ઔપધૈ ચ ?

જેને અજ્ઞાનરૂપી ઝેરી સાથ રહેો તોય તેને બ્રહ્મજ્ઞાન સિવાય વેદો શાસ્ત્રો, મન્ત્રો, અને ઔપધૈ ॥ શા મળના ? અર્થાત્ અજ્ઞાનરૂપી ઝેર દૂર કરવામાં બ્રહ્મજ્ઞાન જ એક માત્ર ઉપાય છે બીજા બધાં તાત્કાલિક વિષયમુખ આપનારાં અર્થાત્ શાગ થીજડ જોવાં છે (માટે જ આત્મેષાન્ત ભાષાથી તેમનો અનાદર કર્યો છે)

અજ્ઞાન...દષ્ટસ્ય—અજ્ઞાનમ્ એવ સર્પઃ તેન દષ્ટઃ તસ્ય, વ્રહ્મ-જ્ઞાનોપવમ્—વ્રહ્મજ્ઞાનમ્ એવ ઔપધમ્ તત્ ।

ન ગચ્છતિ વિના પાનં વ્યાધિરૌપધગચ્છતઃ ।

વિનાઽપરોશ્ચાનુભવં વ્રહ્મગચ્છદર્ન મુચ્યતે ॥૬૪॥

(યથા) વિના પાનમ્ ઔપધિગચ્છતઃ વ્યાધિઃ ન ગચ્છતિ, (તથા) વિના અપરોશ્ચાનુભવં વ્રહ્મગચ્છદર્નઃ ન મુચ્યતે ।

(જેમ) ઔપધ પીધા વગર એના નામનું રટણ કરવાથી રોગ જતો નથી. (એ જ રીતે) અપરોશ્ચ-સાક્ષાત્ અનુભવ કર્યા વગર ‘બ્રહ્મ’ ઘડનું રટણ કરવાથી મુક્તિ મળતી નથી.

અપરોશ્ચાનુભવમ્—અપરોશ્ચઃ ચ અમૌ અનુભવઃ તમ્, વ્રહ્મશબ્દૈઃ—વ્રહ્મ = વ્રહ્મવાચકાઃ ચ તે શબ્દાઃ તૈઃ ।

અકૃત્વા દૃશ્યવિલયમજ્ઞાત્વા તત્ત્વમાત્મનઃ ।

બ્રાહ્મશબ્દૈઃ કૃત્તો મુક્તિરુક્તિમાત્રફલૈર્નૃણામ્ ॥૬૫॥

દૃશ્યવિલયમ્ અકૃત્વા, આત્મનઃ તત્ત્વમ્ અજ્ઞાત્વા, કૃતિમાત્રફલૈઃ બ્રાહ્મશબ્દૈઃ નૃણા કૃતઃ મુક્તિઃ ।

૬૨૫ જગતનો વિલય કર્યા વગર અને આત્માના પાસ્તવિક સ્વરૂપનું જ્ઞાન મેળવ્યા વગર, બહારના કેવળ બોલવાની ખાતર બોલાતા શબ્દો ઘડેછો માણસોની મુક્તિ થી રીતે શક્ય ?

અકૃત્વા શત્રુસંહારમગત્વાચિલભૂશ્રિયમ્ ।

રાજાહમિતિ ગચ્છાન્નો રાજા મવિતુમર્હતિ ॥૬૬॥

શત્રુસંહારમ્ અકૃત્વા, અચિલભૂશ્રિયમ્ અગત્વા, ‘અહમ્ રાજા’ इति શબ્દાત્ રાજા મવિતુમ્ ન અર્હતિ ।

શત્રુઓનો મંહાર કર્યા વિના, આખી પૃથ્વીની લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કર્યા વિના, ‘હું રાજા છું’ એમ (કહેવાથી) રાજા બનવા યોગ્ય થઈ ઘડાનું નથી.

આપ્તોક્તિઃ મનનં તયોપરિશિષ્ટદુષ્કર્મણં સ્વીકૃતિઃ
નિરોધઃ સમપેક્ષતે ન હિ બહિઃ શર્ચંતુનિર્ગચ્છતિ ।

તદ્દદ્ બ્રહ્મયિદોષદેશમનનધ્યાનાદિચિહ્નમ્યતે

માયાકાર્યતિરોહિતં સ્વમમલં તત્ત્વં ન દુર્યુક્તિભિઃ ॥૬૭॥

(યદ્) નિરોધઃ આપ્તોક્તિઃ મનનં તથા ઉપરિશિષ્ટદુષ્કર્મણં સ્વીકૃતિઃ
(ચ) સમપેક્ષતે, ન હિ બહિઃ શર્ચંતુ નિર્ગચ્છતિ, તદ્દદ્ બ્રહ્મયિદા
ઉપદેશમનનધ્યાનાદિભિઃ માયાકાર્યતિરોહિતં મ્યમ્ અમલં તત્ત્વં (તમ્યતે),
ન દુર્યુક્તિભિઃ ।

તેમ પરમીમાં પ્રાપ્તુ-દાટ્ટુ' થત પહેલાં કોઈ વિચારન બાધિતનું
કથન તાંબળી, પછી તેણે બતાવેલી જગ્યા પરથી પાંચર વગેરે દૂર કરવા ને
ખાદ્યુ', તે પછી થત દેખાવ ત્યારે એને બહાર કાઢુ', આ બધાની
અપેક્ષા રાખે છે. કેવળ 'થત મને મળી જાયો' આવા જાહેરા બોલવા
માત્રથી મળી જતું નથી. તે જ રીતે શ્રી પ્રથમ બ્રહ્મસાનીને ઉપદેશ
પ્રાપ્તુ નથી તેના કલા પ્રમાણે વિંતન. મનન અને ધ્યાન વગેરે સાધના
કરવાથી જ માયા નેમજ માયાનાં કાર્ય અલંકાર વગેરેથી છુપાયેલું
આન્મારૂપી નિર્મળ તત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, નિર્લેપક અમલક કર્મથી પ્રાપ્ત
થતું નથી.

માયાકાર્યતિરોહિતમ્-માયા ચ તત્કાર્યં ચ તામ્યા તિરોહિતમ્ ।

તસ્માત્ સર્વપ્રયત્નેન ભવચન્ધવિમુક્તયે ।

સ્વેનૈવ યન્નઃ કર્તવ્યો રોગાદાવિવ પશ્ચિદતઃ ॥૬૮॥

તસ્માત્ ભવચન્ધવિમુક્તયે નર્મપ્રયત્નેન સ્વેન ઇવ પશ્ચિદતઃ રોગાદૌ
ઇવ યત્નઃ કર્તવ્યઃ ।

એટલા માટે સંસારના બંધનથી મુક્ત થવા બધી રીતે, રોગાદિ
ટાળવા કરાય છે તેમ, પશ્ચિદતઃ પોતે જ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

યત્કય્યાડય કૃતઃ પ્રશ્નો ધરીયાઙ્ગાસાવિન્મતઃ ।

સૂત્રપ્રાયો નિગૃહ્યાર્યો જ્ઞાતવ્યશ્ચ મુમુક્ષુભિઃ ॥૬૯॥

યઃ ત્વયા અથ પ્રશ્નઃ કૃતઃ (સઃ) વરીયાન્ શાસ્ત્રવિન્મતઃ, સૂત્રપ્રાયઃ,
નિગૂઢાર્થઃ મુમુક્ષુભિઃ ચ જ્ઞાતવ્યઃ ।

જે તે તમારું પ્રશ્ન કર્યો તે ઉત્તમ છે, વિદ્વાનો એનું સમર્થન
કરે છે. તારો પ્રશ્ન સૂત્ર જેવો સૂક્ષ્મ અને ગૂઢાર્થવાળો છે. મુમુક્ષુઓએ
એને જાણવો જ જોઈએ.

શાસ્ત્રવિન્મતઃ-શાસ્ત્ર વિદન્તિ તે શાસ્ત્રવિદઃ તેઃ મતઃ, નિગૂઢાર્થઃ-
નિગૂઢઃ અર્થઃ યસ્ય સઃ ।

શૃણુપ્વાવહિતો વિદ્વન્ ! યન્મયા સમુદીર્યતે ।

તદેતચ્છ્રવણાન્ સદ્યો ભવન્નવાદ્ વિમોક્ષ્યસે ॥૭૦॥

વિદ્વન્ ! યત્ મયા સમુદીર્યતે તત્ અવાહિતઃ શૃણુ, એતત્ શ્રવણાત્
ભવન્નવાદ્ સદ્યઃ વિમોક્ષ્યસે ।

વિદ્વન્ ! હું જે કહું તે સાવધાન ઘડીને સાંભળ, એ સાંભળીને
(એનું) પદાર્થપણે તાત્પર્ય સમજીને) ભવન્ના બંધનથી શીઘ્ર મુક્ત
થઈ જઈશ.

મોક્ષસ્ય હેતુઃ પ્રથમો નિગદ્યતે

વૈરાગ્યમત્યન્તમનિત્યવસ્તુપુ ।

તતઃ શમઃશ્ચાપિ દમસ્તિતિક્ષા

ન્યાસઃ પ્રસક્તાશિલ્કર્મણાં શૃશમ્ ॥૭૧॥

અનિત્યવસ્તુપુ અત્યન્ત વૈરાગ્ય મોક્ષસ્ય પ્રથમઃ હેતુઃ નિગદ્યતે ।
તતઃ શમઃ દમઃ તિતિક્ષા ચ શૃશ પ્રસક્તાશિલ્કર્મણાં ન્યાસઃ ।

અનિત્ય વસ્તુઓમાં અત્યન્ત વૈરાગ્ય મોક્ષનું પ્રથમ કારણ કહેવાય
છે. એ પછી શમ, દમ, તિતિક્ષા અને આસક્તિથી કરાતી બધાં કર્મોના
ત્યાગ (જરૂરી છે).

પ્રસક્તાશિલ્કર્મણામ્-પ્રસક્તાનિ અસ્થિતિનિ કર્મોણિ તેષામ્ ।

તતઃ શ્રુતિનન્મનનં સતતચ-

ધ્યાનં ચિરં નિત્યનિરન્તરં મુનેઃ ।

તનોઽવિકલ્પં પરમેત્ય વિદ્વા-

નિદેશ્ય નિર્વાણમુગ્ધં સમૃચ્છતિ ॥૭૨॥

મુનેઃ તતઃ શ્રુતિઃ, નન્મનનમ્, નિત્યનિરન્તરં ચિરં સતતચ્યાનમ્,
તતઃ વિદ્વાનઃ અવિકલ્પ્ય વગ્મ્ વગ્ધ્ય, દદ્ વ્ય નિર્વાણમુગ્ધ સમૃચ્છતિ ।

મનનથીજ મુનિએ એ પછી શ્રુતિનાં (આત્મા-પરમાત્માની એકતા
બાધ) વાક્યોનું શ્રવણ કરવું, તે પછી એ વાક્યોનું મનન અને નિત્ય
નિરંતર દીર્ઘકાળ સુધી આત્મતત્ત્વનું ધ્યાન કરવું જોઈએ. ત્યાર પછી
વિદ્વાનને નિર્વિકલ્પ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થાય છે તે તે આ ઘટીરમાં જ
મોખમુખ મેળવે છે.

[અગાઉ કહ્યાં તે ક્ષમાદિ બાધ સાધનો છે. તેમના શ્રેયનથી
વેદાન્તજ્ઞાનની માત્રતા સીપડે છે. ‘શ્રાવણ’ એટલે વેદાન્તવાક્યોનું તાત્પર્ય
આત્મા-પરમાત્માના એક્યમાં છે એવો અર્થબોધ. ‘મનન’ એટલે વેદાન્ત
પ્રતિપાદ્ય અર્થમાં પ્રત્યક્ષ વચેરે પ્રમાણથી જણાતા વિરોધનો તક દ્વારા
પરિહાર અને વસ્તુતત્ત્વનો નિર્ણય. નિર્ણિત આત્મસ્વરૂપમાં એકાગ્ર
થવું તે દરેક અવસ્થામાં એની જ ભાવના કરતી એનું નામ ‘ધ્યાન’
છે. આ ત્રણ સાધનો અંતરંગ ગણાય છે. ધ્યાન પછી આ ઘટીરમાં
રહીને જ આત્મા-પરમાત્માના કૌક્યઓપને લીધે ઉદ્ભવતું પરમ સુખ
મળે છે વેદાન્ત દ્વારા નિષ્કલ્પ મોક્ષ-સુખ ‘અપરોક્ષ’ અનુભવ્ય છે.
જમાન્તર કે લોગાન્તરમાં પ્રાપ્તિનો એમાં વાધદો નથી.]

સતતચધ્યાનમ્-તત્ત્વેન મહિતં ધ્યાનમ્ ।

યદ્ બોદ્ધવ્યં ત્વયેદાનીમાત્માનાત્મવિવેચનમ્ ।

તદુચ્યતે મયા સમ્યક્ સુન્યાત્મન્યથધારય ॥૭૩॥

તવ શ્વાની” યદ્ આત્માનાત્મવિવેચન બોદ્ધવ્યં તત્ મયા ઉચ્યતે,
સમ્યક્ શ્રુત્વા આત્માનિ વ્યથાય ॥

આત્મા અને અનાત્માનો જે વિવેક-ભેદ તારે જાણવો જોઈએ.
હવે તે હું તને કહું છું. એને સારી થેઠે સાંભળી હૃદયમાં ગ્રહણ કર.
સ્થૂલ શરીર

મઃજ્ઞાસ્થિમેદઃપલ્લવક્ત્ત્વમ્-

ત્વગાહ્યૈર્ધાતુભિરેભિરન્વિતમ્ ।

પાદોક્ષ્વશ્ચોમુજપૃષ્ઠમસ્તકૈ-

રક્તૈરુપાઙ્ગૈરુપયુક્તમેતત્ ॥૭૪॥

અહં મમેતિ પ્રથિતં શરીરં

મોહાસ્પદં સ્થૂલમિતીર્યતે બુધૈઃ ।

મઃજ્ઞાસ્થિમેદઃપલ્લવક્ત્ત્વમ્ત્વગાહ્યૈઃ ધાતુભિઃ પશ્ચિઃ અન્વિતમ્,
પાદોક્ષ્વશ્ચો મુજપૃષ્ઠમસ્તકૈઃ અઙ્ગૈઃ ઉપાઙ્ગૈઃ ઉપયુક્તમ્, એતત્ અહં મમ इति
પ્રથિત મોહાસ્પદ બુધૈઃ સ્થૂલ શરીરમ્ इति ईर्यते ।

મજ્જા, હાડકાં, મેદ, માસ, લોહી, ત્વચા અને ચામડી વગેરે ધાતુઓથી
યુક્ત; પગ, જાંઘ, છાતી, હાથ, પીઠ અને માથું; આ બધાં અંગો તથા
(આંગળીઓ) વગેરે ઉપાંગોથી ઉપયોગી બનતું. જે હું તેમજ મારું
આવા ભાવોથી પ્રસિદ્ધ તેમજ મોહનો આશ્રય બને છે તેને વિદ્યાનો સ્થૂલ
શરીર કહે છે.

મઃજ્ઞા...હ્યૈઃ-મઃજ્ઞા ચ અસ્થીનિ ચ મેદઃ ચ પલ્લવ ચ રક્ત ચ
ચર્મ ચ ત્વક્ ચ તાનિ આહ્યાનિ = નામાનિ યેગા તૈઃ । પાદો...મસ્તકૈઃ
પાદૌ ચ ઉર ચ વશ્ચ. જ મુજૌ ચ પૃષ્ઠં ચ મસ્તકં ચ તૈઃ ।

તમોનમસ્વદ્દહનામ્બુભૂમયઃ

સૂક્ષ્માણિ ભૂતાનિ ભવન્તિ તાનિ ॥૭૫॥

પરસ્પરાંશૈર્મિલિતાનિ ભૂત્વા

સ્થૂલાનિ ચ સ્થૂલશરીરહેતવઃ ॥

માત્રાસ્તદીયા વિપયા ભવન્તિ

શબ્દાર્થઃ-પદ્મ સુસાદ્ય મોક્તુઃ ॥૭૬॥

નમોનમસ્વત્ત્વહનામ્બુમયમ્ મૃદમાગિ ભૂતાનિ ભવન્તિ, તાનિ પર
સ્પરાગ્ને મિગિતાનિ મૃત્તા સ્ફળાનિ રથ્વઃ ઢગરદેતવ ચ મગન્તિ । તન્વા
માયા શબ્દાદય મોક્તુ મુગ્ધાય પચ ગિગ્ધા મગન્તિ ।

આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ અને પૃથ્વી, આ મૂળરૂપે નુકમ ભૂત
છે તેમના અસો પરસ્પરમાં ભગે ન્યાયે એ સ્થૂલ મહાભૂત બની સ્થૂલ
શરીરના કારણ થાય છે આ પાંચ મહાભૂતો જોમાંથી બને છે તે પાંચ
સૂક્ષ્મ તન્માત્રાઓ છે જે ભોક્તા છવના મુખ માટે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ,
રસ અને ગન્ધ, આમ પાંચ વિષયો ગણા છે

[વેદાન્તના વિદ્વાનોના મને મળતું તત્ત્વમાંથી શબ્દાદિ પાંચ
તન્માત્રાઓ જન્મે છે જે આકાશાદિ પાંચ મહાભૂતોનું કારણ છે દરેક
તન્માત્રાના પ્રથમ બે સરખા ભાગ કરતા અડધા ભાગ વળી
બાર ભાગમાં વિભક્ત કરવો શબ્દ તન્માત્રાનો અડધા ભાગ અને
બીજી ચાર તન્માત્રાઓના બાર અષ્ટમાથોની ભિન્નભેદથી ‘આકાશ’ મહાભૂત
બને છે એ જ રીતે સ્પર્શ તન્માત્રાનો અડધા ભાગ બીજી ચાર તન્મા
ત્રાઓના અષ્ટમાથો સાથે મળી વાયુ નામનું ‘ભૂત’ બને છે બાકીના
ત્રણનું પણ આમ જ સમજવું અને ‘પ’ચીકરણ’ પ્રક્રિયા કહે છે પૂર્વ
પૂર્વ ભૂતની અપેક્ષાએ ઉત્તરાત્તર જૂન સ્થૂલ હોય છે ને એમાં પૂર્વ
પૂર્વ ભૂતના ગુણો કિતરી આવે છે એટલે કે આકાશનો ગુણ શબ્દ તે
વાયુમાં કિતરે વાયુનો પોતાનો સ્પર્શ ગુણ છે આથી આકાશ કેવળ
શબ્દગુણવાળું પરંતુ વાયુ શબ્દ અને સ્પર્શ એમ બે ગુણવાળો હોય
છે અગ્નિમા વાયુ કરતા રૂપ નામનો ગુણ અધિક, જલમા ત્રણ ઉપરાત
રસ નામનો ગુણ વધુ અને છેવટે પૃથ્વીમા ગંધ નામનો પોતાનો ગુણ
ઉમેરાતાં પૃથ્વી પાંચ ગુણવાળી અર્થાત્ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગન્ધ
આ બધા ગુણોવાળી છે]

નમો...મૂમય-નમ ચ નમસ્વત્ત્વ ચ દહન ચ અમ્બુ ચ મૂમિ
ચ (દંદ૦) । સ્થૂલશરીરદેતવ-સ્થૂલશરીરસ્ય દેતવ ।

विवेक्युग्रमसि ६

ય મુદુસ્ત્યજાત વિપયાશમહાગાતા વિમુક્ત ન એવ મુક્ત્યૈ
કમ્યને, અન્ય દૃશ્યાન્નવેતી અપિ ન ।

જો રિપયોની આશાથી કંઈ બંધનથી છૂટયો છે તે જ મુક્તિ
મેળવી શકે છે, અન્ય કોઈ નહિ, ભલે તે તે છો શાસ્ત્રોમાં પારંગત હોય.

રિપયા પાગાન્-વિપયાગામ્ આશા એવ મહાશા તસ્માત્ ।
આપાતવૈરાગ્યવતો મુમુક્ષુઃ મનાધિપાઃ પ્રતિયાતુમુચ્ચતાન્ ।
આશામ્હો મગ્નયતેઽન્તરાલે ત્રિગુહ્ય કળ્થે વિનિવર્ત્ય વેગાત્ ॥૮૧॥

આપાતવૈરાગ્યવત મનાધિવાર પ્રતિયાતુમ્ ઉચ્ચતાન્ મુમુક્ષુઃ, આશા
મ્હ કળ્થે ત્રિગુહ્ય વગાત્ વિનિવર્ત્ય અન્તરાલ મગ્નયત ।

અસ્થિર વૈરાગ્યવાળા (છબી) સંસાર સાગરને પાર કરવા નીકળેલા
મોખાયાં આને, આશાથી મગ્ન બરદન પકડે પાછા વાળે છે તે વચમાં
જ મુખ્ય છે એ અર્થાન્ દૃઢ વૈરાગ્ય વિના મોક્ષપ્રાપ્તિ શક્ય નથી

આપાતવૈરાગ્યવત - આપાત(ત) વૈરાગ્યમ્ અસ્તિ યસ્ય તસ્ય,
મનાધિપારમ્-મન એવ અધિ = તમુદ્ધ તસ્ય પાર તમ્, આશામ્હ -
આશા વ્ય મ્હ = મ્હર ।

વિપયાદ્યમ્હો ચેન મુવિરક્ત્યસિના હત ।

મ ગચ્છતિ મનામ્બોધે પાર પ્રત્યૂહવર્જિત ॥૮૨॥

યન વિપયાદ્યમ્હ મુવિરક્ત્યસિના હત પ્રત્યૂહવર્જિત સ મનામ્બોધે
પાર ગચ્છતિ ।

જો વિપા નામના મગ્નને વૈરાગ્યથી તથાવાથી હર્યો છે,
તે જ નિર્વિદ્ધ બવસાગરને તરી જાય છે,

વિપયાદ્યમ્હ - વિપય ઇતિ આલ્યા યસ્ય તાદૃશ ય મ્હ,
મુવિરક્ત્યસિના - મુવિરક્તિ = દૃઢવૈરાગ્યમ્ એવ અસિ તેન, મનામ્બોધે -
મન એવ અમ્બોધિ તસ્ય ।

વિપમવિપયમાર્ગેઽનચ્છતોઽનચ્છબુદ્ધે

પ્રતિપદમભિષાતો મૃત્યુરપ્યેપ સિદ્ધ ।

હિતમુજનનુસ્તુત્યા ગચ્છત સ્વસ્ય મુક્ત્યા

પ્રમયતિ ફલસિદ્ધિ સત્યમિત્યેવ વિદ્ધિ ॥૮૩॥

વિપમવિપયમાર્ગેઃ ગચ્છતઃ અનચ્છબુદ્ધેઃ પ્રતિપદમ્ અભિધાતઃ મૃત્યુ
અપિ એવ સિદ્ધઃ, હિતમુજનગુરુક્ત્યા સ્વસ્ય યુક્ત્યા (ચ) ગચ્છતઃ સત્યં
ફલમિદિઃ પ્રમથતિ, इति एव विद्धि ।

વિપયોરૂપી ઉમડખાબડ માર્ગે જતા મલિનબુદ્ધિના મનુષ્યને ડગલેને
પગલે હોકરો લાગે છે. અરે ! એનું મોત પણ નડી હોય છે.
(જ્યાં) હિતકારી સજ્જન કે ગુરુના વિચારથી અને સંગત યુક્તિથી
અધ્યાત્મ માર્ગની યાત્રાએ જનારને સાથે જ કૃષ્ણસિદ્ધિ મળે છે, એમ
મોક્ષને સમજ.

વિપમ...માર્ગેઃ—વિપમાશ્ચ તે વિપયાઃ તેષા માર્ગાઃ તૈઃ ।
અનચ્છબુદ્ધેઃ— ન અચ્છા અનચ્છા બુદ્ધિઃ यस્ય તસ્ય, હિતમુજનગુ-
રુક્ત્યા—હિતઃ મુજનઃ ગુરુઃ ચ તેષામ્ ઉક્તિઃ તથા ।

મોક્ષસ્ય કાઙ્ક્ષા યદિ ચૈ તવાસ્તિ ત્યજાતિદૂરાદ્ વિપયાન્ વિપં યથા ।
પીયૂષવત્તોપદયાશ્ચમાર્જવપ્રશાન્તિદાન્તીર્ભજ નિત્યમાદરાત્ ॥૮૪॥

યદિ ચૈ તવ મોક્ષસ્ય કાઙ્ક્ષા અસ્તિ, વિપં યથા વિપયાન્ અતિ
દૂરાત્ ત્યજ, તોપદયાશ્ચમાર્જવપ્રશાન્તિદાન્તાઃ (ચ) પીયૂષવત્ નિત્યમ્
આદરાત્ ભજ ।

જો તને મોક્ષની આકાંક્ષા હોય તો જેરની જેમ વિપયોને આધેથી
જ છોડી ॥ ને સંતોષ, દયા, ક્ષમા, આર્જવ (સરળતા) શાન્તિ અને
સંયમનું અમૃતની જેમ રોજરોજ આદરથી સેવન કર.

તોષઃ ચ દયા ચ ક્ષમા ચ આર્જવં ચ પ્રશાન્તિઃ ચ દાન્તિઃ
ચ તાઃ ।

અનુશ્રણં યત્ પરિહૃત્ય કૃત્યમનાદ્યવિદ્યાકૃતવન્ધમોક્ષણમ્ ।

દેહઃ પરાર્થોઽયમમુપ્ય પોષણે યઃ સજ્જતે સઃ સ્વમનેન હન્તિ ॥૮૫॥

યઃ અનાયાવિદ્યાકૃતવન્ધમોક્ષણં યત્ કૃત્ય પરિહૃત્ય, પરાર્થઃ અર્થં
દેહઃ, અમુપ્ય પોષણે અનુશ્રણમ્ સજ્જતે, સઃ અનેન સ્વં હન્તિ ।

અનાદિ અવિદ્યાથી થયેલા બંધથી મુક્તિ મેળવવા રૂપી કૃત્યને
છોડી, જે દેહ પાલકાઓના ભોગ માટે છે તેના પોષણમાં જે પ્રતિશક્તિ
લાગ્યો રહે છે તે તેના આ કૃત્યથી પોતાની જ હત્યા કરે છે.

[અવિદ્યામાં અટવાતાઓને ઉપનિષદે એ કે ચાત્મકનો જન્મ કહીને નિન્દ્યા છે, તેનો જ અહીં અનુવાદ છે]

અનાદિ મોક્ષણમ્-અનાદિ ચ અમો અસ્તિ તથા જ્ઞાન બન્ધાત્ મોક્ષણમ્, પરસ્મિ રૂપિ પરાર્થ-વચર્થ, અથગ પરોપામ્ અર્થ = મોક્ષાદિરૂપ પ્રયોજન વસ્ય જ અનુશ્રવણમ્-શ્રવણે થયે રૂપિ અનુશ્રવણમ્ ।

શરીરપોષણાર્થી મન્ ય આત્માન વિચ્છતિ ।

ગ્રાહે દાર્શિયા ધૃત્વા નરીં તનું સ કન્થતિ ॥૮૬॥

ય શરીરપોષણાર્થી મન આત્માન વિચ્છતિ ન દાર્શિયા ગ્રાહે ધૃત્વા નરીં તનુંમ કન્થતિ ।

તે શરીરના લાલનપાલનમાં રત રહી આત્માનું દર્શન ગ્રાહી રહે છે, તે લાલનના આદર્શી મગર પર મવાર વઈ નહીં તરવા માગે છે

શરીરપોષણાર્થી- જાગરવ વોષણસ્ય અર્થી, દાર્શિયા-જાહ રૂપિ થી તથા ।

અનર્થંતુ મૃણ-મોહ

મોહ एव महामृत्युर्मुमुक्षोर्यપુરાदिषु ।

મોહો વિનિર્જિતો યેન સ મુક્તિપદમર્હતિ ॥૮૭॥

મુમુક્ષો વપુરાદિષુ મોહ एव महामृत्यु, યેન મોહ વિનિર્જિત ન મુક્તિપદમ્ અર્હતિ ।

મોક્ષાર્થી માટે શરીર વગેરેમાં મોહ હોવો એ મહામૃત્યુ છે તેને મોહ છૂટ્યો તે જ મુક્તિપદ મેળવવાને સોગ્ય છે

[શરીર ઈન્દ્રિયો વગેરેની સુગતા માટે સોગ્ય આશ્વસદિ લેવા એ ઇષ્ટ છે પરંતુ તેમને જ નહીં કાંઈ માની તેમને લાડ લડાવવાં એ આત્મદર્શનમાં વિધનમયી છે]

મોહ જહિ મહામૃત્યુ દેહદારસુતાદિષુ ।

યં જિત્વા મુનયો યાન્તિ તદ્વિષ્ણો પરમ પદમ્ ॥૮૮॥

દેહદારસુતાદિષુ માહ મહામૃત્યુ જહિ, ય જિત્વા મુનય વિષ્ણો તત્ પરમ પદ યાન્તિ ।

શરીર, સ્ત્રી, પુત્ર અને ધન વગેરેમાં થતા મોહરૂપી મહામૃત્યુને છોડ.
મોહને છતીને જ મુનિઓ વિષ્ણુના એ પરમપદને પ્રાપ્ત કરે છે,
અર્થાત્ પરમાર્થ પ્રાપ્ત કરે છે.

[ત્રિપુ ત્ર્યાપ્તૌ પાનુભાંચી વિષ્ણુ શબ્દ બને છે જેનો અર્થ વ્યાપ્ત
પરમાત્મા થાય છે. અહીં વિષ્ણુ શબ્દથી કોઈ સગુણ દેવ ન સમજતાં
નિર્ગુણ વ્યાપ્ત પરમાત્મા સમજવું વેદાન્તશંખત છે.]

દેહદ્વારસુતાદિપુ-દેહઃ ચ દાગઃ ચ સુતાદયઃ ચ તેષુ ।

ત્વદ્દ્વાર્સસધિરસ્નાયુમેદોમજ્જાસ્થિસંકુલમ્ ।

પૂર્ણં મૂત્રપુરીપામ્યાં સ્થૂલં નિન્દ્યમિદં વપુઃ ॥૮૯॥

ત્વદ્દ્વાર્સસધિરસ્નાયુમેદોમજ્જાસ્થિસંકુલં મૂત્રપુરીપામ્યા પૂર્ણં સ્થૂલમ્
ઈદ વપુઃ નિન્દ્યમ્ ।

ત્વયા, માંસ, રુધિર સ્નાયુ, મેદ, મજ્જા અને હાડકાંના માળખારૂપ
તેમજ મદ્ધ-મૂત્રથી ભરેલું આ સ્થૂળ શરીર નિન્દ્ય છે.

પશ્ચીકૃતેભ્યો ભૂતેભ્યઃ સ્થૂલેભ્યઃ પર્વકર્મણા ।

સમુત્પન્નમિદં સ્થૂલં મોગાયતનમાત્મનઃ ।

અવસ્થા જાગરત્તસ્ય સ્થૂલાર્થાનુભવો યતઃ ॥૯૦॥

પશ્ચીકૃતેભ્યઃ સ્થૂલેભ્યઃ ભૂતેભ્યઃ પર્વકર્મણા સમુત્પન્નમ્ આત્મનઃ
મોગાયતનં સ્થૂલમ્ ઈદં શરીરમ્ (અસ્તિ) । અસ્ય અવસ્થા જાગરઃ યતઃ
સ્થૂલાનુભવઃ (ભવતિ) ।

પચીકૃતસુ પામેલાં સ્થૂલ મહાભૂતોથી પૂર્વકર્મોની લીધે ઉત્પન્ન
થયેલું અને આત્માના ભોગોનું અવિષ્કાન્તરૂપ આ સ્થૂલ શરીર છે.
આનાં અવસ્થા ‘જગૃત’ છે જેમાં સ્થૂલ પદાર્થોના અનુભવ થાય છે.

[સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિમાં સ્થૂલ શરીરનો આત્મસંબંધ (આત્મ-
અવેદન) રહેતો નથી માટે શરીરની ‘જગૃત’ એ ન અવસ્થા કહી છે]

વાલોન્દ્રિયૈઃ સ્થૂલપદાર્થસેવાં સ્મૃચન્દનસ્યાદિવિચિત્રરૂપામ્ ।

વરોતિ લીલઃ સ્મયમેતદાત્મના તત્માત્મ પ્રગમ્નિર્વપુષોઽસ્ય જણસે ॥૯૧॥

एतदात्मना जलः ग्रन्थन्दनस्यादिविचित्ररूपा स्थूलपदार्थमेवा
वाह्येन्द्रियैः करोति, तस्मात् जागरे अग्न्य वपुयः प्रशस्तिः ।

આ સ્થૂલદેહ સાથે તાદાન્ય સાધીને (જ) જીવ માળા, વંદન
તેમજ સ્ત્રી વગેરે અનેકવિધ સ્થૂલ ભોગ્ય પદાર્થોને બાહ્ય ઈન્દ્રિયો વડે
સેવે છે. માટે જાગૃત અવસ્થામાં આ સ્થૂલ શરીરની પ્રધાનતા છે.

एतदात्मना-भयम् एव आत्मा = स्वरूप यस्य सः तेन, स्वरू...
रूपाम्-स्वरू च चन्दन च स्त्री च ताः आदयः येषा तेषा विचित्रं रूपं
यस्याः, स्थूलपदार्थसेयाम्-स्थूलाना पदार्थानां सेवा ताम्, वाह्येन्द्रियैः-
बाह्यानि च तानि इन्द्रियाणि तैः ।

सर्वोऽपि बाह्यसंसारः पुरुषस्य यदाश्रयः ।

यिद्धि देहमिदं स्थूलं गृह्यद् ગૃહમેધિનઃ ॥૧૨॥

યદાશ્રયઃ પુરુષસ્ય સર્વઃ અપિ બાહ્યસંસારઃ ગૃહમેધિનઃ ગૃહ્યન્
સ્થૂલં દેહ વિદિ ।

જેના આધારે પુરુષને (જીવને) મ'પૂર્ણ' બાહ્ય જગતની પ્રતીતિ
થાય છે તેને, ગૃહસ્થના ઘરની જેમ, સ્થૂલ દેહ સમજે. અર્થાત્ આત્મા
દેહના આકાષે સર્વ વ્યવહાર કરે છે

गृहमेधिनः- गृहम् पश्यत स गृहमेधी तस्य ।

स्थूलास्य सम्भयजरा मरणानि धर्माः

સ્થૂલ્યાદયો બહુવિધાઃ ત્રિગુણાવસ્થાઃ ।

वर्णाश्रमादिनियमा बहुधा यमाः स्युः

પૂજાવમાનવહુમાનમુક્તા વિશેષાઃ ॥૧૩॥

સ્થૂલસ્ય સમ્ભવ જરા મરણાનિ સ્થૂલ્યાદયઃ ધર્માઃ, ત્રિગુણાવસ્થાઃ
બહુવિધાઃ (સન્તિ), વર્ણાશ્રમાદિનિયમાઃ યમાઃ (ચ) બહુધા સ્યુઃ, પૂજાવમાન
વહુમાનમુક્તાઃ વિશેષાઃ (ચ) સ્યુઃ ।

સ્થૂલ શરીરના જન્મ, પડપણ, મરણ, સ્થૂળતા-કૃશતા વગેરે ધર્મો
અને રીતવ વગેરે અનેક પ્રકારની અવસ્થાઓ છે; વર્ણો તેમજ આશ્રમો
અને એમને લગતા અનેકવિધ શ્રમ-નિયમો પણ શરીરને જ લાગુ પડે છે;

(એ જ રીતે) પૂજા અપમાન તેમજ બદુમાન વગેરે વિશેષતાઓ પણ દેવના સદર્ભમાં જ થાય છે

બુદ્ધીન્દ્રિયાણિ શ્રવણ ત્વગક્ષિ ઘ્રાણ ચ જિહ્વા ત્રિપયાવગોધનાત ।
વાક્પાણિપાદં શુદ્ધમપ્યુપસ્થ કર્મેન્દ્રિયાણિ પ્રવણાનિ કર્મસુ ॥૧૪॥

શ્રવણ ત્વક્ અક્ષિ ઘ્રાણ જિહ્વા ચ ત્રિપયાવગોધનાત બુદ્ધીન્દ્રિયાણિ (ઉચ્ચન્તે) કર્મસુ પ્રવણાનિ વાક્પાણિપાદ શુદ્ધમ્ ઉપસ્થ (શ્રુતિ) કર્મેન્દ્રિયાણિ ।

શ્રવણ, ત્વચા, નેત્ર, ઘ્રાણ અને જીહ્વા-આ વિષયને ધના સાધને હોવાથી બુદ્ધીન્દ્રિયો કહેવાય છે, (જ્યાં) કર્મ કરવાના સાધન વાણી, હાથ, પગ, ગુદા, ઉપસ્થ-જનનેન્દ્રિય, આ કર્મેન્દ્રિયો કહેવાય છે

બુદ્ધીન્દ્રિયાણિ-બુદ્ધયે = જ્ઞાનાય इन्द्रियाणि, વાક્પાણિપાદમ્-વાક્ ચ પાણિ ચ પાદ ચ તેવા સમાહાર, કર્મેન્દ્રિયાણિ-કર્મેણ इन्द्रियाणि ।

નિગદ્યતેऽન્ત કર્ણ મનોધીરહકૃતિશ્ચિત્તમિતિ સ્વવૃત્તિભિ ।
મનસ્તુ સદ્વૃત્ત્યવિકલ્પનાભિર્ધુદ્ધિ પદાર્થાધ્યવસાયધર્મત ॥૧૫॥
અત્રાભિમાનાવહૃતિભ્યહકૃતિ

સ્વાર્થાનુસન્ધાનગુણેન ચિત્તમ્ ॥૧૬॥

સ્વવૃત્તિભિ અન્ત કર્ણ મન ધી અહકૃતિ ચિત્તમ્ इति નિગદ્યતે, સદ્વૃત્ત્યવિકલ્પનામિ મન, પદાર્થાધ્યવસાયધર્મત બુદ્ધિ, એન અહમ્ इति અભિમાનાત્ અહકૃતિ સ્વાર્થાનુસન્ધાનગુણેન (ચ) ચિત્તમ્ (કથ્યતે) ।

વિભિન્ન વૃત્તિઓને-સ વેદનોને લીધે અ ત કરણ-આતર જ્ઞાનસાધન (એક જ હોવા છતાં) મન બુદ્ધિ, અહકાર અને ચિત્ત, આમ ચાર નામોથી ઓળખાવાય છે સકલ્પ-વિકલ્પની વૃત્તિઓથી એ 'મન', પદાર્થની નિગ્રાહક બનવાથી 'બુદ્ધિ', દેહમા 'હુ'પણાનું અભિમાન કરવાથી 'અહકાર' અને અભિપ્રેન વિષયમા પગલાવેલું રહે ત્યારે 'ચિત્ત' કહેવાય છે

સદ્વૃત્ત્ય નામિ-સદ્વૃત્ત્ય ચ વિકલ્પન ચ તે આત્મિની ગતિ તામિ, પદાર્થા ધર્મત-પદાર્થસ્યો અવ્યવસાય-નિશ્ચય મ એવ ધર્મ

તસ્માત્, સ્વાર્થા...ગુણેન-સ્વસ્ય અર્ગસ્ય અનુસધાનમ્ एव गुणः तेन ।
પ્રાણાપાનવ્યાનોદાનસમાના મયત્યસૌ પ્રાણઃ ।

સ્વયમેવ વૃત્તિભેદાદ્ વિકૃતિભેદાત્, સુવર્ણમણિભિરિત્યદિવન ॥૧૭॥

મુરર્ગમરિગરિચક્ત્ અસૌ પ્રાણઃ સ્વયમ્ एव વૃત્તિભેદાત્ પ્રાણાપાનવ્યાનો-
દાનમમાનાઃ મયતિ ।

પોતાના વિકારને કારણે જોનાની અને જળની બાબતમાં બને છે તેમ, આ પ્રાણ સ્વયં એક જ છે તેણે કાર્યભેદને ક્ષીણ પ્રાણ અપાન વ્યાન, ઉદાન અને સમાન નામધારી બને છે.

[પ્રાણ સ્વતઃ એક છે, પરંતુ તે બધારે શરીરમાં પ્રવેશે ત્યારે 'પ્રાણ,' દ્વિપિત બની નીકળે ત્યારે 'અપાન', શરીર તેમજ ઇન્દ્રિયાની પ્રવૃત્તિમાં બંધદાતા થઈ 'વ્યાન', ઉપરથી ઓડકારરૂપે બહાર નીકળે કે ઉત્પાનના ઊંચું બને ત્યારે 'ઉદાન' અને ધાતુઓની સમતા તથા ચામડીની સ્થિતિસ્થાપકતાનો ઊંચું બને ત્યારે 'સમાન' કહેવાય છે. ઉદાન મુત્યુ નમયે જીવને શરીરમાંથી બહાર નીકળવામાં સહાય કરે છે. સ્થૂળ દેહમાં જીવની સ્થિતિ અર્થાત્ જીવન અને વિંગશરીરમાં રહી સંચરણ-લોકાન્તર ગમન વગેરે પ્રાણને આધારે જ થાય છે. માટે પ્રાણને ઉપનિષદોમાં ખુબ અગત્ય આપવામાં આવી છે. પ્રકર્ષણ અનિતિ = ગચ્છતિ इति પ્રાણઃ પ્રાણ શબ્દની આ નિરુક્તિ આ બધા અર્થો તરફ ઈશારો કરે છે. પ્રાણનો પરમાત્મારૂપે ઉપાસનાનું વિધાન ઉપનિષદોમાં અનેક સ્થળે જોવા મળે છે. પ્ર.પ્ર. શબ્દનો 'બ્રહ્મ' પણ અર્થ થાય છે એમ આચાર્યવરે બ્રાહ્મસૂત્રભાષ્યમાં દર્શાવ્યું છે. જુઓ : અત एव પ્રાણઃ । -બ્ર.સૂ. ૧-૧-૨૩

વિકૃતિભેદાન્-વિકૃત્તીના મેદઃ તસ્માત્, સુવર્ણ...વત્-સુવર્ણ ચ સર્વિલ ચ ત ગ્રાહિર્ના યમ્ય તત્ इव, વૃત્તિભેદાત્-વૃત્તીના = કાર્યાળા મેદઃ તસ્માત્ ।

સૂક્ષ્મ શરીર :

વાગાદિપદ્મ શ્રવણાદિપદ્મ પ્રાણાદિપદ્મચાત્રમુરગાનિ પદ્મ ।

બુદ્ધવાદ્યવિદ્યાપિ ચ કામકર્મણી પુર્યષ્ટકં સૂક્ષ્મશરીરમાહુઃ ॥૧૮॥

વાગાદિપચ્ચ શ્રવણાદિપચ્ચ પ્રાણાદિપચ્ચ અબ્રમુલાનિ પચ્ચ બુદ્ધ્યાદિ
અવિગ્ના અપિ ચ કામકર્મણી (ક્રિતિ) પુર્યષ્ટક મદમચારારમ્ આદુ ।

વાણી વગેરે કર્મેન્દ્રિયોનુ પચક, શવણ વગેરે ધ્યાનેન્દ્રિયોનુ પચક,
પ્રાણ અપાન વગેરેનુ પ્રાણપચક, આકાશ વગેરે મહાબૂતોનુ પચક, બુદ્ધિ,
મન અહકાર અને ચિત્ત આ ચતુષ્ટય, અવિદ્યા કામના અને કર્મ, આ
પુર્યષ્ટકને (શરીરરૂપી નગરના ઘડક આઠ તત્ત્વોને) સૂક્ષ્મશરીર કહે છે

[અહીં ચાર પચકો (પાવપાયના સમૂહો) તેમજ એક ચતુષ્ટય
આ નમૂલવાચી શબ્દો છે અવિદ્યા કામ અને કર્મ એકેકે વસ્તુવાચી
છે વ્યક્તિત્વ ગણીએ તો અહીં વિગશરીર અથવા સૂક્ષ્મશરીર ૨૭
તત્ત્વોનુ બનેલુ ગણાવ્યુ છે સાખ્ય યોગ તેમજ વેદાન્તના અન્ય
ગ્રંથોમા આને જ આઠ, સત્તર ૬ ઓગણીસ તત્ત્વોનુ બનેલુ બતાવ્યુ
છે તે મતાનુસાર આઠમા પાય તન્માત્રાઓ, બુદ્ધિ, અહકાર અને મન
ગણાય છે ઈન્દ્રિયો પ જાનેન્દ્રિયો પ, તન્માત્રાઓ પ, મન અને
બુદ્ધિ, આ ૧૭ તત્ત્વો સૂક્ષ્મશરીરનુ નિમાણુ ૬ છે અહીં મનમા
અહકારનો ને બુદ્ધિમા ચિત્તનો સમાવેશ કરવો છે તેમને બુદ્ધ ગણીએ
તો ૧૮ તત્ત્વો થાય આ સૂક્ષ્મ શરીર અતીન્દ્રિય અર્થાત્ ઈન્દ્રિયોથી
જોઈ ગણી ન થકાય તવુ છે જીવની આત્મતિહ મુક્તિ ન થાય ત્યા
મુખી આના આશયે જ જીવના જન્મ મરણ, લોભાન્તરગમન વગેરે
થતા રહે છે]

इदं शरीरं शृणु सूक्ष्मसंज्ञितं लिङ्गं त्वपञ्चीकृतभूतसम्भवनम् ।

सनात्मन कर्मफलानुभावकं स्वाज्ञानतोऽनादिरूपाविरात्मन ॥९९॥

શ્રુણુ, સૂક્ષ્મસંજ્ઞિત લિંગ શરીર ન અપજ્ઞાકૃતભૂતસમ્ભવનમ્
મગામન કર્મફલાનુભાવક (દત્ત) સ્વાગ્નાનન ગ્રામન અનાદિ રૂપાધિ ।

નાભળ, 'સૂક્ષ્મ' જેનુ બીજુ નામ ૭ એવુ આ 'વિગશરીર'
પચીકૃત થતા પદવાના મહાબૂતોમાંથી-તન્માત્રામાંથી પેદા થયેલુ છે
આમા વામનાઓ રહે છે જોવી આ જ કર્મનાં ફળોનો અનુભવ કરાવે
છે આ સૂક્ષ્મશરીર જ પોતાના-આ માના અવાનને મળે આત્માની
અનાદિ 'ઉપાધિ' છે

[ઉપ=મનોરે આધીયતે ઇતિ ઉપાધિ । ઉપાધિ શબ્દ પારિભાષિ-
છે વસ્તુને પોતાના મ સર્વે, આકાર પ્રકાર રૂપ રંગ વગેરેથી પોતાના
જેવા ગુણધર્મોવાળી બનાવે-દેખાડે તે ઉપાધિ દા. ત., પીજા કાચના
પાણીમાં ભરેલું દૂધ પીજુ લાગે ખાવાનું જે માપ તે માપનું ગણાય,
ખાવો લાગે-પહોળો, જેવો ગ્રામ તેવો જ એનો ધમ આકાર-પ્રકાર
અને આમ દૂધને પોતાની વિશેષતાઓ આપનાર પાણી દૂધનો 'ઉપાધિ'
કોવાય અત કરમ વગેરના ગુણોથી આત્માના તોય તેમ મનાય તે
અનુભવશી છે, એ-એ અત કરસુ, વગેરે સુખશરીરના ઘટક તરવે
આત્માની 'ઉપાધિ' છે અહીં અપચીકૃત ભૂતમાં અન્ય તરવે ઉપલબ્ધથી
સમજવા]

[પચીકરણની સમજ સ્થેક ૯૦ ની દિપાવીમાં આપી છે]

અપદ્વી સમ્મયમ-અવગ્રીકૃતમ્ ભૂતેવ્ય સમ્મય વસ્ય તદ્,
પદ્માનુભવમ્-પદ્માનામ્ અનુભવમ્ ।

સ્વપ્નો ભવત્યસ્ય વિમલસ્યસ્થા સ્વમાત્રશેષેણ વિભાતિ યત્ર ।

સ્વપ્ને તુ શુદ્ધિ સ્વયમેવ જાગ્રત્કાલીનનાનાધિધરાસનામિ ।

કર્તાદિભાવ પ્રતિપદ્ય રાજતે યત્ર સ્વય જ્યોતિસ્ય પરાત્મા ॥૧૦૦॥

સ્વપ્ન અસ્ય નિમજ્જવસ્થા ભવતિ, યત્ર સ્વમાત્રશેષેણ તુ સ્વપ્ન-નોતિ
અય પરાત્મા (નિમાતિ), સ્વપ્ને શુદ્ધિ સ્વપ્નમ્ ઇય જાગ્રત્કાલીન
નાનાધિધરાસનામિ કર્તાદિભાવ પ્રતિપદ્ય રાજતે ।

આ વિગતશરીરની પોતીકી આગથી નવમ્થા 'સ્વપ્ન' છે જ્યાં
આ સ્વપ્ન પ્રકાશ શુદ્ધચેતનરૂપ આત્મા જ (જુદા જુદા પદાર્થો રૂપે)
લાગે છે સ્વપ્નમાં શુદ્ધિ જાગ્રતકાલીનની વિવિધ વાસનાઓને લીધે
કર્તાગણ ધરીને (આત્માના પ્રકાશમાં) વિવિધ આત્મ પ્રતીત થાય છે
વીમાત્રકોપાધિરોપસાક્ષી ન લિપ્યતે તત્ત્વત્તર્કમલેશૈ ।

યસ્માદમદ્ગ્નસ્તત્ત્વ કર્મભિર્ન લિપ્યતે કિન્ચિદુપાધિના કૃતૈ ॥૧૦૧॥

ધીમાત્રકોપાધિ અરોપસાક્ષી તત્કમલેશૈ ન લિપ્યતે, યસ્માત્ અમદ્ગ્ન
તત્ત્વ એવ ઉપાધિના કૃતૈ કર્મભિ કિન્ચિત્ ન લિપ્યતે ।

સ્વપ્નમાં બુદ્ધિ જ જોની ઉપાધિ છે તે સર્વસાક્ષી આત્મા બુદ્ધિ દ્વારા કરાતાં (સ્વાપ્નિક) કર્મોથી જરાયે લેવાતો નથી. સ્વભાવે આત્મા અસંગ છે માટે જ બુદ્ધિથી ઉપાધિથી કરાતાં કર્મોથી એ જરાયે લિપ્ત થતો નથી.

ધીમાત્રકોપાધિઃ—ધીઃ એવ ઉપાધિઃ યસ્ય, અરોપસાક્ષી—અરોપાણા સાક્ષી ।

સર્વવ્યાપૃત્તિકરણં લિङ્ગમિદં સ્યાચ્ચિદાત્મનઃ પુંસઃ ।

વાસ્ત્યાદિકમિવ તદ્વળસ્તેનૈવાત્મા ભવત્યસન્નોઽયમ્ ॥૧૦૨॥

ત્વં લિङ્ગં ચિદાત્મનઃ પુંસઃ સર્વવ્યાપૃત્તિકરણ તદ્વળઃ વાસ્ત્યાદિકમ્
ઇવ (ભવતિ), અયમ્ આત્મા તેન એવ અસન્નઃ ।

આ લિંગ શરીર સચ્ચિદાત્મા પુરુષની બધી ક્રિયાઓનું સાધન છેઃ સુધાર માટે વાંસલો વગેરે હોય છે તેમ; આમ હોવાથી આત્મા તે અસંગ જ રહે છે.

[તપાવેલા લોઢાને ટીપી પહોળું કરીએ કે વાળીએ ત્યારે તેમાં વ્યાપેલા અગ્નિ પણ પહોળો થતો કે વળતો થાગે પરંતુ અસલમાં લોઢું જ પહોળું થાય છે કે વળે છે અગ્નિ નહિ તે જ રીતે દુનિયાના વ્યવહારો લિંગશરીરથી થતા હોય છે; પરંતુ એમાં તાદાત્મ્ય સંબંધને લીધે એ આત્મા જરૂર છે, એવી પ્રતીતિ થાય છે. વાસ્તવમાં આત્મા અસંગ હોવાથી કાંઈ જ કરતો-ધરતો નથી.]

સર્વ . . કારણમ્—સર્વાંશા વ્યાપૃતીના = વ્યાપારાણા કરણમ્ ।

અન્યત્વમન્દત્વપદ્મત્વધર્માઃ સૌગુણ્યવૈગુણ્યવશાદ્દિ ચક્ષુષઃ ।

વાધિર્યમૂક્ત્વમુત્તાસ્તયૈવ શ્રોત્રાદિધર્મા ન તુ વેત્તુરાત્મનઃ ॥૧૦૩॥

ચક્ષુષઃ સૌગુણ્યવૈગુણ્યવશાત્ હિ અન્યત્વમન્દત્વપદ્મત્વધર્માઃ (ભવન્તિ), તથા એવ માધિર્યમૂક્ત્વમુત્તાઃ શ્રોત્રાદિધર્માઃ ન તુ વેત્તુઃ આત્મનઃ ।

આંખો દોષવાળી કે નિર્દોષ હોવાને લીધે અંધાપો ધુંધળાપણું કે સ્પષ્ટદર્શન થાય છે. આ બધા નેત્રના જ ગુણધર્મો છે; તે જ રીતે બહેરાશ, મૂંઝાપણું વગેરે કાન વગેરેના દોષો છે; સાક્ષી જ્ઞાનસ્વરૂપ

આત્માના નહિ. અર્થાત્ અસંગ દોષથી આત્મા ઈન્દ્રિયોના દોષોથી અલિપ્ત રહે છે.

અન્ય.....ધર્માઃ—અન્યત્વં ચ મન્દત્વં ચ વદુત્વં ચ તાનિ ઇવ ધર્માઃ । સૌગુણ્ય...વદાન્ત-સૌગુણ્ય વૈગુણ્યયોઃ વશાત્, વાધિર્યં..... મુર્યાઃ વાધિર્યં મૂલત્વે મુલે = આદિ યેષાં તે ।

પ્રાણ ક્રમ

ઉચ્છ્વાસનિઃશ્વાસવિજૃમ્ભણશુત્પ્રસ્પન્દનાદુત્ક્રમણાદિકાઃ ક્રિયાઃ ।

પ્રાણાદિકર્માણિ વદન્તિ તજ્ઞાઃ પ્રાણસ્ય ધર્માવશનાપિપાસે ॥૧૦૪॥

તજ્ઞાઃ (વદન્તિ ચત્) ઉચ્છ્વાસ નિઃશ્વાસ વિજૃમ્ભણ શુત્પ્રસ્પન્દના દુત્ક્રમણાદિકા. ક્રિયાઃ પ્રાણકર્માણિ વદન્તિ, અવશનાપિપાસે પ્રાણમ્ય ધર્મો (સ્તઃ) ।

શાસ્ત્રના જાણકારો કહે છે: ઉચ્છ્વાસ, નિઃશ્વાસ, બ્રહ્મશુ, છીંક ખાંધો, ઝંપકુ, ઉછાંચુ, આ બધી પ્રાણની ક્રિયાઓ છે એમ કહે છે. બ્રહ્મ અને તરસ પ્રાણના ધર્મો છે.

ઉચ્છ્વાસ .. દિક્રમઃ—ઉચ્છ્વાસઃ ચ... પ્રસ્પન્દન ચ તાનિ વ્યાદીનિ યેષા...પ્રસ્પન્દનાદીનિ ઉત્ક્રમણ આદિ યાસાં તાઃ પ્રસ્પન્દનાદીનિ ચ ઉત્ક્રમણાદિકાઃ ચ । અવશનાપિપાસે—અગ્ના ચ વિપામા ચ ।

અહં'કાર

અન્તઃકરણમેતેષુ ચક્ષુરાદિષુ વર્ષ્મણિ ।

અહમિત્યભિમાનેન તિષ્ઠત્યામાસતેજસા ॥૧૦૫॥

વર્ષ્મણિ એતેષુ ચક્ષુરાદિષુ આમાસતેજ્ઞા અહમ્ इति અભિમાનેન અન્તઃકરણ નિષ્પત્તિ ।

શરીરની અંદર આંખ પગેરેના ગોલકોમાં વિદ્યાભાસના તેજથી અનંકરણ 'હુ' ધરાવેના બાવ ધરે છે

[આંખ જુએ ત્યારે અનંકરણ તેની સાથે એકરૂપ થઈ 'હુ' જોઈ છુ', એમ આંખની ક્રિયા સાથે અહંબાવ ધરાવે છે. એ જ રીતે બીજી ઈન્દ્રિયોના કાર્યકારણે પણ તેની સાથે અહંકારનો સંબંધ થાય છે. તે તે

ઈન્દ્રિયોના મ બધા અત કરણ હુ પણનો-અસ્મિતાનો ૭ ભાવ ધ-
છે તેને બ/ અભિમાન અથવા અહંકાર કહે છે]

આમાસતેજસા-આમાસસ્ય = અત કરણે પ્રતિવિંરતા પ્રાપ્તસ્ય
ચેતન્યસ્ય તેજ તેન ।

અહંકાર સ વિજ્ઞેય કર્તા મોક્તાઽભિમાન્યયમ્ ।

સત્ત્વાદિગુણયોગેન ચાવસ્થાત્રયમશ્નુતે ॥૧૦૬॥

મ અહંકાર વિજ્ઞેય અયમ્ કર્તા મોક્તા (કર્તા) અભિમાની
મત્ત્રાદિગુણયોગેન ચ અવસ્થાત્રયમ્ અશ્નુતે ।

શિદાભાસપુકત અત ડરણના ઈન્દ્રિયો માથે એકડપ બનતા
સ્વરૂપને અહંકાર જણવો આ અહંકાર જ કર્તા ભોક્તાપણાનું અભિમાન
ધરાવે છે અને સત્ત્વ રજઃસૂ તથા તમોગુણના મ બધી સુખ-દુ ખ અને
મોહની અવસ્થાઓ પામે છે (જાગ્રત્ સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ આ ત્રણ
અવસ્થાઓ કહેવાય છે)

સત્ત્વાદિ યોગેન-સત્ત્વમ્ આદિ યપા તે સત્ત્વાદ્રય ચ તે ગુણ
તેષા યોગ ।

વિષયાણામાનુકૂલ્યે સુખી દુ સ્ત્રી વિપર્યયે ।

સુખં દુઃખં ચ તદ્ધર્મ સદાનન્દસ્ય નાત્મન ॥૧૦૭॥

(મ અહંકાર) વિષયાણામ્ આનુકૂલ્યે સુખી, વિપર્યયે (ચ) દુર્ગ
નુગ દુ લ્લ ચ તદ્ધર્મ, મત્ત્ર આનન્દસ્ય આત્મન ન ।

(આ અહંકાર) અનુકૂળ વિષયો મળે ત્યાર પોતાને સુખી અને
પ્રતિકૂળ મળે ત્યાર દુ ખી થાય છે સુખ અને દુ ખ અહંકારના ધર્મ
છે, સદા આનન્દસ્વરૂપ આ માના નહિ.

પ્રેમ અને આનન્દની એકરૂપતા

આત્માર્થત્વેન હિ પ્રેયાન્ વિષયો ન સ્વત પ્રિય ।

સ્વત ઇદં હિ સર્વેષામાત્મા પ્રિયતમો મત ॥૧૦૮॥

વિષય આત્માર્થત્વેન હિ પ્રેયાન્ ન સ્વત પ્રિય, યત સર્વેષામ્
આત્મા સ્વત ઇદં હિ પ્રિયતમ (મગતિ) ।

વિપર્ય આત્માનું પ્રયોજન સારું છે માટે પ્રિય બને છે, આપોઆપ પ્રિય થતો નથી. કારણ કે સ્વાભાવિક રીતે જ શ્રીને આત્મા અનિપ્રિય હોય છે.

[સી, પુત્ર, ધન વગેરે પ્રિય વસ્તુઓ પ્રત્યેનો પ્રેમ આત્માના આનંદ માટે જ છે એમને પ્રેમ કરવા ખાતર કોઈ પ્રેમ કરતું નથી. પ્રેમ ન કરે તો આત્મા અસુખ અનુભવે છે માટે પ્રેમ કરાય છે. 'આત્મનસ્તુ કામાય સર્વં પ્રિય મયતિ' વૃ. ઉપનિષદ ૨-૫-૨.]

તત આત્મા સદાનન્દો નાસ્ય દુઃખં કદાચન ।

યત્પુણ્યૌ નિર્વિપય આત્માનન્દોઽનુભૂયતે ।

શ્રુતિઃ પ્રત્યક્ષમૈતિહામનુમાનં ચ જાગ્રતિ ॥૧૦૫॥

તતઃ આત્મા સદા આનન્દઃ, અસ્ય દુઃખં કદાચન ન, યત્પુણ્યૌ નિર્વિપયઃ આત્માનન્દઃ અનુભૂયતે । (અપ) શ્રુતિઃ પ્રત્યક્ષમ્ યેનિદમ્ અનુમાનં ચ જાગ્રતિ ।

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે આત્મા સદા આનંદરૂપ છે એ કદિ દુઃખ-કષ્ટ હોતો નથી. માટે જ બાક નિગ્રમાં વિપર્યયના આત્મા આનંદરૂપે અનુભવાય છે. આ ભાષામાં શ્રુતિગ્રંથો, અનુભવ, ઈતિહાસ અને અનુમાન સાક્ષી છે.

['સો ઈ સઃ' 'આનન્દો બ્રહ્મેતિ દ્યજાનાત્' વગેરે શ્રુતિ-વચનો આત્માને આનંદસ્વરૂપ વિરૂપે છે. સૌ કોઈ જાતને જ યાદે છેઃ દૂભવાની અણીએ પહોંચેલી વાદરી પોતાના બચ્ચા પર ચઢી ગયાનું દૃષ્ટાન્ત જણીતું છે. જાતને બચાવવા સર્વ કંઈ છેડી ભાગ્યાના અનેક અતિહાસિક દાખલા છે. અનુમાન પણ આનું જ સમર્થન કરે છે.]

માયાનું નિરૂપણ

અવ્યક્તનામ્ની પરમેશશક્તિરનાયવિદ્યા ત્રિગુણાત્મિકા પરા ।

કાર્યાનુમેયા મુધિયૈવ માયા યયા જગન્ સર્વમિદં પ્રસૂયતે ॥૧૧૦॥

અવ્યક્તનામ્ની અનાયવિદ્યા ત્રિગુણાત્મિકા (યા) પરા પરમેશશક્તિઃ (સા) મુધિયા યૈવ કાર્યાનુમેયા માયા, યયા શ્વં સર્વં જાત્ પ્રસૂયતે ।

‘અવ્યક્ત’ એવા નામવાળી અનાદિ અવિદ્યા સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણો ધરાવે છે ને જે પરમાત્માની પરા શક્તિ છે. તે બુદ્ધિશાળીઓ વડે જગત રૂપ કાર્યને હેતુ તરીકે સમજી અનુમાન કરવાથી સમજાતી ‘માયા’ છે. આ માયાથી જ આ બધું જગત ઉત્પન્ન થાય છે.

[ઘડાનું ઉપાદાન કારણ જેમ માટી છે તેમ જગતનું ઉપાદાન કારણ કંઈ હોયું જોઈએ. દરેક ઉત્પન્ન વસ્તુ પોતાના ઉપાદાન કારણ-માંથી જન્મે છે. આ સાપારણ નિષમને આધારે જગતને પણ ઉત્પન્ન થતું જોનાર તકંચીષ્ ધૃક્તિ જગતના કારણનું અનુમાન કરે છે. આ અનુમાનથી સિદ્ધ થતું કારણ ‘માયા’ છે.

ત્રિગુણાત્મિકા-ત્રયઃ ગુણાઃ एव आत्मा = स्वरूपं यस्याः सा ।

सन्नाप्य सन्नाप्युभयात्मिका नो भिन्नाप्यभिन्नाप्युभयात्मिका नो ।

साक्षाप्यनङ्गाप्युभयात्मिका नो महाद्भुताऽनिर्वचनीयरूपा ॥१११॥

(इयम्) सत् न, असत् न, उभयात्मिका अपि नो, भिन्ना अपि (न), अभिन्ना अपि (न), उभयात्मिका (अपि) नो, साक्षा अपि (न) अनङ्गा अपि (न), उभयात्मिका (अपि) नो, अनिर्वचनीया महाद्भुता ।

આ માયા ‘સત્’ નથી, અસત્ નથી, સત્ અસત્ એમ ઉભયાત્મિકા પણ નથી; ભિન્ન નથી, અભિન્ન નથી, ભિન્ન-અભિન્ન એમ ઉભયાત્મિકા પણ નથી; અંગસંહિત નથી, અંગસંહિત નથી, અને સાંગ-અનંગ એમ ઉભયાત્મિકા પણ નથી; હેતુ આ કે તે એમ નિર્વચન ન થઈ શકે એવી આ માયા અત્યંત અદ્ભુત છે.

[જ્ઞાનથી અજ્ઞાનરૂપ માયા ટળે છે માટે તે સત્ નથી, સત્ ટળે નહિ, એની જત તેમજ જગતના પદાર્થોરૂપે પ્રતીતિ થાય છે માટે સસલાના શિંગડાની જેમ અસત્ પણ નથી. સત્-અસત્ બન્નેનું સાથે હોયું અધક્ય છે માટે ઉભયરૂપ પણ નથી. આત્માની સાથે જ અહં-કારાદિ જગતરૂપે પ્રતીત થાય છે એટલે આત્માથી ભિન્ન પણ નથી, મુક્તદયામાં હોતી નથી એટલે આત્માથી અભિન્ન પણ નથી, ભિન્ન

અભિન્ન એ વિગેથી પણ એ સાથે સ્વભવતા નથી એટલે ભિન્ન-
અભિન્ન પણ નથી (નિદ્રામાં અનુભવતા અજ્ઞાનરૂપે હોવાથી) અને
સહિત પણ નથી અને વિવિદ પદાર્થો રૂપે ભાગ્યથી હોવાથી અનર્હિત
(નિરપરાધ) પણ નથી માટે જ આ માયા અનિર્વચનીય અને આશ્ચર્ય
મય છે]

અનિર્વચનીયા-ન નિર્વચનુ શક્ય ત્વ યસ્યા મા ।

ગુહ્યાદ્યવત્રાધિજોધનાદ્યા મર્પભ્રમો રજુવિવેકતો યથા ।

રજતમ મરુમિતિ પ્રમિદ્વા ગુણામ્નર્નીયા પ્રથિતા સ્વકાર્યે ॥૬૨૦॥

(ક્ય માયા) યથા રજવિવેકત મર્પભ્રમ (તથા) ગુહ્યાદ્યવત્રાધિ
જોધનાદ્યા । તત્ત્વા ગ્જ તમ મત્ત્વન્ ઇતિ પ્રમિદ્વા ગુણા સ્વકાર્યે
પ્રથિતા ।

જેમ હોરડાને રૂપ-પદ જાણવામાં એના વિષે થોડો સર્પભ્રમ
જ છે તેમ શુદ્ધ અદિતીના બ્રહ્મજ્ઞાનથી માયા નાશ પામે છે માતાના
ગુપ્ત રજસુ તમસુ અને સરપ નામથી જાણીતા છે માતાના કાર-જ તે
તમ જગતિક પદાર્થોમાં અનુભવાતા હુબ મોહ અને વિગ્ન ઉદ્ભવને
થીય માતાજી કરતાં આ ગુપ્તો હોવાનો નિશ્ચય થાય ॥

ગુહ્યા નાદ્યા-ગુહ્યમ્ અદ્ય ચ તન્ બ્રહ્મ તસ્ય વિગેધન નાદ્યા,
રજુવિવેકત-રજ્વા વિવેકત ।

વિશેષગત્તી રજસ ક્રિયાત્મિકા યત પ્રવૃત્તિ પ્રમૃતા પુરાણી ।

ગાદયોઽસ્યા પ્રમગ્નિ નિત્ય દુઃખાન્યો યે મનસો વિકાગ ॥૬૨૧॥

રજસ ત્રિયાત્મિકા વિશેષગતિ રત પુરાણી પ્રવૃત્તિ પ્રમૃતા ।
અસ્યા ગાદય નિવ પ્રમગ્નિ ય (તે) મનસ દુઃખાદય વિકાગ
પ્રમગ્નિ ।

રજેશુભમાંથી કિ ॥ મહ વિશેષગતિ થેદા થાય છે જેનાથી અનાદિ-
કાળથી બધી ક્રિયાઓ થતી રહે છે આ વિશેષગતિમાંથી જ રાગ-દ્વેષ
વગેરે તેમજ મનનાં હુબ વગેરે વિકારા પણ લભેલાં ઉપન્ન થા છે

વિશેષશક્તિ -વિશેષરૂપા શક્તિ, ક્રિયાત્મિકા-ત્રિયા આત્મા = સ્વરૂપ યસ્યા સા, રાગાદય -રાગ આદિ યેવા તે, દુઃખાદય -દુઃખ આદિ યેવા તે ।

કામ ક્રોધો લોભદમ્ભાદિસ્યાહદ્કારેષ્યામિત્સરાદ્યાસ્તુ ઘોરા ।
ધર્મા एते राजसा पुम्प्रवृत्तिर्यस्માदेवा तद्वजो न गहेतु ॥૧૧૮॥

કામ ક્રોધ લોભદમ્ભાદિ અસૂયાહદ્કારેષ્યામિત્સરાદ્યા તુ ધારા
એ ધર્મા રાજસા, યસ્માત્ એવા પુમ્પ્રવૃત્તિ તદ્ રત્ન ન ગહેતુ ।

કામ ક્રોધ, લોભ, દમ્ભ, અશુભ (પારકાના ગુણોમા દોષ જોવા)
અહંકાર ઈર્ષ્યા, મત્સર (બીજની ચઢતી ન સહન કરવી) વગેરે ભયમ્
ધર્મા (દોષો) રજોગુણના સત્તાનો છે રજોગુણથી જ જીવ કર્મોમા
પ્રવૃત્ત થાય છે ને તે જ બંધનનું કારણ છે

અસૂયા રાદ્યા -અમૂયા અહંકાર ઈર્ષ્યા મત્સર તે આત્મા યેવા
તે । પુમ્પ્રવૃત્તિ -પુષ્ટ પ્રવૃત્તિ ।

एषावृत्तिर्नाम तमोगुणस्य शक्तिर्यथा वस्त्ववभासतेऽन्यथा ।
सैषा निदान पुरुषस्य ससृतेर्विशेषशक्ते प्रसरस्य हेतु ॥૧૧૯॥

યેવા વસ્તુ અન્યથા અવભાસતે એવા તમાગુણસ્ય આશ્રિતિ નામ
શક્તિ, એવા મ પુરુષસ્ય સસૃતે નિદાન વિશેષશક્તે (જ) સમૃતે પ્રસરસ્ય
(જ) હેતુ ।

જેનાથી વસ્તુ કઈ હોય ને કઈ ભાસે છ એ તમાગુણની
આવરણ નામની શક્તિ છે આ તે છે જે પુરુષના મારાનું મૂળ
કારણ છે અને વિશેષ શક્તિના પથારાનું -વિસ્તારનું મેં કારણ છે

[દોરડું પહેલા અધારથી ઢકાઈ જાય દેખાતું બંધ થાય, ત્યા
જ તે સાથ રૂપે ભાસે છે એ જ રીતે પહેલા આત્મા અવિદ્યાની
આવરણ શક્તિથી ઢકાઈ જાય ત્યારે જ વિશેષ શક્તિ તેમાં નાના
પ્રકારના આકાર પ્રકાશ પેદા કરી શકે છે આ આકાર પ્રકારમા ત્ર્ય
બુદ્ધિથી વ્યવહાર કરવો એનું નામ જ સસાર.]

વિવેકચૂડામણિ ૭

પ્રજાયાનપિ પાણ્ડિતોઽપિ ચતુરોઽગ્રત્યન્તમૂક્તાર્થદશ્નઃ
 વ્યાર્ત્તોઽગ્નમયા ન ચેત્તિ ઘટુધા મયોધિનોઽપિ સ્ફુટમ્ ।
 બ્રાન્ત્યારોપિતમય માધુ ષઙ્ગત્યાન્મ્યનં તદ્ગુણાન્
 હન્તામૌ પ્રયત્ય દુરન્તતમસઃ શક્તિર્મહત્યાશ્રુતિઃ ॥૧૧૬॥

પ્રજાયાન્ અપિ: પાણ્ડિતઃ અપિ, ચતુરઃ, મૂક્તાર્થદશ્ન અપિ, તમસઃ
 વ્યાર્ત્ત, ઘટુધા મયોધિનઃ અપિ, સ્ફુટ ન ચેત્તિ, બ્રાન્ત્યા આરોપિન્મ
 ય માધુ ષઙ્ગતિ, તદ્ગુણાન્ આન્મ્યનં, હન્ત! દુરન્તતમસઃ અમૌ મહત્તી
 આશ્રુતિઃ મમ્મ શક્તિઃ ।

પ્રજાયાન્ પાંડિત કાર્ત્તવ્ય અને સૂક્ષ્મ અર્થને દેખતી દષ્ટિવાળું
 તમેજુનુથી શ્રુત બનેલો જીવ, અનેક રીતે સમજાવવા છતાં, સ્પષ્ટ
 નમજીતો નથી ભ્રાંતિથી સત્ય પર આરોપિત અસત્યને જ (બ્રહ્મા
 આગપિત સ સારને જ) સાચો માને ॥ ને તેના (આરોપિત સંસારના)
 ગુણોના જ વજની રહે છે સાચે જ, આ દુસ્તર તમેજુનુ મયાન
 આવરણ પ્રમત્ત યકિતશાળી છે.

અભાવના યા વિપરીતભાવના સમ્ભાવના વિપ્રતિપશિષ્યાઃ ।
 નમર્ગયુક્તં ન વિમુચ્ચતિ ધુનં વિષ્ણેષશક્તિઃ ક્ષપયત્યજસ્રમ્ ॥૧૧૭॥

અસ્યા. સમર્ગયુક્તમ્, અભાવના વિપરીત ભાવના અભાવના વિપ્રતિ
 પત્તિ યા ધુન ન મુચ્ચતિ, વિષ્ણેષશક્તિઃ (અપિ) અજસ્ર ક્ષપયતિ ।

આ આવરણક્રિતના વશમાં આવેલાને અભાવના (કાર્થ ન સૂજનુ),
 વિપરીતભાવના (ઊલટું સૂજનુ), અસંભાવના (સત્યને અસંભવ
 માનવું), વિપ્રતિપત્તિ (સંઘવશસ્ત બનવું), આ બધા મનોવિકારો
 કાવમ રામરોજ બનાવી ॥ છે, વળી વિષ્ણેષક્રિત થતું અને નિરંતર
 તીસ કર્ષ કરે છે.

અજ્ઞાનમાલસ્યજહત્યનિદ્રા-

પ્રમાદમૂઢત્વસુરતાસ્તમોગુણાઃ ।

એતૈઃ પ્રયુક્તો ન હિ ચેત્તિ ચિદ્વિચ્ન

નિદ્રાલુપત્ સ્તમ્ભવદેવ તિષ્ઠતિ ॥૧૧૮॥

અજ્ઞાનમ્ આલસ્ય-જડત્વ-નિદ્રા પ્રમાદ-મૂઢત્વમુરવાઃ તમોગુણાઃ, एतैः प्रबुद्धः किञ्चित् न हि वेत्ति: निद्रालुवत् (વા) સ્તમ્ભવત્ એવ તિથ્થતિ ।

અજ્ઞાન, આલસ્ય, જડતા, નિદ્રા, પ્રમાદ (બેદરકારી) અને મૂઢતા વગેરે તમસુતા ગુણો છે. આની અસર તો જીવ કંઈ સમજતો નથી, નિદ્રાળુની કે થાંભલાની જેમ (જડ જેવો) થઈ રહે છે.

અજ્ઞાન...મુશ્કાતઃ—આલસ્યં ચ જડત્વં ચ નિદ્રા ચ પ્રમાદઃ ચ મૂઢત્વ ચ તાનિ મુશ્કાનિ = આદીનિ ચેવા તે ।

सत्त्वं विशुद्धं जलवत् तथापि

ताभ्यां मिलित्वा सरणाय कल्पते ।

यत्रात्मयिन्यः प्रतिविम्बितः सन्

प्रकाशयत्यर्क इवाखिलं जडम् ॥११९॥

સત્ત્વં જલવત્ વિશુદ્ધ તથા અપિ તાભ્યા મિલિત્વા સરણાય કલ્પતે, યત્ર આરમયિન્યઃ પ્રતિવિમ્બિતઃ સન્ અર્કઃ इव અખિલં જડં પ્રકાશયતિ ।

સત્ત્વગુણ (જે કે) જળની જેમ સ્વચ્છ છે છતાંયે, સજસુ અને તમસુની માથે ભેળસેળ થયેલું હોવાથી સંસારનું કારણ બને છે. સત્ત્વમાં આત્મારૂપી ચિંબ પ્રતિચિંબિત થઈને સૂર્યની જેમ સમસ્ત જડ વસ્તુઓને પ્રકાશિત કરે છે.

[બુદ્ધિ સત્ત્વગુણનું કાર્ય છે. પરંતુ સત્ત્વપ્રધાન હોવા છતાંયે તે રજસુ-તમસુથી સાવ મુક્ત હોતી નથી. સત્ત્વપ્રાધાન્યને લીધે તે દુર્પણની જેમ સ્વચ્છ છે જેથી આત્માના પ્રતિચિંબને ઝીલે છે અને પોતે પ્રકાશિત બની અન્ય ઈન્દ્રિયાદિનેય પ્રકાશિત કરે છે. બુદ્ધિધટક સત્ત્વગુણની સ્વચ્છતા કે અસ્વચ્છતાની માત્રા પ્રમાણે વ્યક્તિનાં જ્ઞાન પ્રવૃત્તિપરાયણતા કે મૂઢતાનું પ્રમાણ નક્કી થાય છે. આ શ્લોક પ્રમાણે આચાર્ય જીવસ્વરૂપને લગતા ત્રણ : પ્રતિચિન્ન અવચ્છેદ અને આમાસ મતોમાંથી પ્રતિચિંબવાદનું સમર્થન કરતા લાગે છે.]

मिश्रस्य सत्त्वस्य भवन्ति धर्मास्त्वमानिताद्या नियमा यमाद्याः ।

શ્રદ્ધા ચ મક્તિશ્ચ મુમુક્ષુતા ચ દૈવી ચ સમ્પત્તિરસન્નિવૃત્તિઃ ॥૧૨૦॥

અમાનિતાયાઃ, યમાયાઃ નિયમાઃ, યદ્વા ન મત્તિઃ મુમુક્ષુતા ચ દૈવી ચ મગ્ગતિઃ, અગ્નિનિવૃત્તિઃ, (એને) નુ મિશ્રમ્ય મત્તમ્ય ધર્માઃ મગ્નતિ ।

અમાનિ-૨ વગેરે, યમો સંવિત નિયમો, યદ્વા, ભક્તિ, મુમુક્ષુતા અને દૈવી સંપત્તિ નેમળ અસનુ વસ્તુઓનો ત્યાગ; આ બધા મિશ્ર કરવાના ધર્મો-ગુણો છે.

[ગીતાના તેરમા અધ્યાયમાં 'અમાનિત્યમદગ્નિમ્યમ્'થી શરૂ થતા શ્લોક ૭થી ૧૧ સુધી જ્ઞાન રૂપે વર્ણવેલા ૧૭ ગુણો, અતિંસા, ચત્ય, અસ્તેષ, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ-આ પાંચ યોગસુત્રે બતાવેલા યમો, યોગ-સુત્રાનુસાર યોગ, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વરપૂજા-આ પાંચ નિયમો, ગીતાના ૧૬ મા અધ્યાયમાં આરંભમાં દેવી સંપત્તિ તરીકે વર્ણવેલા અભાયાદિ ૨૪ સદાચારો અને અન્ય આમાં દર્શાવેલા શબ્દો મુમુક્ષુતા અને ત્યાગ (વૈરાગ્ય) શરત્વપ્રધાન અંતઃકરમ્ના ધર્મો છે, જે સાધકની પરમાર્થસિદ્ધિ માટે અનિવાર્ય છે.]

અસન્નિવૃત્તિઃ-અમતઃ = અધિચામગ્નતાત્ મોહકારકાન્ મિષ્ઠાભૂતાત્ જગતઃ-નિવૃત્તિઃ ।

વિશુદ્ધસત્ત્વસ્ય ગુણાઃ પ્રસાદઃ સ્વાત્માનુભૂતિઃ પરમા પ્રગાન્તિ ।
તૃપ્તિઃ પ્રહર્ષઃ પરમાત્મનિષ્ઠા યયા સદાડડનન્દરસં સમૃચ્છતિ ॥૧૨૧॥

વિશુદ્ધસત્ત્વસ્ય ગુણાઃ-પ્રસાદઃ સ્વાત્માનુભૂતિઃ પરમા પ્રગાન્તિઃ તૃપ્તિઃ પ્રહર્ષઃ (જ) પરમાત્મનિષ્ઠા યયા સદા આનન્દરસ સમૃચ્છતિ ।

સત્ત્વ અધિક વિશુદ્ધ હોય ત્યારે એમાં આ પ્રમાણે ગુણો હોય છેઃ પ્રસન્નતા, આત્માનુભવ, (પ્રતિકૂળ દયાભાવે) પ્રદાન્તિ, તૃપ્તિ, પ્રહર્ષ અને પરમાત્મામાં નિવૃત્તિ સ્થિતિ, જેના લીધે (સિદ્ધ વ્યક્તિ) સદા આનન્દરસ પામતો રહે છે.

[૧૨૦ મા શ્લોકમાં પરમાર્થપ્રાપ્તિ માટે ઉત્સુક સાધકમાં ગુણોનો વિચાર થયો છે ને આ શ્લોકમાં પૂર્ણપણે નિર્મલબુદ્ધિ આત્મ-જ્ઞાનીની સ્થિતિનું વર્ણન છે.]

વિશુદ્ધસત્ત્વસ્ય-વિશુદ્ધં સત્ત્વં યસ્ય તસ્ય, પરમાત્મનિષ્ઠા-નિયમેન
યયા સ્થાયતે સા નિષ્ઠા પરમાત્મનિ નિષ્ઠા, આનન્દરસમ્-આનન્દ એવ રસઃ-
રસ્યને આસ્યાચતે इति रसः-આનન્દાસ્વાદ इति भावः ।

કારણ શરીર

અવ્યક્તમેતત્ ત્રિગુણૈર્નિરુક્તં તત્ કારણં નામ શરીરમાત્મનઃ ।

સુષુપ્તિરેતસ્ય વિભક્ત્યવસ્થા પ્રલીનસર્વેન્દ્રિયબુદ્ધિવૃત્તિઃ ॥૧૨૨॥

નિગુણૈઃ નિરુક્તમ્ એતત્ અવ્યક્તમ્, તત્ આત્મનઃ ‘કારણં’ નામ
શરીરમ્; એતસ્ય વિભક્ત્યવસ્થા પ્રલીન સર્વેન્દ્રિયબુદ્ધિવૃત્તિઃ સુષુપ્તિઃ ।

(અર્થ) જે) ત્રણ ગુણોવાળી અવિદ્યા-માયાનું નિરુપણ કર્યું તે
‘અવ્યક્ત’ છે, તે જ આત્માનું ‘કારણ’ શરીર છે. આની ધોતીકી અવસ્થા
સુષુપ્તિ છે, જેમાં બધી ઈન્દ્રિયો અને બુદ્ધિતા વ્યાપારો વિલીન થઈ
જાય છે. અર્થાત્ સુષુપ્તિમાં આત્મા અને અવિદ્યા જ રહે છે ને અન્ય
સર્વની સ્વરૂપ પ્રત્યુત્પત્તિ થાય છે.

પ્રલીન...વૃત્તિઃ-પ્રલીનાનિ સર્વેન્દ્રિયાણિ બુદ્ધિવૃત્તયઃ ચ યત્યાં સા ।
સર્વપ્રકારપ્રમિતિપ્રશાન્તિર્વીજાત્મનાવસ્થિતિરેવ બુદ્ધેઃ ।

સુષુપ્તિરેતસ્ય કિલ પ્રતીતિઃ કિંચિન્ન વેદ્યીતિજગત્પ્રસિદ્ધેઃ ॥૧૨૩॥

બુદ્ધેઃ સર્વપ્રકારપ્રમિતિપ્રશાન્તિઃ વીજાત્મનાવસ્થિતિઃ એવ સુષુપ્તિઃ,
‘કિંચિત્ ન થંચિ’ इति जगत्प्रसिद्धेઃ કિલ એતસ્ય પ્રતીતિઃ ।

જ્યાં બુદ્ધિ દરેક જાતનું જ્ઞાન મેળવવાનું છે. તે દે અને બીજા-
રૂપમાં જ રહે છે તે અવસ્થા સુષુપ્તિ છે. ‘કુ’ કંઈ જાણતો નથી’
આ જાતની પ્રસિદ્ધ ઉકિતથી આની પ્રતીતિ થાય છે.

નર્વ.. પ્રશાન્તિઃ-સર્વપ્રકારાણા પ્રમિતોના પ્રશાન્તિઃ, વીજાત્મના-
વીજમ્ એવ આત્મા = સ્વરૂપં તેન ।

દેહેન્દ્રિયપ્રાણમનોઽહમાદયઃ સર્વે વિકારા વિપયાઃ સુખાદયઃ ।

વ્યોમાદિભૂતાન્યઃ કિલ ચ વિશ્વમવ્યક્તપર્યન્તમિદં હનાત્મા ॥૧૨૪॥

દેહેન્દ્રિયપ્રાણમનોઽહમાદયઃ સર્વે વિકારાઃ, સુખાદયઃ વિપયાઃ,
વ્યોમાદિભૂતાનિ, અવ્યક્તપર્યન્તમ્ इदं अलिप्तं विश्वं च हि अनात्मा ।

દેહ ઈન્દ્રિયો, પ્રાણ, મન અને અહંકાર આ બધા વિકારો, સુખ, દુઃખ વગેરે વિષયો, આકાશ વગેરે પાંચ મહાભૂતો અને અણકન (પ્રકૃતિ કે માયા) સુધીનું આ મધ્યનું વિશ્વ; આ બધું અનાત્મા છે.

માયા માયાકાર્યં સર્વં મહદાદિદેહપર્યન્તમ્ ।

અસદિદમનાઃસર્કં ત્વં વિદિ મન્મરીચિકાકલ્પમ્ ॥૧૨૫॥

માયા મહદાદિદેહપર્યન્તમ્ શ્વ સર્વં માયા કાર્યં (ન) રમ્ અમત્ અનાત્મક મન્મરીચિકાકલ્પં વિદિ ।

માયા અને મહત્(મુદ્ધિ)થી લઈ દેહ સુધીનું આ સર્વ માયાથી પેદા થયેલું જગત્ અસત્ અને અનાત્મક છે, એને તું મૂળજ્ઞ સમાન જાણ.

અથ તે સમ્પ્રવક્ષ્યામિ સ્વરૂપં પરમાત્મનઃ ।

યદ્વિજ્ઞાય તો ચન્ધાન્ મુક્તઃ કૈવલ્યમશ્નુતે ॥૧૨૬॥

અથ તે પરમાત્મનઃ સ્વરૂપં વક્ષ્યામિ, યદ્ વિજ્ઞાય તતઃ ક્ષન્ધાત્ મુક્તઃ કૈવલ્યમ્ અશ્નુતે ।

હવે હું તને પરમાત્માનું (વિશુદ્ધ આત્માનું) સ્વરૂપ સમજાવીશ જેને સાક્ષાત્કાર થવાથી જીવની બંધનથી છુટકાગે થાય છે તે તે મુક્તિ મેળવે છે.

અસ્તિ વક્ષિતં સ્વયં નિત્યમહં પ્રત્યયલ્ભ્યનઃ ।

અવસ્થાત્રયસાક્ષી સન્ પञ્ચકોશવિલ્લશ્રણઃ ॥૧૨૭॥

અહ પ્રત્યયલ્ભ્યનઃ વક્ષિત્ સ્વયં નિત્યઃ અસ્તિ, (યઃ) અવસ્થાત્રય સાક્ષી સન્ પञ્ચકોશવિલ્લશ્રણઃ (વર્તતે) ।

‘હું’ શબ્દથી જોધાતો અને સ્વયં ઉપે વ્યક્ત થતો કોઈ નિત્ય પદાર્થ છે, જે જાગૃત વગેરે ત્રણ અવસ્થાઓનો સાક્ષી ॥ અને અન્ન-મય વગેરે પાંચ કોશોથી જુદો છે.

અહં...લ્ભ્યનઃ-અહ પ્રત્યયસ્ય આલ્ભ્યનઃ; અવસ્થા...સાક્ષી-

અવસ્થાના ત્રયસ્ય સાક્ષી, પઞ્ચ...વિલ્લશ્રણ-પञ्ચકોશોભ્યઃ વિલ્લશ્રણઃ ।

યો વિજાનાતિ સકલં જાગ્રત્સ્વપ્નસુપ્તિસુ ।

બુદ્ધિતદ્વૃત્તિસદ્ભાવમભાવમહમિત્યયમ્ ॥૧૨૮॥

યઃ અહમ્ इति अयम् जाग्रत्स्वप्नसुपुप्तिषु बुद्धि-तद्वृत्तिगद्धानम्
અમાવં (ચ) સકલ વિજાનાતિ ।

અહમ્વૃત્તિનો આધાર છે આત્મા, જે જાગ્રત, સ્વપ્ન તેમજ સુષુ-
પ્તિમાં બુદ્ધિ અને તેની વિષયકાર પામતી વૃત્તિઓને તથા બધા પ્રકારના
અભાવને જાણે છે.

[આત્મા જાગ્રત અને સ્વપ્નમાં બુદ્ધિ તથા તેના વૃત્તિઓને અને
સુષુપ્તિમાં લીન બનેલી બુદ્ધિ તથા બુદ્ધિવૃત્તિઓના અભાવને જાણે છે.]

बुद्धि...भावम्.-बुद्धिः च तस्या वृत्तयः च तासां सद्भावं तम् ।

यः पश्यति स्वयं सर्वं यं न पश्यति कश्चन ।

यश्चेतयति बुद्ध्यादिं न तु यं चेतयत्ययम् ॥૧૨૯॥

ય. સ્વયં સર્વં પડ્યતિ, ય ન કશ્ચન પડ્યતિ, યઃ બુદ્ધ્યાદિ ચેતયતિ,
ય તુ ન અવ ચેતયતિ ।

જે આત્મા સર્વને જુઓ છે પણ જોને કોઈ જેતુ નથી, જે બુદ્ધિ
વગેરેને ચેતન બનાવે છે, પરંતુ એને બુદ્ધિ વગેરે કોઈ જ ચેતન
બનાવતું નથી

[કેવળ આત્મા જ ચેતન અને દૃષ્ટ છે જ્યારે બુદ્ધિ વગેરે બધા
આત્મભિન્ન તત્ત્વો અચેતન અને દૃષ્ટ-પ્રકારી છે.]

येन विश्वमिदं दृष्ट्वाप्तं यन् न व्याप्नोति किञ्चन ।

आभारूपमिदं सर्वं यं मान्तमनुभात्ययम् ॥૧૩૦॥

येन इदं विश्वं व्याप्तम्, यत् न किञ्चन व्याप्नोति, इदं सर्वम्
આભારૂપમ્, અયં ય માન્તમ્ અનુમાતિ ।

જેણે સંપૂર્ણ વિશ્વને વ્યાપ્ત કરેલું છે પરંતુ જોને કોઈ વ્યાપ્ત
કરતું નથી આ સઘળું વિશ્વ આભાસરૂપ છે ને આત્માના પ્રકાશ
પ્રકાશિત થાય છે.

[તમેવ માન્તમનુભાતિ સર્વમ્ વગેરે શ્રુતિવચનો અને ન તદ્દા
સયતે સૂર્યઃ વગેરે ગીતાવચનોનો આમા પડ્યો છે]

યસ્ય મન્નિધિમાત્રેણ દેહેન્દ્રિયમનોધિય ।

ત્રિપયેષુ સ્વર્ગીયેષુ વર્તન્તે પ્રેરિતા ઇવ ॥૧૩૧॥

યસ્ય મન્નિધિમાત્રેણ દેહેન્દ્રિયમનોધિય સ્વર્ગીયેષુ ત્રિપયેષુ પ્રેરિતા ઇવ વર્તન્તે ।

જેની સમીપતાથી જ દેહ, ઈન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ પ્રેરિત થતાં થાય તેમ, જેના પાતાના વિષયોમાં પ્રવર્તિત થાય છે અર્થાત્ આત્માના અજ્ઞવાળે જ બુદ્ધિ વગેરે વિષયો ગ્રહણ કરે છે, (જે કે આત્મા તેમને તેમ કરવા પ્રેરતો નથી, તે તો અલગ દૃષ્ટા જ છે)

મન્નિધિમાત્રેણ—મન્નિધિ ઇવ इति मन्निधिमाम तन, દેહે ધિય—દેહ ચ ઈન્દ્રિયાણિ ચ મન ચ ધી ચ ।

અહઙ્કારાદિદેહાન્તા વિષયાન્ચ મુચ્ચાદય ।

ત્રેગન્તે ઘટયદ્ધ્યેન નિત્યગ્રોધસ્વરૂપિણા ॥૧૩૨॥

નિત્યગ્રોધસ્વરૂપિણા યેન અહઙ્કારાદિદેહાન્તા મુચ્ચાદય વિષયા ઇત્યદ્ વચ્યન્ત ।

અહ કારથી લઈ દેહ સુધીનાં આધ્યાત્મિક ઉપકરણો તથા સુખ વગેરે વિષયા નિત્ય જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માથી, દીવાથી ઘડાની જેમ જાણી શકાય છે ।

નિત્ય સ્વરૂપિણા—નિત્યગ્રોધ સ્વરૂપમ્ અસ્તિ યસ્ય તેન ।

તપોઽન્તરાત્મા પુરુષ પુરાણો નિ રન્તરાસ્વળ્ડમુચ્ચાનુભૂતિ- ।

મદૈકમ્પ પ્રતિગ્રોધમાત્રો યેનેપિતા વાગસત્ત્વચરન્તિ ॥૧૩૩॥

અપ્ અન્તરાત્મા પુરાણ પુરુષ, નિરન્તરાસ્વળ્ડમુચ્ચાનુભૂતિ, મદા એકમ્પ, પ્રતિગ્રોધમાત્ર, યેન ઇપિતા વાગસત્ત્વ ચરન્તિ ।

આ અન્તરાત્મા અનાદિ પુરુષ છે, નિરન્તર અખંડ સુખાનુભૂતિરૂપ છે, સદા એકરૂપ અને જ્ઞાનસ્વરૂપ છે આ આત્માની પ્રેરણાથી જ વાણી વગેરે ઈન્દ્રિયો અને પ્રાણો કાર્યરત બને છે

નિર ભૂતિ—નિરન્તરા અલ્પાન્ડા ચ અસૌ અનુભૂતિ, પ્રતિ માત્ર-પ્રતિબોધ, એવ નદિ પ્રતિગ્રોધમાત્ર । વાગસત્ત્વ—વાક ચ અત્ત્વ ચ ।

આત્મસ્વરૂપ

અત્રૈવ સત્ત્વાત્મનિ ધીગુહાયામવ્યાકૃતાકાશ ઉરુપ્રકાશઃ ।
આકાશ ઉચ્ચૈ રવિવત્ પ્રકાશતે સ્વતેજસા વિશ્વમિદં પ્રકાશયન્ ॥૧૩૪॥

અન ઇવ સત્ત્વાત્મનિ ધીગુહાયામ્ અવ્યાકૃતાકાશે, ઉરુપ્રકાશઃ
આત્માને ઉચ્ચે: રવિવત્, સ્વતેજસા इदं विश्वं प्रकाशयन् પ્રકાશતે ।

આ સત્ત્વમયી બુદ્ધિગુહામાં અવ્યક્ત આકાશની અંદર, ઉગ્ર પ્રકાશ-
વાળો આત્મા, બ્રહ્મે આકાશમાં સૂર્યની જેમ, પોતાના તેજથી સમગ્ર
વિશ્વને પ્રકાશિત કરે છે ને સ્વયં પ્રકાશિત થાય છે.

[છાન્દોગ્યોપનિષદ્માં કદયપુંડરીક સ્થિત આકાશાન્તર્ગત આત્માની
ચર્ચા છે તેનો અહીં અસૃસાર છે.]

જ્ઞાતા મનોઽહઙ્કૃતિવિક્રિયાણાં દેહેન્દ્રિયપ્રાણકૃતક્રિયાણામ્ ।
અયોઽગ્નિવત્ તામનુવર્તમાનો ન ચેષ્ટતે નો વિકરોતિકિચ્ચન ॥૧૩૫॥

મનોહઙ્કૃતિવિક્રિયાણા દેહેન્દ્રિયપ્રાણકૃતક્રિયાણા જ્ઞાતા, અયોઽગ્નિવત્
તાન્ અનુવર્તમાનઃ, ન ચેષ્ટતે નો કિચ્ચન વિકરોતિ ।

આત્મા મન તેમજ અહંકારના વિકારોને, પરિવર્તનોને તથા દેહ,
ઇન્દ્રિયો અને પ્રાણની ક્રિયાઓને જાણે છે. લોકોના જોણામાં પ્રવેશેલો
અગ્નિ જેમ લોકોના આમરપ્રકારને ધારણ કરે છે તેમ આત્મા દેહ
વશેરેની બાબતમાં કરે છે પરંતુ તે સ્વભાવે કોઈ ચેષ્ટા કે વિકારનો
કર્તા નથી

મનો...ક્રિયાણામ્:-મનઃ ચ અહઙ્કૃતિઃ ચ તયોઃ વિક્રિયાણામ્,
દેહે...ણામ્-દેહઃ ચ ઇન્દ્રિયાણિ ચ પ્રાણાઃ ચ તૈઃ કૃતાના ક્રિયાણામ્ ।
અયોગ્નિવત્-અચલ અગ્નિઃ અથવા અયોમયઃ અગ્નિઃ ॥ ૩૫ ॥

ન જાયતે નો મ્રિયતે ન વર્ધતે

ન ક્ષીયતે નો વિકરોતિ નિત્યઃ ।

વિલીયમાનેઽપિ યપુષ્યમુષ્મિન્

ન લીયતે કુમ્ભ ઇવામ્બયં ક્વચિત્ ॥૧૩૬॥

(અપમ્ આત્મા) નિત્ય (સર્વ) ન જાયતે નો ધિયતે ન વર્ધતે ન મીયતે નો વિકરોતિ, અમુષ્મિન્ વપુષિ વિગીયમાનેઽપિ, કુમ્ભે અમ્બરમ્ હન, ઇચિત્ ન લીયતે ।

આ આત્મા નિત્ય છે માટે જન્મતો નથી, મરતો નથી, મોટો કે નાનોયે થતો નથી, એ પરિવર્તન પણ પામતો નથી, આ ઘડીર નાશ પામે ત્યારે (પણ ફૂટતો) ઘડામાંના આમણની જેમ એ ક્ષણમાં લીન થતો નથી

પ્રકૃતિવિકૃતિભિન્ન શુદ્ધરોષસ્વભાવ

સદસદિદમશેષ માસયન્નિર્વિશેષ ।

ચિલ્સતિ પરમાત્મા જાગ્રદાદિષ્વરસ્થા-

સ્વહમહમિતિ સાક્ષાત્ સાક્ષિરૂપેણ બુદ્ધે ॥૧૩૭॥

પ્રકૃતિવિકૃતિભિન્ન, શુદ્ધરોષસ્વભાવ, નિર્વિશેષ સત્ અસત્
હદમ્ અશેષ માસયન્, પરમાત્મા, જાગ્રદાદિષુ અવસ્થાસુ અહમ્ અહમ્
इति बुद्धे साक्षात् साक्षिरूपेण विन्यसति ।

પ્રકૃતિ (જન્મતનુ મુલ્ય મરણ) તેમજ તેના (મહત્ વર્ગેરે) વિકાસોથી
ભિન્ન, શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપ અને નિર્વિશેષ પરમ આત્મા સત્ (ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય)
અસત્ (આકાશ વર્ગેરે અનુભવ) આ સઘળા વિશ્વને પ્રાપ્તિત ર છે
અને જગત્, સ્વપ્ન તેમજ સુષુપ્તિ આ ત્રણ અવસ્થાઓમાં 'હુ' 'હુ'
એવા સ વેદન રૂપે અનુભવાય છે ને બુદ્ધિનો સાક્ષી બની પ્રાપ્તિત
વાય છે

પ્રકૃતિ ભિન્ન—પ્રકૃતિ ચ વિકૃતિ ચ તામ્યા મિત્ર, સાક્ષિરૂપેણ-
સાક્ષિના રૂપ તેન, નિર્વિશેષ-નિર્ગત વિશેષ = શુદ્ધચાન્તિદાતામ્યજ્ઞ્ય
યસ્ય સ ।

નિયમિતમનસાશુ ત્વ સ્વમાત્માનમાત્મ-

ન્યયમહમિતિ સાધાદ્ તિદ્ધિ બુદ્ધિપ્રસાદાત્ ।

જનિમરણતરહ્વાપારસસારસિન્ધુ

પ્રતર અવ કૃતાર્થો ત્વહરૂપેણ સર્વ ॥૧૩૮॥

ત્વં નિયમિતમનસા આત્મનિ સ્વમ્ અમુમ્ આત્માનમ્ બુદ્ધિપ્રસાદાત્
'અયમ્ અહમ્ અહમ્' इति साक्षात् विद्धि, ब्रह्मरूपेण संस्थः (च) जनिमरण-
तरङ्गापारसिन्धुं प्रतर, कृतार्थः भव ।

તું સંયમિત મન અને બુદ્ધિની પ્રસન્નતાના બળે પોતાના અંતઃ-
કરણમાં જ પોતાના આત્માને 'હું' 'હું' શબ્દના વિષય રૂપે જાણ. વળી
બ્રહ્મભાવની સ્થિતિ મેળવી જન્મ-મરણરૂપી તરંગોવાળા અપાર સંસાર-
સાગરને તરી જા ને જીવનને સફળ કર.

નિયમિતમનસા-નિયમિતં ચ તત્ મનઃ તેન, બુદ્ધિપ્રસાદાત્-
બુદ્ધેઃ પ્રસાદઃ તસ્માત્, જનિ...સિન્ધુમ્-જનિઃ ચ મરણં ચ તે એવ
તરંગાઃ યસ્મિન્ તાદૃશઃ યઃ અપારઃ સિન્ધુઃ = સંસાર સિન્ધુઃ તમ્, કૃતાર્થઃ
કૃતઃ = સંપાદિતઃ અર્થઃ = જીવનપ્રયોજનં યેન સઃ ।

અધ્યાસ

અગ્રાઽનાત્મન્યહમિતિ મતિર્વન્ધ एषोऽस्य पुंसः

प्राप्तोऽज्ञानानाज्जननमरणक्लेशसम्पातहेतुः ।

येनैवायं यपुरिदमसत्सत्यमित्यात्मबुद्ध्या

पुण्यस्युक्षत्यवति विषयैस्तन्तुभिः कोशकृद्भवत् ॥૧૩૯॥

અગ્ર અનાત્મનિ અહમ્ इति मतिः एषः अस्य पुंसः अज्ञानात्
जननमरणक्लेशसम्पातहेतुः बन्धः, येन एव अयम्, अमत् इदं यपुः
सत्यम् इति आत्मबुद्ध्या तन्तुभिः कोशकृद्भवत्, विषयैः पुण्यति उभति
अवति (च) ।

અનાત્મ ૩૫ દેહ વગેરે વસ્તુઓમાં 'હું' એવી બુદ્ધિ હોવી એ જ
આ જીવનો અજ્ઞાનને લીધે જન્મ-મરણ વગેરે કલેશોના કારણ ૩૫ બંધ
છે. આને લીધે જ જીવ મિથ્યાભૂત આ શરીરને સત્ય અને સ્વસ્વરૂપ
માનીને, રેશમનો કીડો કોશને કરે તેમ, પોપે છે, સજાવે છે અને રક્ષે છે.

जनन...हेतुः-जननं च मरणं च तयोः क्लेशस्य सम्पातस्य हेतुः,
आत्मबुद्ध्या-आत्मा इति बुद्धिः तथा ।

अतस्मिन्तद्बुद्धिः प्रभवति विमूढस्य तमसा

विवेकाभावाद्दे स्फुरति भुजगे रज्जुधिपणा ।

અતોઽનર્થપ્રાપ્તો નિવર્તતિ સમાદાનુર્થિક*

તનો યોઽમદ્માદ્ મ દિ અવધિયન્ન મુણુ સર્ગે ॥૧૪૦॥

વિમુદ્ધસ્ય તમગા અનર્થિમા નર્થકિ પ્રાપ્ત્વતિ, ચિત્તકામાયાદૈ
નુશ્ચા રજ્જુધિયન્ના રજ્જુવતિ, તત્ત ગમ્યન્તાનુ અધિક અનર્થપ્રાપ્ત નિવર્તતિ,
તર્થે ! મુણુ, ત્વ વ અમદ્માદ્ મ દિ ક્ષય મર્થાત્ ।

મુઠ માનવને તમોજુમને ઘીપે જે જે ન જાય તેમાં તે ડોવાની
બુદ્ધિ થાય છે (દા ત.) વિવેક ન ડોવાને ઘીપે જ દોરણમાં સાપની
બુદ્ધિ (બ્રાહ્મિ) થાય છે આવી ખોટી બુદ્ધિવાળાને જ અનોક પ્રકારના
અનર્થા ઘેરી વળે છે માટે તે મિત્ર ! નાખત આ જે (બ્રાહ્મિજન્ય)
અદૃશ્ય (જા જ્યાં ન ડોય તેને ત્યાં સમજી લેવું તે) જ બધન છે

[અધારાથી કાઢવાને ઘીપે દોરડું દેખાતું નથી. ન દેખાતા
દોરડામાં જ સાપ કે તેના જેવી ધીજી ધીજની બ્રાહ્મિ થાય છે સાપની
બ્રાહ્મિ થતા જ ભવ કષ્ટ વગેરે અનિષ્ટો જન્મે છે આ અનિષ્ટોનું
મુજ ત્યાજ જ્યાં નથી ત્યાં તને સમજવા રૂપી બ્રાહ્મિ છે આજુ જ
બ્રહ્મન-આત્માને દેહ વગેરે સ્વરૂપે સમજવાથી થાય છે ખોટી સમજણી
આ મારૂંપે માની ઘીપેલા દેહ વગેરેના નિમત્તો આ માના છે આવી ધારણા
જા બધાં હુ ખનું મુજ છે પું શુદ્ધ નિર્વિકાર બ્રહ્મ છું. આવી સાચી
સમજ ડોય તો દોરડાને દોરડા નથીકે જોઈએ ત્યાર થાય છે તેમ
આ માને કોઈ હુ ખનું નથી]

રજ્જુધિયન્ના-રજ્જ્વા ધિયન્ન, અમદ્માદ્-અસત પ્રાહ = પ્રહર્મ ।

અમ્વદનિત્યાદ્યગાધકવત્યા સ્ફુરન્તમાત્માનમનન્તર્વેમવમ્ ।

મમાવૃણોત્યાવૃત્તિશક્તિરેષા તમોમયી શત્રુરિયાર્પવિમ્બમ્ ॥૧૪૧॥

તમામયી ત્યા આવૃત્તિશક્તિ શત્રુ આર્પવિમ્બમ્ જ્વ, અમ્વદનિત્યા
દ્યવધગવત્યા સ્ફુરન્તમ્, અનન્તર્વેમવમ્, આત્માન સનાગ્ગોતિ ।

અવિદ્યાની આ તમોજુમથી આવૃત્તશક્તિ શત્રુ સુર્પને કંકે તેમ
અખ., નિત્ય અદ્વિતીય અને શાનશક્તિથી સ્ફુરણમાણ અનન્ત ઓશર્પ
સ પન્ન આત્માને કાંકી દે છે

અવરણક દાવત્યા-અવરણ નિત્યા અદ્વયા વ ચોષ શક્તિ તયા ।

તિરોભૂતિ સ્વાત્મન્યમલતરતેજોવતિ પુમા-

નનાત્માનં મોહાદહમિતિ શરીરં કલ્યતિ ।

તતઃ કામક્રોધપ્રમૃતિભિરમું ચન્ધનગુણૈઃ

પરં વિક્ષેપાલ્યા રજસ ઇચ્છાક્તિર્વ્યથયતિ ॥૧૪૨॥

અમલતરતેજોવતિ સ્વાત્મનિ તિરોભૂતે, પુમાન્ મોહાદ્ અનાત્માનં શરીરમ્ ‘અહમ્’ इति कल्यति, ततः परं विक्षेपाख्या रजसः उच्छक्तिः अमुं कामक्रोधप्रमृतिभिः चन्धनगुणैः व्यथयति ।

અત્યંત સ્વચ્છ તેજવાળો આત્મા આવરણ શક્તિથી ઢંકાઈ જતાં મોહવદ્યાત્ પોતાને અનાત્મભૂત શરીર માની બેસે છે. તે પછી વિક્ષેપ નામની રજોગુણની પ્રબળ શક્તિ કામ ક્રોધ વગેરે બંધનમાં નાખનાર વિકારોથી એને હેરાન કર્યા કરે છે.

[પ્રકૃતિના સર્વ રજસુ અને તમસુ નામના ત્રણ ઘટક અવયવોને ‘ગુણ’ કહે છે. ગુણ શબ્દનો બીજો અર્થ દોરડું થાય છે. જેમ દોરડું બાંધવાનું સાધન છે તેમ પ્રકૃતિના આ ત્રણ ગુણો પણ બાંધે છે. ગુણ શબ્દ અહીં બંધન કરનાર એ અર્થમાં સમજાવે.]

અમલતરતેજોવતિ-અમલતર તેજઃ અસ્તિ અસ્ય તસ્મિન્ ।

મહામોહગ્રાહપ્રસનગલિતાત્માવગમનો

ધિયો નાનાવસ્થાઃ સ્વયમભિનયંતદ્ગુણતયા ।

અપારે સંસારે વિપયવિપપૂરે જલનિધૌ

નિમગ્ન્યોન્મગ્ન્યાર્યં ભ્રમતિ કુમતિઃ કુત્સિતગતિઃ ॥૧૪૩॥

(તતઃ) મહામોહગ્રાહપ્રસનગલિતાત્માવગમનઃ અયં કુમતિઃ, તદ્ગુણતયા ધિયઃ નાનાવસ્થાઃ સ્વયમ્ અભિનયન્, અપારે વિષયવિપપૂરે સંસારે જલનિધૌ, નિમગ્ન્ય ઓન્મગ્ન્ય કુત્સિતગતિઃ ભ્રમતિ ।

(વિક્ષેપ શક્તિની અસર નીચે) આ કુમતિ જીવ મહામોહરૂપી મગરથી ગળાવાઈને આત્મજ્ઞાનહીન બને છે. તેમજ બુદ્ધિના ગુણોથી એકાકાર બની બુદ્ધિની જુદી જુદી અવસ્થાઓને પોતાની માની વતે છે. પરિણામે હીન ગતિ પામી વિષયોરૂપી વિષયી બરેલા સંસારરૂપી અપાર સમુદ્રમાં ડૂબકાં ખાતો ખાતો બટકયા કરે છે.

[આત્મા સ્વભાવે નિર્મળ અને નિષ્કિંપ હોવા છતાં, ત્રણ ગુણોવાળી અને ખાસ કરીને વિશેષચક્રિતવાળી રાજસિક બુદ્ધિની સાથે તાદાત્મ્ય થતાં, પોતાને સુખી દુઃખી, કર્તા, ભોક્તા, સલામી માની બેસે છે તે બુદ્ધિવગેરેના ગુણધર્મેની સ્વમીય સમજા જન્મ, જરા, મરણના ચક્રમાં અટવાયા કરે છે]

મહામોહ મત-મહામોહ એવ ગ્રાહ તેન પ્રમન તેન ગતિમ્
આત્મન અવગમન = જ્ઞાન યસ્ય મ તદ્ગુણતયા-તસ્યા = બુદ્ધયા ગુણ
યસ્મિન્ સ તદ્ગુણ તસ્ય ભાવ તયા । વિપય પૂરે-વિપયા એવ વિપ
તસ્ય પૂર યસ્મિન્ સ તસ્મિન્ । કુસ્તિતગતિ-કુસ્તિતા = નિન્દ્યા ગતિ
યસ્ય ।

માનુષ્યભાસાજ્જનિતાઅપક્તિર્માનુ તિરોધાય વિજુમ્મતે યથા ।
આત્મોદિતાહકૃતિરાત્મતત્ત્વ તથા તિરોધાય વિજુમ્મતે સ્વયમ્ ॥૧૪૪॥

યથા માનુષ્યભાસાત્ જનિતા અપ્રગટિત માનુ તિરોધાય વિજુમ્મત
તથા આત્મોદિતાહકૃતિ આત્મતત્ત્વ તિરોધાય સ્વય વિજુમ્મતે ।

જેમ સૂર્યના તાપથી (જળની વરાળ બની) ઉત્પન્ન થયેલાં વાદળો
સૂર્યને ઠાંકી દઈ ફેલાય છે તેમ આત્મામાંથી જ જન્મેલા અહંકાર
આત્માને ઠાંકી દઈ પોતાની જાતને (આત્માના સ્થાને) રજૂ કરે છે

[જગતના બધા પદાર્થોનું ઉપાદાન કારણ માયાધિષ્ઠાન આત્મા છે
આત્માની શક્તિનું નામ માયા છે આ માયાશક્તિના રજોગુણ તથા તમે
ગુણની પ્રધાનતાવાળા અશમાંથી (અવિદ્યા આનુ જ નામ છે) અહંકાર
પેદા થાય છે આમ અહંકારનું મૂળ ઉપતિસ્થાન આત્મા જ છે છતાં
પોતાના જનક આત્માને અહંકાર છાવરી લઈ એને સ્થાને પોતાને
બેસાડી દે છે]

માનુષ્યાદાત્-માનો પ્રમાસ તસ્માત્, જનિતાઅપક્તિ-અનિતા
ચાસી અપ્રાણા પક્તિ, આત્મોદિતાહકૃતિ-આત્મન-ઉદિતા યા અહકૃતિ ।

આપરણશક્તિ અને વિશેષશક્તિને પરિચય

કલલિતદિનનાથે દુર્દિને સાન્દ્રમેધૈ-

વ્યથયતિ હિમજ્ઞઙ્જાવાયુસ્મો યથૈતાન્ ।

અવિરતતમસાત્મન્યાવૃત્તે મૂઢબુદ્ધિ

ક્ષપયતિ વહુદુઃસૈસ્તીગ્રવિશેષશક્તિઃ ॥૧૪૫॥

દુર્દિને સાન્દ્રમેધૈઃ કલલિતદિનનાથે (સતિ), યથા ઉગ્રઃ હિમજ્ઞઙ્જા
વાયુઃ એતાન્ વ્યથયતિ (તથા) અવિરતતમસા આત્મનિ આવૃત્તે (સતિ)
તીગ્રવિશેષશક્તિઃ મૂઢબુદ્ધિઃ વહુદુઃસ્થિઃ ક્ષપયતિ ।

દુર્દિનમાં (પૂજાર્થે દિવસમાં અંધારું થઈ જાય ત્યારે) જેમ
ઘટાટોપ કરી રહેલાં વાદળો વડે સૂર્ય ઠંડાઈ જતાં ઉગ્ર ઠંડો વંદોળિયો
સૌને અડળાવી મૂકે છે, તેમ તમોગુણના સતત આવરણથી આત્મા
ઠંડાઈ જતાં, તીવ્ર બળેથી વિશેષશક્તિ મૂઢ મનુષ્યને (વિવેક વગરનાને)
અનેક પ્રકારનાં દુઃખોથી ઘેરાતી કરી દે છે.

કલલિત...નાથઃ-કલલિતઃ ચાસૌ દિનનાથઃ = સૂર્યઃ તસ્મિન્,
હિમ . વાયુઃ-હિમઃ ચાસૌ જ્ઞઙ્જાવાયુઃ, અવિરતતમસા-અવિરત ચ તત્
તમઃ તેન, તીગ્રવિશેષશક્તિઃ-તીગ્રા ચાસૌ વિશેષશક્તિઃ ।

एताभ्यामेव शक्तिभ्यां बन्धः पुंसं समागतः ।

याभ्यां विमोहितो देहं मत्वात्मानं भ्रમत्ययम् ॥१४६॥

एताभ्याम् एव शक्तिभ्यां पुंसः बन्धः समागतः, याभ्यां विमोहितः
अयम् देहम् आत्मानं मत्वा विमोहितः (भवति) ।

અવિદ્યાની આ આવરણ તથા વિશેષ નામની બે શક્તિઓથી જ
આત્મા બંધન અનુભવે છે આ બેથી વિમુઢ બનીને, દેહ દેહને આત્મા
માની, મોહમાં ફસાય છે.

બંધ શું છે ?

वीजं संसृतिभूमिजस्य तु तमो देहात्मधीरंकुरो

रागः पल्लवमव्यु कर्म तु वपुः स्कन्धोऽसवः शाखिकाः ।

अप्राणीन्द्रियसंहतिश्च विषयाः पुष्पाणि दुःखं फलं

नानाकर्मसमुद्भवं बहुविधं भोक्ताऽत्र जीवः सगः ॥१४७॥

તમઃ સંસૃતિભૂમિનસ્ય તુ શ્રીજમ્, દેહાત્મધીઃ અંકુરઃ, શય પન્થવમ્,
કર્મ અંશુ, વપુઃ તુ સ્કન્ધઃ, અમવઃ જાગ્રિક્તાઃ, ઇન્દ્રિયસંહતિઃ અગ્રાણિ,
વિપયાઃ પુષ્પાણિ, નાનાકર્મમશુદ્ધવં વત્સલિધં દુઃખં પથ્યમ્; અગ્ર મોક્તા
જીવઃ મયઃ (વર્તેતે) ।

(સંસારરૂપી વૃક્ષનાં અંગોનો કારણો સાથે પરિચય આપતાં
જણાવે છે :))

અજ્ઞાન સંસારરૂપી વૃક્ષનું બીજ છે, દેહને જ આત્મા માનવો
એ અંકુર છે, શય પાંદડાં છે, સારાંનરસાં કર્મો જળ છે, ઘડીદ પડ
છે, પ્રાણો શાખાઓ છે, ઇન્દ્રિયો ટોચો છે, વિપયો ફૂલ છે, અને અનેક
પ્રકારનાં કર્મોના ફળરૂપે અનેક પ્રકારે આવી પડતાં દુઃખો ફળ છે; આ
સંસારરૂપી વૃક્ષનો ભોગવનાર જીવ વૃક્ષ પર બેઠેલા પક્ષીના સ્થાને છે.

સંસૃતિભૂમિજસ્યઃ-સંસૃતિઃ एव भूमिजः तस्य, देहा...धीः-
देहः एव आत्मा इति धीः, कर्मसमुद्भवम्-कर्मणः समुद्भवः
यस्य तत् ।

अज्ञानमूलोऽयमनात्मबन्धो नैसर्गिकतादिरनन्त ईरितः ।

जन्माप्ययव्याधिजरादिदुःखप्रवाहपातं जनयत्यमुष्य ॥१४८॥

અજ્ઞાનમૂલઃ અયમ્ અનાત્મબન્ધઃ નૈસર્ગિકઃ, અનાદિઃ, અનન્તઃ,
ઈરિતઃ । (અયમ્) અમુષ્ય જન્માપ્યયવ્યાધિજરાદિદુઃખપ્રવાહપાતં જનયતિ ।

(જીવનું) અજ્ઞાનમાંથી ઉદ્ભવેલું આ (દેહેન્દ્રિયાદિથી થતું)
અનાત્માએ કરેલું બંધન સ્વાભાવિક અનાદિ અને અનન્ત કહેવાય છે.
આ બંધન કર્તા અનાત્મા જ આત્માને જન્મ, મરણ, શય, ઘડપણ વગેરે
દુઃખોના પ્રવાહમાં પકડે છે.

અજ્ઞાનમૂલઃ-અજ્ઞાન મૂલં यस्य सः, अनात्मबन्धः-अनात्मना
(कृतः) बन्धः, जन्मा...पातम्-जन्म च अप्ययः = मरणं च नाधिः
च जरा च तदादिभिः कृतस्य दुःखस्य प्रवाहे पातम् ।

આત્મા અને, અનાત્માનો વિવેક :

નાસ્તૈર્ન શસ્ત્રૈરનિલેન વહ્નિના

છેતું ન શક્ત્યો ન ચ કર્મકોટિભિઃ ।

વિવેકવિજ્ઞાનમહાસિના વિના

ધાતુઃ પ્રમાદેન મિતેન મન્જુના ॥૧૪૯॥

ન અસ્તેઃ ન શસ્ત્રૈઃ ન અનિલેન ન વહ્નિના ન ચ કર્મકોટિભિઃ,
(અતિ તુ) વિવેકવિજ્ઞાનમહાસિના ધાતુઃ પ્રમાદેન મિતેન મન્જુના વિના,
ન છેતું શક્ત્યઃ ।

(આ બંધન) અશ્ત્ર, શસ્ત્ર, પવન, અગ્નિ કે કંગડે કમોંથી નહિ
પરંતુ વિધાતાની વિશુદ્ધ કૃપાથી પ્રાપ્ત થયેલા નિર્મળ વિવેક-વિજ્ઞાન
રૂપી તલવારથી જ છેદી શકાય છે.

કર્મકોટિભિઃ-કર્મણા કોટયઃ તાભિઃ, વિવેક...મહાસિના-વિવેક
અથ વિજ્ઞાનં તદેવ મહાસિઃ = મહાત્મજ્ઞઃ તેન ।

શ્રુતિપ્રમાણૈકમતેઃ સ્વધર્મનિષ્ઠા તર્યવાત્મવિશુદ્ધિરસ્ય ।

વિશુદ્ધબુદ્ધેઃ પરમાત્મવેદનં તેનૈવ સંસારસમુલ્લનાશઃ ॥૧૫૦॥

શ્રુતિપ્રમાણૈકમતેઃ સ્વધર્મનિષ્ઠા, તથા એવ આત્મવિશુદ્ધિઃ, વિશુદ્ધબુદ્ધેઃ
અસ્ય પરમાત્મવેદનમ્, તેન એવ સંસારસમુલ્લનાશઃ ।

જેને શ્રુતિરૂપી પ્રમાણમાં પાછો વિશ્વાસ હોય તેની સ્વધર્મમાં
નિષ્ઠા થાય છે ને નિષ્ઠા થતાં આત્મા-બુદ્ધિની શુદ્ધિ થાય છે, વિશુદ્ધ-
બુદ્ધિવાળા જીવને પરમાત્માનું જ્ઞાન થાય છે ને જ્ઞાનથી જ સંસારનો
મૂળ સાથે નાશ થાય છે.

શ્રુતિ...મતેઃ-શ્રુતિઃ એવ પ્રમાણં તેન ણ્કા મતિઃ યસ્ય તસ્ય,
આત્મવિશુદ્ધિઃ-આત્મનં = 'બુદ્ધેઃ વિશુદ્ધિઃ', પરમાત્મવેદનમ્-પરમશ્રાવો
આત્મા તસ્ય વેદનમ્, સંસાર...નાશઃ-મનાસ્ય મૂઢેન = મૂઢશાનેન
મહિતઃ નાશઃ ।

વિવેકચૂડામણિ

યોશેરત્તમયાનૈ પદ્મમિરાત્મા ન સમૃતો ભાતિ ।
નિજશક્તિસમુત્પન્નૈ શૈશલપટલૈરિવામ્બુનાપીન્થમ ॥૧૫૧॥

આત્મા નિજશક્તિસમુત્પન્નૈ. અન્નમયાયૈ પન્ચમિ કોશે, શૈશલ-
પટલૈ વાપીસ્થમ અમ્બુ દય, સમૃત ન માતિ ।

આત્મા પોતાની શક્તિથી ઉત્પન્ન થયેલા દેહ વગેરે થાય કોશેથી
શૈશલના પડોથી વાવના પાણીની જેમ ઢાઢ ઘસ છે, જેથી સ્પષ્ટપણે
આનન્દો નથી

[પાણીમાંથી શૈશલ પેદા થાય છે ને પાણી પાણીને ઢાકે છે જે
જ રીતે અવિદ્યાવધાનુ આત્મામાંથી જ પ્રગટ થયેલા દેહ વગેરે કોશે
આત્માને ઢાકે છે ને એના સાચા રૂમાં પ્રગટ થવા દેતા નથી એ
કોશે જ આત્માનું સ્થાન બધું બેસે છે]

નિજ સમુત્પન્નૈ-નિજા ચાલી શક્તિ તત્ત્વા સમુત્પન્નૈ
અન્નમયાનૈ-અન્નમય આદ્ય વેળા તે શૈશલપટલૈ-શૈશલસ્ય પટલ
તૈ, વાપીસ્થમ વાપ્યા તિથતીતિ વાપીસ્થમ ।

તત્ત્વૈવાલાપનયે સમ્યક્ સલિલ પ્રતીયતે શુદ્ધમ ।

તૃણાસન્તાપહર સગ સૌર્યમદ પર પુત ॥૧૫૨॥

પદ્માનામપિ કોશાનામપવાદે વિભાત્યય શુદ્ધ ।

નિત્યાનન્દૈકરસ પ્રત્યષૂપ પર સ્વયઙ્ચ્યોતિ ॥૧૫૩॥

(યથા) તત્ત્વૈવાલાપનયે પુત સગ તૃણાસન્તાપહર પર સૌર્યમદ
શુદ્ધ સજિત સ્પષ્ટ પ્રતીયતે, (તથા) પન્થાનમ્ અપિ કોશાનામ્ અરવાદ
નિત્યાનન્દૈકરસ પ્રત્યઙ્ગુષ્ઠ સ્વયઙ્ચ્યોતિ શુદ્ધ અય પ્રકાશતે ।

જેમ શૈશલ દૂર વતાં પ્રાણીને તરત જ તરસના સન્તાપથી મુખ
કરતુ અને પરમ મુખ આપતુ શુદ્ધ જળ સ્પષ્ટ તપાય છે (તેમ)
પાણે કોશેનો બાધ વતાં (એ આત્મા નથી એવું સમજતાં) નિત્ય
આનન્દસ્વરૂપ, પુષ્કલથી ઢાંચેલાં પ્રત્યક્ષ વતો સ્વય પ્રકાશ શુદ્ધ આત્મા
પ્રકાશિત થાય છે

તૃષ્ણાસંતાપહરમ્-તૃષ્ણાયાઃ સન્તાપં હરતિ હતિ તમ્, નિત્યાનન્દૈકરસઃ-
નિત્યઃ આનન્દઃ એવ ઇકઃ રસઃ યસ્ય, પ્રત્યગ્રૂપઃ-પ્રત્યક = અન્તર્વર્તિ
અપરોશ્નં સ્વં યસ્ય સઃ ।

આત્માનાત્મવિવેકઃ કર્તવ્યો યન્ધમુક્તયે વિદુષા ।

તેનેવાનન્દી ભવતિ સ્વં વિજ્ઞાય સચ્ચિદાનન્દમ્ ॥૧૫૪॥

વિદુષા યન્ધમુક્તયે આત્માનાત્મવિવેકઃ કર્તવ્યઃ, તેન સચ્ચિદાનન્દં સ્વં
વિજાય આનન્દી ભવતિ ।

વિદ્વાને અંધનમાંથી છૂટવા માટે આત્મા અને અનાત્માનો વિવેક
(પુષ્કતાનો વિચાર) કરવો જોઈએ. આમ કરવાથી તે પોતાના આત્માને
સત્, જ્ઞાન અને આનંદરૂપ અનુભવીને આનંદરૂપ બની જાય છે.

મુજ્જાદિપીકામિથ દૃશ્યવર્ગાત્ પ્રત્યઞ્ચમાત્માનમસદ્ગમક્રિયમ્ ।

વિવિચ્ય તત્ર પ્રવિલાપ્ય સર્વં તદાત્મના તિષ્ઠતિ યઃ સ્ત મુક્તઃ ॥૧૫૫॥

યઃ મુજ્જાત્ રૂપીકામ્ હવ દૃશ્યવર્ગાત્ પ્રત્યઞ્ચમ્ અસદ્ગમ્ અક્રિયમ્
આત્માનં વિવિચ્ય, તત્ર સર્વં પ્રવિલાપ્ય તદાત્મના તિષ્ઠતિ, સઃ મુક્તઃ ।

જે વિવેકી મુજ્જામાંથી તેની સળીની જેમ દૃશ્ય જગતમાંથી (દેહ,
ઇન્દ્રિયો, બુદ્ધિ વગેરેમાંથી) અપરોક્ષતયા અનુભવાતા અસંગ અને અક્રિય
આત્માનો વિવેક કરી, આત્મામાં જ સર્વનો વિલય કરી આત્મસ્વરૂપે
જ રહે છે, તે જ મુક્ત છે.

[મુજ્જા ઘાસ સુકાઈ જાય ત્યારે એનું ઉપરનું કવચ અને અંદરની
સળી છૂટી પડી જાય છે. કુશળ વ્યક્તિ કવચ અને સળી બન્નેને અખંડ
રાખી સળીને બહાર ખેંચી લે છે. તે જ રીતે જ્ઞાની પંચકોશોને જેમના
તેમ કાવચ રાખી આત્માને એમનાથી અલગ સમજી અનુભવે છે. આમ
કરનારને દેહેન્દ્રિયોમાં આત્મભાવ ન રહેવાથી સંસાર બાંધી શકતો નથી.]

પાંચ કોશઃ

કોશોઽયમન્નભવનોઽન્નમયસ્તુ કોશઃ

‘‘ચાન્નેન જીવતિ વિનશ્યતિ તદ્વિહીનઃ ।

ત્વક્ચર્મમાંસરુધિરાસ્થિપુરીપણિ-

ર્નાયં સ્વયં ભવિતુમર્હતિ નિત્યશુદ્ધઃ ॥૧૫૬॥

અયમ્ અન્નમયન તુ અન્નમય મોહઃ, અન્નન તૈયતિ, તદિહીન વિનયતિ, અયમ્ તત્ત્વમર્મમાર્ગમધિગમ્મિપુરોપરાગિ ન સ્વયં નિત્યગુદ્ધ મવિતુમ્ અર્હતિ ।

આ અન્નથી ઘડતો દેહ અન્નમય કોષ છે, દેહ અન્નથી જીવે છે ને એના વચર નાશ પામે છે ત્યજા (અંદરની ધાતુની શામડી), શામડી, રુપિર, ઘડમ અને મનમૂત્રનો રાશિ છે માટે દેહ પોતે નિત્ય શુદ્ધ એવો આત્મા બની ન શકે

તદિહીન-તેન રિહીન ત્યજ રાગિ-ત્વજ પરીપાળ ગામિ = ગમૂહ, નિત્યગુદ્ધ-નિત્યશ્રામો ગદ્ ।

પૂર્વં જનેરપિ મૃતેરપિ નાયમન્મિ

જાત ક્ષણ ક્ષણગુણોઽનિયતસ્વભાવ ।

નૈવો જટશ્ચ ધન્યમ પરિદશ્યમાન

સ્વાત્મા કથમગ્રતિ માવયિકારવેત્તા ॥૧૫૭॥

અજ જને અપિ મૃતે અપિ પૂર્વં ન મરિત, અર્થે જાત, મનુગુણ, અનિયતસ્વભાવ, ન એક જટ' એ પરિદશ્યમાન, માવયિકારવેત્તા કથ સ્વાત્મા મગતિ ?

આ દેહ જન્મની ધરેણી અને મૃત્યુ પછી નથી રહેતો તત્ત્વમાર્ગ જન્મે છે ને ક્ષણિક મુલકાલો છે, એનો શ્વભાવ અધિયર છે (એનું સ્થાવિત્ય નથી), એ કોઈ એકતત્ત્વથી નહિ પણ બહુ વસ્તુઓના સમુદાયે બનેલો છે જડ છે ઘડની જેમ ૧૨૫ પદાર્થ છે (૭૧ નથી), ભાવ-વિગ્રહોનો જામનાર આ દેહ આત્મા કેમ તોઈ શકે ?

માવયિકારવેત્તા-માત્રના વિકારાણા વેત્તા, ક્ષણગુણ-જગ = ક્ષણિકતા એવ ગુણો યસ્ય, અનિયતસ્વભાવ-અનિયત = અન્યકસ્ય સ્વભાવો યસ્ય મ ।

પાણિપાદાદિમાન દેહો નાત્મા વ્યજ્ઞેઽપિ જીવનાત્ ।

તત્ત્વચ્છેદનાશાન્નચ ન નિયમ્યો નિયામક ॥૧૫૮॥

પાણિપાદાદિમાન્ દેહ આત્મા ન, વ્યજ્ઞે અપિ (નસ્મિન્) જીવનાત્ તત્ત્વચ્છેદે અનાશાન્ન નિયમ્ય, ન નિયામક ।

હાથપગવાળો આ દેહ આત્મા નથી, કારણ કે એ બોડબોપસ-
વાળો થાય તોયે જીવન ચાલુ રહે છે અને પુરુષની અન્ય શક્તિ પણ
બની રહે છે, વધી આ નિયમ્ય અર્થાન્ ધાનિત હોય છે, નિયામક-ચાસક
હોતો નથી.

પાણિ...માન્-પાણિ-યાંદાદયઃ સન્તિ યસ્ય અસૌ ।

દેહતત્ત્વમ્-તત્કર્મ-તત્ત્વસ્થાદિસાક્ષિણઃ ।

સત એવ સ્વતઃ સિદ્ધં તદ્વૈલક્ષણ્યમાત્મનઃ ॥૧૫૯॥

દેહ-તત્ત્વમ્-તત્કર્મ-તત્ત્વસ્થાદિસાક્ષિણઃ મતઃ આત્મનઃ તદ્વૈલક્ષણ્ય
સ્વતઃ સિદ્ધમ્ ।

દેહ, દેહના ધર્મો (સ્થૂષ્ણતા, કૃષ્ણતા વગેરે), દેહનાં કર્મો અને દેહની
અવસ્થાઓને સાક્ષીભાવે જોનાર અર્થાન્ તેમનાથી પૃથક્ સાક્ષી એવા
સત્સ્વરૂપ આત્માનું દેહથી વૈલક્ષણ્ય (ભિન્ન સ્વભાવવાળાપણું) આપો-
આપ સિદ્ધ થાય છે.

દેહ ..સાક્ષિણઃ-દેહઃ ચ તસ્ય ધર્માઃ ચ તસ્ય કર્માણિ ચ તસ્ય
અવસ્થાદયઃ ચ તેષા સાક્ષી તસ્ય, તદ્વૈલક્ષણ્યમ્-તસ્માત્ = દેહાત્
વૈલક્ષણ્ય = ભિન્નસ્વરૂપત્વમ્ ।

કુલ્યરાશિર્માસલિપ્તો મલપૂર્ણોઽતિકરમલઃ ।

કથં ભવેદયં વેત્તા સ્વયમેતદ્વિલક્ષણઃ ॥૧૬૦॥

કુલ્યરાશિઃ માસલિપ્તઃ મલપૂર્ણઃ અતિકરમલઃ અયં, કથમ્
એતદ્વિલક્ષણઃ સ્વયં વેત્તા ભવેત્ ?

હાડકાંનો માળો, માંસથી લગ્નપથ, મળભર્ગો, અત્યંત નિંદ્ય એવો
આ દેહ, ધોતીનાથી વિલક્ષણ જ્ઞાનસ્વરૂપ એવો આત્મા શી રીતે ઊઠે
શકે ?

ત્વદ્દ્વાંમમેવોઽસ્થિપુરીપરાશાવહંમતિ મૂઢજન. કરોતિ ।

વિલક્ષણં વેત્તિ વિચારશીલો નિજસ્વરૂપં પરમાર્થભૂતમ્ ॥૧૬૧॥

મૂઢજનઃ ત્વદ્દ્વામમેવોઽસ્થિપુરીપરાગૌ અહમતિં કરોતિ, વિચારશીલઃ
નિજસ્વરૂપ પરમાર્થભૂત વિલક્ષણં વેત્તિ ।

મૂઠ માણસ શામડી, માંસ, મેદ, હાડકાં અને મજના ઠગણાંય શરીરમાં 'બુ' બુદ્ધિ કરે છે. જ્યારે વિચારશીલ શાની પોતાના સ્વરૂપને એવી વિચક્ષ્ણ પારમાર્થિક (આત્મારૂપે) સમજે છે.

દેહોઽહમિત્યેય જટસ્ય બુદ્ધિર્દેહે ચ જીવે વિદુપસ્વહંધીઃ ।

વિવેકયિમાનયતો મહાત્મનો બ્રહ્માહમિત્યેવ મતિઃ મદાન્મનિ ॥૧૬૨॥

જટસ્ય દેહઃ અહમ્ જનિ-ત્ય બુદ્ધિઃ, વિદુપઃ નુ દેહે ચ જીવે ચ અહંધીઃ, વિવેક વિમાનયતઃ મહાત્મનઃ (પુનઃ) સદાત્મનિ 'બ્રહ્મ અહમ્' इति મતિઃ ।

બુદ્ધિ માનવ દેહ 'બુ' છું, એમ સમજે છે, (શાઓનો શાકિદ્ધ અર્થ માત્ર જાણનાર) વિદ્વાન દેહ અને છેરમાં 'બુ' 'પાણ' માને છે. પરંતુ, વિવેક અને વિજ્ઞાનવાળો મહાત્મા તે સત્સ્વરૂપ આત્મામાં 'બુ' બ્રહ્મ છું' એમ પારખા રાખે છે. અર્થાત્ 'બુ' સત્સ્વરૂપ બ્રહ્મ છું' એવી મહાત્માને સતત પ્રતીતિ રહે ॥

અત્રાત્મબુદ્ધિ સ્યજ મૂઢબુદ્ધે ત્વદ્મામમેદોઽસિયપુરીપરાશો ।

સર્વાત્મતિ બ્રહ્મણિ નિર્વિકલ્પે કુરુત્વ, જાન્તિ પરમાં મજસ્ય ॥૧૬૩॥

મૂઢબુદ્ધે ! ત્વદ્મામમેદોઽસિયપુરીપરાશો અથ આત્મબુદ્ધિ સ્યજ, તર્વાત્મનિ નિર્વિકલ્પે બ્રહ્મણિ આત્મબુદ્ધિ કુરુત્વ, (તેન) પરમાં જાન્તિ મજસ્ય ।

હે મંદમતિ, ત્વયા માંસ મેદ હાડકાં અને મજના માણસરૂપ આ શરીરમાં અહંબુદ્ધિ છોડ અને સર્વના આત્મારૂપે રહેલા નિર્વિકલ્પ (આ કે તે રૂપે ન વર્ણવી શકાય તેવા) બ્રહ્મમાં આત્મબુદ્ધિ કર. આમ કરીને તું પરમ જાન્તિ પામ

સર્વાત્મનિ-સર્વઃ ચ અહૌ આત્મા અથવા તર્કમ્ એવ આત્મા = સ્વરૂપં યસ્ય તસ્મિન્, નિર્વિકલ્પે-નિર્ગતાઃ વિકલ્પાઃ = વિશેષાઃ યસ્માદ્ તસ્મિન્ ।

દેહેન્દ્રિયાદાવસતિ ભ્રમોદિતાં વિદ્વાનહંતાં ન જહાતિ ચાપદ્ ।

તાયન્ન તસ્યાસ્તિ વિમુક્તિવાર્તાપ્યસ્ત્વેપવેદાન્ત-ન્યાન્તદર્શી ॥૧૬૪॥

વિદ્વાન્ યાવત્ અસતિ દેહેન્દ્રિયાદૌ ભ્રમોદિતાં અહન્તા, ન જહાતિ, તાવત્ તસ્ય વિમુક્તિવાર્તા અપિ ન અસ્તિ, - એવં દુ વેદાન્તનયાર્થદર્શી અસ્તુ (નામ) ।

વિદ્વાન જ્યાં સુધી મિથ્યાભૂત જૂઠા દેહ, ઇન્દ્રિયો વગેરેમાં અહંતા ધરવાનું ન હોડે ત્યાં સુધી એની મુક્તિની વાત પણ ન થઈ શકે, ભલે તે તે વેદાન્તના સિદ્ધાન્તોના પૂરેપૂરો જાણકાર હોય.

વેદાન્ત...દર્શી:-વેદાન્તાના નયાનાં પારં પશ્યતિ ઇતિ ।

છાયા શરીરે પ્રતિવિમ્બમાત્રે ચત્સ્રજ્જ્વલે હૃદિ કલ્પિતાઙ્ગે ।

યથાત્મબુદ્ધિસ્તય નાસ્તિ કાચિદ્ જીવચ્છરીરે ચ તથૈવમાસ્તુ ॥૧૬૫॥

પ્રતિવિમ્બમાત્રે છાયાશરીરે, હૃદિ કલ્પિતાઙ્ગે, (ચ) સ્વપ્નવેદે, યથા તવ કાચિત્ આત્મબુદ્ધિઃ નાસ્તિ તથા એવ જીવચ્છરીરે ચ મા અસ્તુ ।

પ્રતિબિંબિત થયેલા શરીરમાં, છાયારૂપી શરીરમાં, સ્વપ્નમાં સ્વપ્નવાળા શરીરમાં, કે સ્વપ્નમાં દીઠેલા શરીરમાં, જેમ તને હું ધણાની બુદ્ધિ થતી નથી, તેમ જ આ જીવતા (જાગ્રતમાં અનુભવાતા) શરીરમાં પણ ન થવી જોઈએ.

પ્રતિ..માત્રે-પ્રતિનિમિત્ત એવ ઇતિ પ્રતિવિમ્બમાત્ર તસ્મિન્, છાયાશરીરે-છાયામય શરીર તસ્મિન્, કલ્પિતાઙ્ગે-કલ્પિતં ચ તદ્ અઙ્ગમ્ તસ્મિન્, જીવચ્છરીરે-જીવત્ ચ તત્ શરીર તસ્મિન્ ।

દેહાત્મધીરેય નૃણામસદ્વિયાં જન્માદિદુઃસ્વપ્નમવસ્ય વીજમ્ ।

યતસ્તતસ્ત્યં જહિ તાં પ્રયત્નાત્ ત્યક્તે તુ ચિત્તે ન પુનર્ભવાશા ॥૧૬૬॥

યતઃ દેહાત્મધીઃ એવ અસદ્વિયા નૃણા જન્માદિદુઃસ્વપ્નમવસ્ય વીજમ્, અતઃ સ્વં તા પ્રયત્નાત્ ત્યજ, ચિત્તે તુ ત્યક્તે ન પુનર્ભવાશા (વર્તતે) ।

કારણ કે 'દેહ જ આત્મા છે' એવી જુઠી ધારણા જ જીવોના જન્મ વગેરે દુઃખોનું બીજ છે. માટે તું તે ખોટી ધારણા છોડ, એ ધારણા-બુદ્ધિ છૂટી જતાં દરીયા જન્મવાની આશંકા નથી રહેતી.

દેહાત્મધીઃ-દેહઃ એવ આત્મા ઇતિ ધ્યાઃ, અસદ્ધિયામ્-અસતિ આત્મધીઃ યેષા તેષામ્, જન્માદિ...પ્રમયસ્ય-જન્મ વ્યાદિ યેષાં તેષાં દુઃખાના પ્રમયઃ=ઉત્પતિઃ તસ્ય ।

પ્રાણમયકોષ

પર્મેન્દ્રિયઃ પચ્ચગિષ્ઠિચિત્તોઽયં પ્રાણો ભવેન્ પ્રાણમયસ્તુ કોશઃ ।
 યેનાત્મવાનન્નમયોઽન્નપૂર્ણઃ પ્રવર્તતેઽમૌ મહ્યક્રિયામુ ॥૧૬૭॥
 . . . પદ્મમિઃ કર્મેન્દ્રિયે અધ્વિતઃ અયં પ્રાણઃ પ્રાણમયઃ ન કોશઃ મયેત્,
 યેન અગૌ અન્નપૂર્ણઃ અન્નમયઃ મહ્યક્રિયામુ પ્રવર્તતે ।

પાંચ કર્મેન્દ્રિયો સચિત પ્રાણ ૪/ પ્રાણમય કોશ છે. પ્રાણમય
 કોશના સપ્તવાદાથી ૪/ અન્નથી બનેલો અન્નમય -કોશ (દેહ) બની
 ક્રિયાઓમાં પ્રવૃત્ત થાય છે.

નૈયાત્માયં પ્રાણમયો વાયુવિકારો

ગન્તાઽઽગન્તા વાયુવદન્તર્પદ્ધિરેવઃ ।

યસ્માન્ કિંચિત્ ક્વાપિ ન યેચ્છીષ્મનિષ્ટં

સ્વં વાન્યં વા કિંચન નિત્યં પરતન્ત્રઃ ॥૧૬૮॥

વાયુવિકારઃ પ્રાણમયઃ અયં ન એષ આત્મા, એષઃ વાયુવદ્ અન્નઃ
 સદ્ધિઃ ગન્તા આગન્તા, યસ્માત્ (અયન્) ક્વ અપિ કિંચિત્ રૂપ્
 અનિષ્ટ વા ન યેત્તિ, સ્વં વા અન્યં વા કિંચન (ન યેત્તિ), નિત્યં
 પરતન્ત્રઃ ।

વાયુથી બનેલો આ પ્રાણમય કોશ આત્મા નથી ૪/ આ કોશ
 તે વાયુની જેમ અંદર ને બહાર આવજ કર્યા કરે છે. 'કારણ કે
 પ્રાણમય કોશ ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ કશું જાણતો નથી, પોતાને કે બીજાને
 જાણતો નથી, માટે સદાયે પરતન્ત્ર છે.

મનોમય કોશ :

જ્ઞાનેન્દ્રિયાણિ ચ મનઃ મનોમયઃ મ્યાન્

કોશો મમાદૃમિતિ વસ્તુનિરુપદેતુઃ ।

સંજ્ઞાદિભેદવલ્લભાકલિતો વલીયાન્

તત્પૂર્વકોગમમિપૂર્ય વિહૃમ્મતે ચઃ ॥૧૬૯॥

જ્ઞાનેન્દ્રિયાણિ ચ મનઃ ચ 'મમ, મહમ્', ઇતિ વિકલ્પદેતુઃ મનોમયઃ
 કોશઃ સ્યાત્. યઃ સંજ્ઞાદિભેદવલ્લભાકલિતઃ વલીયાન્ પૂર્વકોગમ્ અભિપૂર્ય
 વિહૃમ્મતે ।

જ્ઞાનેન્દ્રિયો (આંખ, કાન વગેરે પાંચ) અને મન આ બધાં 'હુ' ને 'મારું' એવા વિકલ્પો કરનારાંના સંપુક્તપણે 'મનોમય કોથ' કહેવાય છે, જે નામ વગેરેના ભેદોની કલ્પના કરે છે, બળત્રાન છે અને દેહ તથા પ્રાણમયકોથને વ્યાપ્ત કરી રહ્યો છે.

જ્ઞાનેન્દ્રિયાણિ-જ્ઞાનાય ઇન્દ્રિયાણિ, સંજ્ઞા... કલિતઃ-સંજ્ઞાદીના મેદાના કલનયા કલિતઃ.

પન્ચેન્દ્રિયૈઃ પચ્ચમિરેવ હોતૃભિઃ પ્રતીયમાનો વિપયાઽધારયા ।
જાજ્યલ્યમાનો બહુવાસનેન્ધનૈર્મનોમયાગ્નિર્દહતિ પ્રપચ્ચમ્ ॥૧૭૦॥

પન્ચેન્દ્રિયૈઃ પચ્ચમિઃ હોતૃભિઃ एव विपयाधाय प्रतीयमानः,
बहुवासनेन्धनैः जाज्यल्यमानः मनोमयाग्निः प्रपचं दहति ।

પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોદ્ધી હોતાઓ વડે અપાતી ઘબ્દાદિવિષયોદ્ધી ધીની ધારાઓથી ભભૂકતો અને અનેક વાયનાઓદ્ધી બળતણોથી વધુ ચમકતો, આ મનોમય કોથોદ્ધી અગ્નિ, સમસ્ત સંસારને સંતપ્ત કરે છે.

न ह्यस्यविद्या मनसोऽतिरिक्ता

मनो ह्यविद्या भवबन्धहेतुः ।

तस्मिन् विनष्टे सकलं विनष्टं

विजृम्भितेऽस्मिन् सकलं विजृम्भते ॥૧૭૧॥

મનસઃ અતિરિક્તા હિ અવિદ્યા ન, મનઃ હિ ભવબન્ધહેતુઃ અવિદ્યા,
તસ્મિન્ વિનષ્ટે સકલં વિનષ્ટમ્, અસ્મિન્ વિજૃમ્ભિતે (ચ) સકલં વિજૃમ્ભતે ।

મનથી અતિરિક્ત કોઈ 'અવિદ્યા' નથી, મન જ સંસારબંધનની હેતુ એવી અવિદ્યા છે. એના નાશ થતાં સમગ્ર સંસાર નષ્ટ થાય છે ને એ જગત થતાં બધું જગત થઈ જાય છે.

[ગાઠ નિદ્રામાં, મૂર્છામાં અને સમાધિમાં મન આત્મામાં બૂઠું બની જાય છે, લીન થઈ જાય છે, ત્યારે દુનિયા અને એનાં સુખદુઃખ હોતાં નથી. પણ જેવું તે જાગે કે બધાં જગતાં થઈ જાય છે.]

પ્રાણમયકોષ

કર્મેન્દ્રિયઃ પન્ચમિન્દ્રિયતોઽયં પ્રાણો મહેન પ્રાણમયાનુ કોશઃ ।
ચેનાન્તરાન્નમયોઽન્નપૂર્ણઃ પ્રવર્તતેઽમૌ મક્લશ્રિયામુ ॥૧૬૭॥

પદ્મિનિઃ કર્મેન્દ્રિય ઓદિતઃ અયં પ્રાણઃ પ્રાણમયઃ સુ કોશઃ મહેન,
યેન અગૌ અન્નપૂર્ણઃ અન્નમયઃ મક્લશ્રિયામુ પ્રવર્તતે ।

પાંચ કર્મેન્દ્રિયો નિહિત પ્રાણ જ પ્રાણમય કોશ છે. પ્રાણમય
કોશના સમવાયગથી જ અન્નથી બનેલો અન્નમય-કોશ (દેહ) બની
કિષ્કાઓમાં પ્રવૃત્ત થાય છે.

નૈરાત્માયં પ્રાણમયો વાયુવિકારો

ગન્તાઽઽગન્તા વાયુવદન્તર્યહિરેપઃ ।

અમાન વિન્નિચિત્ કથાપિ ન વેત્સીદમનિષ્ઠં

સ્વં વાન્યં વા કિન્ચન નિત્યં પરતન્નઃ ॥૧૬૮॥

વાયુવિકાર પ્રાણમય અય ન એવ આત્મા, એપઃ વાયુવદ્ અન્તઃ
મહિ ગન્તા આગન્તા, અસ્માત્ (અપમ્) કવ અપિ કિન્ચિત્ શ્વમ્
અનિષ્ઠ વા ન વેત્તિ, સ્વ વા અન્ય વા કિન્ચન (ન વેત્તિ), નિર્ય
પરતન્નઃ ।

વાયુથી બનેલો આ પ્રાણમય કોશ આત્મા નથી જ, આ કોશ
તો વાયુની જેમ અદર ને બદલાર આવજ કર્યા કરે છે 'કારણ કે
પ્રાણમય કોશ છેલ્લે કે અનિષ્ઠ કશું' જણતો નથી, મોતને કે બીજાને
જણતો નથી, માટે સદાપે પરતન્ન છે.

મનોમય કોશઃ

જ્ઞાનેન્દ્રિયાણિ ચ મનઃ મનોમયઃ સ્યાત

કોજો મમાહમિતિ વસ્તુવિકલ્પહેતુઃ ।

મત્તાદિમેદકલ્પનાકલિતો વત્ત્રીયાન્

તત્પૂર્વકોગમમિપર્ય વિજુમ્મતે ચ ॥૧૬૯॥

જ્ઞાનેન્દ્રિયાણિ ચ મનઃ ચ 'મમ, અહમ્', શ્ચિ વિકલ્પહેતુ મનોમય
કોશ સ્યાત્, ય મત્તાદિમેદકલ્પનાકલિનઃ વત્ત્રીયાન્ પૂર્વકોગમ્ અભિપૂર્વ
વિજુમ્મતે ।

જ્ઞાનેન્દ્રિયો (આંખ, કાન વગેરે પાંચ) અને મન આ બધા 'દુ' ને 'મારુ' એવા કલ્પો કરનારનો સંયુક્તપદ્ધિ 'મનોમય કોથ' કહેવાય છે, જે નામ વગેરેના ભેદોની કલ્પના કરે છે, બળવાન છે અને દેહ તથા પ્રાણમયકોથોને વ્યાપ્ત કરી રહ્યો છે. . . .

જ્ઞાનેન્દ્રિયાણિ-જ્ઞાનાય ઇન્દ્રિયાણિ, મંદ્યા...કલિતઃ-સંસારાદીના મેદાના કલ્પનયા કલિતઃ ।

પન્ચેન્દ્રિયૈઃ પચ્ચમિરેષ હોતૃભિઃ પ્રચીયમાનો વિપયાજ્યધારયા ।
જાજ્યત્યમાનો યદુવાસનેન્ધનૈર્મનોમયાગ્નિર્દહતિ પ્રપચ્ચમ્ ॥૧૭૦॥

પન્ચેન્દ્રિયૈઃ પચ્ચમિઃ હોતૃભિઃ એવ વિપયાજ્યધારયા પ્રચીયમાનઃ,
યદુવાસનેન્ધનૈઃ જાજ્યત્યમાનઃ મનોમયાગ્નિઃ પ્રપચ્ચં દહતિ ।

પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોડ્ધી હોતાઓ વડે અપાતી શબ્દાદિવિષયોડ્ધી ધીની પાસાઓથી ભજીકતો અને અનેક પાસનાઓડ્ધી બળતણોથી વધુ ચમકતો, આ મનોમય કોથડ્ધી અગ્નિ, સમસ્ત સંસારને સંતપ્ત કરે છે.

ન હ્યસ્યવિદ્યા મનસોઽતિરિક્તા

મનો હ્યવિદ્યા ભવવન્ધહેતુઃ ।

તસ્મિન્ વિનષ્ટે સકલં વિનષ્ટં

વિજૃમ્ભતેઽસ્મિન્ સકલં વિજૃમ્ભતે ॥૧૭૧॥

મનસઃ અતિરિક્તા હિ અવિદ્યા ન, મનઃ હિ ભવવન્ધહેતુઃ અવિદ્યા,
તસ્મિન્ વિનષ્ટે સકલં વિનષ્ટમ્, અસ્મિન્ વિજૃમ્ભતે (ચ) સકલં વિજૃમ્ભતે ।

મનથી અતિરિક્ત કોઈ 'અવિદ્યા' નથી, મન જ સંસારબંધનની હેતુ એવી અવિદ્યા છે. એના નાશ થતાં સમગ્ર સંસાર નષ્ટ થાય છે ને એ જગત થતાં બધું જગત થઈ જાય છે.

[જાઠ નિદ્રામાં, મૂર્છામાં અને સમાધિમાં મન આત્મામાં બૃહ્ બની જાય છે, લીન થઈ જાય છે, ત્યારે દુનિયા અને એનાં સુખદુઃખ હોતાં નથી. પણ જેવું તે જગે કે બધાં જગતાં થઈ જાય છે.]

મૃત્નેઽર્થદ્રૂન્યે મૃજતિ સ્વગત્તયા

ભોજ્યાદિવિશ્વં મન એવ સર્વમ્ ।

તથાપિ જામત્યાપિ નો વિશેષ-

સ્તત્સર્વમેતન્ મનસો વિહૃમ્મણમ્ ॥૧૭૨॥

અર્થશત્યે સ્વને મન એવ સર્વં મોક્ષાદિવિશ્વં સ્વગત્તયા મૃજતિ તથા જામતિ અપિ નો વિશેષઃ, સર્વમ્ એન્ મનસઃ વિહૃમ્મણમ્ ।

જ્યારે કાંઈ યોનું નથી એવી સ્વપ્ન અવસ્થામાં મન જ બોક્તા અને બોગધૂપી વિધને પોતાની શક્તિથી સર્વે છે, જગત્માં પણ એવું જ થાય છે, આ બધો મનનો જ ખેલ છે.

[સ્વપ્નમાં દૂરદેશમાં જુદી જ વસ્તુઓની વચ્ચે પોતાની જાતને વિવિધ સુખદુઃખાત્મક બોલોનેા અનુભવ થાય છે. આમાંનું કાંઈ જ યોનું નથી. મનની જ એ બધી સૃષ્ટિ છે. એ જ રીતે જગત્માં અનુભવાનું જગત્ પણ મનની જ માયાનું સર્જન છે. વાસ્તવિક નથી.]

મુપુલ્લિકાલે મનસિ પ્રલીને નૈવાસ્તિ કિંચિન્ન સકલપ્રસિદ્ધેઃ ।
અતો મનઃ કલ્પિત એવ પુંસઃ સંસાર જનસ્ય ન વસ્તુતોઽસ્તિ ॥૧૭૩॥

મવલ્પ્રસિદ્ધેઃ મુપુલ્લિકાલે મનસિ પ્રલીને ન એવ કિંચિન્ અસ્તિ, અતઃ પુનઃ મનઃ કલ્પિતઃ એવ સંસારઃ, એતસ્ય વસ્તુતઃ ન અસ્તિ ।

સૌ કાંઈ જાણે છે કે, ગાકનિકામાં મન પ્રધીન થતાં કાંઈ જ યોનું નથી અર્થાત્ કથાનુચે અસ્તિત્વ વર્તાતું નથી. માટે પુરુષને સંસાર મનથી કલ્પેલો જ હોય છે. (સંસાર મનની કલ્પના જ છે) વાસ્તવમાં તે પુરુષનેા આત્માનેા નથી.

વાયુનાઽઽનીયતે મેઘઃ પુનસ્તેનૈવ નીયતે ।

મનસા કલ્પ્યતે વન્ધો મોશ્વસ્તેનૈવ કલ્પ્યતે ॥૧૭૪॥

વાયુના મેઘઃ આનીયતે, પુનઃ તેન એવ નીયતે, (તદ્વત્) મનના કન્ધઃ કલ્પ્યતે, મોશ્વઃ (અપિ) તેન એવ કલ્પ્યતે ।

પવન વાદળોને લઈ આવે છે ને વળી તે જ તેને દૂર લઈ જાય છે, એ જ રીતે મનથી જ મંથની કલ્પના જન્મે છે ને મોક્ષ પણ તે જ કલ્પે છે.

દેહાદિસર્વવિષયે પરિકલ્પ્ય રાગં

વધ્નાતિ તેન પુરુષં પશુવદ્ ગુણેન ।

વૈરસ્યમત્ર વિપવત્સુ વિધાય પશ્ચા-

દેનં વિમોચયતિ તન્મન એવ વન્ધાત્ ॥૧૭૫॥

દેહાદિસર્વવિષયે રાગ પરિકલ્પ્ય ગુણેન પશુવદ્ પુરુષં વધ્નાતિ, પશ્ચાત્ વિપવત્સુ અન વૈરસ્ય વિધાય, એન તત્ મન એવ વન્ધાત્ વિમોચયતિ ।

મન, દેહ વગેરે વિષયોમાં રાગ જન્માવીને દોરડાથી પશુની જેમ જીવને બાંધે છે ને પછી તે મન જ વિષયોને વિષ સમાન સમજાવીને એમાં વૈરાગ્ય પેદા કરી, બન્ધનમાંથી જીવને છોડાવે છે.

દેહાદિસર્વવિષયે-દેહાદિઃ ચ અતૌ સર્વઃ વિષયઃ તસ્મિન્ ।

તસ્માન્મનઃ કારણમસ્ય જન્તોર્યન્ધન્સ્ય મોક્ષસ્ય ચ વા વિધાતે ।

વન્ધસ્ય હેતુર્મલિનં રજોગુણૈર્મોક્ષસ્ય શુદ્ધં વિરજસ્તમસ્કમ્ ॥૧૭૬॥

તસ્માત્ અસ્ય જન્તો વન્ધસ્ય મોક્ષસ્ય ચ વિધાતે મનઃ કારણમ્, રજોગુણૈઃ મલિન વન્ધસ્ય હેતુઃ, વિરજસ્તમસ્ક શુદ્ધ (ચ) મોક્ષસ્ય હેતુઃ ।

માટે આ જીવના બંધન તેમજ મોક્ષના નિર્માણમાં મન જ કારણ છે, રજોગુણ વડે (ગંભીર પેદા થયેલા કામક્રોધ લોભથી) મલિન બનેલું મન બંધનનું કારણ છે અને રજ તેમજ તમોગુણથી મુક્ત થયેલું શુદ્ધ મન મોક્ષનું કારણ છે

વિરજ સ્કમ્-વિગતે રજસ્તમસી યસ્ય તત્ વિરજસ્તમસ્કમ્ ।

વિવેકવૈરાગ્યગુણાતિરેકાત્

શુદ્ધત્વમાસાદ્ય મનો વિમુક્ત્યૈ ।

મનત્પતો બુદ્ધિમતો મુમુક્ષો

તાભ્યાં દૃઢાભ્યાં મવિતવ્યમગ્રે ॥૧૭૭॥

મનઃ વિવેકવૈરાગ્યગુણાતિરેકાત્ શુદ્ધત્વમ્ આસાદ્ય વિમુક્ત્યે ભવતિ, અતઃ બુદ્ધિમત્ મુમુક્ષો અગ્રે તામ્યા દૃઢામ્યા મવિતયમ્ ।

વિવેક અને વૈરાગ્ય સારી પેઠે પકવ થાય ત્યારે મન શુદ્ધ
મનીને મુક્તિવાળી થાય છે, માટે બુદ્ધિમાન મુમુક્ષુનાં વિવેક અને
વૈરાગ્ય સૌ પ્રથમ દૃઢ થવાં જોઈએ

વિવેક રેવાન્-વિવેકવીગમ્યશે ગુણો અતિરેવાન્ = પરિવાન્ ।

મનો નામ મહાત્યાગો વિષયારણ્યભૂમિષુ ।

ચરત્યત્ર ન ગચ્છન્તુ સાધયો યે મુમુક્ષવ ॥૧૭॥

મન નામ મહાત્યાગ વિષયારણ્યભૂમિષુ ચરતિ, (અતઃ) અતઃ ય
મુમુક્ષવ સાધય (તે) ન ગચ્છન્તુ ।

મનરૂપી ભગવાન વાદ્ય વિષયોના જંગલમાં ધૂમતો રહે છે, માટે
વિષયારણ્યમાં માલકાથી સાચકોઅ ન જવું

મન પ્રસૂતે વિષયાનરોષાન્ સ્થૂલાત્મના સૂક્ષ્મતયા ચ મોક્તુ ।

શરીર્યર્ગાશ્રમનાતિભેદાન્ ગુણત્રિયાદેતુફલ્લાનિ નિત્યમ્ ॥૧૭૯॥

મન સ્થૂલાત્મના સૂક્ષ્મતયા ચ મોક્તુ અરોષાન્ વિષયાન્ પ્રસૂત,
શરીર્યર્ગાશ્રમ જાતિભેદાન્ ગુણત્રિયાદેતુફલ્લાનિ (વ) નિત્ય પ્રમૂતે ।

મન જ સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મરૂપે ભોક્તા જીવને સમગ્ર વિષયો
પેદા કરી અર્પણ કરે છે, આ જ વળી ચરંચર બ્રાહ્મણાદિ વર્ણો, સૌ
પુરુષરૂપી જાતિઆના ભેદ પાડે છે અને ગુણ ત્રિયા તેમજ વિવિધામાર
ક્રમોને નાજરાજ પેદા કરતું રહે છે

અમદ્ગચિદ્રૂપમસુ વિમોહા દેહેન્દ્રિયપ્રાણગુણૈર્નિર્વજ્ય ।

અહમમેતિ ધ્રમયયતસ્ત મન સ્વકૃત્યેષુ ફલોપમુક્તિષુ ॥૧૮૦॥

(અગળ કરવી વાત સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે) મન જ અહમ
વૈત સ્વરૂપ આ માને મોહમાં નાખી દેહ, ઈન્દ્રિયો અને પ્રાણના
ગુણોથી બાંધી નિરંતર હું માતું, જાવી ભ્રમણમાં નાખી, જુદાંજુદાં
ધર્મ તેમજ કર્મક્રમોના ભોજમાં ભટકાવે છે

મન અમદ્ગચિદ્રૂપમ્ અમુ વિમાય દેહેન્દ્રિયપ્રાણગુણૈર્નિર્વજ્ય અહમમ
તિ તજ્યમ્ સ્વકૃત્યેષુ ફલોપમુક્તિષુ ધ્રમયતિ ।

અધ્યામદોષાત્ પુરુષસ્ય સંસૃતિરધ્યાસબન્ધસ્ત્વમુનૈવ કલ્પિતઃ ।
રજસ્તમોદોષવત્તોઽવિવેકિનો જન્માદિદુઃસ્વસ્ય નિદાનમેતત્ ॥૧૮૧॥

પુરુષસ્ય અધ્યાસદોષાત્ મસૃતિઃ, અમુના એવ અધ્યાસબન્ધઃ કલ્પિતઃ,
રજસ્તમોદોષવતઃ અવિવેકિનઃ જન્માદિદુઃસ્વસ્ય એતત્ નિદાનમ્ ।

પુરુષ અધ્યાસરૂપી દોષને લીધે સંસારમાં પડે છે. અધ્યાસનું
અધનેષ્ મનની જે કલ્પનાથી આવે છે. રજ તથા તમોગુણના દોષથી
અવિવેકી બનેલા જીવના જન્મમરણ વગેરે દુઃખનું મૂળ આ મન
જ છે.

[“અતસ્મિન્સ્તબુદ્ધિરધ્યાસઃ” (શ્ર. સૂ. શાં. ભાષ્ય) જે જે ન
હોય તેને તે માની લેવું એ અધ્યાસ અર્થાત્ ભ્રમ છે. દોરડું સાપ
નથી છતાં તેને સાપ માનવું એ અધ્યાસ છે. એ જ રીતે સત્ય જ્ઞાન
આનંદરૂપ આત્માને દેહ વગેરે માની લેવો એ અધ્યાસ છે. અધ્યાસ-ભ્રમ
થવા પછી આદોષવિપય દોરડા અને આરોપ સાપનો અવિવેક થાય છે,
જેને લીધે સાપ હાલે છે, મને કડડો, આવી આવી કલ્પનાઓથી ભય,
કંપ થાય છે. આપું જ આત્માને દેહ માની લેતાં જન્મમરણની કલ્પના
તેમજ તેથી મેદા થતા દુઃખની ભાષતમાં થનું હોય છે.]

અતઃ પ્રાદુર્મનોઽવિદ્યાં પण्डितास्तत्त्वदर्शिनः ।

येनैव भ्राम्यते विश्वं वायुनेवाभ्रमण्डलम् ॥१८२॥

અતઃ તત્ત્વદર્શિનઃ પણ્ડિતાઃ મનઃ અવિદ્યામ્ આહુઃ, યેન એવ વાયુના
અભ્રમણ્ડલમ્ इव विश्वं ભ્રામ્યતે ।

માટે જ સત્યદર્શી વિવેકી વિદ્વાનો મનને જ અવિદ્યા અજ્ઞાન
કહે છે. જે અવિદ્યાને ધરાવે વાયુથી મેઘમંડળની જેમ, વિશ્વચક્ર ધૂમ્પા
કરે છે. અર્થાત્ અજ્ઞાનને કારણે સંસારની ચક્રી ચાલ્યા કરે છે.

तद्वदग्निः-तत्त्व पश्यन्ति ते तत्त्वदर्शिनः ।

तन्मनःशोधनं, कार्यं प्रयत्नेन मुमुक्षुणा ।

विशुद्धे मति चैतस्मिन् मुक्तिः कफल्प्रयતે ॥१८३॥

વિવેક અને વૈરાગ્ય સારી મેઠે થકવ માથ ન્યારે મન યુદ્ધ બનીને મુક્તિવાપી થાય છે, માટે બુદ્ધિમાન મુમુક્ષુનાં વિવેક અને વૈરાગ્ય સૌ પ્રથમ દૃઢ થવાં જોઈએ

વિવેક રેફાન્-વિવેકચૈરાગ્યયો ગુણયો અતિરેકાત્ = પરિણાકાત્ ।

મનો નામ મહાવ્યાધો ત્રિપયારણ્યભૂમિપુ ।

ચરત્યગ્ર ન ગચ્છન્તુ સાધયો યે મુમુક્ષવ ॥૧૭૮॥

મન નામ મહાવ્યાધ ત્રિપયારણ્યભૂમિપુ ચગતિ, (અન) અગ્ર યે મુમુક્ષવ સાધય (તે) ન ગચ્છન્તુ ।

મનરૂપી બળવાન વાધ વિપરીના જગલમાં ધૂમતો રો છે, માટે વિપરીતરૂપમાં માલકામી સાધકોએ ન જવું

મન પ્રસૂતે ત્રિપયાનશેપાન્ રથૂલાત્મના સૂક્ષ્મતયા ચ ભોક્તુ ।
શરીરવર્ણાશ્રમજાતિભેદાન્ ગુણત્રિયાદેતુફલ્લાનિ નિત્યમ ॥૧૭૯॥

મન રથૂલાત્મના સૂક્ષ્મતયા ચ ભોક્તુ અશેપાન્ ત્રિપયાન્ પ્રમૂતે,
શરીરવર્ણાશ્રમ જાતિભેદાન્ ગુણત્રિયાદેતુફલ્લાનિ (ચ) નિત્ય પ્રમૂતે ।

મન જ રથૂલ અને સૂક્ષ્મસ્વરૂપે ભોક્તા જીવને સમગ્ર વિષયો પેદા કરી અર્પણ કર છે, એ જ વળી ચારા બ્રાહ્મણાદિ વર્ણો સી ધુરુષરૂપી જાતિઆના ભેદ થાય છે અને ગુણ ક્રિયા તમજ વિવિધામર દુશોન ગજગજ પેદા કરતુ રહ છે

અનદ્વચિદ્રૂપમમુ વિમોહ્ય દેહેન્દ્રિયપ્રાણગુણૈર્નિરઘ્ય ।

અહમમૈતિ પ્રમયત્યનસ્ર મન સ્વકૃત્યેષુ ફલોપમુક્તિષુ ॥૧૮૦॥

(અગળ કર્ત્વી વાત આપટ કરતાં મ્હે છે) મન જ અસજ નેન સ્વરૂપ આ માને મોતમાં નાખી દલ, ઈન્દ્રિયા અને પ્રાણના ગુણથી બાંધી નિરંતર હુ માતુ, આવી ભ્રમભરમા નાખી, જુદાંજુદાં મ્માં તમજ કમ દુશોના ભોગમાં ભટકવે છે

મન અસદ્વચિદ્રૂપમ્ અમુ વિમોહ્ય દેહેન્દ્રિયપ્રાણગુણૈર્નિરઘ્ય અહમમ
ઇતિ અજન્મમ્ સ્વકૃત્યેષુ ફલોપમુક્તિષુ પ્રમયતિ ।

અધ્યામદોષાત્ પુરુષસ્ય સંસૃતિરધ્યાસચન્ધસ્ત્વમુનૈવ કલ્પિતઃ ।

રજસ્તમોદોષયતોઽવિવેકિનો જન્માદિદુઃખસ્ય નિદાનમેતત્ ॥૧૮૧॥

પુરુષસ્ય અધ્યાસદોષાત્ મસૃતિઃ, અમુનાં એવ અધ્યાસચન્ધઃ કલ્પિતઃ, રજસ્તમોદોષયતઃ અવિવેકિનઃ જન્માદિદુઃખસ્ય એતત્ નિદાનમ્ ।

પુરુષ અધ્યાસરૂપી દોષને લીધે સંસારમાં પડે છે. અધ્યાનનું મંધનેય મનની જ કલ્પનાથી આવે છે. રજ તથા તમોગુણના દોષથી અવિવેકી બનેલા જીવના જન્મમરણ વગેરે દુઃખનું મૂળ આ મન જ છે.

[“અતર્મિસ્તચુદ્ધિરધ્યાસઃ” (બ્ર. સુ. શાં. ભાષ્ય) જે જે ન હોય તેને તે માની લેવું એ અધ્યાસ અર્થાત્ જામ છે. દોરડું સાપ નથી છતાં તેને સાપ માનવું એ અધ્યાસ છે. એ જ રીતે સત્ય જ્ઞાન આનંદરૂપ આત્માને દેહ વગેરે માની લેવો એ અધ્યાસ છે. અધ્યાસ-જામ થયા પછી આરોપવિષય દોરડા અને આરોપ્ય સાપનો અવિવેક થાય છે, જેને લીધે સાપ હાલે છે, મને કરડશે, આવી આવી કલ્પનાઓથી જામ, કંપ થાય છે. આવું જ આત્માને દેહ માની લેતાં જન્મમરણની કલ્પના તેમજ તેથી પેદા થતા દુઃખની બાબતમાં થવું હોય છે.]

અતઃ પ્રાહૃર્મનોઽવિચાં પળિહતાસ્તત્ત્વદર્શિનઃ ।

યેનૈય બ્રામ્યતે વિશ્વં વાયુનેવાબ્રમણ્ડલમ્ ॥૧૮૨॥

અતઃ તત્ત્વદર્શિનઃ પળિહતાઃ મનઃ અવિચામ્ આહુઃ, યેન એવ વાયુના અબ્રમણ્ડલમ્ ઇય વિશ્વં બ્રામ્યતે ।

માટે જ સત્યદર્શી વિવેકી વિદ્વાનો મનને જ અવિચા અજ્ઞાન કહે છે. જે અવિદ્યાને નામે વાયુથી મેઘમંડળની જેમ, વિશ્વચક્ર ધૂમ્પા કરે છે. અર્થાત્ અજ્ઞાનને કારણે સંસારની ચક્રી ચાલ્યા કરે છે.

તત્ત્વદર્શિનઃ-તત્ત્વ પદ્યન્તિ તે તત્ત્વદર્શિનઃ ।

તન્મનઝોધનં કાર્યં પ્રયત્નેન મુમુક્ષુણા ।

વિશુદ્ધે મતિ ચૈતસ્મિન્ મુક્તિઃ કરફલ્યયતે ॥૧૮૩॥

મુમુક્ષુણા પ્રયત્નન તન્મનઃ શોષનં કાર્યમ્, છતસ્મિન્ વિમુક્તે મતિ
મુતિઃ કરણાયતે ।

મોક્ષકામી મનુષ્યે પ્રયત્નપૂર્વક બંધનકારી મનને શુદ્ધ કરવું
જોઈએ. મન શુદ્ધ થતાં મુક્તિ પાવમાં રહેલા ફળની જોમ સ્પષ્ટ
બની જાય છે.

મોક્ષૈકમક્ત્યા વિપયેષુ ત્વં નિર્મૂલ્ય સંન્યસ્ય ચ સર્વકર્મ ।
મન્મદ્વદયા યઃ શ્રયણાદિનિષ્ઠો રજઃસ્વભાવં મ ધુનોતિ મુદ્ધેઃ ॥૧૮૪॥

શ્રયણાદિનિષ્ઠઃ યઃ મોક્ષૈકમક્ત્યા વિપયેષુ ત્વં નિર્મૂલ્ય, સન્મદ્વદયા
મર્વકર્મ મન્યસ્ય ચ, (નિષ્ઠિતિ) તઃ મુદ્ધેઃ રજઃ સ્વભાવં ધુનોતિ ।

શ્રવણ મનન અને નિદિધ્યાસનમાં પ્રવૃત્ત થઈ જે મોક્ષમાત્રની
આસક્તિથી વિવેચના રાગનું ઉન્મૂલન કરી સાચી વાદ્યાથી બધાં
કર્મેતો સ્ત ન્યાસ કરે છે, તે જ બુદ્ધિમાં ધર કરી એકેલા રજેમુલને
ખંખેરી શકે છે.

[આસક્તિ ન રહેતાં પાકા પાનની જોમ કર્મે સરી પડે છે.
આસક્તિનું મૂળ અલંકાર છે. અલંકાર જતાં કર્તુન્વભાવના સ્વરૂપ
સરી પડે છે એનું જ નામ કર્મસંન્યાસ.]

મનોમયો નાપિ ભવેત્ પરાત્મા

દ્યાદન્તત્રચાત્ પરિણામિભાવાત્ ।

દુઃસ્વાત્મકત્વાદ્ વિપયત્તદ્દેતો-

દ્રૈષ્ટા દિ દૃશ્યાત્મતયા ન દૃષ્ટ ॥૧૮૫॥

મનોમયઃ હિ આદન્તત્રચાત્, પરિણામિભાવાત્, દુઃસ્વાત્મકત્વાત્,
વિપયત્તદ્દેતો. અપિ, ન પરાત્મા મયેત્; દ્રષ્ટા હિ દૃશ્યાન્નતા ન દૃષ્ટઃ ।

આ મનરૂપી કોણ ઉત્પત્તિ અને નાશવાન છે, પ્રતિસત્ બદલાતો
રહે છે, દુઃખસ્વરૂપ છે અને આત્માથી ભેદ છે. માટે આ પણ વિપુલ
આત્મા હોઈ શકે નહિ; આત્મા તો દ્રષ્ટા છે, એ કદિ દૃશ્યસ્વરૂપે હોઈ
શકે નહિ, અર્થાત્ મન દૃશ્ય-આત્મ કે તેણે છે એમ વિષય રૂપે જણાય
તેણું-છે ને આત્મા કદિ વિષય બનતો નથી, દ્રષ્ટા-આત્મા, વિષય-
જાણનાર જ હોય છે.

વિજ્ઞાનમય કોશ :

બુદ્ધિર્બુદ્ધીન્દ્રિયૈઃ સાર્ધં સવૃત્તિઃ કર્તૃલક્ષણઃ ।

વિજ્ઞાનમયકોશઃ સ્યાત્ પુંસઃ સંસારકારણમ્ ॥૧૮૬॥

બુદ્ધીન્દ્રિયૈઃ સાર્ધં સવૃત્તિઃ બુદ્ધિઃ (એવ) કર્તૃલક્ષણઃ વિજ્ઞાનમયઃ કોશઃ પુંસઃ સંસારકારણં સ્યાત્ ।

જ્ઞાનેન્દ્રિયોની સાથે વિવિધ વૃત્તિઓ સહિત દર્શયિષ્ટાના સ્વભાવવાળી બુદ્ધિ 'વિજ્ઞાનમય' કોશ છે. આ બુદ્ધિ જ પુરુષના જન્મમરણાદિરૂપ સંસારનું કારણ છે.

[બુદ્ધિ આત્માનો જાણે મુખ્ય અમાન્ય છે એની જ શક્તિઓ જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા બહાર વ્યક્ત થાય છે. 'આ ધડો છે', 'આ કપડું છે', આવી જ્ઞાનની આકૃતિઓ બુદ્ધિની વૃત્તિઓ કહેવાય છે. બુદ્ધિ પૂરેપૂરી સાત્ત્વિક હોય તો આત્માના સ્વાભાવિક સ્વરૂપને પ્રગટ કરે છે અથવા પ્રગટ થવા દે છે. શુદ્ધ બુદ્ધિ મન વગેરેને વશમાં રાખી આત્માને બંધન કરે એવી પ્રવૃત્તિઓ થવા દેતી નથી.]

અનુવ્રજત્તિષ્પ્રતિવિમ્બશક્તિર્વિજ્ઞાનસંઘઃ પ્રકૃતેર્વિકારઃ ।

જ્ઞાનક્રિયાવાનહમિત્યજસ્રં દેહેન્દ્રિયાદિષ્વભિમન્યતે શૃણમ્ ॥૧૮૭॥

અનુવ્રજત્-વિષ્પ્રતિવિમ્બશક્તિઃ વિજ્ઞાનસંઘઃ પ્રકૃતેઃ વિકારઃ, 'અહં જ્ઞાનક્રિયાવાન્' इति દેહેન્દ્રિયાદિષુ અજસ્રં શૃણં મન્યતે ।

મન અને ઇન્દ્રિયોની પાછળ જતી (મન-ઇન્દ્રિયો સાથે તાદાત્મ્ય અનુભવતી) ચૈતન્યની પ્રતિબિંબરૂપ શક્તિ અર્થાત્ બુદ્ધિ પ્રકૃતિનું સર્વપ્રથમ સર્જન છે, જેને 'વિજ્ઞાનમય' કોશ કહે છે, 'હું જ્ઞાનવાન છું' ક્રિયાવાન છું" આમ સદા દેહેન્દ્રિયોનાં કાર્યોમાં આ વિજ્ઞાનમય અન્યતઃ અભિમાન ધરાવે છે.

[બુદ્ધિનો દેહેન્દ્રિયોના કાર્યોમાં આત્મભાવ જ 'અહંકાર' કહેવાય છે. અહંકાર પણ 'વિજ્ઞાનમય' કોશનું જ એક પાસું છે—જેમ ચિત્ત મનોમય કોશનું અંગ છે તેમ.]

મુમુક્ષુણ પ્રપત્નન તન્મનઃ શોધન કાર્યમ્, ણતસ્મિન્ વિશુદ્ધે સતિ
મુક્તિઃ કરપત્તાયતે ।

મોક્ષકામી મનુષ્યે પ્રપન્નપૂર્વક અધ્યનકારી મનને શુદ્ધ કરવું
જોઈએ. મન શુદ્ધ થતાં મુક્તિ ધાત્ર્યમાં રહેલા કૃપાની જેમ સ્પષ્ટ
બની જાય છે.

મોક્ષૈકમક્ત્યા વિષયેષુ રાગં નિર્મૂલ્ય સંન્યસ્ય ચ મર્ત્તકર્મ ।
મન્મુદ્ધયા યઃ શ્રવણાદિનિષ્ઠો રજઃસ્વમાયં મ ધુનોતિ શુદ્ધેઃ ॥૧૮૪॥

શ્રવણાદિનિષ્ઠઃ યઃ મોક્ષૈકમક્ત્યા વિષયેષુ રાગં નિર્મૂલ્ય, મન્મુદ્ધયા
મર્ત્તકર્મ મન્યસ્ય ચ, (નિષ્ઠાતિ) મઃ શુદ્ધેઃ રજઃ સ્વમાય ધુનોતિ ।

કાવલ મનન અને નિદિધ્યક્ષનમાં પ્રવૃત્ત થઈ જે મોક્ષમાત્રની
આસક્તિથી વિષયોના રાગનું ઉન્મૂલન કરી સાચી કાલાથી બધાં
કર્મોના સંન્યાસ કરે છે, તે જ બુદ્ધિમાં ઘસ કરી એકેવા રમેશુત્તને
ખંખેરી શકે છે.

[આસક્તિ ન રહેતાં પાકા પાનની જેમ કર્મો સરી પડે છે.
આસક્તિનું મૂળ અલંકાર છે. અલંકાર જતાં કનૂંત્વભાવના સ્વયં
સરી પડે છે એનું જ નામ કર્મસંન્યાસ.]

મનોમયો જાપિ ભવેત્ પરાત્મા

દ્વાદશાન્તયત્વાત્ પરિણામિભાવાત્ ।

દુઃપરાત્મકત્વાદ્ વિપયત્યહેતો-

દ્રેષ્ટા દિ દૃશ્યાત્મતયા ન દૃષ્ટ ॥૧૮૫॥

મનોમયઃ હિ આદ્યન્તરત્વાત્, પરિણામિભાવાન્, દુઃપરાત્મકત્વાત્,
વિપયત્યહેતો અપિ, ન પરાત્મા મનેત્; દૃશા હિ દૃશ્યાન્મના ન દૃષ્ટઃ ।

આ મનરૂપી કોઈ ઉત્પત્તિ અને નાશવાન છે, પ્રતિજ્ઞા બદલાતો
રહે છે, દુઃખસ્વરૂપ છે અને આત્માથી ભેદ છે માટે આ પણ વિશુદ્ધ
આત્મા હોઈ શકે નહિ. આત્મા તો દ્રષ્ટા છે, એ કદિ દૃશ્યસ્વરૂપે હોઈ
શકે નહિ. અર્થાત્ મન દૃશ્ય-આત્મ કે તેવું છે એમ વિષય રૂપે જણાવ
તેવું-છે ને આત્મા કદિ વિપર્યય બનતો નથી, દ્રષ્ટા-આત્મા, વિપરી-
જાસનાર જ હોય છે.

દેહમાં તથા દેહ સાથે સંકળાયેલાં આશ્રમ અને આશ્રમને લગતાં પર્મ વગેરે કર્મો તેમજ ગુણોને આ વિજ્ઞાનમય પોતાનાં ગણી એમાં અભિમાન ધરે છે. આત્માની અતિ સમીપ હોવાને લીધે વિજ્ઞાનમય કોઈ ખૂબ પ્રકાશમાન છે અને એને કારણે જ એ આત્માની 'ઉપાધિ' છે. ઉપાધિરૂપ વિજ્ઞાનમયમાં હું પણાના ભ્રમથી જ આત્મા (અસંગ હોવા છતાં) સંસારચક્રમાં ફસાય છે ને ભટકવા કરે છે.

[વસ્તુ જેના સંબંધમાં આવતાં એના ગુણધર્મો ધરાવતી લાગે તેને 'ઉપાધિ' કહે છે. જેમકે, લાવ કાચના ખાલામાં 'ખરલું' દૂધ એ ખાલામાં રહે ત્યાં સુધી લાલ લાગે. અંતઃકરણ અથવા બુદ્ધિ આત્માની ઉપાધિ છે એટલે બુદ્ધિના ગુણદોષો કે બુદ્ધિની અવસ્થાઓ આત્માની હોય એમ ભાસે છે. જેકે આ જાતનો ભાસ ભ્રમ જ છે છતાં તેના કારણરૂપ મૂલાવિદ્યા ન ટળે ત્યાં સુધી એ ભ્રમ તૂટતો નથી. 'હું' શ્રદ્ધા હું" આ જાતનો બોધ થતાં મૂલાવિદ્યા ટળી જાય છે ને એની સંતતિરૂપ અંતઃકરણ વિકારો સાથે લુપ્ત થાય છે.]

આત્માની અસંગતા

યોડયં વિજ્ઞાનમયઃ પ્રાણેષુ હૃદિ સ્ફુરત્સ્વયંજ્યોતિઃ ।

કૂટસ્થઃ સન્નાત્મા કર્તા ભોક્તા ભવત્યુપાધિસ્થઃ ॥૧૧૧॥

યઃ અયં વિજ્ઞાનમયઃ, હૃદિ પ્રાણેષુ સ્ફુરત્સ્વયંજ્યોતિઃ, આત્મા કૂટસ્થઃ મન્ અપિ, ઉપાધિસ્થઃ કર્તા ભોક્તા મવતિ ।

જે આ હૃદય અને ઈન્દ્રિયોમાં વિજ્ઞાનમય સ્વયંપ્રકાશ આત્મા છે તે સ્વભાવે તો (અસલ સ્વરૂપે તો) કૂટસ્થ અર્થાત્ નિર્વિકાર છે, પરંતુ બુદ્ધિરૂપી ઉપાધિનો સંબંધ હોવાથી, પોતે કર્તા અને ભોક્તા બની રહે છે.

[જેને વિજ્ઞાનમય કહીએ છીએ તેનાં બે પાસાં છે. એક વિશુદ્ધ ચૈતન્ય અને બીજું પ્રકૃતિનું પહેલું સંતાન બુદ્ધિ. બુદ્ધિમાં પ્રવેશેલું કે પ્રતિબિંબિત ચૈતન્ય બુદ્ધિના ચેતના બુદ્ધિના તાદાત્મ્યથી, અલંકાર,

ચિત્રપ્રતિવિમ્બગતિઃ-નિત્તઃ પ્રતિબિમ્બસ્ય ગતિઃ, વિજ્ઞાનમંદાઃ-
વિજ્ઞાનમ્ ઇતિ સંજ્ઞા યસ્ય અગૌ, જ્ઞાનક્રિયાવાન્-જ્ઞાનં ચ ક્રિયા ચ
સ્તઃ યસ્ય અગૌ ।

અનાદિકાલોડ્યમહંસ્વભાવો જીવઃ મમસ્તજ્યવહારયોદા ।
કરોતિ કર્માણ્યપિ પૂર્વનામનઃ પુણ્યાન્યપુણ્યાનિ ચ નત્કલ્યાનિ ॥૧૮૮॥

અનાદિકાલઃ અહંસ્વભાવઃ ધ્રુવં મમસ્તજ્યવહારયોદા જીવઃ પૂર્વવાહનઃ
પુણ્યાનિ અપુણ્યાનિ ચ કર્માણિ કર્માણિ, નત્કલ્યાનિ ચ (કુલ્લે ઇતિ પર
શ્લોકેન સમ્યક્)

અનાદિ કાળથી શાસ્ત્રે આવેલો અર્થ ૧૨૨૩૪ આ વિજ્ઞાનમય
કોશ જ સમગ્ર બ્રહ્માર ચલાવેલો 'જીવ' છે. આ જ પુણ્ય અને પાપો
કરે છે તેમજ એમનાં ફળ (લેખે છે).

મુક્તે ચિચિત્તાસ્ત્વપિ યોનિષુ વ્રજન્નાયાતિ નિર્વાસ્યથ કુર્ષ્યમેવ ।
અત્યૈવ વિજ્ઞાનમયસ્ય નામન-સ્વપ્નાવસ્થાઃ સુપદુઃખભોગઃ ॥૧૮૯॥

અપઃ વિચિત્રામુ અપિ યોનિષુ વ્રજન્ અથઃ કુર્ષ્યં ચ આરાતિ
નિર્વાતિ, અસ્યૈવ વિજ્ઞાનમયસ્ય જાગ્રત્-સ્વપ્નાવસ્થાઃ સુપદુઃખભોગઃ (વ) ।

આ બુદ્ધિશ્રી વિજ્ઞાનમય કોશ અનેક પ્રકારની યોનિઓમાં જતો
નીચે-૩૫૨ આવે-જા કરે છે. આની જ જાગ્રત્ સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ
આ ત્રણ અવસ્થાઓ છે. આ જ સુખદુઃખની લેખ કરે છે.

દેહાદિનેષાશ્રમધર્મકર્મગુણાભિમાનં મતતં મમેતિ ।
વિજ્ઞાનગોષોડ્યમતિપ્રકાશઃ પ્રકુષ્ટમાજિધ્યવશાન્ પરાત્મનઃ ।
અતો મયત્યેષ ઉપાધિસ્ય ચત્રાત્મર્થી સમરતિ ભ્રમેણ ॥૧૯૦॥

અય દેહાદિનેષાશ્રમધર્મકર્મગુણાભિમાન મમ ઇતિ (કરોતિ) । અય
વિજ્ઞાનગોષઃ પ્રકુષ્ટમાજિધ્યવશાત્ અતિપ્રકાશ. અતઃ અપઃ અમ્ય ઉપાધિ
મયતિ, ચત્રાત્મર્થીઃ ભ્રમેણ સમરતિ ।

દેહમાં તથા દેહ સાથે સંકળાયેલાં આશ્રમ અને આશ્રમને લગતાં ધર્મ વગેરે કર્મો તેમજ ગુણોને આ વિજ્ઞાનમય પોતાનાં ગણી એમાં અભિમાન ધરે છે. આત્માની અતિ સમીપ હોવાને લીધે વિજ્ઞાનમય કોય ખુબ પ્રકાશમાન છે અને એને કારણે જ એ આત્માની 'ઉપાધિ' છે. ઉપાધિરૂપ વિજ્ઞાનમયમાં હું'પણના ભ્રમથી જ આત્મા (અસંગ હોવા છતાં) સંસારચક્રમાં ફસાય છે ને ભટક્યા કરે છે.

[વસ્તુ જેના સંબંધમાં આવતાં એના ગુણધર્મો ધરાવતી હોય તેને 'ઉપાધિ' કહે છે. જેમકે, લાલ કાચના પ્યાલામાં 'બરણું' દૂધ એ પ્યાલામાં રહે ત્યાં સુધી લાલ હોય. અંતઃકરણ અથવા બુદ્ધિ આત્માની ઉપાધિ છે એટલે બુદ્ધિના ગુણદોષો કે બુદ્ધિની અવસ્થાઓ આત્માની રોય એમ ભાસે છે. જેકે આ જાતનો ભાસ ભ્રમ જ છે છતાં તેના કારણરૂપ મૂલાવિદ્યા ન ટળે ત્યાં સુધી એ ભ્રમ નૂટતો નથી. 'હું' ભ્રમ છું" આ જાતનો ભાસ થતાં મૂલાવિદ્યા ટળી જાય છે ને એની સંતતિરૂપ અંતઃકરણ વિકારો સાથે લુપ્ત થાય છે.]

આત્માની અસંગતા

યોડયં વિજ્ઞાનમયઃ પ્રાણેષુ હૃદિ સ્ફુરત્સ્વયંજ્યોતિઃ ।

કૂટસ્થઃ સન્નાત્મા કર્તા ભોક્તા ભવત્યુપાધિસ્થઃ ॥૧૧૧॥

યઃ અયં વિજ્ઞાનમયઃ, હૃદિ પ્રાણેષુ સ્ફુરત્સ્વયંજ્યોતિઃ, આત્મા કૂટસ્થઃ સન્ અયિ, ઉપાધિસ્થઃ કર્તા ભોક્તા ભવતિ ।

જે આ દૃશ્ય અને ઈન્દ્રિયોમાં વિજ્ઞાનમય સ્વયંપ્રકાશ આત્મા છે તે સ્વભાવે તો (અસંગ સ્વરૂપે તો) કૂટસ્થ અર્થાત્ નિર્વિકાર છે, પરંતુ બુદ્ધિરૂપી ઉપાધિનો સંબંધ હોવાથી, પોતે કર્તા અને ભોક્તા બની રહે છે.

[જેને વિજ્ઞાનમય કહીએ છીએ તેનાં બે પાસાં છે, એક વિશુદ્ધ ચેતન્ય અને બીજું 'પ્રકૃતિનું' પહેલું સંતાન બુદ્ધિ. બુદ્ધિમાં પ્રવેશેલું કે પ્રતિબિંબિત ચેતન્ય બુદ્ધિના યોગમાં બુદ્ધિના તાદાત્મ્યથી, અલંકાર, વિવેકચૂડામણિ ૯

મમકાર વગેરે વિકારોવાળું' હોય તેમ જાણે છે. જો બુદ્ધિરૂપી ઉપાધિના ગુણધર્મો અને આત્માની સક્રિયદાનંદરૂપતાનો વિવેક-ભેદ અનુભવાય તો, બુદ્ધિજન્ય સંસાર જાણે તેણે મિથ્યા છે એવી ખાત્રી બની રહે તે સંસારનો મિથ્યાત્વજ્ઞાન સાધેનો અનુભવ બંધન રૂપ બને નહિ. આ સ્થિતિને જ 'જીવનમુક્તિ' કહે છે. દ્વંદ્વમાં સંસાર ચેતન્ય અને જડ તત્ત્વોના વિવેકના અભાવે છે. માટે વિવેક થતાં મુક્તિ જ રહે છે.

સ્ફુટસ્ત્યયંજ્યોતિઃ-સ્ફુટન્ ચ સ્વયન્જ્યોતિઃ ચ, ઉપાધિસ્વા-
ડયાધી તિષ્ઠતિ રિતિ । કૃટસ્થઃ-કૃટ ઇતિ તિષ્ઠતિ રિતિ કૃટસ્થઃ ।

સ્વયં પરિચ્છેદમુપેત્ય બુદ્ધેસ્તાદાત્મ્યદોષેણ પરં મૃષાત્મનં ।

મર્ગાત્મકઃ સત્ત્વપિ વીઝતે સ્વયં સ્વતઃ પૃથક્ત્વેન મૃદો ઘટાનિય ॥૧૯૨॥

સ્વયં તાદાત્મ્યદોષેણ પરં મૃષાત્મનઃ બુદ્ધેઃ પરિચ્છેદમ્ ઉપેત્ય,
સર્વાત્મકં સન્ અપિ, સ્વયં મૃદઃ ઘટાન્ ઇતિ સ્વતઃ પૃથક્ત્વેન વીજતે ।

આત્મા તાદાત્મ્યદોષને કારણે મિથ્યાભૂત બુદ્ધિના ધોમને લીધે પરિચ્છેદને (બુદ્ધિની મર્યાદાઓને) પ્રાપ્ત થાય છે અને પોતે સર્વાત્મક હોવા છતાં, પોતાને માટીથી (અથગ મનાતા) ઘડાની જેમ, પોતાથી જ અથગ અનુભવે છે.

[માટી ઘડો મન્યા થઈ ઘડાની મર્યાદાઓવાળી બની જાય છે ; ઘડાના આકારપ્રકારવાળી દીસે છે, તે જ રીતે સર્વવ્યાપી આત્મા બુદ્ધિરૂપી ઉપાધિથી એકરૂપ થતાં બુદ્ધિના ગુણધર્મો પોતાના હોય તેવા ભ્રમ સેવે છે.]

ઉપાધિસત્ત્વચ્ચેદનશત્ પરાત્માણુપાધિધર્માનનુમાતિ તદ્દગુણઃ ।

અયોવિકારાતનિકારિવહ્નિવત્ સદૈકરૂપોઽપિ પરઃ સ્વભાવાત્ ॥૧૯૩॥

પરાત્મા ઉપાધિસત્ત્વચ્ચેદનશત્ હિ તદ્દગુણઃ (ભૂત્વા), અયોવિકારાન્
અધિકારિવહ્નિવત્, સદા એક રૂપઃ અપિ, સ્વભાવાત્ પરઃ (સન્) અપિ
ઉપાધિધર્માન્ અનુમાતિ ।

પરાત્મા (વિમુક્ત આત્મા) ઉપાધિ-બુદ્ધિસંબંધને લીધે બુદ્ધિના ગુણો
અથવાથી, લોકોમાં પ્રવેશેલો અગ્નિ લોકોના આકાર-પ્રકારવાળો થઈ
જાય તેમ, સદા એકરૂપ અને સ્વભાવે બુદ્ધિથી પર હોવા છતાં,

ઉપાધિ-બુદ્ધિધર્મોનો અનુભવ કરે છે—બુદ્ધિધર્મો તેના હોય એવો ભાસ થાય છે,

અયોધિકારાન્-અયતઃ વિકારાઃ તાન્, અવિકારીવહ્નિવત્-અવિકારી ચ અસૌ વહ્નિઃ इव, एकरूपः-एकं = અવિકારી રૂપં यस्य असौ ।

શિષ્ય ઉવાચઃ—શિષ્ય બોલેલો :

भ्रमेणाप्यन्यथा याऽस्तु जीवभावः परात्मनः ।

तदुपाधेरनादित्वान्नानાદેર્નાશ इष्यते ॥૧૯૪॥

પરાત્મનઃ જીવભાવઃ ભ્રમેણ અન્યથા ચા અસ્તુ, તદુપાધેઃ અનાદિ-ત્વાત્ અનાદેઃ ન નાશઃ इष्यते ।

પરાત્માનો જીવભાવ ભલે ને ભ્રમથી થયો હોય કે બીજા કારણે હોય, પરંતુ તેની ઉપાધિ તો અનાદિ છે, અને અનાદિનો નાશ થઈ શકે નહિ.

अतोऽस्य जीवभावोऽपि नित्यो भवति संसृतिः ।

न निवर्तेत तन्मोक्षः कथं मे श्रीगुरो वद ॥૧૯૫॥

અતઃ અસ્ય જીવભાવઃ અપિ નિત્યઃ ભવતિ, (યેન) સંસૃતિઃ ન નિવર્તેત, તત્ મોક્ષઃ કથમ્ ? શ્રીગુરો (એતત્) મે વદ ।

માટે પરાત્માનો જીવભાવ પણ નિત્ય રહેશે અને એનો સંસાર પણ કદિ ટળશે નહિ તો જીવનો મોક્ષ કેમ થાય ? ગુરુદેવ ! આ સમજાવો.

[પરાત્માત્મા અથવા આત્મા એટલે અવિદ્યાના ફંદામાં ન પડ્યો હોય તેવો સચ્ચિદાનંદ આત્મા અને જે અવિદ્યાના જાલસર્ગથી બુદ્ધિ વગેરે સાથે તાદાત્મ્ય સાધી બુદ્ધિ વગેરેના ગુણધર્મેની યોતાના સમજી જન્મ-મરણવાળા સંસારના ચક્રમાં પડ્યો હોય તે જીવ. 'જિહ્' પ્રાણધારણે પ્રાણ સંબંધ કરનાર આત્મા એટલે જીવ. આત્મા પરમાત્મા, કે જીવ શબ્દોના અર્થનો આ ભેદ સ્પષ્ટ સમજાવો છો.]

શ્રીગુરુસ્વાચઃ—શ્રી ગુરુ બોલેલો

सम्यक् पृष्टं त्वया विद्वन् ! सावधानेन तच्छृणु ।

પ્રામાણિકી ન ભવતિ આન્યા મોહિતકલ્પના ॥૧૯૬॥

બુદ્ધિમાન વસ્તુ ! તે બહુ જ ગારો પ્રશ્ન કર્યો છે, સારથાન થઈને સાંભળ : મોહમાં દૂરેલા માનવે ભ્રાન્તિથી જે કલ્પના કરી હોય તે પ્રામાણિક (સાચી) હોતી નથી.

ધ્રાન્તિં વિના ત્વસદ્ગમ્ય નિષ્ક્રિયસ્ય નિરાકૃતેઃ ।

ન ઘટેતાર્થસંબંધો નમસો નીલતાદિચત્ ॥૧૯૭॥

અનદ્ગમ્ય નિષ્ક્રિયસ્ય નિરાકૃતેઃ ધ્રાન્તિ વિના, નમસઃ નીલતાદિચત્. અર્થસંબંધઃ ન ઘટેતે ।

જે અસંગ નિષ્ક્રિય અને નિરાકાર છે તેવા આત્માને, અકાલને નીલિમા વગેરે રંગની સાથે સંબંધ ન હોઈ શકે તેમ, ભ્રમ વગર દુનિયાના પદાર્થો સાથે-દેહ બુદ્ધિ વગેરે સાથે સંબંધ હોઈ શકે નહીં.

અસદ્ગમ્ય-ન વિચિત્રે સદ્ગઃ તસ્ય તઃ તસ્ય, નિષ્ક્રિયસ્ય-નિર્ગતાઃ ક્રિયાઃ યદમાત્ તસ્ય, નિરાકૃતેઃ-નિર્ગતાઃ આકૃતયઃ તસ્ય તમ્ય ।

ત્વસ્ય દ્રષ્ટુર્નિર્ગુણસ્યાનિયસ્ય

પ્રત્યગ્બોધાનન્દરૂપસ્ય બુદ્ધેઃ ।

ધ્રાન્ત્યા પ્રાપ્તો જીવમાવો ન મત્યો

મોહાપાયે નાસ્ત્યસ્તુત્વમાયાત્ ॥૧૯૮॥

નિર્ગુણસ્ય અક્રિયસ્ય પ્રત્યગ્બોધાનન્દરૂપસ્ય દ્રષ્ટુઃ સ્વસ્ય, બુદ્ધેઃ ધ્રાન્ત્યા પ્રાપ્તઃ જીવમાવઃ ન મત્યઃ, અસ્તુત્વમાયાત્ મોહાપાયે ન અસ્તિ ।

નિર્ગુણ, ક્રિયારહિત, સાક્ષાત્ બોધ અને આનંદરૂપે અનુભવાના દ્રષ્ટા આત્માને બુદ્ધિ (સાથે તાદાત્મ્યને લીધે થયેલી) ભ્રાન્તિથી જીવભાવ (કર્તા, ભોક્તા, સંસારીપણ) પ્રાપ્ત થયો છે, જે સત્ય નથી. તે જીવભાવ મિથ્યાભૂત હોવાને લીધે મોહ-અજ્ઞાન દૂર થતા રહેતો નથી.

[અવિદ્યાને લીધે બુદ્ધિના સુષુપ્તિમાં પોતાના લેખવાળી શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત સ્વરૂપ આત્મા પોતાને ગ્રંસારી માને છે. આ માન્યતા ભ્રાન્તિ હોવાથી અવિદ્યા દૂર થતા આપોઆપ ટળી જાય છે-અર્થાત્ દૂર થતા સાપત્તી ભ્રાન્તિની જેમ.]

પ્રત્યગ્...રૂપસ્ય-પ્રત્યગ્બોધઃ આનન્દઃ ચ રૂપ યસ્ય સઃ,
અવસ્તુસ્યભાવાત્-ન વસ્તુનઃ=વાસ્તવિકસ્ય સ્વભાવઃ તસ્માત્ ।

યાવદ્ ભ્રાન્તિસ્તાવદેવાસ્ય સત્તા

મિથ્યાજ્ઞાનોઽજ્ઞમ્ભિતસ્ય પ્રમાદાત્ ।

રજ્જ્વાં સર્પો ભ્રાન્તિકાલીન એવ

ભ્રાન્તેર્નાશે નૈવ સર્પોઽપિ વદ્ધત્ ॥૧૯૯॥

યાવદ્ ભ્રાન્તિઃ તાવદ્ એવ પ્રમાદાત્ મિથ્યાજ્ઞાનોઽજ્ઞમ્ભિતસ્ય અસ્ય
સત્તા, રજ્જ્વા સર્પઃ ભ્રાન્તિકાલીનઃ એવ, ભ્રાન્તેઃ નાશે સર્પઃ અપિ ન એવ,
તદ્ધત્ ।

જ્યાં સુધી ભ્રાન્તિ હોય ત્યાં સુધી જ અજ્ઞાનને લીધે મિથ્યાજ્ઞાનથી
ઉત્પન્ન થયેલા જીવભાવની હયાતી રહે છે. દેરડાનાં ભાસતો સર્પ
ભ્રાન્તિકાળમાં જ હોય છે ને ભ્રાન્તિ નષ્ટ થતાં સર્પ જોમ ટળી જાય
છે તેમ, જીવનું યે સમજવું.

મિથ્યા...જ્ઞમ્ભિતસ્ય-મિથ્યા ય તદ્ જ્ઞાન તસ્માત્ ડઝ્ઞમ્ભિતઃ=
ઉત્પન્નઃ તસ્ય, ભ્રાન્તિકાલીન-ભ્રાન્તેઃ કાલઃ એવ કાલઃ યસ્ય ।

અનાદિત્વમવિદ્યાયાઃ કાર્યસ્યાપિ તથેષ્યતે ।

ઉત્પન્નાયાં તુ વિદ્યાયામાવિચક્મનાદપિ ॥૨૦૦॥

પ્રવોધે સ્વપ્નવત્ સર્વં સહમૂલં વિનશ્યતિ ।

(યથા) અવિદ્યાયાઃ તથા કાર્યસ્ય અપિ અનાદિત્વમ્ શ્યતે;
ઉત્પન્નાયા તુ વિદ્યાયા પ્રવોધે સ્વપ્નવત્, સર્વમ્ આવિચક્મ્ અનાદિ અપિ,
સહમૂલં વિનશ્યતિ ।

અવિદ્યાની જોમ અવિદ્યાથી બનેલા સંસાર પણ અનાદિ છે.
પરંતુ વિદ્યા (આત્માનુભૂતિ) ઉત્પન્ન થતાં જ, જગત્ જતાં સ્વપ્નની
જોમ અવિદ્યા અને અનાદિ પેદા થયેલા સપ્નજો સંસાર અનાદિ હોવા
હતાં, નાશ પામે છે.

અનાદ્યપીદં નો નિત્યં પ્રાગભાવ ઇવ સ્ફુટમ્ ॥૨૦૧॥

અનાદેરપિ વિધ્વંસઃ પ્રાગભાવસ્ય વીક્ષિતઃ ।

इदं स्फुटम् अनादि अपि प्रागभावः इव नो नित्यम्, अनादेः
अपि प्रागभावस्य विस्वंसः कीर्तितः ।

અવિદ્યા અને વિદ્યા અનાદિ છતાં પ્રાગભાવની જેમ નિત્ય નથી.
પ્રાગભાવ અનાદિ હોવા છતાં તેનો અંત જોવામાં આવે છે.

[પદ્મની ઉત્પત્તિ પહેલાં એ નથી હોતો. એનું આ ન હોવાપછી
'પ્રાગભાવ' કહેવાય છે. પ્રાગભાવનો આરંભ હોતો નથી, પરંતુ ઘડે
ઉત્પન્ન થાય ત્યારે પદ્મના પ્રાગભાવનો અંત તો હોય છે. આવું જ
અવિદ્યા અને એના સર્જનનું સમજવું.]

यद्बुद्ध्याश्रयाधिसम्बन्धात् परिकल्पितमात्मनि ॥२०२॥

जीवत्यं न ततोऽन्यत्तु स्वरूपेण विलक्षणम् ।

सम्बन्धः स्वात्मनो बुद्ध्या मिथ्याज्ञानपुरःसरः ॥२०३॥

विनिवृत्तिर्भवेत् तस्य सम्यग्ज्ञानेन नान्यथा ।

ब्रह्માत्मैक्यविज्ञानं सम्यग्ज्ञानं श्रुतेर्मતમ્ ॥२०४॥

આત્મનિ બુદ્ધ્યાશ્રયાધિસંબન્ધાત્ પરિકલ્પિતં યદ્ જીવત્વં (તત્)
તતઃ અન્યત્ સ્વરૂપેણ વિલક્ષણં ન, સ્વાત્મનઃ બુદ્ધ્યા સમ્બન્ધઃ મિથ્યાજ્ઞાન-
પુરઃસરઃ, તસ્ય સમ્યગ્જ્ઞાનેન વિનિવૃત્તિઃ ભવેત્, ન અન્યથા, બ્રહ્માત્મૈક-
સ્વવિજ્ઞાનં શ્રુતેઃ સમ્યગ્જ્ઞાનં મતમ્ ।

આત્મામાં બુદ્ધિ વગેરે ઉપાધિના સંબંધથી જેની કલ્પના થઈ
છે તે જીવત્વ વિશુદ્ધ આત્માથી અલગ નથી. આત્માના બુદ્ધિ સાધેના
સંબંધનું કારણ મિથ્યાજ્ઞાન છે. આ મિથ્યાજ્ઞાનની નિવૃત્તિ (કું બુદ્ધ
આત્મા છું) આવા આત્મજ્ઞાનથી જ થાય છે, બીજી કોઈ રીતે નહિ.
બ્રહ્મ અને આત્માની એકતાનો અનુભવ એ જ શ્રુતિના મતે સમ્યક્
જ્ઞાન છે. અર્વાનું બ્રહ્મ અને આત્માની એકતાનુભુતિ જ સમ્યક્જ્ઞાન છે.

बुद्ध्या...संबन्धात्-बुद्ध्यादीना = बुद्धि-प्राण-देहादीनाम् उपाधीना
संबन्धः तस्मात्, मिथ्या...सरः-मिथ्या च तत् ज्ञानं पुरः सरं यस्य सः,
ब्रह्मा...विज्ञानम्-ब्रह्मणः अत्मनः च एकत्वविज्ञानम् ।

તદાત્માનાત્મનોઃ સમ્યગ્વિવેકેનૈવ સિધ્યતિ ।

તત્તો વિવેકઃ કર્તવ્યઃ પ્રત્યગાત્માસદાત્મનોઃ ॥૨૦૫॥

આત્માનાત્મનો વિવેકેન એવ તત્ સિધ્યતિ, તતઃ પ્રત્યગાત્માસદાત્મનો વિવેકઃ કર્તવ્યઃ ।

આત્મા અને અનાત્માનો (આત્મા સિવાયનાં અવિદ્યા તથા જગત્નો) વિવેક કરવાથી જ બ્રહ્મ અને આત્માની એકતા સિદ્ધ થાય છે, માટે સ્વસ્વરૂપ આત્મા અને ખોટી રીતે આત્મા થઈ બનેલા બુદ્ધિ વગેરેનો વિવેક કરવો જોઈએ.

પ્રત્યગાત્માસદાત્મનોઃ—પ્રત્યગાત્મા અસદાત્મા ચ તયોઃ ।

જલં પઢ્ઢવદત્યન્તં પઢ્ઢાપાયે જલં સ્ફુટમ્ ।

યથા ભાતિ તથાઽઽત્માઽપિ દોષાભાવે સ્ફુટપ્રભઃ ॥૨૦૬॥

અત્યન્તં પઢ્ઢવદ્ (અપિ) જલં પઢ્ઢાપાયે યથા સ્ફુટ જલં ભાતિ, તથા આત્મા અપિ દોષાભાવે સ્ફુટપ્રભઃ' ।

જલ ખૂબ મેધુ' હોય તોયે કાદવ મેસી જતાં જોય સાફ-સ્વચ્છ લાગે છે, તેમ આત્મા પણ દોષમુક્ત થતાં સ્પષ્ટપણે પ્રકાશે છે.

પઢ્ઢાપાયે—પઢ્ઢસ્ય અપાયઃ તસ્મિન્, દોષાભાવે—દોષાણામ્ અમાભઃ તસ્મિન્, સ્ફુટપ્રભઃ—સ્ફુટા પ્રમા યસ્ય સઃ ।

અસન્નિવૃત્તો તુ સદાત્મનઃ સ્ફુટં પ્રતીતિરેતસ્ય ભવેત્ પ્રતીચઃ ।

તત્તો નિરાસઃ કર્ણીય એવ સદાત્મનઃ સાધ્યહમાદિયસ્તુનઃ ॥૨૦૭॥

અસન્નિવૃત્તો તુ પ્રતીચઃ અસ્ય સદાત્મનઃ સ્ફુટં પ્રતીતિઃ ભવેત્, તતઃ સદાત્મનઃ અહમાદિયસ્તુનઃ સાધુ નિરાસઃ કર્ણીયઃ એવ ।

(સત્સ્વરૂપ આત્માનો પ્રકાશ થતાં) અસત્સ્વરૂપ અવિદ્યા તેમજ પ્રપંચની નિવૃત્તિ થતાં સત્સ્વરૂપ આત્માની સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થાય છે. તે પછી સત્સ્વરૂપ આત્માથી અહંકાર વગેરેનાં સારી પેઠે નિરાસ કરવો જોઈએ.

અતો નાયં પરાત્મા સ્યાદ્વિજ્ઞાનમયશ્ચ્છદ્ભાક્ ।

વિકારિત્વાન્જહત્વાન્ચ પરિચ્છિન્નત્વદ્દેતુતઃ ।

દૃશ્યત્વાદ્ વ્યભિચારિત્વાન્નાનિત્યોનિત્ય ઇપ્યતે ॥૨૦૮॥

અર્થે વિજ્ઞાનમયનન્દમાત્ર, વિજ્ઞાગિત્વાત્ જટત્વાત્ પરિચ્છિન્નત્વદેહુતઃ
દશ્યત્વાત્ વ્યભિચારિત્વાત્ અનિત્યઃ, અતઃ ન નિત્ય પરાત્મા શ્યતે ।

‘વિજ્ઞાનમય’ શબ્દથી ઓળખાતો આ જીવ વિકારી અર્થાત્ સમુ-
ક્ષ્ણે બદલાતો હોવાથી, ૬/૬ હોવાથી, સીમિતતાને કારણે, દશ્ય-વિષય
બનતો હોવાથી અને વ્યભિચારી (અનેકજામી) હોવાને લીધે અનિત્ય
છે, માટે પરમાત્મા તેથી ન શકે. અનિત્ય વસ્તુ કદિ નિત્ય ન હોય.

વિજ્ઞાન...માત્ર-વિજ્ઞાનમયઃ इति शब्दं भजति इति, परिच्छिन्न
...દેહુતઃ-પરિચ્છિન્નત્વ ચ અસૌ દેહુઃ તસ્માત્ ।

આનન્દમય કૌશલ :

આનન્દપ્રતિયિન્યચુમ્વિતતનુર્વૃત્તસ્તમોજૃમ્ભિતા
સ્વાદાનન્દમયઃ પ્રિયાદિગુણકઃ સ્વેષ્ઠાર્થલાભોદયઃ ।

પુણ્યસ્યાનુભવે વિભાતિ કૃતિનામાનન્દરૂપઃ સ્વયં

ભૂત્વા નન્દતિ યત્ર સાધુ તનુમૃન્માત્રઃ પ્રયત્નં વિના ॥૨૦૯॥

આનન્દપ્રતિનિમ્બનુમિતતનુઃ તમોજૃમ્ભિતા કૃત્તિઃ આનન્દમયઃ સ્વાત્,
(અયત્ર) પ્રિયાદિગુણકઃ સ્વેષ્ઠાર્થલાભોદયઃ (ભવતિ), પુણ્યસ્ય અનુભવે
કૃતિનામ્ આનન્દરૂપઃ સ્વયં વિભાતિ, યત્ર તનુમૃન્માત્રઃ ભૂત્વા પ્રયત્નં વિના
નન્દતિ ।

આનન્દસ્વરૂપ આત્માનું જેમાં પ્રતિબિંબ પડે છે તે તમોગુણથી
પ્રગટ થતી વૃત્તિ આનન્દમય કોશ છે. તે પ્રિય, મીઠા અને પ્રમોદ આમ
ત્રણ રૂપે ઈચ્છિત વસ્તુ મળતાં પ્રકટ થાય છે. પુણ્ય પાકતાં પુણ્યશાળી
વ્યક્તિ સ્વયં આનન્દમયરૂપ બની જાય છે. ત્યારે (પુણ્યોદય સમયે)
દેહધારી જીવ વગર પ્રયત્ને આનન્દિત બની જાય છે.

[પ્રિય વસ્તુની પ્રાપ્તિ થતાં એની પ્રિયતાની માત્રા પ્રમાણે ચિત્ત-
વૃત્તિ પ્રિયતા, મીઠા અને પ્રમોદ એમ આરોહકમે આનન્દનો અનુભવ
કરે છે, તે અને ગાઢ નિદ્રામાં જે પ્રગટ આનન્દનો અનુભવ થાય છે
એ પણ જીવાત્માની આનન્દમયસ્થિતિ જ છે. આ સ્થિતિ સાથે તાદાત્મ્ય
પ્રાપ્ત કરનાર જીવને જ ‘આનન્દમય’ કોશ કહે છે. આ દશામાં વિવેક-

આન નથી હોતું એટલે સત્ત્વગુણ અને પ્રવૃત્તિની મદદતા કે અભાવને લીધે રજોગુણ અભિભૂત હોય છે નિદ્રામાં આત્માભાસથી અજ્ઞાનતા તમોનુભૂત જ અનુભવપ્રકાર બની રહે છે ।

આનન્દ તનુ —આનન્દસ્ય પ્રતિવિમ્બેન જુમ્મિતા તનુ यस્ય સા, તમો તા-તમસા જુમ્મિતા, સ્વેદ્યાર્થલાભોદય —સ્વસ્ય ક્ષણર્થમ્ય લાભોદય યસ્મિન્ ।

આનન્દમયકોશસ્ય સુપુજ્જો સ્ફુર્તિસ્સ્ફટા ।

સ્વપ્નજાગરચોરીપદિષ્ટસવર્ણનાદિના ॥૨૧૦॥

સુપુજ્જો આનન્દમયકોશસ્ય ઉત્ક્રા, સ્વપ્નજાગરયો (તુ) ક્ષણસર્વ નાદિના ક્ષણ સ્ફુર્તિ (મયતિ) ।

ગાઠ નિદ્રામાં આનન્દમય કોશની ઉત્ક્રા અને જાગૃત તથા સ્વપ્નમાં અભીષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ કે દર્શનથી સામાન્ય સ્ફુર્તિ થતી હોય છે નૈરાયમાનન્દમય પરાત્મા સોપાધિકત્વાત્ પ્રકૃતેર્નિકારાત્ ।

નાયત્વદેતો સુકૃતક્રિયાયા વિકારસહ્વાતસમાહિતત્યાત્ ॥૨૧૧॥

સોપાધિકત્વાત્ પ્રકૃતે વિકારાત્ સુકૃતક્રિયાયા કાર્યત્વદેતા નિકારસહ્વાતસમાહિતત્યાત્, અયમ્ આનન્દમય પરાત્મા ન દ્યૌ ।

બુદ્ધિ વગેરે ઉપાધિવાળા હોવાથી, પ્રકૃતિનો વિકાર હોવાથી, શુભકાર્યોના કૃણ્ણ બનેલા હોવાથી, પાંચભૌતિક દેહને આશ્રયે રહેલા હોવાથી, આ 'આનન્દમય' કોશ પણ શુદ્ધ આત્મા નથી જ

વિકાર ત્યાત્-વિકારાણા સઘાતે સમાહિત તસ્ય ભાવ તસ્માત્ ।

પચ્ચાનામપિ કોશાના નિપેધે યુક્તિ શ્રુતે ।

તન્નિપેધાવધિ સાગ્રી ચોઘરુપોઽવશિષ્યતે ॥૨૧૨॥

યુક્તિ શ્રુતે (ચ), પચ્ચાનામ્ અપિ કોશાના નિપેધ (કૃતે સત્તિ), તન્નિપેધાવધિ ચોઘસ્મ સાગ્રી અવશિષ્યતે ।

શ્રુતિ તથા તકં દ્વારા અન્નમયથી લઈ આનન્દમય સુધી પાયય કોશોનો નિપેધ કરતાં તે નિપેધ જ્યાં અટકે તે જ્ઞાનસ્વરૂપ સાક્ષી જ બાકી રહે છે

[અગાઉ જણાવેલાં કારણથી જ્ઞાતા દરજ્જા અને પરિચિન્નતાથી પાંચેય મેશો અનિત્ય છે એવો નિર્ણય થાય છે અને આ બધાનો

પ્રકાશક આત્મા સાતી અવસ્થિત રહે છે. જે અલ્પ અને અવિકાસી હોવાથી નિર્લય અને સ્વર્ગપ્રકાશ છે, એમ ગુણિ તથા અનુમાન પ્રમાણથી નક્કી થાય છે.]

યોઽયમાત્મા સ્વયન્વ્યોનિઃ પદ્મકોશવિલગ્નઃ ।

અવસ્થાપ્રયસાગ્રી મન્નિર્વિકારો નિરજનઃ ।

સદાનન્દઃ સ વિશેયઃ સ્વાત્મત્વેન વિપદ્વિતા ॥૨૧૩॥

યઃ અયમ્ આત્મા સ્વયન્વ્યોનિઃ પદ્મકોશવિલગ્નઃ અવસ્થાપ્રયસાગ્રી મન્નિર્વિકારઃ નિરજનઃ સદાનન્દઃ, યઃ વિશિષ્ટા સ્વાત્મત્વેન વિશેયઃ ।

જે આ આત્મા સ્વર્ગપ્રકાશ પારિવરકોશથી બિન્ન નેમજ જગત સ્વપ્ન અને સુષિપ્તિ આ ત્રણેય અવસ્થાઓનો સાતી બનીને નિર્વિકાર નિરંજન તથા સદા આનંદરૂપ છે, તેને જ વિદ્વાન પોતાનો આત્મા સમજે.

પદ્મકોશવિલગ્નઃ-પદ્મેષ્યઃ કોશેષ્યઃ વિલગ્નઃ = મિનસ્વરૂપઃ અવસ્થાપ્રયસાગ્રી = અવસ્થાનાં ગયં તસ્ય સાગ્રી, નિરજનઃ-નિર્ગતમ્ અજનનં = મન્નિતા યસ્માત્ સઃ ।

શિષ્ય ડવાચ-શિષ્યે પૂછયુઃ :

મિધ્યાત્વેન નિપિદ્વેષુ કોશેષ્વેતેષુ પદ્મસુ ।

સર્ગમાયં વિતા કિંચિન્ન પદ્યામ્યગ્ર દે ગુરો ।

વિશેયં કિમુ યસ્ત્વસ્તિ સ્વાત્મનાગ્ર વિપદ્વિતા ॥૨૧૪॥

હે ગુરો ! મિધ્યાત્વેન યત્તેષુ પદ્મસુ કોશેષુ નિપિદ્વેષુ અતઃ સર્ગમાયં વિના ન કિંચિત્ પદ્યામિ । અતઃ વિશિષ્ટા સ્વાત્મનાગ્ર વિશેયં કિમુ યસ્તુ અસ્તિ ?

ગુરુજી ! મિથ્યા હોવાથી આ પાંચેય કોશોનો નિષેધ કરતાં આ દેહમાં (તથા જનનમાં) સર્વના અભાવ સિવાય, મને કંઈ દેખાતું નથી. તે પછી વિદ્વાને અહીં આત્મારૂપે શી વસ્તુ જાણે ?

આત્મસ્વરૂપનું નિરૂપણ

શ્રીગુરુસ્વાચઃ—શ્રી ગુરુજી બોલ્યા :

સત્યમુક્તં ત્વયા વિદ્વન્નિપુણોઽસિ વિચારણે ।

અહમાદિવિકારાસ્તે તદ્માવોઽયમપ્યનુ ॥૨૧૫॥

વિદ્વન્ ! ત્વયા સત્યમ્ ઉક્તમ્ વિચારણે નિપુણઃ અસિ, તે અહમાદિવિકારાઃ તદ્માવઃ અપિ અયમ્ અનુ ।

હે વિદ્વાન ! તેં સાચું કહ્યું, તું વિચાર કરવામાં નિપુણ છે. અહંકાર વગેરે તારા જ વિકારો છે ને તેમનો અભાવ પણ આત્મારૂપે રહેલા તારામાં જ છે. અર્થાત્ બધાનો બાધ કરતાં આત્મસ્વરૂપ તું જ અવિશિષ્ટ રહે છે. એક માત્ર આત્મા જ સત્તાવાન છે.

સર્વે યેનાનુભૂયન્તે યઃ સ્વયં નાનુભૂયતે ।

તમાત્માનં વેદિતારં વિદ્ધિ બુદ્ધયા સુસૂક્ષ્મયા ॥૨૧૬॥

યેન સર્વે અનુભૂયન્તે, યઃ સ્વયં ન અનુભૂયતે, તં વેદિતારમ્ આત્માનં સુસૂક્ષ્મયા બુદ્ધયા વિદ્ધિ ।

જ આત્માથી, બુદ્ધિથી થઈ સ્પૃષ્ઠતમ બધા પદાર્થોનો અનુભવ થાય છે, (પરંતુ) જે આત્મા કોઈથી અનુભવાતો—અનુભવનો વિષય બનેતો—નથી તે સર્વવિદ્ આત્માને સૂક્ષ્મ (રજસુ—તમસૂથી મુક્ત બનેલી) બુદ્ધિથી જાણ.

તત્સાક્ષિકં ભવેત્તત્તદ્યથેનાનુભૂયતે ।

કસ્યાપ્યનનુભૂતાર્થે સાક્ષિત્વં નોપયુજ્યતે ॥૨૧૭॥

યદ્ યદ્ યેન અનુભૂયતે તત્ તત્ તત્સાક્ષિકં ભવેત્, અનનુભૂતાર્થે કસ્ય અપિ સાક્ષિત્વં ન ઉપયુજ્યતે ।

જેનાથી જે જે વસ્તુનો અનુભવ થાય તે તે વસ્તુનો તે સાક્ષી બને છે. જેનો અનુભવ ન થયો હોય તે વસ્તુ પ્રત્યે કોઈ સાક્ષી બનતું નથી.

[દિણ્દિનો અનુભવ આત્મા કરે છે માટે આત્મા તેમનો સાક્ષી છે. શયયુગનો અનુભવ, ઘનો નથી તેથી એનો કોઈ સાક્ષી પણ હોતો નથી.]

તત્સાક્ષિકમ્-સઃ = આત્મા સાક્ષી यस્ય તત્-તન્સાક્ષિકમ્ ।

અસૌ સ્વસાક્ષિકો માત્રો ચતઃ સ્વેનાનુભૂયતે ।

અતઃ પરં સ્યયં સાક્ષાત્ પ્રત્યગાત્મા ન ચેતરઃ ॥૨૧૮॥

મતઃ અઠી સ્વસાક્ષિકઃ માત્ર સ્વેન અનુભૂયતે, અતઃ પરં સ્યયં સાક્ષાત્ પ્રત્યગાત્મા ન ચેતરઃ ।

કારણ કે આત્મા થોતે જ થોતાની સત્તાનો સાક્ષી બની સ્વાનુભવ કરે છે, માટે આ પરમતત્ત્વ આત્મા નાણાત્ અન્તરાત્મા છે, બીજો કોઈ નહિ.

[દિણ્દિની જેમ આત્માનો અનુભવ કરનાર અન્ય કોઈ પ્રકાશક નથી એનો અર્થ એ વધો કે આત્મા થોતે જ થોતાની સત્તાનો પ્રકાશક છે, સ્વયં-પ્રકાશ છે]

જાગ્રત્યપ્નસુપ્તિષુ સ્ફુટતં ચોઽસૌ સમુજ્જૃમ્ભતે

પ્રત્યક્ષપતયા સદાહમહમિત્યન્તઃ સુત્રનૈકથા ।

નાનાકારવિકારભાગિનિ હમાન્ પદ્યમ્મહંધીમુખાન્

નિત્યાનંદચિદાત્મના સ્ફુરતિ તં વિદ્ધિ સ્વમેતં હૃદિ ॥૨૧૯॥

જાગ્રત્યપ્નસુપ્તિષુ ચ અસૌ પ્રત્યક્ષપતયા અહમ્ અહમ્ इति નૈકથા સ્ફુરન્ સ્ફુટતર સમુજ્જૃમ્ભતે, (તથા ચ) નાનાકારવિકારભાગિનિ હમાન્ અહંધીમુખાન્ પદ્યન્ હૃદિ નિત્યાનંદચિદાત્મના સ્ફુરતિ, તમ્ एत સ્વ વિદ્ધિ ।

જાગ્રત્, સ્વપ્ન અને સુપ્તિ આ ત્રણેય અવસ્થાઓમાં જ અન્તરાત્મા 'હું હું' આવી સંવેદનાથી સ્પષ્ટ બનેલો છે, તેમ જ અનેક પ્રકારના આકારો અને વિકારો (પરિણામો) પામતાં અહંકાર, બુદ્ધિ વગેરેને નિહાળતો દ્રવ્યમાં નિત્ય આનંદ અને જ્ઞાનરૂપે સ્ફુરાયમાણ છે, તેને જ 'ત્વ' આત્મા સમજ.

નાના...ભાગિનઃ-નાના આકારવિક્ષરણ મજનતિ તાન્, અહંધી-
મુલાન્-અહં ચ ધીઃ ચ અહંધિયૌ તે મુલે = આત્મી યેષાં તાન્,
નિત્યાનન્દચિદાત્મના-નિત્યે આનન્દચિતૌ આત્મા = સ્વમ્પં તેન ।
ઘટોદકે વિમ્બિતમર્કવિમ્વમાલોક્ય મૂઢો રયિમેવ મન્યતે ।
તથા ચિદાભાસમુપાધિસંસ્થં ભ્રાન્ત્યાહમિત્યેવ જહોઽભિમન્યતે ॥૨૨૦॥

મૂઢઃ યથા ઘટોદકે નિમ્બિતમ્ અર્કવિમ્વમ્ આલોક્ય રયિમ્ એવ
મન્યતે, તથા જહઃ ભ્રાન્ત્યા ઉપાધિસંસ્થં ચિદાભાસમ્ 'અહમ્' ઇતિ એવ
અભિમન્યતે ।

મૂઢજન જેમ ઘડાના -પાણીમાં પ્રતિબિંબિત થવેલા સૂર્યને જોઈ
(સૂર્યપ્રતિબિંબને જ) સૂર્ય માની લે છે, તેમ વિચારણીન જડબુદ્ધિ
માનવ જ્ઞાતિથી બુદ્ધિ, દેહાદિ ઉપાધિમાં પ્રતિબિંબિત ચિદાભાસમાં 'હું'
-આત્મા તરીકેનું અભિમાન કરે છે, અર્થાત્ બુદ્ધિપ્રતિબિંબિત મિથ્યા
જીવને સાચો આત્મા જાણે છે.

ઉપાધિસંસ્થમ્ - ઉપાધૌ મન્તિષ્ઠતે ઇતિ ઉપાધિસંસ્થઃ તમ્,
ચિદાભાસમ્ - ચિતઃ આભાસઃ તમ્ ।

ઘટં જલં તદ્વતમર્કવિમ્બં વિહાય સર્વં વિનિરીક્ષ્યતેઽર્કઃ ।
તદસ્થ ગત્વ ત્રિતયાવભાસકઃ સ્વયં પ્રકાશો વિદુષા યથા તથા ॥૨૨૧॥
દેહં ધિયં ચિત્પ્રતિવિમ્બમેતં વિસૃજ્ય બુદ્ધી નિહિતં ગુહાયામ્ ।
દ્રષ્ટારમાત્માનમણ્ડલોર્ધં સર્વપ્રકાશં સદ્સદ્વિલક્ષણમ્ ॥૨૨૨॥

નિત્યં વિમ્બું સર્વગતં મુસૂક્ષ્મમન્તર્વૈહિઃ શૂન્યમનન્યમાત્મનઃ ।
વિજ્ઞાય સમ્યક્નિજરૂપમેતત્ પુમાન્ વિપાપ્મા વિરજો વિમૃત્યુઃ ॥૨૨૩॥

ઘટં જલં તદ્વતમ્ અર્કવિમ્બ સર્વ વિહાય યથા વિદુષા એતન્નિતયાવ-
ભાસકઃ સ્વયંપ્રકાશઃ અર્કઃ વિનિરીક્ષ્યતે, તથા દેહં ધિય બુદ્ધી ગુહાયા
નિહિતમ્ એવં ચિત્પ્રતિવિમ્બં વિસૃજ્ય, દ્રષ્ટારં સદ્સદ્વિલક્ષણં સર્વપ્રકાશં નિત્યં
વિમ્બું સર્વગતં મુસૂક્ષ્મમ્ અન્તર્વૈહિઃ શૂન્યમ્ આત્મનઃ અનન્યમ્ એતન્નિજરૂપં,
સમ્યક્ વિજ્ઞાય, પુમાન્ વિપાપ્મા વિરજઃ વિમૃત્યુઃ (મરતિ) ।

પણને, જાણને અને એમાં પડેલા સુખના પ્રતિબિંબને છોડી જેમ વિચક્ષ્ણ માતૃસ આ ત્રણેયના અવભાસક સ્વર્ગપ્રકાશ સુખને (તત્ત્વરૂપે) જુએ છે. તેમ, દેહ બુદ્ધિ તેમજ બુદ્ધિરૂપી ગુણમાં પડેલા ચૈતન્યના પ્રતિબિંબરૂપ વિદ્યાભાસ(જીવ)ને છોડી-મિથ્યા સમજી, એ બંધાના દ્રષ્ટા સત્ય અને અસત્યથી વિવક્ષત્, સર્વપ્રકાશક નિત્ય વિષ્ણુ સર્વજામી અતિસૂક્ષ્મ, અંદર કે બહારના ભેદથી વિમુક્ત, ધોતાથી અભિન્ન એવા નિજસ્વરૂપને શારી પેઠે જાણી, છાની મનુષ્ય નિષ્પાપ અને નિર્મલ બની અમર થઈ જાય છે.

વિશોક આનન્દધનો વિપશ્ચિત્
સ્વયં કુતશ્ચિન્ન વિમેતિ કશ્ચિત્ ।

નાડન્યોડસ્તિ પન્થ્યા ભવયન્ધમુક્તે-

ર્ચિના સ્વતત્પાવગમં મુમુક્ષોઃ ॥૨૨૪॥

વિશોકઃ આનન્દધનઃ કશ્ચિત્ વિપશ્ચિત્ સ્વયં કુતશ્ચિત્ ન વિમેતિ, મુમુક્ષોઃ તત્પાવગમં ચિના ભવયન્ધમુક્તેઃ અન્યઃ પન્થ્યાઃ ન અસ્તિ ।

સોડર્યહત અને આનન્દસ્વરૂપ બનેલા વિદ્વાન કોઈથી ડરતો નથી. મોક્ષ પામવા ઈચ્છનાર માટે તત્ત્વરૂપ આત્માના છાન વિના સંસારના બંધનથી છૂટવાનો બીજો કોઈ માર્ગ નથી, અર્થાત્ પોતાને બ્રહ્મરૂપ સમજવાથી-અનુભવવાથી સર્વ કલેસો છૂટે છે.

બ્રહ્માભિન્નત્વવિજ્ઞાનં ભવમોક્ષસ્ય કારણમ્ ।

યેનાદ્વિતીયમાનન્દં બ્રહ્મ સમ્પદ્યતે બુધૈઃ ॥૨૨૫॥

બ્રહ્માભિન્નત્વવિજ્ઞાનં ભવમોક્ષસ્ય કારણમ્, યેનાદ્વિતીયમ્ આનન્દં બ્રહ્મ સમ્પદ્યતે ।

બ્રહ્મ અર્થાત્ પરમાત્મા અને જીવાત્માની એકતાનું જ્ઞાન જ સંસારમાંથી મુક્ત વપાનું કારણ છે. વિદ્વાનો આ અભેદજ્ઞાનથી અદ્વિતીય આનન્દરૂપ બ્રહ્મ બની જાય છે.

[બ્રહ્મચિદ્ બ્રહ્મય ભવતિ : બ્રહ્મજ્ઞાની બ્રહ્મ જ બની જાય છે. આ શ્રુતિપચનનો જ અર્થ વિસ્તાર છે.]

બ્રહ્મા...વિમૂક્તાન-બ્રહ્મણઃ અભિન્નત્વસ્ય વિજ્ઞાનમ્ ।

બ્રહ્મભૂતસ્ય સંસૃત્યં વિદ્વાન્નાવર્તતે પુનઃ ।

વિજ્ઞાતવ્યમતઃ સમ્યગ્બ્રહ્માભિન્નત્વમાત્મનઃ ॥૨૨૬॥

બ્રહ્મભૂતઃ તુ વિદ્વાન્ પુનઃ સંસૃત્યં ન આવર્તતે, અતઃ આત્મનં
બ્રહ્માભિન્નત્વ સમ્યક્ વિજ્ઞાતવ્યમ્ ।

પોતાને બ્રહ્મસ્વરૂપ જાણતો વિદ્વાન કૃત્રિ સંસારચક્રમાં-જન્મમરણની
જાળમાં-ફસાતો નથી. એટલા માટે આત્માનું બ્રહ્મથી અભિન્નપણું
સારી પેઠે જણી લેવું.

સત્ય જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ વિશુદ્ધ પરં સ્વતઃસિદ્ધમ્ ।

નિત્યાનન્દૈકરસં પ્રત્યગભિન્ન નિરન્તરં જયતિ ॥૨૨૭॥

બ્રહ્મ સત્ય જ્ઞાનમ્ અનન્ત વિશુદ્ધ પર સ્વતઃ સિદ્ધ નિત્યાનન્દૈકરસ
પ્રત્યગભિન્ન નિરન્તર (સત્) જયતિ ।

બ્રહ્મ, સત્ય, જ્ઞાન અનન્ત વિશુદ્ધ સર્વાતિશ્યાથી અને સ્વતઃસિદ્ધ
છે. નિત્ય આનંદાસ્વાદરૂપ બ્રહ્મ આત્માથી અભિન્ન તથા નિરન્તર
વિજયી બની રહે છે.—અર્થાત્ સર્વોન્કૃષ્ટતથા વિદ્યમાન છે

બ્રહ્મ અને જગતની એકતા :

સદિદં પરમાદ્વૈતં સ્વસ્માદન્યસ્ય વસ્તુનોઽભાવાત્ ।

ન હ્યન્યદસ્તિ કિંચિત્ સમ્યક્પરમાર્થતત્ત્વજોષે હિ ॥૨૨૮॥

ઇદં પરમાદ્વૈત સત્, સ્વસ્માત્ અન્યસ્ય વસ્તુન અભાવાત્, સમ્યક્
પરમાર્થતત્ત્વજોષે હિ અન્યત્ કિંચિત્ ન અસ્તિ ।

આ બ્રહ્મ સાથે છપ અને જગતનું ચામવત્ અદ્વૈત જ એક માત્ર
સત્ય છે, કદરૂકે બ્રહ્મ સિવાય બીજું કંઈ ચીજ છે જ નહીં. સારી
પેઠે પરમાર્થતત્ત્વને બોધ થયા પછી બ્રહ્મ સિવાય બીજું કંઈ જ રહેતું
નથી

યદિદં સકલ વિશ્વં નાનારૂપ પ્રતીતમજ્ઞાનાત્ ।

તત્સર્વં બ્રહ્મૈવ પ્રત્યસ્તાશેપમાયનાદોષમ્ ॥૨૨૯॥

યત્ અજ્ઞાનાત્ નાના રૂપ પ્રતીતમ્ ઇદમ્ સકલ વિશ્વં તત્ સર્વં પ્રત્યસ્તા-
શેપમાયનાદોષ બ્રહ્મ एव ।

જે અભાનથી વિવિધાકાર પ્રતીત થાય છે તે સઘનુ વિગ્રવ, સમસ્ત ભાવનાઓના દોષનો જ્યાં અંત આવે છે તે બ્રહ્મ જ છે

પ્રત્યક્તા દોષમ—પ્રયસ્તા બચ્ચેના ભાવનાદોષા યસ્મિન્ તત્ ।
મૃત્યાર્યમૃતોઽપિ મૃદો ન ભિન્ન કુમ્ભોઽસ્તિ સર્વત્ર તુ મૃત્યુભાવાત્ ।
ન કુમ્ભરૂપ પ્રથગસ્તિ કુમ્ભ કુનો મૃપા કલ્પિતનામમાય ॥૨૦॥

મૃત્યાર્યમૃત કુમ્ભ અપિ સર્વત્ર તુ મૃત્યુભાવાત્ મૃદ ભિન્ન ન,
ન કુમ્ભરૂપ પ્રથગ્ અસ્તિ, મૃપા કલ્પિતનામમાય કુમ્ભ કુત ?

માટીથી બનેલો ઘડો બધી રીતે માટી રૂપ હોવાથી માટીથી અલગ નથી, ઘડાનું રૂપ પણ ઘડા કે માટીથી અલગ નથી માટીમાં મિશ્રા નામમાત્રથી કલ્પિત હોવાથી ઘડાની અલગ સત્તા જ ક્યાં ?

[વસ્તુ નામ અને આકાર બાદ કરતાં પોતાના ઉપાધાન કારણરૂપ જ હોય છે માટી ઉપાધાન કારણ ॥ ને તે નિશ્ચિત આકાર તમજ નામ પર ત્યારે ઘડો કહેવાય છે ઘડો કહેવાય ત્યારે પણ તે વાસ્તવમાં માટી જ છે આપું જ ઉપાધાનકારણ બ્રહ્મ અને એના કારણરૂપ જગતની બાંધતમાં સંબંધુ, “વાચારમ્ભગ ત્રિકારા નામવેય મુત્તિવેરયેવ સત્યમ્” આ છાન્દોગ્ય મુતિનો જ અર્થ પડ્યો છે]

કેનાપિ મૃદ્વિન્નતયા સ્વરૂપ ઘટસ્ય સદર્શયિતુ ન શક્યતે ।
અતો વત્ કલ્પિત एव મોહાન્મૃદેય સત્ય પરમાર્યમૃતમ્ ॥૨૦॥

કન અપિ ઘટસ્ય સ્વરૂપ મૃદ્વિન્નતયા દર્શયિતુ ન શક્યતે, અતઃ
ઘટ માહાત્ કલ્પિત एव મૃદ્ एव પરમાર્યમૃત સત્યમ્ ।

કોઈ પણ ઘડાના રૂપના માટીથી અલગ બતાવી શકું નથી,
આથી સાબિત થાય છે કે ઘડા અભાનથી માટીમાં કલ્પવામાં આવે છે
ઘડાનું પરમાર્થિક સત્ય માટી જ છે

મદ્બ્રહ્મકાર્યં સકલ સદેવ તન્માત્રમેતન્ન તત્તોઽન્યદસ્તિ ।
અસ્તીતિ યો વક્ત્રિ ન તસ્ય મોહોવિનિર્ગતો નિદ્રિતવત્પ્રજલ્પ ॥૨૧॥

મદ્બ્રહ્મકાર્યં સકલ સત્ एव, एतत् તમાત્રમ્ ન તત્ અન્યદ્ અસ્તિ
અસ્તિ ઇતિ ય વક્ત્રિ તસ્ય મોહ ન વિનિર્ગત, નિદ્રિતકર્ પ્રજલ્પ ।

સત્યસ્વરૂપ બ્રહ્મથી પેદા થયેલું' આ સકલ વિશ્વ સત્યરૂપ જ છે, વિશ્વ બ્રહ્મ જ છે, બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી; ભિન્ન છે એમ જ દેવે છે તેનું અજ્ઞાન ટળ્યું નથી. એ તો ઊંઘતા માણસની જેમ બડબડાટ કરે છે.

ब्रह्मैवेदं विश्वमित्येव वाणी श्रौतो ब्रूतेऽथर्वनिष्ठा यरिष्ठा ।
तन्मादेतद् ब्रह्ममात्रं हि विश्व नाधिष्ठानाद्भिन्नताऽऽरोपितस्य ॥ २३३ ॥

‘इदं ब्रह्म एव’ इति एव अथर्वनिष्ठा यरिष्ठा श्रौती वाणी ब्रूते, तन्मात् एतत् विश्व ब्रह्ममात्रम्, आरोपितस्य अधिष्ठानान् भिन्नता न ।

‘આ વિશ્વ બ્રહ્મ જ છે’, એમ અતિ શેષ અથર્વશ્રુતિ (મુંડકોપનિષદ્)નું વચન સ્પષ્ટપણે કરે છે. માટે વિશ્વ બ્રહ્મસિવાય બીજું કંઈ નથી. આરોપિત અધિષ્ઠાનથી ભિન્ન નથી હોતું. (વિશ્વ બ્રહ્મમાં આરોપિત છે જેથી અધિષ્ઠાન બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી.)

[દોરડાંથી અધિષ્ઠાનમાં ભ્રમને લીધે સાપની પ્રતીતિ થાય છે. સાપ આરોપિત છે. બીજીવટથી તપાસીએ તો દોરડા સિવાય સાપ નથી અર્થાત્ દોરડાની સત્તા જ સાપની સત્તા છે. ‘મયં રસિયથ’ વ્રત’ આ અથર્વશ્રુતિ છે.]

मत्स्यं यदि स्याज्जगदेतद्वात्मनो-

ऽनन्तत्त्वहानिर्निगमाप्रमाणता ।

अमत्यगादित्वमपीक्षितु. स्या-

न्नेतन् त्रयं माधુ हित महात्मनाम् ॥ २४ ॥

यदि एतत् जगत् मत्स्य स्यात्, आत्मन. अनन्तत्त्वहानिः, निगमा-
प्रमाणता, ईक्षितुः (च) अमत्यगादित्वम् आवे, एतत् त्रय महात्मनाम् न
माधु हित च ।

જો આ જગત સ્વતઃ સત્ય હોય તો ‘આત્મા અનન્ત છે’ એમ ન બને અને આત્માની અનંતતાનું પ્રતિપાદન કરતી શ્રુતિ ખોટી દે.
વિવેચ્યુડામણિ-૧૦

મુતિ ઉપરવાણી છે એટલે ઉપર અસત્યબાધી જમાવ, આ ત્રણેય અસત્યજાતિઓ મહાત્માઓ માટે સાચી કે બિંતકર નથી

નિગમાપ્રમાણતા-નિગમસ્ય=શુન ન્યમાણતા, અસત્યસાન્નિત્યમ્-અમરો વદતિ इति અમર્યાદી વસ્ય માય ।

કેશરો વસ્તુતત્ત્વજ્ઞો ન વ્યાહ તેષ્વપસ્થિત ।

ન ચ મત્સ્થાનિ ભૂતાનીત્યેયમેવ વ્યચીકલ્પત ॥૨૩૫॥

વસ્તુતત્ત્વજ્ઞ કશર 'ન ચ બ્રહ્ તેષુ અપસ્થિત્, ન ચ ભૂતાનિ મત્સ્થાનિ' इति ઇતમ્ એવ વ્યચીકલ્પત્ ।

પરમાર્થ વસ્તુના જાણકાર જાવવાન ગ્રીકૃષ્ણે 'ન તો હુ જુઓમા હું કે ન જુઓ મારામાં છે' આમ નિઘ્રાવ સાથે (જીતામાં) કહ્યું છે

[મયા તતમિદ સર્વ જગદયત્તમૂર્તિના ।

મત્સ્થાનિ સર્વભૂતાનિ વ્યાહેતેષ્વપસ્થિત ॥ ૭૦૯ શ્લોક ૪

ગીતાના આ શ્લોક તર ફેરવાશે ક્યો છે]

વસ્તુતત્ત્વજ્ઞ-વસ્તુન તત્ત્વ જાનાતિ इति, વસ્તુતત્ત્વજ્ઞ, મત્સ્થાનિ-મયિ इति મત્સ્થાનિ ।

યદિ સત્ય મવદિશ્વ સુપુખ્તાવુપલબ્ધતામ ।

યન્નોપલબ્ધયે કિંચિદતોઽસત્સ્વપ્નગન્મૃષા ॥૨૩૬॥

યદિ વિશ્વ સત્ય મવેત્ સુપુખ્તૌ ઉપલબ્ધતામ્, યત્ (કિન્તુ સુપુખ્તૌ) કિંચિત્ ન ઉપગમ્યતે અત અસત્ સ્વપ્નયત્ મૃષા ।

જો વિશ્વ સત્ય હોય તો સુપુખ્તિમાંયે પ્રતીત થવું જોઈએ, પરંતુ સુપુખ્તિમાં કયાની પ્રતીતિ થતી નથી માટે વિશ્વ સ્વપ્નનો જોમ અસત્ અને મિથ્યા છે

[સુપુખ્તિમાં આત્મા સિવાય કયાની ઉપલબ્ધિ રહેતી નથી, જાગ્રત્ સ્વપ્ન અને સુપુખ્તિ આ ત્રણેય અવસ્થાઓમાં એકમેકનો અભાવ હોય છે પરંતુ આત્મા ત્રણેય અવસ્થાઓમાં અનુસ્થૂત રહે છે, માટે અવસ્થા ઓ મિથ્યા, અવસ્થાઓમાં દેખાનું કે ન દેખાનું વિશ્વ મિથ્યા અને ત્રણેયમાં અબાધિત રહેતો આત્મા સત્ય, આમ નિર્ણય થાય છે]

અતઃ પૃથક્નાસ્તિ જગત્ પરાત્મનઃ પૃથક્ પ્રતીતિસ્તુ મૃપા ગુણાદિવત્ ।
આરોપિતસ્યાસ્તિ વિમર્ષવત્તાઽધિષ્ઠાનમામાતિ તથા ભ્રમેણ ॥૨૩૭॥

અતઃ જગત્ પરાત્મનઃ પૃથક્ ન અસ્તિ, પૃથક્ પ્રતીતિઃ તુ ગુણાદિવત્
મિથ્યા, આરોપિતસ્ય વિમ્ અર્થવત્તા ॥ અધિષ્ઠાન ભ્રમેણ તથા આમાતિ ।

જગત્ (મિથ્યા હોવાથી) પરમાત્માથી જુદું નથી, એનું જે
જુદાપણું ભાસે છે તે તો ખુણ જેમ દ્રવ્યથી અલગ ન હોવા છતાં
અલગ ભાસે છે એના જેવું છે, અર્થાત્ જગતની પૃથક્ પ્રતીતિ મિથ્યા
છે, ભલા, આરોપિત વસ્તુ કદિ વાસ્તવિક હોય ખરી ? એ તો (બ્રહ્મરૂપ)
અધિષ્ઠાનની જ ભ્રાન્તિજન્ય પ્રતીતિ છે.

ભ્રાન્તસ્ય યદનુ ભ્રમત પ્રતીતિઃ ગ્રહૈર તત્તદ્ રજતં હિ શુક્તિઃ ।
ચ્છંદતયા ગ્રહસ સદૈય રૂપ્યતે ત્વારોપિતં ગ્રહાણિ નામમાત્રમ્ ॥૨૩૮॥

(યથા) શુક્તિ હિ શ્વતયા રજતં (તથા) ભ્રાન્તસ્ય યત્ યત્ ભ્રમતઃ
પ્રતીતિઃ તત્ તત્ ગ્રહ એવં । ગ્રહ સદા યત્ શ્વતયા રૂપ્યતે, ગ્રહાણિ આરોપિતે
તુ નામમાત્રમ્ ।

ભ્રમથી જેમ છિપલી જ 'આ ચાલી છે' એમ પ્રતીતિપાત્ર બને
છે, તેમ અવિદ્યાથી ભ્રાન્ત બનેલાને જે જે જગત્ રૂપે ભાસે છે તે
બ્રહ્મ જ છે. બ્રહ્મ જ દુનિયાના પદાર્થોમાં 'આ' શબ્દથી નિરૂપાય છે.
વ્યાવહારિક વસ્તુઓ તો બ્રહ્મમાં નામમાત્ર જ છે.

[વાચારમ્ભર્ણ વિકારો નામધેય મૃત્તિકેત્યેવ સત્યમ્ ।
છા ઉ પ. ૬-૧ આ છાન્દોગ્ય શ્રુતિ પ્રમાણે ધણે, નળિયું, ઘીમ આ
બધા શબ્દો વસ્તુતઃ માટીનો જ બોધ કરાવે છે. એમાં ઘણ વગેરેના આકારો
કલ્પિત છે, જેને લીધે તે તે આકારવાળી માટી માટે નામ તરીકે વપરાય છે,
તેઓ કોઈ પરમાર્થના બોધક નથી આવું જ વિશ્વવત્ સમગ્રવત્.]

બ્રહ્મસ્વરૂપ નિરૂપણ :

અતઃ પર ગ્રહા સદ્દ્વિતીય વિશુદ્ધવિજ્ઞાનધન નિરુક્તનમ્ ।
પ્રગાન્તમાચન્તવિહીનમક્રિયં નિરન્તરાનન્દરમસ્વરૂપમ્ ॥૨૩૯॥

અતઃ પરં બ્રહ્મ તત્ત્વ મહિમં ત્રિવિધમિદમ્ નિરુદ્ધમિદમ્ પ્રગલ્ભ્ય
આપ્તવિદ્યાનમ્ અતિથિ નિગ્નગુણમન્દગમ્યમ્ (મરણિ) ।

ઉપર કરેલા વિવરણથી નિશ્ચિત થાય છે કે, પરબ્રહ્મ તત્ત્વ, અદ્વિતીય
શુદ્ધવિજ્ઞાનરૂપ, નિર્ભય, પ્રકાશ, અનાદિ-અનંત, નિષ્કલ અને
આતરબ્રાહ્મ આનંદપદ્મરૂપ છે.

આદ્યન્તર્યામિનમ્-આદિઃ ચ અન્તઃ ચ તાન્યા વિજ્ઞાનમ્, નિરુદ્ધા-
મ્યમ્ . નિગ્નરઃ ૨. આનન્દગતઃ ત તત્ત્વ સ્વરૂપ મ્ ૨૧ ।

નિરુદ્ધમાયાકૃતમર્મભેદ નિર્ગુણ મુક્ત નિરુદ્ધપ્રમંથમ્ ।

અભ્યમવ્યક્તમનામ્યમવ્યય જ્યોતિઃ મયં કિંચિદિદં ચકામિ ॥૨૪૦॥

નિરુદ્ધમાયાકૃતમર્મભેદ નિર્ગુણ મુક્ત નિરુદ્ધ પ્રમંથમ્ અભ્યમ
અભ્યમ અનામ્યમ્ અન્તઃ મયં જ્યોતિઃ હં કિંચિદ્ ચકામિ ।

બ્રહ્મ મયણી બનતા હવંભેદથી મુક્ત, નિર્ગુણ, શુદ્ધરૂપ,
નિરુદ્ધ, અચિન્ત્ય, સ્પર્શિત, અપ્રગટ, નામશબ્દિત, અલય અને સ્વયં-
પ્રકાશ છે, જે જે મર્મ પ્રકાશે છે તે બધું તે જ છે.

જાણ્યેયજ્ઞાનગુણમનનં નિર્વિસ્મયમ્ ।

વેદ્યાગ્રણ્ટચિન્માત્રં પરં તત્ત્વં વિદુર્ધુગઃ ॥૨૪૧॥

પુષ્પાઃ પરં મત્ત્વ જાનંતેજ્ઞાનશયમ્ અનન્ત નિર્વિકલ્પક વેદ્યાગ્ર-
ચિન્માત્ર વિદુઃ ।

આત્માજ્ઞાનીઓ બ્રહ્મને જાતા, જ્ઞેય અને જ્ઞાનતા ભેદ વગરનું,
અનન્ત, જેમાં આ કે તે વિકલ્પ થઈ શકતો નથી તેવું અને કેવલ
અખંડ પ્રકાશરૂપ જાણે છે.

જાતા . જ્ઞાન્યમ્—જાતા ચ જ્ઞેય ચ જ્ઞાન ચ તૈ રુદ્ધનુ,
નિર્વિકલ્પમ્—નિર્ગતા વિકલ્પાઃ=વિશેષાઃ. યમાત્ તત્, વેદ્યા—માત્રમ્—
વેદ્યા અગ્રણ્ટ ચ વિદુઃ ઇતિ ।

અહેયમનુપાદેય મનોવાચામગોચરમ્ ।

અપ્રમેયમનાગ્નંત દ્રહ્મ પૂર્ણ મહન્મહઃ ॥૨૪૨॥

દ્રહ્મ અહેયમ્, અનુપાદેય, મનોવાચામ્ મગોચરમ્, અપ્રમેયમ્,
અનાગ્નંત, મહત્ મહઃ (મરણિ) ।

બ્રહ્મ ત્યાગી કે પકડી શકાય તેવું નથી, મન 'અને' વાણીનો વિષય બનતું નથી. બુદ્ધિથી ગ્રહણ થતું નથી, એ 'તો' અનાદિ, અનન્ત, પૂર્ણ અને વ્યાપક તેજસ્વરૂપ છે.

મહાવાક્યોનો અર્થવિચાર :

તત્ત્વં પદાભ્યામભિધીયમાનયોર્બ્રહ્માત્મનોઃ શોધિતયોર્યદીત્યમ્ ।

શ્રુત્યા તયોસ્તત્ત્વમસીતિ, સમ્યગેકત્વમેવ પ્રતિપાદ્યતે મુદુઃ ॥૨૪૩॥

પરિદર્શ્ય 'તત્ત્વમસિ' इति तत् त्व पदाभ्याम् अभिधीयमानयोः गोभिनयोः तयोः ब्रह्मात्मनोः, श्रुत्या सम्यक् एकत्वम् एव मुदुः प्रतिपाद्यते ।

'તત્ત્વમસિ' આ શ્રુતિવાક્યના 'તત્' અને 'ત્વમ્' આ બે પદોથી જન્મના બોધ થાય છે તે બ્રહ્મ અને જીવનું એકત્વ સાચી પેઠે વારંવાર શ્રુતિ દ્વારા પ્રતિપાદિત કરવામાં આવે છે.

[છાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાં પિતા ઉદાલક પુત્ર ચેતકેતુને 'તું' જીવાત્મા જ પરમાત્મા (બ્રહ્મ) છે,' આ વાત દખ્તાન્તો આપી નવ વાર કહે છે. છા. ડ. અ. ૬-૮. 'તત્ત્વમસિ' છાન્દોગ્યોપનિષદ બે સામવેદનું છે તેનું મહાવાક્ય છે. એ જ રીતે ઋગ્વેદનું 'પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ', એતરેયોપનિષદમાં, યજુર્વેદનું 'અહં બ્રહ્માસ્મિ' બૃહદારણ્યકોપનિષદમાં, અને અથર્વવેદનું 'જયમ્ આત્મા બ્રહ્મ' મુન્ડકોપનિષદમાં આવેલું છે. જીવબ્રહ્મની એકતાનાં સમર્થક હોવાથી આ વાક્યો મહાવાક્યો કહેવાય છે.]

મેત્યં તયોર્લેઽભિતયોર્નૈ વાચ્યયોર્નિગદ્યતેऽन्योन्यविरुद्धधर्मणोः ।

गगीतमान्वोरिव राजभृत्ययोः कूपाम्बुरादयोः परमाणुमेवोः ॥२४४॥

ત્રયોતમાન્વોઃ, રાજમૃત્યયોઃ, કૂપામ્બુરાદયોઃ પરમાણુમેવોઃ इव अन्योन्यविरुद्धधर्मयोः तयोः (जीवब्रह्मणोः) लक्षितयोः ऐक्यं निगद्यते, न वाच्ययोः ।

આગિયો અને સૂર્ય, રાજા અને નોકર, કૂબે અને સાગર, તેમજ પરમાણુ અને મેરુપર્વત, આ બધાં જોમ એકમેકથી વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળાં છે; તેમ જીવ અને બ્રહ્મ પણ છે, એટલે તેમનું લક્ષણથી લખાવતું જ એક જ મૂલ્યીત થાય છે, અભિધાથી પ્રાપ્ત મુખ્યાર્થનું નહિ.

[અહીં જે સ્વભાવે અર્થ સમજાય તે વાચ્યાર્થ ને વાચ્યાર્થ અસંગત જણાતાં તેને સંબંધી બીજો અર્થ લેવાય તે 'લક્ષ્યાર્થ' કહેવાય છે. છવ અર્થજ્ઞ કર્તા-લોકતા છે ને બ્રહ્મ સર્વજ્ઞ અકર્તા-અલોકતા છે. આ વાચ્યાર્થ છે. એટલે એ બન્નેનું એકવ બને નહિ. પરંતુ 'ભાગ-ત્યાગ'નામની લક્ષણથી છવ અને બ્રહ્મ બન્નેમાં જે અનુસ્યૂત છે તે 'ચેતન્ય' માત્રનો સ્વીકાર કરી વિરુદ્ધસ્વભાવનાં છવજનત કર્તૃત્વ-અકર્તૃત્વ અને બ્રહ્મજનત લોકનુત્વ-અલોકનુત્વનો ત્યાગ કરવો. અધમ જતાં ચેતન્યરૂપે બન્નેની એકતા સ્વીકારવામાં વધે આવતો નથી. ખૂબ તેજસ્વી તેમજ અગિયો ઉકરાને આપણે 'સિંધ' કહીએ છીએ ત્યારે પણ આવો વાક્યલિપ્ત અર્થ જ લેવાય છે.]

કૂપાન્કુરાદયોઃ—કૂપાન્કુરાદયોઃ ચ તયો અન્યોન્ય...ધર્મયોઃ—અન્યોન્યયોઃ વિરુદ્ધો ચ તૌ ધર્મો તયોઃ ।

તયોર્વિરોધોડયમુપાધિકલ્પિતો ન વાસ્તવઃ કશ્ચિદુપાધિરેષઃ ।

દેગસ્ય માયા મહદાદિકારણં જીવસ્ય કાર્યં શૃણુ પદ્મકોગમ ॥૨૪૫॥

તયોઃ ઉપાધિકલ્પિતઃ અર્થ વિરોધઃ, એયઃ ઉપાધિઃ ન કશ્ચિદ્ વાસ્તવઃ, દેશસ્ય માયા મહદાદિકારણં, જીવસ્ય કાર્યં પદ્મકોગમ ધ્રુણુ ।

છવ અને બ્રહ્મમાં (ઇશ્વરમાં) જે વિરોધ દેખાય છે તે તેમની ઉપાધિને થીયે છે, આ ઉપાધિ કલ્પિતમાત્ર છે, વાસ્તવિક નથી. ઇશ્વરની માયા-વાક્ત જે મહત્ત્વ (હિસ્તૃગર્ભ) વગેરેનું કારણ છે તે ઇશ્વરની ઉપાધિ છે, તે જ ચેતે પંચકોશરૂપી કાર્ય છવની ઉપાધિ છે. અર્થાત્ માયા અને પંચકોશરૂપી ઉપાધિને થીયે ચેતન્યસ્વરૂપે અભિન્ન છવ-બ્રહ્મમાં જોડ કલ્પાય છે.

ઉપાધિકલ્પિતઃ—ઉપાધિમયા કલ્પિતઃ, મહદાદિકારણમ્-મહદ આદિ યેવા તેવા કારણમ્ ।

एतावुपाधी परजीवयोस्तयोः सम्यग्निपसे न परो न जीवः ।

एतस्य नरेन्द्रस्य भटस्य खेटकं तयोस्पोहे न भटो न राजा ॥२४६॥

एतौ परजीवयोः उपाधी, तयोः सम्यक् निरासे न परः न जीवः,
नरेन्द्रस्य राज्यं भट्टस्य श्वेटकः, तयोः अपोहे न राजा न भट्टः ।

માયા અને પંચકોશ ઈશ્વર અને જીવની ઉપાધિ છે, આ ઉપાધિ-
ઓનો સારી પેઠે નિરાસ થતાં ઈશ્વર અને જીવ એમ અલગ તત્ત્વ
રહેતાં નથી. (દા.ત.) રાજ્યને લીધે એક માણસ રાજ કહેવાય છે ને
બીજો ઠાલ રાખવાથી સૈનિક કહેવાય છે. જો રાજ્ય અને ઠાલનો
સંબંધ ન હોય તો ન કેઈ રાજ રહે કે ન સૈનિક.

[એકનો એક માણસ પણ રાજ્ય કરે ત્યારે રાજ ને મુક્ત કરે
ત્યારે ધોલો કહેવાય છે. આપું જ ઈશ્વર અને જીવનું ઉપાધિભેદથી
સમજવું.]

‘अथात आदेश’ इति श्रुतिः स्वयं निषेधति ब्रह्मणि कल्पितं द्वयम् ।
श्रुतिप्रमाणानुगृहीतयुक्त्या तयोर्निरासः करणीय एव ॥२४७॥

‘अथ अतः आदेशः’ (बृह० उप०) इति श्रुतिः स्वयं ब्रह्मणि कल्पितं
द्वयं निषेधति, (अतः) श्रुतिप्रमाणानुगृहीतयुक्त्या तयोः निरासः करणीयः
एव ।

બૃહદારણ્યકોપનિષદ્ ‘આ બ્રહ્મમાં કલ્પિત સર્વ કંઈ નથી’ આ
પ્રમાણે કહી, ૨૫૧^મ બ્રહ્મમાં કલ્પિત સર્વ વસ્તુઓનો નિષેધ કરે છે.
માટે શ્રુતિ પ્રમાણથી સંગત મુક્તિ વડે માયા અને પંચકોશરૂપી ઉપાધિ-
ઓનો નિષેધ (એ મિથ્યા છે એવી ધારણા) કરવો જોઈએ.

नेदं नेदं कल्पितत्वान्न सत्यं रज्जौ दृष्टव्यालवत् स्वप्नवच्च ।
इत्थं इत्थं साधुयुक्त्या व्यपोह्य ज्ञेयः पञ्चादेकभावस्तयोर्यः ॥२४८॥

રજ્જી દૃષ્ટવ્યાલવત્ સ્વપ્નવત્ ચ કલ્પિતત્વાત્ इदं सत्यं न, इदं
(सत्यं) न, इत्थं साधुयुक्त्या इत्थं व्यपोह्य, पश्चात् तयोः ॥ एकभावः (सः)
ज्ञेयः ।

દોરડામાં દેખેલા સાપની જેમ તથા સ્વપ્નમાં જોયેલા પદાર્થોથી
જેમ કલ્પિત હોવાથી, આ માયા તેમજ દેહાદિ ઉપાધિઓ ‘સાચી નથી,

નથી જ, એમ પ્રમથ યુક્તિઓથી દરમખાત્રનો નિરોધ કરી, દેનાર અને છવેનો વારનાવિક અમેદ જણી લેવું જોઈએ.

તત્તત્તુ સૌ ભ્રમણયા મુલ્કયૌ તયોરગ્યજ્ઞેકમત્યસિદ્ધયે ।

નાળે જાહત્યા ને તથાઽજાહત્યા કિન્તુમયાર્થાત્મિકયૈવ માંઝ્યમ્ ॥૨૪૬॥

તત્તુ: તુ તાયોઃ અગ્યજ્ઞેકમત્યસિદ્ધયે સૌ ભ્રમણયા મુલ્કયૌ, જાહત્યા અદ ન, તથા અજાહત્યા અદ ન, કિન્તુ ઉમયાર્થાત્મિકયા પ્રય માંઝ્યમ્ ।

(સમગ્ર પ્રપંચનો પરમાત્મતત્ત્વમાં ભાષ કરતી શ્રુતિ જાણ્યા) પછી છવેના અને પરમાત્માની અખંડ એકરસચિન્મયતાની સિદ્ધિ માટે લક્ષણાદિઓ એમને લક્ષિત બનાવવા. આમ કરવામાં 'જાહલ્લક્ષણ' કે 'અજાહલ્લક્ષણ' પર્વાત નથી પરંતુ, 'જાહલજાહલ્લક્ષણ'નું જ અવશંબન લેવું જોઈએ.

[ગંગાયાં ઘોષઃ = જગ્યામાં ઝૂંપડું છે, આ વાક્યનો ગંગાજળમાં ઝૂંપડું છે એવો વાચ્યાર્થ થાય છે, જે અસંજત છે, કારણ કે જળમાં ઝૂંપડું રહી શકે નહિ. એટલે આવો પ્રયોગ થાય ત્યારે જળ સાથે સામીપ્ય સંબંધ ધરાવતા 'ગંગાના કિનારે' ઝૂંપડું છે, આમ અર્થ લેવાય છે. આ 'જાહલ્લક્ષણ' કહેવાય છે, કારણ કે અહીં જળરૂપી વાચ્યાર્થને બિલકુલ છોડી દેવાય છે. 'સ્વેતો ઘાવતિ' = સફેદ (ધોડો) દોડે છે અહીં સ્વેત યજ્ઞ રંગનો વાચક છે. રંગ જડ મુલ્ય ધોવાથી દોડી શકે નહિ, એટલે તે જ્યાં ઘોષ તે ધોડો દોડે છે, એવો અર્થ લેવાય છે. અહીં વાચ્યાર્થ સ્વેતનો પણ દોડનાર સાથે 'દોડે છે' ક્રિયામાં અન્વય રહે છે, તેને છોડી દેવાનો નથી, માટે આ 'અજાહલ્લક્ષણ' થઈ 'સોડય દેવદત્તઃ' = આ તે દેવદત્ત છે. અહીં 'આ' એટલે અત્યારે આ જગ્યાએ રહેલો ને 'તે' એટલે ત્યારે તે જગ્યાએ રહેલો, આમ વાચ્યાર્થ છે. તે જગ્યા તેમજ તે કાળનો અને આ જગ્યા ને આ કાળનો દેવદત્ત સાથે એકીસાથે સંબંધ થઈ શકે નહિ, માટે આપણે તે જગ્યા અને કાળ તેમજ આ જગ્યા અને આ કાળનો ત્યાગ કરી કેવળ દેવદત્ત વ્યક્તિમાત્રને ગ્રહણ કરીએ છીએ. આમ જે યજ્ઞવલ્કિતત્ત્વ

આધારે કરીએ છીએ તેને 'જહદજહદવશ્વા' કહે છે. 'જહત્' એટલે વાચ્યાર્થને છોડતી ને 'અજહત્' એટલે ન છોડતી. આ બન્ને જોમાં થાય તે 'જહદજહદત્' કહેવાય. સ્થળકાળને છોડાવે ને વ્યક્તિને ન છોડે એવું 'આ તે દેવદત્ત છે' પ્રયોગમાં જોવા મળે છે.

'તત્ત્વમસિ' વગેરે ચાર મહાવાક્યોમાં પણ આમ જ થાય છે; તત્ત્વના વાચ્યાર્થમાંથી ઈશ્વરનું સર્વશ્વપણું વગેરે છોડાય છે. સ્વમ્ વાચ્યાર્થમાંથી જીવનું અપણપણું વગેરે છોડાય છે ને બન્નેમાં રહેલા ચૈતન્ય માત્રનું ગ્રહણ કરાય છે એટલે અહીં 'જહદજહદવશ્વા' માનવામાં આવે છે. આને 'ભાગત્યાગવશ્વા' પણ કહે છે.

અગ્નિ...સિદ્ધયૈ—અગ્નિઃ ચ તત્ એકસ્તત્ તસ્ય સિદ્ધિઃ તસ્ય, ઇમય .કયા—ઇમયાર્થે આત્મા=સ્વરૂપ યસ્યાઃ તથા ।

સ દેવદત્તોડયમિતોહ ચેકતા વિરુદ્ધધર્માશમપાસ્ય કથ્યતે ।
યથા તથા તત્ત્વમસીતિ વાક્યે વિરુદ્ધધર્માનુભયત્ર હિત્યા ॥૨૫૦॥

'સઃ ઇમ દેવદત્તઃ' ઇતિ ક્વદ્દત્તતા ચ યથા વિરુદ્ધધર્માશમ અપાસ્ય કથ્યતે, તથા 'તત્ત્વમસિ' ઇતિ વાક્યે ઇમયત્ર વિરુદ્ધધર્માન્ હિત્યા (કથ્યતે) ।

'તે આ દેવદત્ત છે' આ વાક્યના અર્થની ઔકથ્ય સંગતિ જોમ દેવકાળગત વિરુદ્ધ પરોક્ષતા તથા અપરોક્ષતારૂપી અંશેને છોડી કરાય છે, તેમ 'તત્ત્વમસિ' આ (અને આવાં અન્ય) વાક્યમાં ઈશ્વર અને જીવ બન્નેના વિરુદ્ધ ધર્મોની (વશ્વાથી) વિરુદ્ધ અગ્નિ છોડી સંગતિ કરાય છે.

વિરુદ્ધધર્માશમ—વિરુદ્ધસ્ય ધર્મસ્ય ધર્માણા વા અગ્નઃ તમ્ ।

સંશ્લેષ્ય ચિન્માત્રતયા સદાત્મનોરણ્ડભાવઃ પરિચીયતે બુધઃ ।
અર્થ મહાવાક્યગતેન કથ્યતે બ્રહ્માત્મનોરૈક્યમગ્નિભાવઃ ॥૨૫૧॥

અથ મત્કથ્ય બુધૈઃ ચિન્માત્રતયા સદાત્મનોઃ અગ્નિભાવઃ પરિચીયતે. તથેય મહાવાક્યગતેન બ્રહ્માત્મનોઃ એકમ્ અગ્નિભાવઃ કથ્યતે ।

ઉપર પ્રમાણે લલિતાસજિનો આકાશ લઈ વિદ્વાનો ચૈતન્યમાત્રસ્વરૂપે પરમાત્મા અને જીવાત્માની અખંડતાને સમજે છે. તે જ રીતે સેંકડો શ્રુતિની મહાવાક્યો બ્રહ્મ અને જીવાત્માની એકતા-અખંડતાનું નિરૂપણ કરે છે.

બ્રહ્મજ્ઞાન :

અસ્થૂલમિન્યેતદસન્નિતસ્ય સિદ્ધં રપતો વ્યોમયદપ્રતસ્યમ્ ।
યતો મૃપામાગ્નિદં પ્રતીતં જહીદિ ચત્વાત્મતયા મૃહીતમ્ ।
મહાક્ષમિત્યેવ વિશુદ્ધબુદ્ધયા વિદિધિ સ્વમાત્માનમગ્રણ્ડબોધમ્ ॥૨૫૨॥

‘અસ્થૂલમનગ્રહમ્યમરીધમ્’ (રૂહ૦ સુવ૦) ક્ષતિ પતત્ અમત્ નિરસ્ય સ્વતઃ વ્યોમતત્ બ્રમ્ભકર્ત્તે મિદ્ધમ્ યતઃ મૃપામાગ્નમ્ કદં પ્રતીતસ્ આત્મતયા મૃહીત યત્ (તત્) જહીદિ, સ્વમ્ અગ્રેદ્બોધમ્ આત્માનં (જ) વિશુદ્ધબુદ્ધયા ‘મહા અહમ્’ ક્ષતિ ઈદં વિદિ ।

બુદ્ધદારસુવકની ‘અસ્થૂલ અનાદ્ય અલ્પસ્વ અદીધ’ વગેરે શબ્દોથી બ્રહ્મને વર્ણવતી શ્રુતિ પ્રમાણે, (આત્મામાં કરતા સરીર વગેરેના ધર્મોના અધ્યાસને લીધે) બ્રહ્મને લગતી અસત્ સ્થૂલતા વગેરે માન્યતાનો નિરેધ કરતાં, તે સ્વતઃ આકાશની જેમ વ્યાપક અને અપ્રતક્ષ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. પ્રતીત યતા આ સકળ મિથ્યા વિશ્વમાં હું‘પણ’ માની લીધું છે તે તજ દે અને પોતાને-અખંડબોધસ્વરૂપ આત્માને- ‘હું’ બ્રહ્મ છું’ એમ ખાત્રીપૂર્વક જાણ.

[આત્મા જ બ્રહ્મ છે, પરંતુ એમાં દેહાદિ પંચકોષોનો અધ્યાસ થયો છે જેથી એ સ્થૂલ, લગ્નિદૃકો હોવાની ભ્રાંતિ પેદા થઈ છે. આ ભ્રાંતિને અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે શ્રુતિવાક્યોનો લક્ષ્યાર્થ શ્રવણ કરી અર્થાત્ જીવાત્મા અને બ્રહ્મ ચૈતન્યમાત્ર રૂપે એક જ છે એમ સમજ, ‘હું’ બ્રહ્મ જ છું’ આવો પાકો નિશ્ચય કરવો એનું જ નામ આત્મ-સાક્ષાત્કાર અથવા મોક્ષ છે.]

મૃત્કાર્યં સકલં ઘટાદિ સતતં મૃષ્માત્રમેવાભિત —

સ્તદ્વત્ સજ્જનિતં સદાત્મકમિદં સન્માત્રમેવાલિલમ્ ।

યસ્માત્રાસ્તિઃ સતઃ પરં કિમપિ તત્સત્યં સ આત્મા સ્વયં

તસ્માત્ ‘તત્ત્વમસિ’ પ્રશાન્તમમલં બ્રહ્માદ્વયં યત્પરમ્ ॥૨૫૩॥

(યથા) મૃત્કાર્યં સકલં ઘટાદિ સતતમ્ અભિતઃ મૃષ્માત્રમ્ એવ, તદ્વત્ સજ્જનિતં મદાત્મકમ્ इदમ્ અરિચલં સન્માત્રમ્ એવ । યસ્માત્ કિમ્ અપિ સતઃ પરં ન અસ્તિ તત્ સત્યં સઃ આત્મા સ્વયમ્, તસ્માત્ યત્ પરમ્ અદ્વયં પ્રશાન્તમ્ અમલં બ્રહ્મ તત્ ત્વમ્ અસિ ।

જેમ માટીમાંથી બનેલાં સમગ્ર ઘટાદિ પાત્રો કે પદાર્થો અંદર-બહાર સદાને માટે માટી જ છે, તેમ સત્યસ્વરૂપ બ્રહ્મમાંથી પેદા થયેલું આન્તર્બાહ્ય સત્યસ્વરૂપ આ સમસ્ત વિશ્વ સત્ય જ છે. કારણ કે સત્ય સિવાય બીજું કંઈ નથી માટે આત્મા પણ સત્ય જ છે. અને તેથી જ જે પરમ અદ્વિતીય પ્રશાન્ત વિશુદ્ધ બ્રહ્મ છે તે જ તું (જીવાત્મા) છે.

નિદ્રાકલ્પિતદેશકાલવિપયજ્ઞાત્રાદિ સર્વં યથા

મિથ્યા, તદ્વદિહાપિ જાગ્રતિ જગત્સ્વાજ્ઞાનકાર્યત્વતઃ ।

યસ્માદેવમિદં શરીરકરણપ્રાણાહમાદ્યપ્યસત્

તસ્માત્ તત્ત્વમસિ પ્રશાન્તમમલં બ્રહ્માદ્વયં યત્પદમ્ ॥૨૫૪॥

(સ્વપ્ને) નિદ્રાકલ્પિતદેશકાલવિપયાદિ સર્વં યથા મિથ્યા, તદ્વત્ इह જાગ્રતિ અપિ સ્વાજ્ઞાનકાર્યત્વતઃ અગત્ (મિથ્યા) યસ્માત્ શરીરપ્રાણાહમાદિ इदમ્ અપિ અસત્, તસ્માત્ યત્ પરં પ્રશાન્તમ્ અદ્વયં અમલં બ્રહ્મ ‘તત્ ત્વમ્’ અસિ ।

સ્વપ્નમાં નિદ્રાને લીધે કલ્પેલા સ્થળ, કાળ અને પદાર્થો, આ બધું જેમ મિથ્યા છે, તેમ જગત્ અવસ્થામાં પણ પોતાના અજ્ઞાનમાંથી પેદા થયેલું હોવાથી જગત્ મિથ્યા છે. કારણ કે શરીર પ્રાણ અને અહંકાર વગેરે આ બધું જગત્ મિથ્યા છે. તેથી જે પરમ પ્રશાન્ત અદ્વિતીય અને નિર્બળ બ્રહ્મ છે ‘તે જ તું છે.’

નિદ્રા...જ્ઞાત્રાદિ-નિદ્ર્યા કન્ધિતાઃ દેશકાલરિપયાતાર આદયઃ
યસ્ય તત્, સ્વાક્ષાન...ત્યતઃ—સ્વરય અજ્ઞાનં તસ્ય કાર્યત્વં તત્માત્ ।

જાતિનીતિકુલ્લગોત્રદૂરગં નામરૂપગુણદોષવર્જિતમ્ ।

દેશકાલરિપયાનિવર્તિં યદ્ બ્રહ્મ 'તત્ત્વમસિ' આવયાત્મનિ ॥૨૫૫॥

જાતિનીતિકુલ્લગોત્રદૂરગં નામરૂપગુણદોષવર્જિત દેશકાલરિપયાનિવર્તિ
યદ્ બ્રહ્મ 'તત્ રમ્ અસિ' (જ્ઞાતિ) આત્મનિ ભાવર ।

જે (બ્રાહ્મણાદિ) જાતિ, નીતિ, કુલ અને ગોત્રથી પર છે, નામ-
રૂપ-ગુણ અને દોષથી વર્જિત છે, દેશ કાલ વિષયથીયે અરપૂષ્ટ છે, 'તે
બ્રહ્મ તુ' છે', એમ યોગી વિષે બાવના કર.

જાતિ. દૂરગમ્-જાતિશ્ચ નીતિશ્ચ કુલ ચ ગોત્રં ચ તૈભ્યઃ દૂરામ્,
નામ ..વર્જિતમ્-નામ...દોષેભ્યઃ વર્જિતમ્, દેશ...યાતિવર્તિ-દેશ...
નિરયાન્ અનિવર્તનં તત્ અનિવર્તિ ।

યત્ પરં સકલબ્રાહ્મગોચરં ગોચરં વિમલગોષચક્ષુષઃ ।

શુદ્ધચિદ્ધનમનાદિવસ્તુ યદ્ બ્રહ્મ તત્ત્વમસિ આવયાત્મનિ ॥૨૫૬॥

યદ્ પર સકલબ્રાહ્મગોચર (તમ્ અપિ) વિમલગોષચક્ષુષઃ ગોચર,
યત્ શુદ્ધચિદ્ધનમ્ અનાદિવસ્તુ, તત્ બ્રહ્મ 'ત્વમ્' અસિ (જ્ઞાતિ) આત્મનિ
ભાવય ।

જે સર્વથી પર અને વાણીથી પર છે (છતાંયે) શુદ્ધ જ્ઞાનરૂપી
નેગથી જાણી શકાય તેવું છે, જે શુદ્ધ ચેતન્યધન અને અનાદિ વસ્તુ
છે; તું તે બ્રહ્મ જ છે-એવી હૃદયમાં બાવના કર.

સકલબ્રાહ્મગોચરમ્-સકલજ્ઞાના વાક્યામ્ અગોચરમ્, વિમલ...
ચક્ષુષઃ-વિમલગોષઃ એવ ચક્ષુઃ તસ્ય

પદ્મિભૂર્મિભિરયોગિ યોગિહ્વદ્ભાષિતં ન કર્ણેર્ધિમાધિતમ્ ।

ચુદ્રગ્રંથેષ્વમનયદ્ભૂતિ યદ્ બ્રહ્મ 'તત્ત્વમસિ' આવયાત્મનિ ॥૨૫૭॥

યત્ પદ્મિઃ ઝર્મિભિઃ અયોગિ, યોગિદ્દમાવિત, કરણેઃ ન ભાવિતમ્,
યદ્ બુદ્ધયત્રેમ્, અનવત્રમૂતિ, તત્ બ્રહ્મ ત્વમ્ અસિ, (ઇતિ) આત્મનિ
ભાવય ।

જે (ભૂખ, તરસ, ચોક્, ભ્રમ, જરા અને મૃત્યુ) આ છ વિકારોથી
રહિત છે, યોગીઓ જેનું હૃદયમાં ભાવન કરે છે, જે ઈન્દ્રિયોથી
પકડાતું નથી, બુદ્ધિથી પણ જાણી નથી શકાતું, 'તે બ્રહ્મ તું' છે'
એમ ચિત્તમાં ભાવના કર.

ભ્રાન્તિકલ્પિતજગત્કલ્પાશ્રયં સ્વાશ્રયં ચ સદ્સદ્વિલક્ષણમ્ ।
નિષ્કલ્પં નિરુપમાનમૃદ્ધિમદ્ બ્રહ્મ તત્ત્વમસિ ભાવયાત્મનિ ॥૨૫૮॥

(યત્) ભ્રાન્તિકલ્પિતજગત્કલ્પાશ્રય સ્વાશ્રય સદસદ્વિલક્ષણ નિષ્કલ્પ
નિરુપમાનમ્ રૂદ્ધિમત્ ચ, તત્ બ્રહ્મ ત્વમ્ અસિ, (ઇતિ) આત્મનિ ભાવય ।

જે ભ્રાન્તિથી કલ્પેલી આ જગત રૂપી કથાનો આધાર છે, જેને
કોઈનો આધાર નથી, જે સત્ અસત્ બંનેથી પુષ્ટ છે તેમજ જે
નિરવય ઉપમાનરહિત અને એકવર્ણી છે, તે બ્રહ્મ તું છે,—એમ
હૃદયમાં ચિન્તન કર.

જન્મવૃદ્ધિપરિણત્યપશ્ચન્ન્યાધિનાશનવિહીનમવ્યયમ્ ।
વિશ્વસૃષ્ટયનઘાતકારણં બ્રહ્મ તત્ત્વમસિ ભાવયાત્મનિ ॥૨૫૯॥

(યદ્) જન્મવૃદ્ધિપરિણત્યપશ્ચન્ન્યાધિનાશનવિહીનમ્, અવ્યયમ્,
વિશ્વસૃષ્ટયનઘાતકારણ બ્રહ્મ, તત્ ત્વમ્ અસિ, (ઇતિ) આત્મનિ ભાવય ।

જે જન્મ, વૃદ્ધિ (વધતું), પરિણતિ (બદલાતા રહેતું), ક્ષીણ થતું,
વ્યાપિ અને નાશથી (શરીરના આ છ વિકારોથી) રહિત છે, અવિનાશી
છે, તેમ જ જે જગતના સર્જન, પાલન અને સંહારનું કારણ છે, તે
બ્રહ્મ તું છે—આમ અંતઃકરણમાં ભાવના કર.

જન્મ...વિહીનમ્—જન્મ નાશનૈઃ વિહીનમ્, અવ્યયમ્—ન વ્યેતિ
તદ્ અવ્યયમ્, વિશ્વ...કારણમ્—વિશ્વસ્ય સૃષ્ટિ—અવન—ઘાતાના કારણમ્ ।

અસ્તમેદમન્યાસ્તલભણ નિમ્તરજ્જલસાદિનિશ્ચલમ્ ।

નિન્યમુત્તમનિભક્તમૂર્તિં યદ્ વ્રજ્યં તન્ ત્વમસિ માનયામનિ ॥૨૬૦॥

યત્ અસ્તમેદમ્ આસ્તલ્લભણ, નિમ્તરજ્જલસાદિનિશ્ચલ, નિત્ય
મુક્તમ્, અવિમલમૂર્તિ, તન્ વ્રજ્યં તન્ ત્વમસિ, (ઈતિ) આત્માનિ માનય ।

જેમાં ભેદ થઈ શકતો નથી એનું કોઈ લક્ષણ પણ બની શકતું
નથી, જે શાંત સમુદ્ર જેવું નિશ્ચય છે, નિન્યમુક્ત અને અખંડસ્વરૂપ
છે, તે બ્રહ્મ તું છે—એમ પોતાના વિષે ભાવના ॥

[તે નિજ વ્યાપર્તક ગુણધર્મેન ઘીષે અન્યથી અજગ્રુ કથી યકાવ
તેનુ જ લક્ષણ બની શકે બ્રહ્મ સર્વમય છે જેથી તેનુ ભેદક લક્ષણ
થતુ નથી]

તત્કમેવ સ્વતંત્રકારણ કારણાન્તરનિરાસકારણમ્ ।

કાર્યકારણવિલ્લભણ ત્વયં વ્રજ્યં તન્ ત્વમસિ માનયાત્મનિ ॥૨૬૧॥

(યત્) સ્વયં એકમ્ ઇવ છત્ અનકકારણમ્ (યત્) કારણાન્તરનિરાસ
કારણ (તન્) કાર્યકારણ વિલ્લભણ વ્રજ્ય, તન્ ત્વમ્ અસિ, (ઈતિ)
આત્માનિ માનય ।

જે સ્વયં એક હોવા છતાં અનેકનુ કારણ છે અને જે ઘીષ
કારણોના નિષેધનુ કારણ છે, કાર્ય અને કારણભાવથી વિવક્ષણ છે, તે
બ્રહ્મ તું છે, એમ આત્મભાવના કર

અનેક કારણમ્—અનેકેષાં-લુપ્તયાદિલઘવસ્તુના કારણમ્, કારણા
કારણમ્—અન્યાનિ કારણાનિ કારણાન્તરાણિ તેષા નિરાસસ્ય કારણમ્,
કાર્ય વિલ્લભણમ્—કાર્યકારણાભ્યા વિલ્લભણમ્ ।

નિર્વિકલ્પકમનન્પમશ્ચર યત્ ક્ષરાશ્ચરવિલ્લભણ પરમ્ ।

નિત્યમવ્યયમુરુ નિરજ્જન વ્રજ્યં તત્ત્વમસિ માનયાત્મનિ ॥૨૬૨॥

યત્ નિર્વિકલ્પકમ્, અનલમ્, અશ્ચર, ક્ષરાશ્ચરવિલ્લભણમ્, પર, નિત્યમ્
અવ્યયલુહં, નિરજ્જનમ્ (વ) વ્રજ્ય, તન્ ત્વમ્ અસિ, (ઈતિ) આત્માનિ માનય ।

જે નિર્વિકલ્પ, મહાન અને અવિનાશી છે, જે દાર (દિશાદિ) અને
અક્ષર (જીવ)થી ભિન્ન છે, જે પર, નિત્ય, અવ્યય, આનંદરૂપ તેમજ
નિર્મળ છે, તે બ્રહ્મ જ નું છે, એમ હૃદયમાં ભાવના કર.

નિર્વિકલ્પકમ્-નિર્ગતાઃ વિકલ્પાઃ યસ્માત્ તત્, ક્ષરાક્ષરવિલક્ષણમ્-
‘કરા-નરયા’ વિલક્ષણમ્, અવ્યયમુત્તમ્-અવ્યય ચ તત્ મુત્તમ ચ, નિરજ્જનં
-નિર્ગતમ્ અજ્ઞાન-કલ્પ યસ્માત્ તત્ ।

યદ્વિભાતિ સદનેકયા ભ્રમાન્નામરૂપગુણવિક્રિયાત્મના ।

દેમયત્ સ્વયમગ્રિક્રિયં સદા બ્રહ્મ તત્ત્વમસિ માત્રયાત્મના ॥૬૩॥

યત્ મત્, ભ્રમાદ્ નામરૂપગુણવિક્રિયાત્મના અનેકધા વિભાતિ, (કિંતુ
યત્) સ્વયં સદા દેમયત્ અવિક્રિય બ્રહ્મ, તત્ ત્વમ્ અસિ, (ઇતિ) આત્મનિ
માયમ્ ।

જે સત્ય, બ્રમને લીધે જુદાં જુદાં નામ, રૂપ તેમજ ગુણોના
અનેક સ્વરૂપે ભાસે છે, પરંતુ જે સ્વતઃ સદા સુવર્ણની જેમ નિર્વિકાર
છે, તે બ્રહ્મ નું છે, એમ આત્મા વિધે ભાવના કર.

[સિદ્ધાન્ત સ્વયં એકરૂપ છે છતાંયે કંબન, હાર વગેરે નામ અને
આકારોમાં ભાસે છે, પરંતુ નામરૂપના ભેદથી એનું વાસ્તવિક સુવર્ણ
પણું મટતું નથી, એ જ રીતે, જીવ અને જગત્સ્વરૂપે અનેક નામરૂપ
પરવા છતાં બ્રહ્મ અવિકારી છે, પોતાને જીવ માને છે છતાંયે નું
વાસ્તવમાં બ્રહ્મ જ છે, આવી ભાવના કરવાથી જીવભાવનો ભ્રમ ટળી
જાય ને પોતે બ્રહ્મ હોવાની અનુભૂતિ થશે]

નામ --વિક્રિયાત્મના-નામ ચ રૂપ ચ ગુણ ચ તેષ્વ વિક્રિયા-આત્મા =
સ્વરૂપ તેન ।

યદ્વકાસ્ત્યનપર પરાત્ પર પ્રત્યગેકસમાત્મલક્ષણમ્ ।

સત્યચિત્સુખમનન્તમવ્યય બ્રહ્મ ‘તત્ત્વમસિ’ માત્રયાત્મનિ ॥૨૬૪॥

યત્ અનપર ચકાસ્તિ, (યત્) પરાત્ પર પ્રત્યગેકસમ્, આત્મલક્ષણ,
સત્યચિત્સુખમ્, અનન્તમ્, અવ્યય બ્રહ્મ, તત્ ત્વમ્ અસિ (ઇતિ) આત્મનિ
માયમ્ ।

જે સર્વોપરિ રહીને પ્રકટે છે, જે મરથીરે અર્થાત્ અવ્યક્ત પ્રકૃતિથીયે પર છે, જે સ્વસ્વરૂપ આનન્દધન અંતરાત્મા તથા સત્ય, જ્ઞાન તેમજ સુખરૂપ છે, જે અનંત છે, અવ્યય છે, તે બ્રહ્મ જ નું છે, એમ અંતઃસ્ફુર્તિમાં ભાવના કર

उत्तमार्थमिममात्मनि स्वयं भावय प्रथितयुक्तिभिर्विद्या ।
मगयाद्विरहित कण्ठपुरात् नानिगमा भविष्यति ॥२६५॥

ઉત્તમ ક્રમમ અર્થમ આત્મનિ ધ્યાયા પ્રથિતયુક્તિમિ સ્વયં ભાવય, તેન મગયાદ્વિરહિત કણ્ઠપુરત્ નાનિગમા ભવિષ્યતિ ।

ઉપર જણાવેલા વિષયને બુદ્ધિથી વેદાન્તશાસ્ત્રે જણાવેલી યુક્તિઓ વડે સ્વયં વિચારી કર, આમ કરવાથી, હાથમાં લીધેલા જાંબની જેમ અસદ્દિગ્દર્શનથી આત્મતત્ત્વનો ભોધ થશે

प्रथितयुक्तिभि - પ્રથિતા ચ ના યુક્તય તામિ, કણ્ઠપુરત્-કરે અમ્બુ રૂપ ।

સ્વ લોધમાત્ર પરિગુહ્યતત્ત્વ યિજ્ઞાય મહ્દે નૃપગચ્છ સંન્યે ।
તદાત્મનૈરાત્મનિ સર્વદા રિપ્તો નિગપય ત્વજ્ઞાણિ મ્થયજાતમ્ ॥૨૬૬॥

મેધે રૂપમ્, મહ્દે ગાધમાત્ર પરિગુહ્યતત્ત્વ સ્વ યિજ્ઞાય, તદાત્મના ત્વ જાત્મનિ ગર્વજા રિપ્તન (સત) , ત્વજ્ઞાણ દૃશ્યવાત્ત રિપ્તપર ।

તેનાની વચ્ચે રહેલા રાજની જેમ, પણ મહાબુનોના સમુદ્ભૂત દેહમાં રહેલા જ્ઞાનસ્વરૂપ શુદ્ધતત્ત્વ અત્માનું જ્ઞાન મેળવી, તન્મય બની, સદા આત્મામાં જ રિપ્ત રહી, આત્મસ્વરૂપ બ્રહ્મમાં સમગ્ર દૃશ્ય જગતનો વિલય કર અર્થાત્ જગત્ બ્રહ્મનો જ વિલાસ હોવાથી એમાં શ્રદ્ધાર્થન કર

युद्धौ गुहाया मदमद्विद्विषण ब्रह्मास्ति मन्य परमद्वितीयम् ।
तदात्मना योऽत्र वसेद् गुहाया पुनर्न तस्याङ्गगुहाप्रवेश ॥२६७॥

યુદ્ધૌ ગુહાયા મદમદ્વિત્વેણ બ્રહ્માસ્તિ મન્ય પરમદ્વિતીયમ્ ।
અથ ગુહાયા ત્વાત્મના વસેત્ ત્વય પુનઃ અન્નગુહાપ્રવેશ ન ।

બુદ્ધિરૂપી ગુણમાં સત્ અને અસત્‌રૂપી ભિન્ન, સર્વાનિધાયી, અદિતીય, સત્યસ્વરૂપ બ્રહ્મ છે. જે આ ગુણમાં બ્રહ્મમય થઈને રહે તેનો થરીરૂપી ગુણમાં ફરી પ્રવેશ થતો નથી. અર્થાત્ બ્રહ્મજ્ઞાની જન્મમરણના ચક્રમાં ફસાતો નથી.

અક્ષગુહાપ્રવેશ:-અક્ષમ્ एव गुहा तत्र प्रवेशः ।

વાસના વિમુક્તિ

જ્ઞાતે વસ્તુન્યપિ વલવર્તી વામનાઽનાદિરૂપા

કર્તાભોક્તાઽપ્યહમિતિદ્વદા યાઽસ્યસંસારહેતુઃ ।

પ્રત્યઽદૃષ્ટ્યાઽઽત્માનિ નિવસતા માઽપનેયા પ્રયત્નાદ્

મુક્તિં પ્રાહુસ્તદિદ્ધ મુનયો વાસનાત્તાનયં યત્ ॥૨૬૮॥

વસ્તુનિ જ્ઞાતે ત્રપિ, ‘અહં કર્તા, ભોક્તા અપિ’, ઈતિ યા અનાદિરૂપા વલવર્તી દ્વદા વામના (સા) અગ્ન્ય સંસારહેતુઃ, સા પ્રત્યદૃષ્ટ્યા આત્મનિ નિવસતા પ્રયત્નાદ્ અપનેયા । મુનયઃ કદં યત્ વાસનાતાનવત્ તત્ મુક્તિં પ્રાહુઃ ।

વસ્તુતત્ત્વ બ્રહ્માત્મીકયનું જ્ઞાન થવા છતાં, ‘હું’ કર્તા-ભોક્તા છું’ આવી અનાદિ કાળથી થાથી આવતી બલવાન તેમજ અતૂટ વાસના, જીવને સંસારમાં બાંધી રાખે છે. (માટે) આ વાસનાને, આંતરદૃષ્ટિથી આત્મામાં જ કેન્દ્રિત બનીને પ્રથમપૂર્વક બૂંસી નાખવી, મુનિઓ સંસારમાં વાસનાનાથને જ મુક્તિ કહે છે

વાસનાત્તાનયમ્-વાસનાના તાનવમ્ = અપહ્રતિઃ ।

અહં મમેતિ ચો માવો દેહાક્ષાદાવનાત્મનિ ।

અધ્યાસોઽયં નિરસ્તબ્યો વિદુષા મ્વાત્મનિષ્ઠયા ॥૨૬૯॥

દેહાદી અનાત્મનિ ‘અહં’, ‘મમ’, ઇતિ યઃ માવઃ ત્રયમ્ અધ્યાન. વિદુષા સ્વાત્મનિષ્ઠયા નિરસ્તબ્યઃ ।

દેહ અને ઈન્દ્રિયો વગેરે અનાત્મ વસ્તુઓમાં ‘હું’ અને ‘મારું’, આવી જે ભાવના થાય છે તે જ ‘અધ્યાસ’ (ભ્રમ) છે. વિદ્વાને આત્મ-નિષ્ઠા દ્વારા આ અધ્યાસ ભૂંસી નાખવો જોઈએ.

વિવેકચૂડામણિ ૧૧

જ્ઞાન્યા સ્વ પ્રત્યગાત્માન યુક્તિનદ્વૃષ્ટિસાક્ષિણમ્ ।

મોહમિત્યેવ સદ્યુત્થાનાત્મન્યાત્મમતિં જહિ ॥૨૭૦॥

સ્વ યુક્તિદૃષ્ટિ માર્ગિણ પ્રત્યગાત્માન જાણ્યા, 'મ. મહમ્' इति एव
સદ્યુત્થા અનાત્મનિ આત્મમતિં જહિ ।

પોતાને બુદ્ધિ અને તેની (વિવિધાકાર) વૃત્તિઓના સાક્ષી, પ્રત્ય-
ગાત્મા-અન્તરાત્મારૂપે જાણી, 'હું' તે જ છું' (હું બ્રહ્મ જ છું) આવી
સદ્યુત્તિથી અનાત્મપદાર્થોમાં ઘેરેથી આત્મભાવનાનો ત્યાગ કરે,

તુદ્ધિ. સાક્ષિણમ્-બુદ્ધિઃ ચ તસ્યા. જ્ઞાતયઃ ચ તામા તાત્પરી તમ્ ।

લોકાનુવર્તનં ત્યક્ત્વા ત્યમ્ત્યા દેહાનુવર્તનમ્ ।

જાત્રાનુવર્તનં ત્યક્ત્વા સ્વાધ્યાસાપનયં કુરુ ॥૨૭૧॥

લોકાનુવર્તનં ત્યક્ત્વા, દેહાનુવર્તનં ત્યક્ત્વા, જાત્રાનુવર્તનં ત્યક્ત્વા,
સ્વાધ્યાસાપનય કુરુ ।

લોકોનું' અનુસરણ કરવાની ત્યાગના છોડી, દેહમાં આત્મભાવ તપ,
જાત્રયાનુરીનીયે વાસના છોડી, સ્વર્ગ-યુક્ત આત્મામાં જામી પડેલા આ
બધાના અધ્યાસને કુરુ કરે.

સ્વાધ્યાસાપનયમ્-સ્વસ્મિન્ અધ્યાસ તસ્ય અપનય તમ્ ।

લોકવાસનયા જન્તો જાત્રવાસનયાપિ ચ ।

દેહવાસનયા જ્ઞાનં યથાચન્નૈવ જાયતે ॥૨૭૨॥

જન્તો લોકવાસનયા, જાત્રવાસનયા, અપિ ચ દેહવાસનયા, યથાવત્
જ્ઞાન ન એવ જાયતે ।

જન્મમાં લોકજ્યાતિની, જાત્રયાનુરીની અને દેહાત્મભાવની વાસના
વેળ ત્યાં સુધી, સાચું આત્મજ્ઞાન થતું નથી

સંસારકારાગૃહમોક્ષમિચ્છોડયોમયં પાદનિવદ્રશ્શૂલમ્ ।

વદન્તિ તદ્ધ્યા' પદુવામનાત્રયં ચોડસ્માદ્ગિમુક્તઃ સમુપૈતિ મુક્તિમ્

॥૨૭૩॥

સંસારકારાગ્રહમોક્ષમ્ રજ્જોઃ તજ્ઞાઃ પટુવાસનાત્રયમ્ અયોમયં પાદનિબદ્ધ-
શૃંગ્ગલં યદન્તિ, યઃ અસ્માત્ વિમુક્તઃ (સઃ) મુક્તિં સમુવૈતિ ।

સંસારની કેદમાંથી છૂટવા માગનાર માટે, ઉપર જણાવેલી ત્રણ
વાસનાઓ લોકોની પગે બાંધેલી સાંકળો છે, એમ જ્ઞાનીઓ કહે છે;
જે આ સાંકળોથી છૂટકારો મેળવે તે જ મુક્તિ પામે છે.

સંસાર...મોક્ષમ્—સંસાર એવ કારાગૃહં તસ્માત્ મોક્ષઃ તમ્, તત્ =
બ્રહ્મ જ્ઞાનન્તિ इति તજ્ઞાઃ, પાદયોઃ નિબદ્ધં ચ તત્ શૃંગ્ગલમ્ તત્ ।

જલાદિસમ્પર્કવશાત્ પ્રભૂતદુર્ગન્ધધૂતાગરુદિવ્યવાસના ।
મહર્પણેન વિભાતિ સમ્યગ્વિધૂયમાને સતિ વાદ્યગન્ધે ॥૨૭૪॥

અન્તઃશ્રિતાનન્તદુરન્તવાસનાધૂલીવિલિપ્તા પરમાત્મવાસના ।
પ્રજ્ઞાતિસહ્પર્ણતો વિશુદ્ધા પ્રતીયતે ચન્દનગન્ધવત્ સ્ફુટા ॥૨૭૫॥

(યથૈવ) જલાદિસમ્પર્કવશાત્ પ્રભૂતદુર્ગન્ધધૂતાગરુદિવ્યવાસના, મહર્પણેન
એવ સમ્યક્ વાદ્યગન્ધે વિધૂયમાને સતિ વિભાતિ, (તથૈવ) અન્તઃશ્રિતાનન્તદુ-
રન્તવાસનાધૂલીવિલિપ્તા પરમાત્મવાસના, પ્રજ્ઞાતિસહ્પર્ણતઃ વિશુદ્ધા ચન્દન-
ગન્ધવત્ સ્ફુટા પ્રતીયતે ।

જે રીતે, જ્યાં અને કીચડ વગેરેના સંપર્કને લીધે બારે દુર્ગન્ધ
પેદા થાય છે તે રીતે અગરુદંડનની મીઠી સુવાસ દબાઈ જાય છે.
ધસીને જ્યારે સારી પેઠે ઉપરની દુર્ગન્ધ દૂર કરવામાં આવે ત્યારે
અગરુની સ્વાભાવિક સુગંધ પ્રગટ થાય છે. એ જ રીતે અંતઃકરણ
અનંત પ્રકારની, મુશ્કેલીથી ટળે એવી વાસનાઓ રૂપી ધૂળથી
લેપાયેલું હોવાથી (એમાં વસતા) પરમાત્માની સ્વાભાવિક પ્રકાશ
તેમજ આનંદની વાસના ઠંડાઈ ગયેલી છે. આત્મજ્ઞાનના સતત
ધર્મસુથી જ્યારે સંસારવાસનાઓ જુંસાઈ જાય ત્યારે, ચંદનની સુગંધની
જેમ આત્મવાસના સ્પષ્ટ પ્રગટ થાય છે.

પ્રભૂત ..વાસના—પ્રભૂતઃ ચ અતો દુર્ગન્ધઃ તેન ધૂતા=આવૃતા અગરોઃ
દિવ્યા વાસના, અન્તઃ...વિલિપ્તા—અન્તઃ=અન્તઃકરણે શ્રિતા અનન્તા દુરન્તા

ચ વામના યથા પૂર્વે તથા વિનિષ્ઠા = આચ્છાદિતા, પામ્યાત્મવામના-યમવામનાઃ
વામના = ચિદાનંદરૂપા. પ્રજ્ઞા...ળનો-મજ્જા અતિમતુર્યં તમ્યાત્ ।

અનાત્મવામનાજાલૈર્નિરોભૂતાત્મવામના ।

નિત્યાત્મનિષ્ઠયા તેષાં નાગે આતિ મ્યયં શ્વરુટા ॥૨૭૬॥

અનાત્મવામનાજાલૈઃ આત્મવામના તિરોભૂતા, તેષાં નિત્યાત્મનિષ્ઠયા
નાગે (નતિ), સ્યયં શ્વરુટા માતિ ।

આત્મામાં અધ્યારાગિત દેહાદિની વાસનાઓનાં જ્ઞાનાં આત્મવાસ-
નાને (આત્માના વશાદૃશની પ્રતીતિને) ઠાંકી દીધી છે. સતત
આત્મનિષ્ઠાથી એ જાણેના નાશ થતાં આત્મવાસના આપોઆપ રૂપરૂપે
અનુભુતગોચર બને છે.

આત્મવામનાજાલૈઃ-અનાત્મના વામનાનાં જાલોનિ તૈઃ, નિત્યાત્મ-
નિષ્ઠયા-નિત્યા = નિર્નરા ચ અમૌ આત્મનિષ્ઠા તથા ।

યથા યથા પ્રત્યગવસ્થિતં મનઃ તથા તથા મુઙ્ગતિ વાચ્યામનાઃ ।
નિઃશેષમોક્ષે મતિ વામનાનામાત્માનુભૂતિઃ પ્રતિવન્ધશૂન્યા ॥૨૭૭॥

યથા યથા (જાનિનઃ) મનઃ પ્રત્યગવસ્થિતં (મરતિ) તથા તથા (મઃ)
વાચ્યામનાઃ મુન્ચતિ, વામનાના નિઃશેષમોક્ષે મતિ, આત્માનુભૂતિઃ પ્રતિવન્ધ
શૂન્યા (જાયતે) ।

જેમ જેમ જ્ઞાનીનું મન અંતરાત્મામાં સ્થિર થાય તેમ તેમ તે
બાહ્યવસ્તુઓની વાસનાઓ ઊડે છે, વાસનાઓ પૂર્ણપણે છૂટી જાય
ત્યારે આત્માની અનુભૂતિ પ્રતિબંધરહિત બની જાય છે.

પ્રત્યગવસ્થિતમ-પ્રત્યક્ષ અવસ્થિતમ, નિઃશેષમોક્ષે-નિઃશેષ મોક્ષઃ
તસ્મિન્, પ્રતિવન્ધશૂન્યા-પ્રતિવન્ધેન શૂન્યા ।

અધ્યાસનિષ્ઠા :

સ્વાત્મન્યેવ સદા સ્થિત્યા મનો નશ્યતિ યોગિનઃ ।

વાસનાનાં શ્રયશ્ચાતઃ સ્વાધ્યાસાપનયં કુરુ ॥૨૭૮॥

સ્વાત્મનિ ઇદં સદા સ્થિત્યા યોગિનઃ મનઃ નશ્યતિ, વાસનાનાં શ્રયઃ
(ચ મવતિ), અનઃ અધ્યાસાપનયં કુરુ ।

ચિત્તવૃત્તિઓ સદા આત્મામાં સ્થિર થવાથી યોગીનું મન (બાહ્ય વિષયોમાં ભટકતી ચિત્તવૃત્તિઓ) નાશ પામે છે, જેને વીધિ વાસનાઓનો ત્યાગ થાય છે, માટે અધ્યાસને દૂર કર.

[આત્મા અને અનાત્માને પરસ્પરમાં ભેળસેળ કરી ગ્રહણ કરવા એ અધ્યાસ છે. શુદ્ધ આત્માને જ ચિત્તવૃત્તિ ગ્રહણ કરતી થાય, એમાં જ કેન્દ્રિત બને, ત્યારે અનાત્માનું મિથ્યાત્વ સમજાઈ જાય મિથ્યા વસ્તુના મિથ્યાત્વનો ભોધ થયા પછી એમાં આસક્તિ કે એનું બંધન રહે નહિ.]

તમો દ્વાભ્યાં રજઃ સત્ત્વાત્ સત્ત્વં શુદ્ધેન નદયતિ ।

તસ્માત્ સત્ત્વમવષ્ટમ્ય સ્વાધ્યાસાપનયં કુરુ ॥૨૭૯॥

દ્વાભ્યા તમ, સત્ત્વાત્ રજઃ, શુદ્ધેન ચ સત્ત્વ નદયતિ; તસ્માત્ સત્ત્વમ્ અવષ્ટમ્ય, સ્વાધ્યાસાપનય કુરુ ।

રજોગુણ અને સત્ત્વગુણથી તમનો, સત્ત્વગુણથી રજનો અને શુદ્ધ આત્મજ્ઞાનથી સત્ત્વગુણનો નાશ થાય છે, માટે શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન રૂપી સત્ત્વનું અવલંબન લઈ, આત્મામાં થયેલા અનાત્માના અધ્યાસને દૂર કર.

સ્વાધ્યાસાપનયમ્-સ્વસ્મિન્ અધ્યાનં તસ્ય અપનયઃ તમ્ ।

પ્રારબ્ધં પુણ્યતિ વપુરિતિ નિશ્ચિત્ય નિશ્ચલઃ ।

ધૈર્યમાલમ્બ્ય યત્નેન સ્વાધ્યાસાપનયં કુરુ ॥૨૮૦॥

પ્રારબ્ધ વપુઃ પુણ્યતિ ઇતિ નિશ્ચિત્ય, નિશ્ચલઃ (સન્), ધૈર્યમ્ આલમ્બ્ય, યત્નેન સ્વાધ્યાસાપનય કુરુ ।

પ્રારબ્ધ(જે કર્મને વીધિ આ શરીર મળ્યું છે તે)ને વીધિ શરીરનું પોષણ થઈ રહ્યું છે, આમ નિશ્ચય કરી, અડગ બની, ધૈર્યનું અવલંબન કરી, પ્રવૃત્તિપૂર્વક આત્મામાં થયેલા અધ્યાસને દૂર કર.

[જ્ઞાની પણ પ્રારબ્ધકર્માનુસાર સુખદુઃખ ભોગવે છે, પ્રારબ્ધ ખૂટે ત્યાં સુધી એણે શરીર ધારણ કરવું પડે છે. પરંતુ પ્રારબ્ધ અનુસાર આવી પડતાં સુખદુઃખોને કે ભોગોને એ મિથ્યા સમજતો હોય

છે. એટલે સ્વસ્થતા ગુણાવતો નથી. દોરડામાં દેખાતો સાપ મિથ્યા છે એમ જાણ્યા પછી જેમ સાપના સાનથી ઘરેલા બધા કંપ વગેરેની અસર થતી નથી તેમ.]

નાહં જીવઃ પરં બ્રહ્મેત્યેતદ્વ્યાવૃત્તિપૂર્વકમ્ ।

યાસનાવેગતઃ પ્રાપ્તસ્વાધ્યાસાપનયં કુરુ ॥૨૮૧॥

અહં જીવઃ ન, (અપિ તુ) પરં બ્રહ્મ, इति एतद्व्यावृत्तिपूर्वकं यासना
ચેગતઃ પ્રાપ્તસ્વાધ્યાસાપનયં કુરુ ।

તું છ'વ નથી પણ પરબ્રહ્મ છું, આમ નિશ્ચય કરી, પોતાના
છવભાવનો નિષેધ કરવા—વશાઈ' પણે સમજવા છતાં, વાસનાના બળે
(વારંવાર) પ્રાપ્ત થતા અધ્યાસને દૂર કર.

શ્રુત્યા ચુક્ત્યા ત્યાનુભૂત્યા જ્ઞાત્યા સાર્વાત્મ્યમાત્મનઃ ।

ક્યચિદાભાસનઃ પ્રાપ્તસ્વાધ્યાસાપનયં કુરુ ॥૨૮૨॥

શ્રુત્યા ચુક્ત્યા ત્યાનુભૂત્યા (જ) આત્મનઃ સાર્વાત્મ્ય જ્ઞાત્યા, કચિત્
આભાસતઃ પ્રાપ્તસ્વાધ્યાસાપનયં કુરુ ।

શ્રુતિ, તકં અને પોતાના અનુભવથી આત્માને સર્વાત્માથી અભિન્ન
જાણ્યા પછી જો ક્યચિત્ ધ્રમવશાત્ અધ્યાસ થવા લાગે તો તેને
દૂર કર.

અનાદાનવિસર્ગાન્યામીપન્નાસ્તિ ક્રિયા મુનેઃ ।

તદેકનિષ્ઠયા નિમ્બ સ્વાધ્યાસાપનયં કુરુ ॥૨૮૩॥

અનાદાનવિસર્ગાન્યા મુને રૂંપત્ ક્રિયા ન અસ્તિ, તદ નિત્યમ્ એક
નિષ્ઠયા સ્વાધ્યાસાપનયં કુરુ ।

કાંઈ લેવાનું કે છોડવાનું ન હોવાથી મુનિએ જસરે ક્રિયા કરવાની
હોતી નથી, માટે અવિરત એકનિષ્ઠાથી આત્મામાં થવેલ અધ્યાસને દૂર કર

અનાદાનવિસર્ગાધ્યામ્—ન આદાનવિસર્ગો તામ્યામ્, એકનિષ્ઠયા—
—એકા ચ અસી નિષ્ઠા તયા ।

તત્ત્વમસ્યાદિવાક્યોત્થત્રહ્યાત્મૈકત્વયોધત* ।

બ્રહ્મણ્યાત્મત્વદાદ્યર્થાય સ્વાધ્યાસાપનયં કુરુ ॥૨૮૪॥

‘તત્ત્વમસિ’—આદિવાક્યોત્થન્નગ્રાત્મૈકત્વબોધતઃ વ્રહ્મણિ આત્મત્વદાદર્યાય સ્વાધ્યાસાપનયં કુરુ ।

‘તત્ત્વમસિ’—તે પરબ્રહ્મ જ તું છે’ વગેરે મહાવાક્યોથી પ્રગટતી બ્રહ્મ અને જીવની એકતાના બોધથી બ્રહ્મમાં આત્મભાવને દઢ કરવા અધ્યાસ દૂર કર.

તત્ત્વ...બોધતઃ—‘તત્ત્વમસિ’ આદિ યેષાં તાનિ તત્ત્વમત્યાદીનિ ચ તાનિ વાક્યાનિ તેષ્ય ઉત્થં યદ્ વ્રહ્માત્મૈકત્વં તસ્ય બોધઃ તસ્માત્, આત્મ-ત્વદાદર્યાય—આત્મત્વસ્ય દાર્ઢ્યં તસ્મૈ ।

અહંભાવસ્ય દેહેઽસ્મિન્ નિઃશેષવિલયાવધિ ।

સાધધાનેન યુક્તાત્મા સ્વાધ્યાસાપનયં કુરુ ॥૨૮૫॥

અસ્મિન્ દેહે અહંભાવસ્ય નિઃશેષવિલયાવધિ માવધાતેન યુક્તાત્મા સ્વાધ્યાસાપનયં કુરુ ।

આ દેહમાં હુંપણનો ભાવ ખૂણેપણે વિલય પામે ત્યાં સુધી, સાધધાનતાથી ચિત્તને આત્મામાં પરોવી, આત્મામાં થતા અધ્યાસને દૂર કર.

નિઃશેષ. . .વધિ—નિઃશેષેણ વિલયઃ एव अवधिः यस्मिन् कर्मणि यथा स्यात् तथा ।

પ્રતીતિર્જીવજગતોઃ સ્વપ્નચઢ્ઢાતિ યાવતા ।

તાવન્નિરન્તરં વિદ્વન્ સ્વાધ્યાસાપનયં કુરુ ॥૨૮૬॥

વિદ્વન્ ! યાવતા જીવજગતોઃ પ્રતીતિઃ સ્વપ્નવદ્ માતિ, તાવત્ નિરંતરં સ્વાધ્યાસાપનયં કુરુ ।

હે વિદ્વાન્, જ્યાં સુધી જીવ અને જગતની પ્રતીતિ સ્વપ્ન જેવી ન હાગે ત્યાં સુધી, નિરંતર સ્વ-આત્મામાં થતા અધ્યાસને દૂર કરતો રહે.

નિદ્રાયા લોકવાર્તાયાઃ શબ્દાદેરપિ વિસ્મૃતેઃ ।

1) ક્વચિન્નાવસરં દત્વા ચિન્તયાત્માનમાત્મનિ ॥૨૮૭॥

નિદ્રાયાઃ લોકવાર્તાયાઃ શબ્દાદેઃ અપિ ક્વચિત્ વિસ્મૃતેઃ અવસરં ન દત્વા, આત્મનિ આત્માનં ચિન્તય ।

નિદ્રા, લોકિક વાતચીત કે શબ્દ વગેરે વિષયોને, કદિ પણ આત્મ-
વિસ્મરણનું સાધન ન બનવા દેતાં, આત્મામાં (ઉદયમાં) જ આત્માનું
ચિન્તન કરતો રહે.

[મુમુક્ષુ સાધકે લોકલ્લવણમાં રસ ન લેવો કે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ,
રસ અને ગંધ; આ ઈન્દ્રિયોના વિષયોનો સંસર્ગ ન કરવો. કારણ કે એમ
કરતાં આત્માનુસંધાન નૃતી જાણે ને જૂની વાસનાઓ સળવળવા લાગે]

માતાપિત્રોર્મલોદ્ભૂત મલમાસમયમ યપુ ।

ત્યક્ત્વા ષાણ્ડાલગદ્દૂર વ્રજીભૂય કૃતી મન ॥૨૮૮॥

માતાપિત્રોઃ મળોદ્ભૂત મલમાસમય યપુઃ; શાણ્ડાલગદ્ દૂર ત્યક્ત્વા,
વ્રજીભૂય કૃતી મન ।

માતાપિતાના (રજેવી-રૂપ) મેલથી પેદા થયેલા અને મળ તથા
મોસથી બગલા થકીરને, ચંદ્રણની જેમ દૂર તજીને, બ્રહ્માભાવમાં સ્થિર
બની કૃતકૃત્ય થા

માતાપિત્રોર્મલોદ્ભૂતમ-માતા વ પિતા-અ તરો મળત્ ઉદ્ભૂત તત્,
મલમાસમયમ્-મલમાસપ્રચુરમિતિ મલમાસમયમ્, વ્રજીભૂય-વ્રજાંશ્વર ભૂત્વા
ઇતિ વ્રજીભૂય ।

ઘટાકાશે મહાકાશ દ્વાત્માન પરાત્મનિ ।

વિલાપ્યાલ્લભાવેન તૂર્ણી મન સદા મુને ॥૨૮૯॥

મનં ! ઘટાકાશ મહાકાશે ઇવ આત્માન પરાત્મનિ વિલાપ્ય, આલ્લ-
ભાવેન સદા તૂર્ણા મન ।

એ મુનિ ! ઘડો પૃથ્વી જાણે ત્યાં એમાંનું આકાશ જેમ વ્યાપક
આકાશમાં વિલીન થાય છે તેમ (અલ કારમુક્ત) આત્માને પરમાત્મામાં
વિલીન કરી, અખંડબ્રહ્માભાવથી સદા મીન ધારણ કર.

સ્વપ્રકાશમધિષ્ઠાનં સ્વયંભૂય સદાત્મના ।

વ્રહ્માણ્ડમપિ પિષ્ટાણ્ડં સ્યમ્યતા મલમાણ્ડયત ॥૨૯૦॥

સ્વપ્રકાશમ્ અધિષ્ઠાન સદાત્મના સ્વયંભૂય, વ્રહ્માણ્ડ પિષ્ટાણ્ડમ્ અપિ,
મલમાણ્ડયત્ ત્યજ્યતામ્ ।

સ્વયં પ્રકાશ તેમજ સર્વના અધિષ્ઠાન રૂપ આત્મા સાથે એકરૂપ થઈ (હું જ તે આત્મા છું એવી અનુભૂતિ કરી) પિંડ અને બ્રહ્માંડ-રૂપી બન્ને ઉપાધિઓને મળભર્યા વાસણની જેમ તજી દે.

[બ્રહ્માંડ પરમાત્માની વ્યાપક ઉપાધિ છે ને દેહ જીવાત્માની પરિ-લિચ્છન્ન ઉપાધિ છે; આ બન્ને ઉપાધિઓરૂપી ભેદક વસ્તુનો વિલય થતાં, ઉપરિન થુલ્ય ચૈતન્ય એક અને અદ્વિતીયસ્વરૂપે પ્રકાશે છે.]

ચિદાત્મનિ સદાનન્દે દેહાન્તમહંભિયમ્ ।

નિવેશ્ય લિહ્નમુત્સૃજ્ય કેવલો ભવ સર્વદા ॥૨૯૧॥

દેહાન્તદામ્ અહંધ્યં સદાત્મનિ ચિદાત્મનિ નિવેશ્ય, લિહ્નમ્ ઉત્સૃજ્ય, સર્વદા કેવલઃ ભવ ।

દેહમાં રૂઢ થયેથી અહંકારબુદ્ધિને સત્યસ્વરૂપ અને ચિત્સ્વરૂપ બ્રહ્મમાં સ્થિર કરી, લિંગધરીરમાંયે અહંબુદ્ધિ તજી; સર્વદા અદ્વિતીય આત્મસ્વરૂપનો અનુભવ કર.

યત્રૈવ જગદાભાસો દર્પણાન્તઃ પુરં યથા ।

તદ્ બ્રહ્માહમિતિ જ્ઞાત્વા કૃતકૃત્યો ભવિષ્યતિ ॥૨૯૨॥

યત્ર (બ્રહ્મણિ) એવઃ દર્પણાન્તઃ પુરં યથા જગદાભાસઃ, 'તત્ બ્રહ્મ અહમ્', इति જાત્વા કૃતકૃત્યઃ ભવિષ્યતિ ।

જે બ્રહ્મમાં આ જગત દર્પણમાં પ્રતિબિંબિત નગરની જેમ પ્રતીત થઈ રહ્યું છે તે બ્રહ્મ તું છે, એમ જાણી કૃતકૃત્ય થઈ જઈશ.

યત્સત્યભૂતં નિજરૂપમાદ્યં ચિદદ્વયાનન્દમરૂપમક્રિયમ્ ।

તદેત્ય મિથ્યાવપુસ્ત્સૃજૈતત્ શૈલપવદ્ વેપમુપાત્તમાત્મનઃ ॥૨૯૩॥

ચિદદ્વયાનન્દમ્ અરૂપમ્ અક્રિયં યત્ આદ્યં નિજરૂપં તદ્ એત્ય. શેલપવત્ આત્મનઃ ઉપાત્તમ્ એતત્ મિથ્યાવપુઃ ઉત્સૃજ ।

જે અદ્વિતીય ચૈતન્ય અને આનંદસ્વરૂપ તેમજ રૂપરહિત અને નિષ્ક્રિય છે તે ચાતાના મૂળ રૂપને પ્રાપ્ત કરી નટ જેમ અપેક્ષાવધાનું ધારણ કરેલા વેષને છોડી દે, તેમ આત્માના આ દેહાદિ અસત્ય વેષને છોડી દે.

નિદદ્યાનન્દમ-ચિત્ત અર્પણ ના અનન્દં વ, કૌટુખ્યદ-
-કૌટુખ્ય ૧૫ ।

આલંકારઃ ૨૫૫ :

મયાંગમના દગ્યમિત્તં મૃગ્ય

નૈગાદમયઃ શણિષ્ઠ-વદર્શનાત્ ।

જાનાગ્યજ્ઞં મયંમિતિ પ્રતીતિઃ

કુજોડહમાદેઃ છણિષ્ઠમ્ય મિત્યંત્ ॥૨૫૪॥

૧૬ દરમ મર્ષમના મૃગા મ્ય, (નમ્ર) શણિષ્ઠવદર્શનાત્ અહમ્ અર્થ-
ન મ્ય, અહં જનામિ મર્ષમ જી પ્રતીતિ શણિષ્ઠમ્ય અહમાદેઃ કુજ મિત્યંત્ ।

આ ૨૧૧ વિગ્રહ પૂર્વપક્ષે મિત્યા જ છે, એની સત્તિકતા ૨૫૪
જણાવ છે માટે એ અલંકારનો વિષય (અર્થ) ન જ લાઈ શકે. 'હું
મૃગ્ય' જણાવે છું' આ જાતનું જ્ઞાન સત્તિક અલંકાર વજેરેને કેમ થઈ
શકે ? અર્થાત્ સત્તિક અને પરિચિત્ત અલંકાર જાતા આત્મા ન જ
મની શકે, એટલે જાણે અહં આત્મા છે, અલંકાર નહિ.

અહમ્વાદાર્થસ્યહમાદિસાગ્રી નિત્યં સુપુષ્પાદિભિર્ભાવદર્શનાત્ ।

સ્તુતેશ્વજો નિત્યં કૃતિ શ્રુતિ સ્વયં તત્પ્રત્યગાત્મા મહસદ્વિસ્મયણ ॥૨૫૫॥

અહમ્વાદાર્થ. નુ અહમાદિસાગ્રી નિત્ય મુખ્યત્તો અર્થે મોવદર્શનાત્, 'અજ
નિત્ય નિ' કૃતિ શ્રુતિ સ્વયં જ્ઞેત, ત્ પ્રત્યગાત્મા મહસદ્વિસ્મયણ ।

અલંકારના સાચા અર્થરૂપ આત્મા તે અલંકાર વજેરેના સાક્ષી છે,
જે નિત્ય છે અને સુપુષ્પિમાં પણ સત્તાવાનુ મની રહે છે. માટે જ તે
'અજ-આત્મા અને નિત્ય છે' એમ શ્રુતિ સ્વયં કહે છે તે અલંકારરૂપ
આત્મા-પ્રત્યાગાત્મારૂપે અંતરમાં વસે છે ને સત્ત્વ અસત્ત્વ થી વિવક્ષુ છે
વિચારિણા મર્ચવિચારવેના નિત્યોડવિકારો મવિતુમ સમર્થતિ ।
મનોરથમ્યજ્ઞમુખ્યજિપુ સ્ફુટં પુન પુનઃદૃષ્ટમસત્ત્વમેતથો. ॥૨૫૬॥

વિચારિણા મર્ચવિચારવેના નિત્ય અવિકાર (વ) મવિતુ સમર્થતિ ।
પ્રત્યો (સ્વપ્નમુદ્ગમચરીરયો) અસત્ત્વ મનોરથ સ્વપ્નમુખ્યજિપુ પુન પુન
સ્ફુટ દૃષ્ટમ્ ।

પ્રતિક્ષુ બદલાતા અલંકાર વજેરેના પરિવર્તનોનો જણનાર આત્મા
તે નિત્ય અને નિર્વિકાર જ લાઈ શકે, સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મચરીરનું

(પ્રાકૃતિક અહંકાર સૂક્ષ્મશરીરનો જ બાજ છે) અસત્ત્વ (મિથ્યાપણ) મનોરથ—મનોરાજ્ય, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિમાં વારંવાર સાક્ષાદ્ જોવામાં આવે છે.

સર્વવિકારયેષ્તા—સર્વેષાં વિકારાણાં વેષ્તા, મનોરથ...સુષુપ્તિપુ—મનોરથઃ ચ સ્વપ્નઃ ચ સુષુપ્તિઃ ચ તાસુ ।

અતોઽભિમાનં ત્યજ માંસપિણ્ડં પિણ્ડાભિમાનિન્યપિ બુદ્ધિકલ્પિતે ।
કાલત્રયાવાધ્યમલ્લખ્ણ્વોધં જ્ઞાત્વા સ્વમાત્માનમુપૈહિ શાન્તિમ્ ॥૨૯૭॥

અતઃ માંસપિણ્ડે, પિણ્ડાભિમાનિનિ બુદ્ધિકલ્પિતે અપિ, અભિમાનં ત્યજ, સ્વમ્ આત્માનં કાલત્રયાવાધ્યમ્ અલ્લં વોધં જ્ઞાત્વા શાન્તિમ્ ઉપૈહિ ।

માટે માંસના પિંડરૂપ દેહમાં અને બુદ્ધિએ કલ્પેલા દેહના અભિમાની અહંકારમાંથી હુંપણનું અભિમાન છોડ. પોતાના આત્માને ત્રણેય કાળમાં અબાધ્ય તેમજ અખંડ બોધરૂપ જાણીને શાન્તિ પ્રાપ્ત કર.

પિણ્ડાભિમાનિનિ—પિણ્ડે=દેહપિણ્ડે અભિમાનઃ યસ્ય તસ્મિન્, કાલ-ત્રયાવાધ્યમ્—કાલાના ભૂતભવિષ્યવર્તમાનાતા ત્રયં તેન અબાધ્યઃ તમ્ ।

ત્યજાભિમાનં કુલ્લગોત્રનામરૂપાશ્રયેષ્વાર્દ્રશયાશ્રિતેષુ ।

લિઙ્ગસ્થધર્માનપિ કર્તૃતાદીસ્ત્યક્ત્યા મવાલ્લખ્ણ્વસુખસ્વરૂપઃ ॥૨૯૮॥

(અતઃ) આર્દ્રશયાશ્રિતેષુ કુલ્લગોત્રનામરૂપાશ્રયેષુ અભિમાનં ત્યજ ।

લિઙ્ગસ્થ કર્તૃતાદીન્ ધર્માન્ અપિ ત્યક્ત્વા અલ્લખ્ણ્વસુખસ્વરૂપઃ મવ ।

એટલા માટે જ તાજ મુડદા જેવા આ સ્થૂળ શરીરમાં આરોપા-યેલા કુળ, ગોત્ર, નામ અને રૂપને લગતા અભિમાનને તજ. વળી લિંગ-શરીરમાં આરોપેલા કર્તૃત્વ-લોકતૃત્વ વગેરે ધર્મોના અભિમાનને પણ છોડીને અખંડઆનંદસ્વરૂપ બની જ.

આર્દ્ર...શ્રિતેષુ—આર્દ્રં ચ તત્ શયં તત્ર આશ્રિતાઃ તેષુ, કુલ...

...શ્રિતેષુ—કુલં ચ ગોત્રં ચ નામ ચ રૂપં ચ તાનિ એવ આશ્રયાઃ તેષુ,

અલ્લખ્ણ્વ...સ્વરૂપઃ—અલ્લખ્ણ્વં ચ તત્ સુખં સ્વરૂપં યસ્ય સઃ ।

સન્ત્યન્યે પ્રતિબન્ધાઃ પુંસઃ સંસારહેતયો દૃષ્ટાઃ ।

તેષામેકં મૂલં પ્રથમવિકારો ભવત્યહઙ્કારઃ ॥૨૯૯॥

પુંસઃ મહાગૈર્ભઃ અન્યે પ્રતિક્રિયાઃ કૃષ્ણાઃ ગન્તિઃ તેષામ્ એક મૂલ પ્રમયવિકારઃ અહઙ્કારઃ મયનિ ।

આત્માને સંસારમાં નાખનાર કારણરૂપ બીજા યજ્ઞ પ્રતિબંધી છે, (પરંતુ) તે બંધાનું એકમાત્ર મૂળ કારણ 'અહંકાર' છે, જે માયાનું પ્રથમ કાર્ય છે.

[માયા અથવા અવિદ્યા સૌ પ્રથમ ચેતનાને ઠાંકનાર અહંકારનું રૂપ લે છે ને અહંકારથી આત્મચેતનાનું ચતુર્થરૂપ ઠંકતી, કર્તૃત્વ, ભોક્તૃત્વ, સુખિત્વ, દુઃખિત્વ વગેરે અનેક દુઃખકારક વિશેષો ઉત્પન્ન થાય છે.]

યાવન્ સ્યાન્ સ્વસ્ય મમ્બન્ધોઽહઙ્કારેણ દુરાત્મના ।

તાવન્ન લેશમાત્રાપિ મુક્તિચાર્તા વિલક્ષણા ॥૩૦૦॥

યાવત્ સ્વસ્ય દુરાત્મના અહઙ્કારેણ સંબન્ધ સ્યાત્ તાવત્ મુક્તિચાર્તા વિલક્ષણા લેશમાત્રાપિ ન (સ્યાત્) ।

જ્યાં સુધી આત્માને દુરાત્મા અહંકાર સાથે સંબંધ રહે છે, ત્યાં સુધી, મુક્તિ જેવી વિચક્ષણ (અહંકારબંધન કરતાં સર્વથા નિરાશી) સ્થિતિની જગ્યાએ આત્મા ન રહેતો.

દુરાત્મના-દુષ્ટ અથવા દુર્ગતઃ આત્મા = સ્વરૂપ યમ્ય તેન, લેશ-માત્રમ્-લેશ પણ હિતિ લેશમાના ।

અહઙ્કારગ્રહાન્મુક્તઃ તત્ત્વમુપવચતે ।

ચન્દ્રવદ્વિમલઃ પૂર્ણઃ સદાનન્દઃ સ્વયંપ્રભઃ ॥૩૦૧॥

અહઙ્કારગ્રહાત્ મુક્તઃ, ચન્દ્રવદ્ વિમલઃ, પૂર્ણઃ સદાનન્દઃ, સ્વયંપ્રભઃ, સ્વરૂપમ્ ઉપવચતે ।

અહંકારરૂપી શબ્દથી મુક્ત બનેલો આત્મા, ચંદ્રની જેમ સ્વચ્છ, પૂર્ણ, સદાઅનંદરૂપ અને સ્વયંપ્રકાશ એવા ચોતાના અસથી રૂપને પ્રાપ્ત થાય છે.

અહઙ્કારગ્રહાન્-અહઙ્કાર પણ ગ્રહઃ તસ્માત્, સ્વયંપ્રભઃ-સ્વયં પ્રભાતિ હિતિ સ્વયંપ્રભઃ ।

યો ગા પુરે મોઽહમિતિ પ્રતીના બુદ્ધયા વિમ્લપ્તસ્તમસાઽતિમૂઢયા ।
તસ્યેવ નિ શેષતયા વિનાગે વ્રહ્માત્મભાવ પ્રતિવચ્ચગ્ન્ય ॥૨૦૨॥

તમમા અતિમૂઢયા બુદ્ધયા વિમ્લપ્ત, પુરે મ અહમ્ એતિ ગા પ્રતીત
તસ્ય એવ નિ શેષતયા વિનાગ વ્રહ્માત્મભાવ પ્રતિવચ્ચગ્ન્ય (મગતિ) ।

અજ્ઞાનથી અતિમૂઢ અનેથી બુદ્ધિથી જેની કુપતા થઈ છે તે જે
'શરીરમાં જે છે તે જ હુ છું' એવી પ્રતીતિ પામ્યો છે, તે છારને
બ્રહ્માત્મભાવ અજ્ઞાનનો સમુદ નાશ થતાં, જરાયે આડખીથી વગર પ્રગટ
થાય છે

વ્રહ્માત્મભાવ - વ્રહ્મ એવ આત્મા એતિ ભાવ = સ્થિતિ, પ્રતિવચ્ચ
ગ્ન્ય - પ્રતિવચ્ચેન ગ્ન્ય ।

વ્રહ્માનન્દનિધિર્મહાગ્લપ્તાઽહક્ષારઘોરાહિના

સવેષ્ટ્યાત્મનિ રક્ષ્યતે ગુણમયૈશ્ચણ્ડૈર્નિર્મિસ્તકે ।

વિજ્ઞાનાલ્પમહાસિનાદ્યુતિમતા વિચિઠ્ય શીર્ષત્રય

નિર્મૂલ્યાઽહિમિમ નિધિ મુગ્ધકર્ણીરોઽનુભોક્તુ ક્ષમ ॥૩૦૦॥

વ્રહ્માનન્દનિધિ મહાગ્લપ્તા અહક્ષારઘોરાહિના આત્મનિ ગુણમયે-શ્ચણ્ડ
નિધિ મસ્તકે સવેષ્ટ્ય રક્ષ્યત, શીર્ષ યુતિમતા વિજ્ઞાનાલ્પમહાસિના શીર્ષત્રય
વિચિઠ્ય, હિમમ્ અહિ નિમ્બ, મુગ્ધકર્ણ નિધિમ અનુભોક્તુ ક્ષમ ।

બ્રહ્માનંદ રૂપ, પરમધનને, મહા બળવાન અહ કારણ ભવાનક સર્પ
સર્પ, રજ અને તમ રૂપ ત્રણ પ્રયત્ન મસ્તકથી લપેટી રાખ્યું છે વિવેકી
મનુષ્ય તેજસ્વી વિજ્ઞાન નામના મહા ખડગથી એ સર્પનાં ત્રણ મસ્તકને
છેદી, સર્પને હણી, સુખનિધાન બ્રહ્માનંદધનને અનુભવી શકે છે

વ્રહ્માનન્દનિધિ - વ્રહ્માનન્દ એવ નિધિ, અહક્ષારા રાહિના-
અહક્ષાર એવ ઘોર અહિ નેન, વિજ્ઞાન સિના-વિજ્ઞાનમ્ એતિ આલ્પ્યા
મ્ય તાદૃશશ્ચ અસૌ મહાન્ અસિ તેન ।

યાવદ્વા યતિક્ષિપ્તિપદોપસ્ફર્તિરસ્તિ ચેન્દ્રે

પ્રથમારોગ્યાય મત્તદ્વદહન્નાપિ યોગિનો મુક્ત્યૈ ॥૩૦૪॥

માયૈ દંઢ યલ્લિન્નિન્ત ચિદાપત્તુર્નિ ન્નિતિ (નાન્ત) કયમ્
મારાગ્ગાઝ મન્ત, તન્ત અહતા અર્ચિ માગિન મુન્ચૈ (કય મયેન્ત) ।

જ્યાં સુધી દેહમાં વિષ્ણો જ્યાં ચરખોએ દોષ લોષ ત્યાં સુધી
દેહ નીરાગ કેમ બની શકે ? એ જ રીતે અહારનો લેહમાં પણ રહે
જાય ત્યાં સુધી ચોખીની મુક્તિ પ્રતિબદ્ધરૂપિત કેમ બને ?

અહમોડત્યાનિનૃત્ત્યા તત્તૃત્તનાનાધિરપમહત્યા ।

પ્રત્યક્તત્ત્યધિવેકાદ્યમહમમીતિ ચિન્ત્યત્ત તત્તમ્ ॥૩૦૧॥

અહમ અન્યનિરૂપા, તત્તૃત્તનાનાધિરપમહત્યા, પ્રત્યક્તત્ત્યધિવેકાદ્ય,
'અયમ્ અહમ્ અસ્મિ' કી તત્ત ચિન્દા ।

અહ કાર સદાને માટે નિવૃત્ત થતાં અને તેમાંથી ઉદભવેલા ત્રિવિધ
વિકલ્પો સમેટાઈ જતાં, પ્રત્યગાત્મ સ્વરૂપનો વિવેક થાય છે, જેથી 'યુક્ત
આત્મા જ હું છું' આ પ્રકારનો તત્ત્વભોધ થાય છે

તત્તૃત્ત સંહત્યા-તેન = અહમ્કારેણ કૃતાં ય માના વિકલ્પા =
લેહારમત્યાદ્ય તેનાં સદ્ધતિ = ઉપરમ તથા, પ્રત્યક્ વિવેકસ-
પ્રત્યક્ તત્ત્વસ્ય = અન્તરાત્મન વિવેક તત્માત્ ।

અહમ્કર્તૃયસ્મિન્નહમિતિ મતિ મુચ્ચ સહસા

વિકારાત્મન્યામપ્રતિપક્ષગુણિ સ્વસ્થિતિમુણિ ।

યદધ્યાસાત્ પ્રાપ્તા જનિમૃતિજરાદુરત બહુલા

પ્રતીચ્છિન્નમૂર્તેસ્તય મુચ્ચતનો સમૃતિરિયમ્ ॥૩૦૬॥

વિકારાત્મનિ આત્મપ્રતિપક્ષગુણિ સ્વસ્થિતિમુણિ અસ્મિન્ અહમ્કર્તૃરિ,
અહમ્કર્તૃયમિતિ મતિ સહસા મુચ્ચ, યદધ્યાસાત્ પ્રતીચ્છિન્નમૂર્તે મુચ્ચતનો
તથા જનિમૃતિજરાદુરતબહુલા રૂપ સમૃતિ પ્રાપ્તા ।

જાત્યાના પ્રતિબિબલાણા વિકારાત્મક આત્માનો વાસ્તવિક સ્થિતિને
છુપાવી દેતા આ અહ કારમાં હું પસાની બુદ્ધિનો સર્વથા ત્યાગ કર,
કારણ કે અહ કારમાં આત્માનો અધ્યાસ કરવાને લીધે જ પ્રત્યગાત્મસ્વરૂપ,
નાનમુર્તિ અને આનંદસ્વરૂપ એવા તને, જન્મ, મરણ યદ્યપ્ત વગેરે
દુઃખથી ભરેલા સસાર થયો છે અર્થાત્ અહ કારમાં આત્મભાન છોડી
દેતાં સસાર અને તેનાં સઘળાં અનિબંધેનો અત આવે છે

આત્મપ્રતિફલજુપિ-આત્મનઃ પ્રતિફલં = પ્રતિચિન્મં જુપતિ = સેવતે
 શતિ તસ્મિન્ । સ્વસ્થિતિમુપિ-સ્વસ્ય = આત્મનઃ સ્થિતિ = સ્વરૂપ
 મુળાતિ શતિ સ્વસ્થિતિમુદ્ તસ્મિન્ । ચિન્મૂર્તેઃ-ચિત્ = જ્ઞાનમ્ એવ
 મૂતિઃ તસ્ય ।

સદૈકરૂપસ્ય ચિદાત્મનો વિમોચનન્દમૂર્તેઃનવચકીર્તેઃ ।

નૈવાન્યથા ક્ષાપ્યવિક્ષારિણસ્તે વિનાહમધ્યાસમમુખ્ય સંસ્કૃતિઃ ॥૩૦૭॥

તદા ઈકરૂપસ્ય ચિદાત્મનઃ વિમોઃ આનન્દમૂર્તેઃ અનવચકીર્તેઃ ક્વ
 અપિ અવિકારિણઃ તે, અમુખ્ય અહમધ્યાસં વિના સત્કૃતિઃ ન એવ ।

સદા એકરૂપ, જ્ઞાનસ્વરૂપ, વ્યાપક, આનન્દમૂર્તિ, નિષ્કલંક અને
 કયાંય પણ વિકાર ન ધામતા એવા તારો-પ્રત્યગાત્મસ્વરૂપનો-અલંકારમાં
 અધ્યાસ કર્યા વગર સંસાર ન જ હોઈ શકે, અર્થાત્ અવિદ્યાજન્ય
 અલંકારમાં આત્મભાવ માનવાની બુદ્ધને લીધે જ વિશુદ્ધ આત્મા
 સંસારી બને છે.

તસ્માદહક્કારમિમે સ્વશત્રું

મોક્તુર્ગલે કણ્ટકવત્ પ્રતીતમ્ ।

વિચ્છિન્ન વિજ્ઞાનમહાસિના સ્ફુટં

મુદ્ધૃત્વાત્મસામ્રાજ્યમુપ યથેષ્ટમ્ ॥૩૦૮॥

તસ્મત્ મોક્તુર્ગલે કણ્ટકવત્ પ્રતીત સ્વશત્રુમ્ ઇમમ્ અહક્કારં વિજ્ઞાન-
 મહાભિના સ્ફુટ વિચ્છિન્ન, આત્મસામ્રાજ્યમુપ યથેષ્ટં મુદ્ધૃત્ :

માટે ખાનારના ગળામાં કાંટાની જેમ (દુઃખદાતા), આ આત્મશત્રુ
 અલંકારને વિજ્ઞાનરૂપી મોટા ખડ્ગથી સારી પેઠે નિદારી, આત્મસામ્રાજ્યના
 શુભને યથેષ્ટપણે ભોજવ.

આત્મ...સુખમ્-આત્મનઃ સામ્રાજ્યસ્ય સુખમ્, યથેષ્ટમ્-ઈષ્ટમ્
 અનતિક્રમ્ય ઇતિ યથેષ્ટમ્ ।

તતોઽહમાદેર્વિનિર્ત્યં વૃત્તિ મન્ત્યક્તરાગઃ પરમાર્થલાભાત્ ।

તૂર્ણી સમાસ્વાત્મસુખાનુભૂત્યા પૂર્ણાત્મના બ્રહ્મણિ નિર્વિકલ્પઃ ॥૩૦૯॥

તતઃ અહમાદેઃ વૃત્તિ વિનિર્ત્યં, પરમાર્થલાભાત્ સન્દ્યક્તરાગઃ, આત્મ
 સુખાનુભૂત્યા પૂર્ણાત્મના બ્રહ્મણિ નિર્વિકલ્પઃ (સન્) તૂર્ણી સમાસ્ત્ય ।

(વિજ્ઞાનથી અજ્ઞાન નિર્મૂળ ક્યાં પછી) અહંકાર વગેરેની વૃત્તિને ઉચ્છેદ કરી, પરમાત્મના લાભને લીધે વિવેચનથી રિમુક્ત બની, આત્મસુખના અનુભવને કામ્યે પૂર્ણતાનો અનુભવ કરે તો તે બ્રહ્મ નિર્વિકલ્પ બન અને મૌન ધારણ કરે.

અહમદિઃ—અહમ આદિ રમ્ય ન્ય, પરમાર્થજ્ઞાનાત—અહમ. એ મનો એવે રમ્ય નમ્યાત્, અન્મ...મૃત્યા—મૃત્યુનઃ મુક્ત્ય અનુભવિ, તથા ।

મમૃજુત્તોઽપિ મહાનદે પુનર્યુન્તેગિત્તા. સ્યાન્નદિ ચેતસા ઇળન્ ।
તર્જીત્ય વિશેષગતં કરોતિ નમમ્મના પ્રાટ્યુપિ ધારિત્તો વયા ॥૩૧૦॥

મહાન્ મહં મમૃજુત્ત ઓપિ, યદિ ચેતસા જ્ઞાન સ્પુર્ણવિત્ત મ્યાન્, મર્જીત્ય, ધારિતિ યથા નમસ્ત્વના વાગ્દિ. (તથા) વિશેષગત જગતિ ।

અત્યંત પ્રમુખ અહંકાર મૂઠમાંથી ઉભેડથો હોય તેને, જે તણ માટેય ચિત્તનો સાથ મળી જાય તો ફરીથી જીવે બનીને, વર્ષાકાળમાં વાવુના સંતર્ગથી વાદળોની જેમ, અનેક ઉપદ્રવો સર્જે છે.

અહંકાર કેમ છતાય ?

નિગ્મ. શામ્બોરુમ્નોઽયકામ કયચિન્ન દેયો રિપશાનુચિન્તયા ।

મ તથ્ય મજીવનહેતુરસ્ય પ્રતીણજર્મ્મારત્તોરિવામ્યુ ॥૩૧૧॥

નિગ્મ, ઘનો આત્મ રિપશાનુચિન્તયા ઋચિત્ અરુકામ ન દેવ,
૧ તથ પ્રતીણજર્મ્મારત્તો અમ્નુ કર અમ્ય મજીવનહેતુઃ ।

નિગ્મ કરીને શત્રુકે અહંકારને વિવેચિત્તનથી ક્યાંય જવારે અવકાશ આપવો નહિ, કારણ કે વિવેચિત્તન જ, પાણી સુખ મિજેડના પુત્રને કરે તેમ, અહંકારને નવજીવન આપે છે.

દેહાત્મના સમ્થિત ઇન્દ્રિયા સામા પ્રિયભગ સામયિતા કથ સ્યાન્ ।

અતોઽર્થમન્વાનપરત્યમેવ મેદપ્રસત્તયા મયવન્વહેતુ ॥૩૧૨॥

દેહાત્મના ગમ્થિત ઇન્દ્રિયા સામા (મર્મતિ) પ્રિયભગઃ કથ કારયિતા મ્યાન્ ? અર્થ મન્વાનપરત્યમેવ મેદપ્રસત્તયા મયવન્વહેતુ. (મયતિ) ।

જે દેહને જ આત્મા માને છે તેનામાં કામનાઓ ઉદ્ભવે છે દેહથી આત્માને અવગ સમજનાર કામનાઓવાળો કેમ થાય ? એટલા

માટે વિષયોના ચિંતનમાં મગ્નગુણ રહેવું એ જ બ્રહ્મથી છૂટતી બિન્નતા આણે છે ને બંધનનું કારણ બને છે.

કાર્યપ્રવર્ધનાદ્ વીજમૃદિઃ પરિદૃશ્યતે ।

કાર્યનાગાદ્ વીજનાગઃ તસ્માત્ કાર્યં નિરોધયેત્ ॥૩૧૩॥

(શ્લોક પ્રમાણે અન્વય સમજવો.)

કાર્યના વધવાથી બીજની પણ વૃદ્ધિ થતી દેખાય છે અને કાર્યના નાશથી બીજનો નાશ થાય છે, માટે કાર્યની સ્થિતિ ટાળવી જોઈએ.

[વાસના બીજ છે ને દેહાન્મભાવ વગેરે કાર્યો છે. કાર્યોના નિરોધ થાય અર્થાત્ ‘હું’ બ્રહ્મ છું, આ પ્રકારની ભાવના વડે દેહ વગેરેમાં કરાતો આત્માધ્યાસ દૂર મરાય, તો બીજરૂપ વાસનાઓ-અવિદ્યાતા સંસ્કારો-પણ નિઃસેધ બની જાય.]

વાસનાવૃદ્ધિઃ કાર્યં કાર્યવૃદ્ધયા ચ વાસના ।

વર્ધતે સર્વથા પુંસઃ સંસારો ન નિવર્તતે ॥૩૧૪॥

વાસનાઓથી બીજની વૃદ્ધિ દ્વારા એનાં સંતાનરૂપ કાર્યો (અહંકાર તેમજ મમત્વમૂલક પ્રવૃત્તિઓ) વધે છે ને કાર્યવૃદ્ધિથી વાસનાઓની વૃદ્ધિ થતી રહે છે. આમ આ વિષયક ચાલુ રહેવાને લીધે, છૂટતો સંસાર ચાલુ રહે છે.

સંસારવન્ધવિચ્છિન્નયૈ તદ્દ્વયં પ્રદદેત્ યતિઃ ।

વાસનાવૃદ્ધિરેતાભ્યાં ચિન્તયા ક્રિયયા વ્રહ્મિઃ ॥૩૧૫॥

(અતઃ) મશાન્વન્ધવિચ્છિન્નયૈ યતિઃ તદ્દ્વયં પ્રદદેત્. ચિન્તયા વ્રહ્મિઃ ક્રિયયા એતાભ્યાં વાસનાવૃદ્ધિઃ : (મર્તિ) ।

એટલા માટે સંસારના બંધનને કાપવા મુમુક્ષુએ આ બંનેને (વાસના અને એનાં કાર્યોના) બાળી નાખવાં જોઈએ. વિષયચિન્તન અને તદ્દનુસાર ભાવક્રિયા આ બંને વાસનાની વૃદ્ધિ કરે છે.

તાભ્યાં પ્રયર્થમાના મા મૃતં સંગૃતિમાત્મનઃ ।

પ્રયાણાં ચ ક્ષયોપાયઃ મર્થવિસ્થાસુ મર્વદા ॥૩૧૬॥

મર્વંત્ર મર્વતઃ સર્વં વ્રદ્યમાશ્રાયલોકનમ્ ।

મદ્ભાગ્યામનાદાદ્યાન્તુ તત્ત્ર ચયં લયમશ્નુતે ॥૩૧૭॥

તાભ્યાં પ્રયર્થમાના મા આત્મનઃ સંગૃતિ મૃતે, પ્રયાણાં ચ ક્ષયોપાયઃ
મર્થવિસ્થાસુ મર્વદા મર્વંત્ર મર્વતઃ મર્વં વ્રદ્યમાશ્રાયલોકનમ્ (મર્વતિ) । તત્
ચયં મદ્ભાગ્યામનાદાદ્યાન્તુ લયમ્ અશ્નુતે ।

વિવેકચિન્તન અને નદ્નુમાર બાહ્યવર્તનથી પ્રબળ થતી વાસના
આત્માને સંસારી બનાવે છે. ચિંતન, ક્રિયા અને વાસના, આ ત્રણેયને
નિમૂળ કરવાનો ઉપાય છે : બધો અવસ્થાઓમાં, બધા સમયે અને
સ્થળે, સર્વભાવે, સર્વમાં બ્રહ્મમયી દૃષ્ટિ આમ બ્રહ્મવાસના પ્રબળ થતાં
ઉપયુક્ત ત્રણેય ચિંતન, ક્રિયા અને વાસના—નો ૬૫ થાય છે.

બ્રહ્મા—કનમ્—વ્રદ્ય એવંતિ અવલોકનમ્, સદ્ભાવ...વાદ્યામ્—
સતિ માયવાસનાયાઃ દાદ્યે તસ્માન્ ।

ક્રિયાનાશો મયેશિન્તાનાગોડસ્માદ્વામનાશ્રયઃ ।

વાસનાપ્રકયો મોક્ષ સા જીવન્મુક્તિરિષ્યતે ॥૩૧૮॥

ક્રિયાનાશો ચિન્તાનાશ મોક્ષ, અસ્માત્ વાસનાશ્રયઃ (જાયતે),
વાસનાપ્રકય (અય) મોક્ષ, સા જીવન્મુક્તિ. રિષ્યતે ।

બાહ્ય તાંસારિક ક્રિયાઓ છૂટી જતાં વિવેક-ચિન્તન છૂટી જાય છે
ને એમ જતાં વાસનાઓનો ૬૫ થાય છે. વાસનાઓનો સમૂહો ૬૫ જ
મોક્ષ છે અને એને જ 'જીવન્મુક્તિ' કહે છે.

સદ્વાસનાસ્ફર્તિવિઘ્નમ્બળે સતિ અસૌ વિલીના ત્વહમાદિવાસના ।

અતિપ્રકૃષ્ટાપ્યરુણપ્રમાયાં વિલીયતે સાધુ યથા તમિસ્રા ॥૩૧૯॥

યથા અતિપ્રકૃષ્ટા અપિ તમિસ્રા અરુણપ્રમાયા સાધુ વિલીયતે, (તથા)
સદ્વાસના સ્ફર્તિવિઘ્નમ્બળે સતિ, અસૌ અહમાદિવાસના વિલીના (મર્વતિ) ।

તેમ અત્યંત અંધારી રાત સુર્યનો પ્રકાશ પ્રગટ થતાં ચારી પેઠે દૂર થઈ જાય છે, તેમ બ્રહ્મવાસનાની સ્ફૂર્તિ દેવાતાં, આ અહંકાર વગેરેને લગતી વાસના વિચીન થઈ જાય છે.

મદ્વાસના...વિજૃમ્ભણે-નતઃ = વ્રજણઃ વાસનાયાઃ સ્ફૂર્તેઃ વિજૃમ્ભણ તસ્મિન્, અહમાદિવાસના-અહમ્=અહંકારઃ આદિઃ यस્ય તસ્ય વાસના ।

તમસ્તમસ્કાર્યમનર્થજાલં ન દૃશ્યતે સસ્યુદિતે દિનેષ્ઠે ।

તથાઽદ્વયાનંદરસાનુભૂતૌ નૈવાસ્તિ વન્ધો ન ચ દુઃસ્વગન્ધઃ ॥૩૨૦॥

દિનેષ્ઠે ઇદિતે સતિ, તમઃ તમસ્કાર્યમ્ અનર્થજાલં ન દૃશ્યતે, તથા અદ્વયાનંદરસાનુભૂતૌ (નાતાયા) ન એવ વન્ધઃ અસ્તિ, ન ચ દુઃસ્વગન્ધઃ અસ્તિ ।

સુપ્નો ઉદય થતા જેમ અંધકાર અને અધકારમાં થતા અનર્થો -(નોરી વગેરે) દેખવામાં નથી આવતા તેમ અદ્વિતીય બ્રહ્માનંદરસની અનુભૂતિ થતા બંધ કે બંધને કારણે આવી પડતા દુઃખોની ગંધ પણ નથી રહેતી

અદ્વયા...ભૂતૌ-અદ્વયઃ ચ અતી આનન્દઃ સ એવ રસઃ તસ્ય અનુભૂતિઃ તસ્યામ્ ।

પ્રમાદ અનર્થજાલં કારણ છે :

દૃશ્યં પ્રતીતં પ્રવિલાપયન્ સ્વયં સન્માત્રમાનન્દધનં વિભાવયન્ ।

સમાદિતઃ સન્ન ઘહિરન્તરં વા કાલં નયેથાઃ સતિ કર્મવન્ધે ॥૩૨૧॥

કર્મવન્ધે સતિ, પ્રતીત દૃશ્ય પ્રવિલાપયન્, સ્વયમ્ આનન્દધન સન્માત્ર વિભાવયન્, ઘહિઃ અન્તરં વા સમાદિતઃ સન્ કાલં નયેથાઃ ।

જે કર્મબંધન લગ્ન બાકી હોય તે, આ દેખાતા વિશ્વનો (મિથ્યાત્વબુદ્ધિથી) લય કરતા કરતા પોતાને-આત્માના સત્સ્વરૂપ અને આનંદધનરૂપે અનુભવ કરતાં સમય વિતાવે.

[સંમાત્ર મિથ્યા છે ને આત્મા સચ્ચિદાનંદધન બ્રહ્મ છે. આવી ખાત્રી અને અનુભૂતિ થવા છતાં, પ્રારબ્ધકર્મનો લય થાય ત્યાં સુધી મુક્તાત્માનો પણ દહ છૂટનો નથી એટલે પ્રારબ્ધ લય થાય ત્યાં સુધી

સંસાર મિથ્યા છે ને આત્મા જ સત્ય છે એવા અનુભવ સાથે જાનીને જીવન જીવના રીતે પડે છે. આ રીતે જીવતા મુક્ત જાનીને 'જીવ-મુક્ત' કહે છે.]

પ્રમાદો પ્રજ્ઞાનિષ્ઠાયાં ન કર્તવ્યઃ કટાચન ।

પ્રમાદો મૃત્યુરિત્યાદિ ભગવાન્ પ્રજ્ઞાનઃ મુક્તઃ ॥૩૨૨॥

પ્રજ્ઞાનિષ્ઠાયા કદાચન પ્રમાદઃ ન કર્તવ્યઃ, 'પ્રમાદઃ મૃત્યુઃ' इति भा
વાન્ પ્રજ્ઞાનઃ મુક્તઃ માત્ર ।

હું બ્રહ્મ છું આ પ્રજ્ઞાના ચિન્તનમાં કદી પ્રમાદ (અસારધાની) ન કરવી. 'પ્રમાદ જ મૃત્યુ છે' એમ બ્રહ્મના પુત્ર ભગવાન સનત્કુ-
જાને કહ્યું છે.

[મહાભારતના ઉદ્યોગપર્વમાં 'સનત્કુજાતીય' નામે આઠ અધ્યાયમાં
ધૃતરાષ્ટ્ર અને સનત્કુજાતનો સંવાદ છે. આ પ્રકરણ બીતા કે વિદુર
નીતિ જીવું જ વિવેકપ્રધાન છે. તેથી એના મર ભગવાન શંકરાચાર્ય
ભાષ્ય રચ્યું છે. એમાં મૃત્યુ કોને કહેવાય? એવા ધૃતરાષ્ટ્રના પ્રશ્નના
ઉત્તરરૂપે ભગવાન સનત્કુમારે 'પ્રમાદં વૈ મૃત્યુમહં પ્રવીમિ' કહ્યું છે.
આ વાતનો અર્થ ઉલ્લેખ છે: પ્રમાદ એટલે આત્મા વિરે ગાદ્દિવપણું.
સમગ્ર ગ્રંથોક આ પ્રમાણે છે :

उभे सत्ये क्षत्रियाद्य प्रवृत्ते मोहो मृत्युः समतो यः करीनाम् ।

प्रमादं वै मृत्युमहं प्रवीमि तथाऽप्रमादममृतत्वं प्रवीमि ॥

રાજાનું! આદિકાળથી આ બે સત્ય ચાલ્યાં આવે છે. કવિઓ
મોહને મૃત્યુ કહે છે, ધરંતું હું, સનત્કુજાત પ્રમાદને અર્થેનું આત્માને
લગતા વિગ્રમને મૃત્યુ અને અપ્રમાદને અમરતા કહ્યું છે. —ઉદ્યોગપર્વ
|| ૪૨, શ્લો. ૪]

॥ प्रमादादनर्योऽन्यो ज्ञानिनः स्वस्वरूपतः ।

ततो मोहस्ततोऽहंभीः ततो घन्धस्त्वतो व्यथा ॥૩૨૩॥

જ્ઞાનિનઃ સ્વસ્વરૂપતઃ પ્રમાદાત્ અન્યઃ અનર્યઃ ન, તતઃ મોહઃ, તતઃ
અહંધીઃ, તતઃ ઘ્ન્યઃ, તતઃ વ્યથા ।

જ્ઞાનીને માટે ચોતાના સ્વરૂપના અનુસંધાનમાં અસંપાદની જેવો કોઈ બીજો અનર્થ નથી. (કારણકે) સ્વસ્વરૂપના વિસ્મરણથી જે (સાંસારિક પદાર્થોમાં) મોહ ને મોહમાંથી અહંકાર તથા અહંકારમાંથી બંધન, અને બંધનથી દુઃખ; (આમ અનર્થપરંપરા પેદા થાય છે).

વિપયામિમુલ્લં દૃષ્ટ્વા વિદ્વાંસમપિ વિસ્મૃતિઃ ।

વિશેષયતિ ધીદોષૈર્યોપા જારમિય પ્રિયમ્ ॥૩૨૪॥

યોપા પ્રિયં જારમ્ ઇવ, વિદ્વાંસમ્ અપિ વિસ્મૃતિઃ વિપયામિમુલ્લં દૃષ્ટ્વા, ધીદોષૈઃ વિશેષયતિ ।

જેમ વ્યભિચારિણી સ્ત્રી ચોતાના ખારા પરપુરુષને લોભાવી વિચલિત કરે છે તેમ આત્મવિસ્મૃતિ વિદ્વાનને પણ વિપયામિમુખ થયેલો બેઈ, બુદ્ધિદોષોથી વિલિપ્ત બનાવી દે છે.

યથાપકૃષ્ટં શૈવાલં ક્ષણમાત્રં ન તિષ્ઠતિ ।

આવૃણોતિ તથા માયા પ્રાક્ષં ચાપિ પરાદ્મુલ્લમ્ ॥૩૨૫॥

યથા અપકૃષ્ટં શૈવાલં ક્ષણમાત્રં ન તિષ્ઠતિ, તથા માયા અપિ પરાદ્મુલ્લં માત્ર આવૃણોતિ ।

જેમ શેવાળને જાણથી દૂર કરવા છતાં તે સસમાત્રમાં પાછું જાળને છાવરી લે છે, તેમ અવિદ્યા (એક વખત ટળે તો પણ) આત્મચિંતનથી પરાદ્મુખ બનેલા જ્ઞાનીને ઘેરી વળે છે.

લક્ષ્યચ્યુતં સયદિ ચિત્તમીપદ્મહિર્મુલ્લં સન્નિપતેત્ તતસ્તતઃ ।

પ્રમાદતઃ પ્રચ્યુતકેલિકન્દુકઃ સોપાનપંક્તૌ પતિતો યથા તથા ॥૩૨૬॥

પ્રમાદતઃ પ્રચ્યુતકેલિકન્દુકઃ સોપાનપંક્તૌ પતિતઃ યથા, તથા' યદિ ચિત્તમ્ ઈપત્ લક્ષ્યચ્યુત સત્ તતઃ તતઃ અહિર્મુલ્લં સન્નિપતેત્ ।

પ્રમાદવશાત્ હાથમાંથી છટકી ગયેલો રમતનો દડો જેમ પગપિયા પર આમથી તેમ અવગતો નીચે જાય છે, તેમ ચિત્ત શેડુરે બ્રહ્મલક્ષ્યથી ચ્યુત થતાં આમતેમ અહિર્મુખ થઈ ભટક્યા કરે છે, અધોગામી બને છે.

પ્રચ્યુત-કન્દુક-પ્રચ્યુતઃ ચ અસૌ કેલેઃ કન્દુક ।

વિષયેષ્યાવિજાત્તેતઃ સદ્ગુણાન્ ।

સમ્યક્સદ્ગુણનાત્ કામઃ કામાન્ પુનઃ પ્રયત્નત્ ॥૩૨૭॥

વિષયેષુ આવિજાત્તેતઃ સદ્ગુણાન્ સદ્ગુણાન્, સમ્યક્ સદ્ગુણાન્
કામઃ, કામાત્ પુનઃ પ્રયત્નત્ ।

વિષયોમાં થોડેકું વિત વિષયોના બુદ્ધોનું (મીઠાણનું) ચિન્તન
કરે છે. દીર્ઘકાળ ચિન્તન કરવાથી વિષયોની કામના થાય છે ને કામના
થતાં પુરુષ એમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે; બીજાં વિષયોની પ્રાપ્તિ માટે
પ્રયત્નશીલ બને છે ને ભોગવવા થાતે છે.

[અ. ૧ વાત મીઠામાં શબ્દાન્તરથી ધ્યાવતો વિષયાન્ પુનઃ
(અ. ૨ શ્લોક ૧૨)થી વર્ષ ને શ્લોકમાં વર્ષથી છે.]

તતઃ સ્વરૂપવિભ્રંશો વિભ્રટસ્તુ પતન્યથઃ ।

પતિતસ્ય વિના નાશં પુનર્નારોહ ઇચ્છયતે ।

સદ્ગુણ્યં વર્જયેત્ તસ્માન્ સર્વાનર્થસ્ય કારણમ્ ॥૩૨૮॥

તતઃ સ્વરૂપવિભ્રંશઃ, વિભ્રટઃ, છુ અથઃ પતતિ, પતિતસ્ય નાશં વિના પુનઃ
આરોહઃ ન ઇચ્છયતે, તસ્માન્ સર્વાનર્થસ્ય કારણં સદ્ગુણ્યં વર્જયેત્ ।

વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી (જાનીજન પડ્યા) આત્મસ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ
બને છે ને ભ્રષ્ટ થતાં એનું અધ પતન થાય છે. અધાગતિ થવા પછી
પૂર્ણપણે નાશ થયા વગર ફરીથી ઉત્પત્તિ તરફ વળતો નથી; માટે સર્વ
અનર્થોના મૂળરૂપ વિષયચિન્તનનો પરિત્યાગ કરવો થટે.

અતઃ પ્રમાદાન્ન પરોઽસ્તિ મૃત્યુઃ વિવેકિનો બ્રહ્મવિદઃ સમાધૌ ।

સમાહિતઃ સિદ્ધિમુપૈતિ સમ્યક્ સમાહિતાત્મા ભવ સાવધાનઃ ॥૩૨૯॥

અતઃ વિવેકિનઃ બ્રહ્મવિદઃ સમાધૌ પ્રમાદાન્ પરઃ મૃત્યુઃ ન અસ્તિ,
સમાહિતઃ સમ્યક્ સિદ્ધિમ્ ઉપૈતિ, સાવધાનઃ સમાહિતાત્મા ભવ ।

એટલા માટે વિવેકી બ્રહ્મચેતાનું સમાધિ (આત્માનુસંધાન) તત્ત્વ
ત્રિવાચ અન્ય કોઈ મૃત્યુ નથી. સમાહિત પુરુષ સારી પેઠે આત્મજ્ઞાન
પ્રાપ્ત કરે છે. માટે (વત્સ ! સાવધાન થઈ ચિત્તને સમાહિત અર્થાત્
આત્મસંવચન કર.

જીવતો યસ્ય કેવલ્યં વિદેહે સ ચ કેવલ ।

યત્કિંચિત્ પશ્યતો ભેદ મયં બ્રૂતે યજુઃ શ્રુતિ ॥૩૩૦॥

જીવત યસ્ય કેવલ્ય સ ચ વિદેહે કેવલ, યત્કિંચિત્ ભેદ પશ્યત
યજુઃ શ્રુતિ મય બ્રૂતે ।

જીવનકાળમાં જ જોને કેવલ્ય (મુક્તિ) મળી હોય તે દેહ છોડ્યા
પછી મુક્ત જ છે (એથી ઊલટું) કથા પછ કથોયે ભેદ જોનારને
ભય થાય છે, એમ વળુવેદ કહ છે

[દ્વિતીયાદૈ મય મવતિ । -૪ ઉપ ૧-૪-૨, યદા હોપૈપ ઇતસ્મિ
ન્નુદરમન્તર કુરુતેઽથ તસ્ય મય મવતિ । -તે ઉપ ૨-૭ વગેરે વાક્યો તરફ
અહીં ઇંધારા છે]

યદા કદા વાઽપિ ત્રિપશ્ચિદેષ બ્રહ્મણ્યનન્તેઽપ્યણુમાત્રભેદમ્ ।

પશ્યત્યથામુપ્ય મય તદૈવ યદ્વીક્ષિત મિન્નતયા પ્રમાદાત્ ॥૩૩૧॥

યદા કદા વા અપિ ઇષ ત્રિપશ્ચિત્ અનન્તે બ્રહ્મણિ અણુમાત્રભેદ પશ્યતિ
અથ અમુપ્ય તદા એવ મય મવતિ, યત્ (અનેન) પ્રમાદાત્ મિન્નતયા વીક્ષિતમ્ ।

જ્યા પછ આ વિદ્વાન અનન્ત બ્રહ્મમા આણુમાત્ર ભેદ જોવા
માંડે ત્યાર એને ભય લાગે છે, મારણ કે એણે અસાવધાનીથી
અભિન્ન બ્રહ્મને ભિન્ન રૂપે જોયું હોય છે

[અનન્ત વસ્તુ ભેદવાળી હોઈ થકે નહિ એટલે એમાં ભય
જોવા તે ભ્રાન્તિ છે જેમ ૨૪માં સાપની ભ્રાન્તિ ભા. ૫માં છે તેમ
બ્રહ્મમાં ત્રિવિધામરણની ભ્રાન્તિ પણ થાનીને ભા. ૫માં છે]

શ્રુતિસ્મૃતિન્યાયશતૈર્નિપિદ્ધે દૃશ્યેઽત્ર ચ સ્વાત્મમાર્તિ કરોતિ ।

ઉપૈતિ દુ સોપરિ દુ સ્વનાત નિપિદ્ધકર્તા સ મલિમ્લુચો યથા ॥૩૩૨॥

શ્રુતિ સ્મૃતિ ન્યાયશતૈ નિપિદ્ધે અત્ર દૃશ્યે ચ સ્વાત્મમાર્તિ કરોતિ,
સ નિપિદ્ધ કર્તા મલિમ્લુચ યથા દુઃસોપરિ દુ સ્વનાતમ્ ઉપૈતિ ।

સે કહે શ્રુતિવાક્યો સ્મૃતિવાક્યો અને યુક્તિઆથી જેનો નિષેધ
(મિથ્યાભાવ) કરવામાં આ યો છે તે આ દેહ વગેરેમાં જે આત્મબુદ્ધિ કરે છે,
નિપિદ્ધ આચરણ કરનાર ચારની જેમ, તે દુ ખ ઉપર દુ ખ પ્રાપ્ત યો છે

શ્રુતિ શતૈ -શ્રુતીના સ્મૃતીના ન્યાયાના ચ શતાનિ ત ।

સત્યાભિમન્ધાનમ્નો વિમુક્તો મહત્ત્વમાત્મીયમુપૈતિ નિન્યમ્ ।

મિથ્યાભિમન્ધાનરતસ્તુનરયેદ્ ઇષ્ટ તદેનચદ્વોરચોરયો ॥૩૬૩॥

મર્યાભિમન્ધાનરત વિમુક્ત આત્મીય નિન્ય મહત્ત્વમ્ ઈષ્ટિ, મિથ્યા-
મિથ્યાન્ધાનમ્ નુ નરયેદ્ યત્ તદ ઇષ્ટત્ અચોરચોરયો ઇષ્ટમ્ ।

જે સત્યના જ અભિમન્ધાનમાં રત રતો છે તે મુક્ત બની આત્મા
નું મહત્ત્વ પામે છે (એવી બ્રહ્મ) જે મિથ્યા ભૌતિક પ્રદર્શનોના જ
ચિંતનમાં રત રતો છે તે નાશ (અનેક અનર્થ) પામે ॥ આ વર્ણકત
ગોર અને અચોરના દખાનથી રૂપરૂ જણાય છે

[છાન્દોગ્યોપનિષદ્ (અ ૬, બ્રા ૧૮, સામ ૧-૨)માં જણાવ્યું
છે કે, સિપાળી ચોરીના થક પરથી બે વ્યક્તિને પકડે છે તે તેમને
તપાવેનું લોકુ' પકડ્યા જણાવે છે ત્યારે જોયે ચોરી કરી લેવ તે લોકાને પક
ડનાં દાએ ને જોયે ચોરી ન કરી લેવ તે ન દાએ દાએજાને ગોર
સમજી સજા થાવ ને વસુદાએજાને નિર્દોષ સમજી છોડી મુકાવ છે આ
રીતે ચોરાને બ્રહ્મ બ્રહ્મજનાર સત્યજ્ઞાથી લોપાથી મુક્ત થાવ છે ને તેથી
વિપરીત સમજનાર બંધનમાં પડે છે]

મત્યા રત-સત્યસ્ય = પ્રસારમ્નો અમેદસ્ય અમિથન્ધાન = ચિન્તન
તમ્ રત, મિથ્યા રત-મિથ્યા મિથ્યાભૂતાનામ્ અનાત્મભૂતદેહાદિનામ્
અમિથન્ધાન રત ।

યતિરસદ્નુમન્થિ વન્ધહેતુ નિઠાય

સ્વયમયમહમ્સીત્યાત્મજ્ઞયય તિષ્ઠેત ।

મુતયતિ નનુ નિષ્ઠા વ્રહ્મણિ સ્વાનુભૂત્યા

હરતિ પરમવિદ્યાકાર્યદુષ્ટ પ્રતીનમ્ ॥૩૬૪॥

યતિ વન્ધહેતુમ્ અમદનુસન્ધિ વિદ્યાય, 'સ્વયમ્ અયમ્ અહમ્ અસ્મિ'
ઈતિ આત્મદષ્ટ્યા એવ તિષ્ઠેત્, નનુ સ્વાનુભૂત્યા વ્રહ્મણિ નિષ્ઠા મુતયતિ,
પ્રતીતિ પરમ્ અવિદ્યાકાર્યદુષ્ટ (વ) હરતિ ।

ચોગીએ (મુમુક્ષુએ) બંધના કારણરૂપ અસત્યનું ચિંતન છોડી.
'હું પોતે જ પરમ બ્રહ્મ છું,' એવી બ્રહ્મમાં આત્મદષ્ટિ કરતા રહેવું

તારે જ, આત્માનુભવને બળે પ્રાપ્ત થયેલી બ્રહ્મનિષ્ઠા સુખ આપે છે
 ૨ પોતાથી ભિન્નરૂપે પ્રતીત થતા અવિદ્યાના વિસ્તારનું દુઃખ હરે છે
 અસદ્નુસન્ધિ-અસત્ અનુસન્ધિ તમ્, અવિદ્યા દુઃખમ્-અવિ
 યાયા કાર્ય મૌલિક જગત્ તસ્માદ્ દુઃખ તત્ ।

યાદ્યાનુસન્ધિ પરિવર્ધયેત્ ફલ દુર્વાસનામેવ તતસ્તતોઽધિકામ્ ।
 જ્ઞાત્વા વિવેકે પરિહસ્ય યાદ્યાસ્યાત્માનુસન્ધિ વિદધીત નિત્યમ્ ॥૩૩૫॥
 યાદ્યાનુસન્ધિ ફલ દુર્વાસનામ્ એવ તત્ તત્ અધિકા પરિવર્ધયેત્,
 (અતઃ) વિવેક જ્ઞાત્વા યાદ્યા પરિહસ્ય, નિત્યમ્ આત્માનુસન્ધિ વિદધીત ।

બહારના દુઃખથી પદાર્થોનું ચિન્તન એની ક્ષયરૂપ દુર્વાસનાઓને
 વધુને વધુ બહેકાવે છે, માટે વિવેકથી આત્મસ્વરૂપને જાણી, બાહ્ય વિષયોનો
 ત્યાગ કરવો તથા નિરંતર આત્માનુસંધાન કરતા રહેવું

યાદ્યા નિરુદ્ધે મનસ પ્રસન્નતા મન પ્રસાદે પરમાત્મદર્શનમ્ ।
 તસ્મિન્ સુદૃષ્ટે મયગન્ધનાગો વહિર્નિરોધ પદવી ત્રિમુક્તે ॥૩૩૬॥

યાદ્યા નિરુદ્ધે મનસ પ્રસન્નતા, મન પ્રસાદ પરમાત્મદર્શનમ્, તસ્મિન્
 સુદૃષ્ટે મયગન્ધનાગો, (એવમ્) વહિર્નિરોધ વિમુક્તે પદવી (અસ્તિ) ।

બાહ્ય પદાર્થોથી મનનો નિરાસ થતા મન પ્રસન્ન થાય ૩ મનની
 પ્રસન્નતા થતા પરમાત્માનું દર્શન થાય છે અને પરમાત્માનું દર્શન
 થવાથી મસારના બંધનનો નાશ થાય છે આમ બાહ્યપદાર્થોનો નિગ્રહ
 (બાહ્ય વસ્તુઓથી વિરક્તિ) મુક્તિનો માર્ગ છે

ક પર્ણિષ્ઠ સન્ સદસદ્વિવેકી શ્રુતિપ્રમાણ પરમાર્થદર્શી ।
 જાનન્ હિ કુર્યાદસતોઽવલમ્બ સ્વમાનહતો શિશુરન્મુમુક્ષુ ॥૩૩૭॥

સદસદ્વિવેકી શ્રુતિપ્રમાણ પરમાર્થદર્શી સન્, ક મુમુક્ષુ પર્ણિષ્ઠ
 (સ્પાત્ ય) જાનન્ હિ સ્વપાતહેતો અસત શિશુવત્ અવલમ્બ કુર્યાત્ ?

સ પ અને અસત્યની પાકી સમજવાળો શ્રુતિપ્રમાણનું જ્ઞાન
 ધરાવતો અને પરમાર્થતત્ત્વ શુ ૩ ત સમજનારા હોવા છતાં, કયો
 મોક્ષાર્થી વિદ્વાન હશે જે જાણીબૂઝીને પોતાના પતનના કારણરૂપ
 અનત્યનું અખુદ બાળકની જેમ અવલબન લેશે ?

સદ્. વિવેકી-મત્ ચ અમત્ ધ સદસતી તયો વિવેકી, પર
દર્શી-પરમઃ ચ અસૌ અર્થઃ જા પશ્યતિ ઇતિ૦, રચ ..હેતો-સ્વત્ત્વ વાત =
વિનિગતઃ તમ્ય દેતુ તમ્ય૦ ।

દેહાદિસંસક્તિમતો ન મુક્તિર્મુક્તસ્ય દેહાગ્રભિમત્યમાયઃ ।
મુમ્મસ્ય નો જાગરણં ન જાગ્રતઃ સ્વપ્નસ્તયોર્મિન્નગુણાશ્રયત્વાત્ ॥૩૩૮॥

દેહાદિસંસક્તિમતઃ મુક્તિઃ ન, મુક્તસ્ય દેહાગ્રભિમત્યમાયઃ, તયો મિત્ર
ગુણાશ્રયત્વાત્ મુક્તસ્ય જાગરણ નો, ન જાગ્રતઃ સ્વપ્ન ।

દેહ વગેરેમાં આગમિત ગાખનાગની મુક્તિ થતી નથી અને મુક્ત
તપેવામાં દેહ વગેરેમાં અભિમાન (આસક્તિ) ભેગું નથી કારણ કે એક
બાજુ આસક્તિ અને અભિમાન બંને બીજી બાજુ મુક્તિ, આ બંનેને
સ્વભાવ સર્વથા જુદો છે, જેમ ધરત્પર જુદો જુલ પરાવર્તી બચત અને
ત્વપન એકમેકથી ભિન્ન છે તેમ.

[આસક્તિનુ મૂળ અભિમાન છે માટે અહીં બંનેને એકમેકરૂપ
બતાવ્યા છે]

દેહા મત્ -દેહાદી સત્ત્વિ અસ્ય અસૌ દેહાદિસંસક્તિમાન્ તસ્ય૦,
મિત્ર ..ત્યાન્-મિત્રાના ગુણાનામ્ આશ્રય તસ્ય માયઃ તસ્માત્૦ ।

આત્મનિઃશાની આપરયક્તા :

અન્તર્નિહિ સ્ય સ્થિરજઙ્ગમેષુ જ્ઞાનાત્મનાધારતયા વિલોક્ય ।

ત્યક્તાશ્ચિલોપાવિરક્ષણ્ડરૂપ પૂર્ણાત્મના યઃ સ્થિત ઇષ મુક્ત ॥૩૩૯॥

સ્થિરજઙ્ગમેષુ અન્તર્નિહિ જ્ઞાનાત્મના સ્વમ્ આધારતયા વિલેપ્ય, ય
ત્યક્તાશ્ચિલોપાધિઃ અગ્નિરૂપ પૂર્ણાત્મના સ્થિતઃ, ઇષ મુક્ત ।

સ્થાવર જ ગમ બધા પદાર્થોની અદ્વ અને બહાર જ્ઞાનધરા
તિથી આ માને જ આધાર બાણીને, જે સમસ્ત ઉપાધિઓથી મુક્ત
બની અખડ અને પૂર્ણરૂપે સ્થિત છે, તે જ મુક્ત ॥

ત્યક્તા...પાધિ-ત્યક્તા અચિત્ત ડ્યાધ્ય યેન મ, અગ્નિરૂપ .
રૂપમ્-અગ્નિરૂપ રૂપ તસ્ય ત્, પૂર્ણાત્મના-પૂર્ણ ચ અસૌ આત્મા તેન ।
સર્વાત્મનાન્નન્ધરિમુક્તિદેતુ સર્વાત્મભાવાન્ન પરોઽસ્તિ ચક્ષિન્ ।
ન્દ્રયાગ્રહે મર્યુપપન્તેઽસૌ સર્વાત્મભાવોઽસ્ય સદાત્મનિષ્ઠયા ॥૩૪૦॥

સર્વાત્મના બન્ધવિમુક્તિદેતુઃ સર્વાત્મભાવાત્ પરઃ ન કશ્ચિત્ અસ્તિ, સદા આત્મનિષ્ઠયા દૃશ્યાગ્રહે સતિ અસ્ય અસૌ સર્વાત્મમાવ' ઉપપદ્યતે ।

પૂર્ણપક્ષે બન્ધથી મુક્તિ મેળવવાનું કારણ (નિમિત્ત) સર્વાત્મભાવ- (સૌમાં આત્મદર્શનનો ભાવ)થી અન્ય કંઈ નથી. સદા આત્મનિષ્ઠાથી દૃશ્ય જગતને જગતરૂપે ન જોવાથી (બ્રહ્મરૂપે જોવાથી), સાધકમાં આ સર્વાત્મભાવ પ્રતિષ્ઠિત બને છે.

દૃશ્યસ્યાગ્રહણં કથન્નુ ઘટતે દેહાત્મના તિષ્ઠતો

વાહ્યાર્થાનુભવપ્રસક્તમનસસ્તત્તત્ત્વિક્રિયાં કુર્વતઃ ।

સંન્યસ્તાત્વિલ્ધર્મકર્મવિપયૈર્નિત્યાત્મનિષ્ઠાપરૈ-

સ્તત્ત્વદ્વૈઃ કરણીયમાત્મનિ સદાનન્દેચ્છુભિર્યત્નતઃ ॥૩૪૧॥

દેહાત્મના તિષ્ઠત' વાહ્યાર્થાનુભવપ્રસક્તમનસઃ તત્ત્વિક્રિયા કુર્વતઃ દૃશ્યસ્ય અગ્રહણં કથં નુ ઘટતે ? (અતઃ) સંન્યસ્તાત્વિલ્ધર્મકર્મવિપયૈ, નિત્યાત્મનિષ્ઠાપરૈ. સદાનન્દેચ્છુભિ. તત્ત્વદ્વૈ. યત્નતઃ આત્મનિ અગ્રહણ કર્તવ્યમ્ ।

દેહને જ આત્મા માની પ્રવૃત્તિ કરનાર તથા બહારના વિષયોના અનુભવમાં જ રાશીને વિવિધ ક્રિયાઓ કરનાર મનુષ્ય, દૃશ્ય જગતનું ગ્રહણ ન કરે એ કેમ બને ? માટે સમગ્ર ધર્મ અને કર્મના લગતા વિષયોના સંન્યાસ કરીને અને નિત્યસ્વરૂપ આત્મામાં જ નિષ્ઠાવાન, બનીને સદા આનંદના ઈચ્છુક તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ, યત્નપૂર્વક આત્મામાં જ વિષયોનું અગ્રહણ કરવું. અર્થાત્ વિષયોને આત્મારૂપે જ જોવા

[વિષયમાત્ર બ્રહ્મમાં અધ્યારોપિત હોવાથી મિથ્યા છે. વસ્તુ મિથ્યા એના અધિષ્ઠાનરૂપે જ હોય છે દા. ત., દોરડામાં ભાસતો સાપ દોરડારૂપ જ હોય છે. એટલે દોરડાનું જ્ઞાન થતાં સાપનો આપોઆપ ભાથ થાય છે. આવું જ જગતનું અધિષ્ઠાનરૂપ આત્મા(બ્રહ્મ)ના સંદર્ભમાં સમજવું.]

વાહ્ય. મનસઃ-જાહ્યાનામ્ અર્થનામ્ અનુભવઃ તત્ પ્રસક્તં મનઃ યસ્ય તસ્ય, સન્નસ્તઃ. વિષયૈઃ-સંન્યસ્તા. અતિલાઃ ધર્માઃ કર્માણિ વિષયાઃ ચ યૈઃ તૈ, નિત્ય પરૈઃ-નિત્ય. ચ અસૌ આત્મા તત્ત્વ નિષ્ઠાયા પરાઃ તે. ।

સાર્વાત્મ્યસિદ્ધયે મિશ્નોઃ કૃત્તશ્રવણકર્મણ' ।

સમાધિં વિદ્ધાત્યેષા 'શાન્તો દાન્ત' ઇતિ શ્રુતિઃ ॥૩૪૨॥

માર્ગાભ્યનિદય મૂલશ્વરકર્મજા મિથો ણ્યા 'શાન્તા દાન્ત' શ્તિ
શ્રુતિ ગમાધિ ચિદધાતિ ।

સર્વ કાંઈ આત્મા જ છે એવી પ્રતીતિની સિદ્ધિ માટે જ્યે
શ્રુતિવાક્યોનુ વચાર્થ તાત્પર્ય પાસઝ ક્યું છે એવા સાધકને 'શાન્તે
દાન્ત' વચેર શ્રુતિ વાક્યો સમાધિનુ વિધાન કરે છે

[દાન્તો દાન્ત ઉપસ્થિતિશ્રુ શ્રદ્ધાવિષ્તો મૂલ્યા આત્મયેનામાન
વદ્યેન (મુ ૪-૬-૨૩) આ શ્રુતિ સાધકને કામક્રોધદિની નિવૃત્તિ
અને બાહ્ય ઇન્દ્રિયોના સંયમપૂર્વક ઉપરાંત તિતિત્ત અને શ્રદ્ધા સાથે
આ મામા વિતત્તે શ્રેયસાકૃપી સમાધિની વિખામત આપે છે]

સાર્વાત્મ્યસિદ્ધયે-તર્થે ચ અત્તો આત્મા તર્થત્મા તસ્ય માવ સાર્વાત્મ્ય
તસ્ય સિદ્ધિ તર્થે, કૃત કર્મણ -કૃત શરમન્શ્રુતીનાં તાત્પર્યાર્થગ્રહણ તદેવ
કર્મ યેન તસ્ય ।

આરુદ્ધશક્તેરહમો વિનાશ કર્તુ ન શક્યઃ સહસાપિ પશ્ચિદ્ભવે ।
યે નિર્વિકલ્પાલ્પ્યસમાધિનિશ્ચલાસ્તાનન્તરાનન્તમવા હિ ધાસના ॥૨૪૩॥

પશ્ચિદ્ભવે અરિ આરુદ્ધશક્તે અહમ વિનાશ સહસા ન કર્તુ શક્યઃ,
(પ્રતો હિ) ય નિર્વિકલ્પાલ્પ્યસમાધિનિશ્ચલ તાન્ અ તપા હિ અનન્તમવા
ધામના (જાયન્તે) ।

વિવેકી વિદ્વાનો પણ શક્તિશાળી બનેલા અહ કારના વિનાશ એકદમ
શ્રી થના નથી કારણ કે જ્યેઓ નિર્વિકલ્પ સમાધિથી નિશ્ચલ બન્યા
પે ૫ છે તમનાં પણ વાસનાના અવરનવર જાગી ઊઠે છે

આરુદ્ધશક્તે-આરુદ્ધ શક્તિ યસ્ય તસ્ય, નિર્વિકલ્પ નિશ્ચલ
નિર્વિકલ્પ શ્તિ આળ્યા યસ્ય સ નિર્વિકલ્પાલ્પ્ય સ ચ અમૌ સમાધિ
તન નિશ્ચલ, અનન્તમવા -અનન્ત મવ ઉદ્ભવ યાતા તા ।

અહુબુદ્ધયન મોહિન્યા યોચયિત્યાવૃત્તેર્વલાત્ ।

વિશ્લેષશક્તિ પુરુષ વિશ્લેષયતિ તદ્ગુણે ॥૨૪૪॥

વિશ્લેષશક્તિ મોહિન્યા અહુબુદ્ધયા એવ આહૃતે મળાત્ તદ્ગુણે પુરુષ
યોજયિત્યા વિશ્લેષયતિ ।

વિશેષશક્તિ (સ્વેચ્છુથી પેદા થતી કામક્રોધાદિની જનેતા શક્તિ) મોહિત કરનારી અહ બુદ્ધિથી, આત્માને આવૃત્ત કરવાને લીધે, અહ કાગના ગુણોથી પુરુષને (આત્માને) એકકાર બનાવી વિમિષ્ત કરે છે

અહુબુદ્ધયૈ - અહમ્ શક્તિ મુદિ તયા, વિશેષશક્તિ - વિશેષરૂપા = વિશેષકારિણી ચ અમો શક્તિ

વિશેષશક્તિવિજયો વિપમો વિધાતુ

નિશેષમાવરણશક્તિનિવૃત્ત્યભાવે ।

દૃશ્યયો સ્ફુટપયોજલ્લરદ્વિભાગે

નશ્યેત્ તદાવરણમાત્મનિ ચ સ્વભાવાત્ ।

નિ સશયેન ભવતિ પ્રતિબંધજન્યો

વિશેષણ ન હિ તદા યદિ ચેન્મૃપાર્થે ॥૩૪૫॥

સમ્યગ્વિવેક સ્ફુટવોધજન્યો

વિભજ્ય દૃશ્યપદાર્થતત્ત્વમ્ ।

છિનત્તિ માયાકૃતમોહબન્ધ

યસ્માદ્વિમુક્તસ્ય પુનર્ન સસૃતિ ॥૩૪૬॥

નિ શેષમ્ આવરણશક્તિનિવૃત્ત્યભાવે વિશેષશક્તિવિજય વિધાતુ વિપમ સ્ફુટપયોજલ્લર દૃશ્યયો વિભાગે (સતિ) આત્મનિ તત્ આવરણ સ્વભાવાત્ નશ્યેત્, (આત્મા ચ) નિ સશયેન પ્રતિબંધજન્ય ભવતિ । યદિ મૃપાર્થે વિશેષણ ન હિ ચેત્ તદા સ્ફુટવોધજન્ય સમ્યગ્વિવેક દૃશ્યપદાર્થતત્ત્વ વિભજ્ય માયાકૃતમોહબંધ છિનત્તિ યસ્માત્ વિમુક્તસ્ય પુન સસૃતિ ન ।

નિ શેષપણે આવરણશક્તિની નિવૃત્તિ કર્યા વગર વિશેષશક્તિ પર વિજય મેળવવો મુશ્કેલ ॥ (પરંતુ) દૂધ અને જળની જેમ સાફસાફ આત્મા અને અનાત્માનો વિવેક થતા, આત્મા પરંતુ (અવિદ્યાકૃત) આવરણ સ્વાભાવિકપણે જ નાશ પામે છે અને આત્મા અસદિગ્ધ રીતે પ્રતિબંધરહિત બને છે જે મૂષા પદાર્થોમા વિશેષને રૂંદી જાય તથા ન દેવાય તો આત્માના સ્પષ્ટ જ્ઞાનથી પેદા થયેલો સમ્યક્ વિવેક, આત્મા અને અનાત્માને તાર્ત્વિકપણે વિવિકત દર્શાવી માયાએ

પેના કરેલા મોલના બંધનને ઉરછેદ કર છે મોલબંધનને ઉરછેદ થવા પછી ફરી ન સારને ઉદ્ધાર થશે નથી

નિરોપમ-નિરોપ થવા સ્વાર્ તથા, આચરણ ત્યામાય-આચરણસર્વો નિરૂપ્યા અમાય તસ્મિન્, સ્વુટ જાય-સ્વુટ ચ બની ધોષ તેન જન્મ, દર્શ તત્ત્વમ-દર્શ ચ દર્શ ચ તથા પદાર્થના તત્ત્વમ્ સ્વમ્યમ્, માયા પન્થમ્-માયયા જન થ મોહ તમ્ય દય સ્મ ।

પરાવરૈકવચિકરણિ અરોપમ અવિગ્રાગહન રહનિ, અદ્વૈતમાય

ગમુપયુગ અસ્વ પુન સત્ત્વસ્ય ધીજ કિં સ્વાન્ ૧

પરાવરૈકવચિકરણિ અરોપમ અવિગ્રાગહન રહનિ, અદ્વૈતમાય ગમુપયુગ અસ્વ પુન સત્ત્વસ્ય ધીજ કિં સ્વાન્ ૧

બ્રહ્મ અને આત્માના એકત્વરૂપી અગ્નિ મમગ્ર અવિધાન ગણને બાળી નાખે છે (તે પછી) બ્રહ્મ સાથે અદ્વૈતની સ્થિતિ પામેલા જ્ઞાનીને ફરીથી સંસારી બનાવવાનું બીજા શું હોઈ શકે? અર્થાત્ સંસારમીન ન રહેવાથી સંસાર નિરોપ થઈ જાય છે

પરા વહ્નિ-પર-વ્રણ ચ અવર = જીવાત્મા ચ પરાવરૈ તથો દ્યુત્ય = દ્યુત્ય ધોષલપ ધિરેક એવ વહ્નિ, અવિગ્રાગહનમ્-અવિગ્રા એવ ગહનમ્ ।

આચરણસ્ય નિરૂત્તિર્ભવતિ ચ મમ્યસ્પદાર્થદર્શનત ।

મિથ્યાજ્ઞાનવિદ્યાનાશસ્તદ્વિલેપજનિતદુરનિરૂત્તિ ॥૩૪૮॥

તમ્યસ્પદાર્થદર્શનત આચરણસ્ય નિરૂત્તિ ભવતિ, મિથ્યાજ્ઞાનવિનાશ, તદ્વત્ ચ વિલેપજનિતદુરનિરૂત્તિ (ભવતિ) ।

આત્મતત્ત્વનું સાચું ચેહે દર્શન થવાથી આવરણ નિવૃત્ત થાય છે, મિથ્યાજ્ઞાનનો વિનાશ થાય ॥ અને તે જ રીતે વિલેપથી ઉત્પન્ન થયેલાં દુષ્ટોની નિવૃત્તિ થાય ॥

વિલેપ નિરૂત્તિ-વિલેપેન જનિતાના દુષ્ટાના નિરૂત્તિ ।

અધિષ્ઠાન-નિરૂપણ

एतन्निर्गतयं दृष्टं सम्यग्रज्जुस्वरूपविज्ञानात् ।

तस्माद्वस्तु सतत्त्वं ज्ञातव्यं बन्धमुक्तये विदुषा ॥३४९॥

મમ્યગ્રજ્જુસ્વરૂપવિજ્ઞાનાત્ એતત્ નિત્યં દૃષ્ટમ્, તસ્માત્ વિદુષા બન્ધ મુક્તયે સતત્ત્વ વસ્તુ જ્ઞાતવ્યમ્ ।

રજ્જુસ્વરૂપના સમ્યક્જ્ઞાનથી આ ત્રણેય (આરસનાથ, વિશેષ-નાથ અને બંધનિવૃત્તિ) થતાં દેખાય છે, માટે વિદ્વાને બંધમુક્તિ માટે તાત્ત્વિકરૂપે વસ્તુસ્વરૂપ આત્માને જાણવો જોઈએ.

[રજ્જુમાં અંધાશયી સર્પની ભ્રાંતિ થતાં ભયકથ વગેરે વિશેષ થાય છે, જેનાથી ભ્રાંતિમાનું દુઃખી બને છે જ્યારે પ્રકાશ થતા રજ્જુ યથાર્થરૂપે દેખાય છે ત્યારે, અંધકારરૂપી આવરણનો નાશ થાય છે ને તેમ થતાં ભયકંપાદિ વિશેષ ટળી જાય છે ને તેથી થયેલું દુઃખ નિવૃત્તિ થાય છે. એ જ રીતે આત્મા અને પરમાત્મા(બ્રહ્મ)ના ઔક્યનો ભાધ થતાં અવિદ્યારૂપી આવરણ ધટી જાય છે ને તેને કારણે ઉત્પન્ન થયેલાં સંસાર ટળી જાય છે ને તે પછી સંસારથી ઉદ્દામવેલાં અનિષ્ટો પણ નિવૃત્ત થઈ જાય છે.]

रज्जु...विज्ञानात्-रज्ज्वाः स्वरूपस्य विज्ञानं तस्मात् ।

अयोऽग्नियोगादिव सत्समन्वयान्मात्रादिरूपेण विजृम्भते धीः ।

तत्कार्यमेतद्वિતयं यतो मृषा दृष्टं भ्रમस्वप्नमनोरथेषु ॥३५०॥

અયઃ અગ્નિયોગાત્ ઇવ સત્સમન્વયાત્ ધીઃ માનાદિરૂપેણ વિજૃમ્ભતે, એતદ્ દ્વિતય તત્કાર્ય (અવઃ) મૃષા, યતઃ ભ્રમસ્વપ્નમનોરથેષુ (એતદ્) દૃષ્ટમ્ ।

હોહું જેમ અગ્નિના સંયોગને લીધે કિદાળી, પાવણ વગેરે આકાર પામે છે તેમ આત્માના સંબંધને લીધે બુદ્ધિ (જબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને બંધ) વિષયોના આકારમા પ્રકાશે છે. આ દ્વૈત પ્રપંચ બુદ્ધિનું જ કાર્ય છે, માટે મિથ્યા છે, કારણ કે ભ્રાંતિ, સ્વપ્ન અને કપોલકલ્પનાઓમાં (બુદ્ધિના સર્જનોનું મિથ્યાત્વ) જોવા મળે છે.

મત્સમન્યયાન—મતઃ સમન્યયઃ તસ્માત્, માત્રા.. રૂપેણ-મીયન્તે
તાઃ માત્રાઃ=વિવિધાઃ તાઃ આદયઃ યસ્ય તસ્ય રૂપેણ, શ્રમ...રથંપુ—શ્રમઃ
ચ સ્વપ્નઃ ચ મનોરથાઃ ચ નેપુ ।

તતો વિકારાઃ પ્રવૃત્તેરહંમુગ્ધા દેહાવસાના વિષયાશ્ચ સર્વે ।
શુણેઽન્યથાભાવિતયા અમીપામસત્ત્વમાત્મા તુ કદાપિ નાન્યથા ॥૧૫૧॥

તતઃ અહંમુગ્ધાઃ દેહાવસાનાઃ ચ સર્વે વિવિધાઃ પ્રવૃત્તેઃ વિકારાઃ,
અમીપાં હિ શુણે અન્યથામાનિતયા અમત્ત્વમ્, આત્મા તુ કદા અપિ ન
અન્યથા (भवति) ।

એટલા માટે અહંકારથી લઈ દેહ સુધીના બધા વિષયો પ્રવૃત્તિના
વિકારો (મર્ષો) છે આ વિષયો તત્ત્વેતત્ત્વે બદલાતા હોવાથી મિથ્યા છે.
જ્યારે આત્મા કદિયે બદલાતો નથી, (માટે મિથ્યા નથી પણ સત્ય છે.)

અહંમુગ્ધાઃ—અહમ્-અહંકારઃ મુગ્ધ=આદિઃ યેષાં તે, દેહાવસાનાઃ—
દેહઃ અવગમ્યે=અન્તે યેષાં તે ।

નિત્યાદ્વયાલ્પજ્ઞચિદેવરૂપો મુદ્ધચાદિસામી મદસદ્વિલક્ષણઃ ।
અહંપદપ્રત્યયલક્ષિતાર્થઃ પ્રત્યક્સદાનન્દધનઃ પરાત્મા ॥૧૫૨॥

નિત્યાત્મા નિત્યાદ્વયાલ્પજ્ઞચિદેવરૂપઃ, મુદ્ધચાદિસામી, મદસદ્વિલક્ષણઃ,
અહંપદપ્રત્યયલક્ષિતાર્થઃ, પ્રત્યક્ સદાનન્દધનઃ ચ (भवति) ।

પરમાત્મા (વિશુદ્ધ આત્મા બ્રહ્મ) નિત્ય, અદ્વિતીય, અખંડ જ્ઞાન-
રૂપ, મુદ્ધિ વગેરેનો દ્રષ્ટા, સત્ અને અસત્થી વિવક્ષણ, ‘અહમ્’ પદમાં
લક્ષણ શક્તિથી પ્રાપ્ત થતા અર્હંરૂપ, અતરંગ તથા સદા આનંદધન છે.

[આમાં આત્માનાં જો વિશેષણો આપ્યાં છે તે અનાત્માથી એનો
બેદ સ્પષ્ટ કરે છે તેથી અનાત્મા મિથ્યા અને પરમાત્મા સત્ય હોવાનું
સિદ્ધ થાય છે]

નિત્યા ..રૂપાઃ—નિત્યા અદ્વયા અલ્પજ્ઞ ચ અમૌ ચિત્-જ્ઞાનમ્-એવ
एकं रूप यस्य सः, अहं ..तार्थ्यः—અહંપદસ્ય પ્રત્યયેન=જાનેન લક્ષિત.
अर्थः=अर्थरूपः यः ।

ઇત્યં વિપશ્ચિત્ સદસદ્વિમગ્ન્ય નિશ્ચિત્ય તત્ત્વં નિજવોધદૃષ્ટ્યા ।
જાત્યા સ્વમાત્માનમલ્લખ્ણદ્વોધં તેભ્યો વિમુક્તઃ સ્વમેયત્ર ગામ્યતિ ॥૩૫૨॥

વિપશ્ચિત્ ઇત્યં મદસદ્વિમગ્ન, નિજવોધદૃષ્ટ્યા તત્ત્વં નિશ્ચિત્ય, આત્માનં
સ્વમ્ અલ્લખ્ણદ્વોધં જાત્યા, તેભ્યઃ વિમુક્તઃ (સન) સ્વમ્ એવ ગામ્યતિ ।
વિદ્વાન પુરુષ આ રીતે સત્ અને અસત્નો વિભાજ કરી. પોતાની
જ્ઞાનમયી દૃષ્ટિથી આત્મતત્ત્વનો નિશ્ચય કરી, આત્મરૂપ પોતાને અખંડપ્રાપ્તરૂપે
જણીને, અસત્ મિથ્યા પદાર્થોથી મુક્ત થઈને, પોતે જ જ્ઞાન્ત થઈ જાય છે.
સમાધિનુ ૨૫૩૫ :

અજ્ઞાનહૃદયમન્યેર્નિઃશેષવિલયસ્તદા ।

સમાધિનાઽવિકલ્પેન યદાઽદ્વૈતાત્મદર્શનમ્ ॥૩૫૪॥

યદા અવિકલ્પેન સમાધિના અદ્વૈતાત્મદર્શન તદા અજ્ઞાનહૃદયમન્યેઃ
નિઃશેષવિલયઃ (મવતિ) ।

જ્યારે નિર્વિકલ્પ (નિર્બીજ) સમાધિથી અદ્વિતીય આત્માને
સામાન્તર થાય છે ત્યારે અજ્ઞાન અને અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલી કલ્પના
ગઠો (સંઘ, વિકલ્પ, વિભ્રમ વગેરે આપોઆપ) પૂર્ણપણે વિલય પામે છે.

[મિથ્યતે હૃદયમંથિઃ છિન્નંતે સર્વસંશયાઃ ।

ક્ષીયન્તે ચાસ્ય કર્માણિ તસ્મિન્ દૃષ્ટે પરવરે ॥

મુંડોપનિષદ્ ૨-૨-૮નો અર્થો અનુવાદ છે. જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ
અ. ૪-૩૭. આ ગીતાવાક્યનું પણ આ જ તાત્પર્ય છે.]

ત્વમહમિદમિતીયં કલ્પના બુદ્ધિદોષાત

પ્રભવતિ પરમાત્મન્યદ્વયે નિર્વિશેષે

પ્રવિલસતિ સમાધાવસ્ય સર્વો વિકલ્પો

વિલયનમુપગચ્છેદ્ વસ્તુતત્ત્વાવધૃત્યા ॥૩૫૫॥

અદ્વયે નિર્વિશેષે પરમાત્મનિ, બુદ્ધિદોષાત્ ત્વમ અહમ્ ઇતિ શ્યં કલ્પના
પ્રભવતિ, અસ્ય સર્વઃ વિકલ્પઃ સમાધૌ પ્રવિલસતિ, (વિન્યુ સઃ) વસ્તુતત્ત્વા
વધૃત્યા વિલયનમ્ ઉપગચ્છેત્ ।

અદ્વય અને વિશેષતારહિત પરમાત્મામાં બુદ્ધિના દોષને લીધે ‘નુ’
અને ‘હુ’ આવી કલ્પનાઓ સ્ફુરે છે અને તે બધી વિકલ્પનાઓ

વિવેકચૂડામણિ ૧૩

સમાધિમાં પ્રભુ (અવ્યયકૃત) તરંગિન થયા કરે છે, (છતાંજે) પરમાત્માના વારનરિક ઉપના અલ્પદિવ્ય સાક્ષાન્કાર થતાં એ વિષય પામે છે.

[અર્થે સંપ્રસાદ સમાધિમાં વિકલ્પનાઓના સ્ફુરણની વાત કહી છે. નિર્મીલ નિર્વિકલ્પ સમાધિ તો આત્માના વચર્ચદર્શનની સ્થિતિ છે એટલે એમાં કલ્પનાનરંગો ઊભી થકે નહિ. આગલા શ્લોકમાં આ વાત સ્પષ્ટ કહી છે.]

જ્ઞાન્તો જ્ઞાનઃ પરમુપરતઃ જ્ઞાન્તિયુક્તઃ મમાધિ

કુર્યન્નિત્યં પત્ય્યતિ યતિઃ સ્વસ્ય મર્ચાન્મમાથય ।

તેનાવિજ્ઞાનિમિરજનિતાન્ માયુ ક્ષપ્યા વિકલ્પાન્

બ્રહ્માકૃત્યા નિરસતિ મુગ્ર નિષ્ક્રિયો નિર્વિકલ્પઃ ॥૩૫૬॥

યતિઃ જ્ઞાન્તઃ જ્ઞાન્તઃ પરમ ઉપરતઃ જ્ઞાન્તિયુક્તઃ મમાધિ કુર્યન્ નિત્ય સ્વસ્ય મર્ચાન્મમાથ કલ્પયતિ, તેન અવિજ્ઞાનિમિરજનિતાન્ વિકલ્પાન્ માયુ ક્ષપ્યા બ્રહ્માકૃત્યા નિષ્ક્રિયઃ નિર્વિકલ્પઃ (સન્) મુગ્ર નિરસતિ ।

જ્ઞાનપોતી મનુષ્ય, જ્ઞાન્ત (કામક્રોધાદિમુક્ત), જ્ઞાન્ત (ઈન્દ્રિયનિગ્રહી), વિષયોથી ઉપરત અને સમાસીક બની, સમાધિનું નિરંતર સેવન કરતો, નિત્ય એવા પોતાના સર્વાન્મભાવનો અનુભવ કરે છે. તેમ કરતાં કરતાં અવિદ્યાકૃષી અપસારે પેદા કરેલા વિકલ્પો(ભેદો)ને સમુદ્યા બાળી નાખી, બ્રહ્માકારવૃત્તિથી નિષ્ક્રિય તેમજ નિર્વિકલ્પ સ્થિતિમાં મુખ્યપૂર્વક વસે છે. સમાહિતા એ પ્રવિલાપ્ય ઘાહ્ય શ્રોત્રાદિ ચેતઃ સ્વમહ ચિદાત્મનિ । તે વય મુક્તા મનપાત્રયત્થૈર્નાન્યે તુ પારોક્ષ્યકયામિધાયિનઃ ॥૩૫૭॥

એ શાસ્ત્ર શ્રોત્રાદિ ચેતઃ સ્વમ્ અહં ચિદાત્મનિ પ્રવિલાપ્ય સમાહિતાઃ, તે દય મવશાદઅન્યૈઃ મુક્તાઃ, અન્યે પારોક્ષ્યકયામિધાયિનઃ ન ।

જે મુમુક્ષુઓ બહારનાં શ્રોત્ર વગેરે ઈન્દ્રિયો, ચિત્ત તથા સ્વતત્ત્વે માનેલા અહંકારનો ચિદ્મય આત્મામાં પ્રવિષ્ણ કરીને સમાધિમાં સ્થિર થયા છે, તે જ સંસારપાશના બન્ધનથી મુક્ત થયા છે; જે પરોક્ષ બ્રહ્મની વાતો જ કરે છે તે નહિ અર્થાત્ બ્રહ્મના અપરોક્ષ અનુભવ વગર બ્રહ્મની વાતો જ કરવાથી મુક્તિ થતી નથી.

પારોક્ષ્ય યિનઃ-પરોક્ષસ્ય માયઃ પારોક્ષ્ય તસ્ય કથાનામ્ અભિધાયિનઃ ।

ઉપાધિમેદાત્ સ્વયમેવ મિચતે ચોપાધ્યપોહે સ્વયમેવ કેવલઃ ।
તસ્માદુપાધેર્વિલયાય વિદ્વાન્ વસેત્ સદાઽકલ્પસમાધિનિષ્ઠયા ॥૩૫૮॥

ઉપાધિમેદાત્ સ્વયમ્ એવ મિચતે, ઉપાધ્યપોહે ચ સ્વયમ્ એવ કેવલઃ,
તસ્માત્ વિદ્વાન્ સદા અકલ્પસમાધિનિષ્ઠયા ઉપાધેઃ વિલયાય વસેત્ ।

ઉપાધિ(અંતઃકરણ વર્તે)ના ભેદને કારણે જ સ્વયં આત્મા
બિન્ન માલુમ પડે છે, ઉપાધિનો નિષેધ થતાં આત્મા પોતે અદ્વિતીય-
ભાવે પ્રકાશે છે. માટે વિદ્વાન્ પુરુષે સદા નિર્વિકલ્પ સમાધિસ્થ બનીને
ઉપાધિનો વિલય કરતા રહેવું જોઈએ.

સતિ સક્તો નરો યાતિ સદ્ભાવં હ્યેકનિષ્ઠયા ।

કીટકો ભ્રમરં ધ્યાયન્ ભ્રમરત્વાય કલ્પતે ॥૩૫૯॥

એકનિષ્ઠયા હિ સતિ સક્તઃ નરઃ સદ્ભાવં યાતિ, ભ્રમરં ધ્યાયન્ કીટકઃ
(પયા) ભ્રમરત્વાય કલ્પતે ।

એકાગ્રચિત્તથી સદૃષ્ય બ્રહ્મમાં પરોવાઈ રહેલો માણસ સદૃષ્ય બની
જાય છે; ભ્રમરનું ધ્યાન કરતો કીટો સ્વયં ભ્રમર બની જાય છે તેમ.

[‘કીટભ્રમરન્યાય’ નામે પ્રસિદ્ધ ન્યાયનો અહીં ઉલ્લેખ છે ;
ભ્રમરી કીટાને પકડી લાવી પોતાના દરમાં રાખે છે ને એ ભાગી ન
જાય માટે એને અવરનવર ડાંખ દઈ બેભાન થાય એવી પીડા પહોંચાડે
છે. કીટો ભયથી કાયમ ભ્રમરીનું જ ચિંતન કરે છે ને એમ કરતાં
કરતાં પોતે જ ભ્રમરી બની જાય છે. આમ શાસ્ત્રકારોમાં પ્રસિદ્ધિ છે.
આ ન્યાય પ્રમાણે સતત બ્રહ્મચિંતન કરનાર બ્રહ્મભાવને પામ છે.]

ક્રિયાન્તરાસક્તિમપાસ્ય કીટકો

ધ્યાયન્ યથાઽલિં હ્યલિભાવમૃન્છતિ ।

તથૈવ યોગી પરમાત્મતત્ત્વં

ધ્યાત્વા સમાયાતિ તદેકનિષ્ઠયા ॥૩૬૦॥

યથા કીટકઃ ક્રિયાન્તરાસક્તિમ્ અપાસ્ય અલિં ધ્યાયન્ હિ અલિભાવમ્
ઋન્છતિ, તથા એવ યોગી તદેકનિષ્ઠયા ધ્યાત્વા પરમાત્મતત્ત્વં સમાયાતિ ।

જેમ કીટો બીજા કોઈ કાર્યમાં આસક્ત ન બનતાં કેવળ ભ્રમરાનું
જ ધ્યાન કરતો કરતો ભ્રમરી બની જાય છે તે જ રીતે જ્ઞાનયોગી
પરમાત્મ નિષ્ઠાથી ધ્યાન કરતો કરતો પરમાત્મતત્ત્વને જ પામે છે.

નિર્વિકલ્પકમમાધિના રુપરૂં ધ્રુવં બ્રહ્મતત્ત્વમ્ અવગમ્યતે, ન અન્યા,
મનોગતેઃ ચચ્ચતયા પ્રત્યયાન્તરયિમિથિત મહેત્ ।

નિર્વિકલ્પક સમાધિ દ્વારા રુપરૂં અને નિર્ચિનપદ્ધતે બ્રહ્મતત્ત્વનું
જ્ઞાન થાય છે, બીજા કોઈ સાધનથી તેમ જનું નથી કારણકે બીજી
અવસ્થામાં (સવિકલ્પક સમાધિમાં) મનની અતિ ચંચલ હોવાથી એ
અન્ય પ્રતીતિઓથી મિથિત હોય છે.

પ્રત્યય...મિથિતમ્-અન્યે પ્રત્યયાઃ=પ્રતીતયઃ પ્રત્યયાન્તરયિમિ
થિમિથિતમ્ ।

અતઃ સમાધત્ત્વ યતેન્દ્રિયઃ સન્ નિરન્તરં શાન્તમનાઃ પ્રતીચિ ।
વિધ્યસય ધ્યાન્તમનાદ્યવિધયા કૃત્તં સદેકત્વવિલોકનેન ॥૨૬૭॥

અતઃ યતેન્દ્રિયઃ સન્ નિરન્તર શાન્તમનાઃ પ્રતીચિ સમાધત્ત્વ,
અનાદ્યવિધયા કૃત્તં (ચ) ધ્યાન્તં સદેકત્વવિલોકનેન વિધ્યસય ।

માટે ઈન્દ્રિયોના નિગ્રહ કરી તેમજ નિરંતર મનને શાન્ત રાખી
પ્રત્યગાત્માનું ધ્યાન કર, અનાદિ અવિદ્યાએ સર્જેલા અધિકારને બ્રહ્મ-
કતાના દર્શનથી દ્વસ્ત કર.

સદે...કનેન-સતઃ એકત્વસ્ય=અદ્વિતીયત્વસ્ય વિલોકન તેન અથવા
સતોઃ જીવબ્રહ્મણોઃ એકત્વસ્ય વિલોકનેન ।

યોગસ્ય પ્રથમં દ્વારં વાહિનરોધોડપરિગ્રહઃ ।

નિરાશા ચ નિરીહા ચ નિત્યમેકાન્તશીલતા ॥૨૬૮॥

વાહિનરોધ, અપરિગ્રહ, નિરાશા, નિરીહા, નિત્યમ્ એકાન્તશીલતા
ચ, યોગસ્ય પ્રથમ દ્વારમ્ ।

વાહીનો નિરોધ કરવો, દ્રવ્યમંગ્રહ ન કરવો, લૌકિક લાભોની
આશા હોડવી, કામનારહિત થવું અને નિત્ય એકાન્ત-સેવન કરવું, આ
બધા યોગના પ્રાથમિક સાધનો છે

એકાન્તસ્થિતિરિન્દ્રિયોપશમ્ને હેતુર્દમઞ્ચેતસઃ

સંરોધે કર્ણ, શમેન વિલયં યાયાદહંવાસના ।

તેનાનન્દસાનુભૂતિરચલા ગ્રાહી સદા યોગિન-

સ્તસ્માન્નિચ્છત્તનિરોધ એવ સતતં કાર્યઃ પ્રયત્નાન્યુને ॥૨૬૯॥

एकान्तस्थितिः इन्द्रियोपरमणे हेतुः, दमः चेतसः संरोधे करणम्,
शमेन अहंवासना विलयं यायात्; तेन योगिनः सदा अचला ब्राह्मी
आनन्दरसानुभूतिः, तस्मात् सततं प्रयत्नेन मुनेः चित्तनिरोधः एव कार्यः ।

એકાન્તસેવન ઈન્દ્રિયોના દમનમાં કારણ છે, દમન ચિત્તનિરોધનું
કારણ છે, શમથી અહંકારની વાસનાનો વિલય થાય છે અને અહંકારના
વિલયથી યોગીને સદા અચલ બ્રહ્મને લગતી આનંદરસની અનુભૂતિ થાય
છે. એટલા માટે મુનિએ સતત પ્રયત્નપૂર્વક ચિત્તનિરોધ કરવો જોઈએ.

यचं नियच्छात्मनि, तं नियच्छ

बुद्धौ, धियं यच्छ च बुद्धिसाक्षिणि ।

तं चापि पूर्णात्मनि निर्विकल्पे

विलाप्य, शान्तिं परमां भजस्व ॥૩૭૦॥

वाचम् आत्मनि नियच्छ, तं बुद्धौ नियच्छ, धियं बुद्धिसाक्षिणि यच्छ,
त च अपि निर्विकल्पे पूर्णात्मनि विलाप्य परमा शान्तिं भजस्व ।

વાણીને મનથી વશ કર, મનને બુદ્ધિથી વશ કર, બુદ્ધિનો સાક્ષીમાં
ને સાક્ષીનો નિર્વિકલ્પ પૂર્ણ પરમાત્મામાં વિલય કર. આમ કરીને પરમ
શાન્તિનો અનુભવ કર.

देहप्राणेन्द्रियमनोबुद्ध्यादिभिरुपाधिभिः ।

यैर्यૈર્વૃત્તેः समायोगस्तत्तद्भावोऽस्य योगिनः ॥૩૭૧॥

देह-प्राण-इन्द्रिय-मनो-बुद्ध्यादिभिः यैः यैः उपाधिभिः वृत्तैः समा-
योगः, अस्य योगिनः तत्तद्भावः (भवति) ।

દેહ, પ્રાણ, ઈન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ વગેરે જે જે ઉપાધિઓ
સાથે ચિત્તવૃત્તિ જોડાય છે, યોગી તે તે ભાવવાળો બને છે. અર્થાત્
ચિત્તવૃત્તિ જે જે વસ્તુનો આકાર પામે છે તે તે વસ્તુરૂપ યોગી (અથવા
કોઈ પણ વ્યક્તિ) બની જાય છે.

देहः . धिभिः देहः च प्राणाः च इन्द्रियाणि च मनः च बुद्धिः
च...बुद्ध्यः, ताः आदयः येषां तैः, तत्तद्भावः-सः च सः च अमी भावः
इति तत्तद्भावः, अथवा तस्य त्व तस्य च भावः ।

ક્રિયાન્તરામશિય-અન્યા ક્રિયા ક્રિયાન્તર નય આગમિ નમ્,
તદેકનિષ્ઠયા-તરિમન-વગ્માત્મતિ (જય) એકા નિષ્ઠા તયા ।

અતીય સૂક્ષ્મ પરમાત્મત્વયં ન સ્થૂલદૃષ્ટ્યા પ્રતિષ્ઠામર્હતિ ।

મમાધિનાઽત્યન્તમુમુક્ષમશ્રત્યા દ્વાતત્યમાયેતિનુદ્રવુદ્ધિભિ ॥૧૬૧॥

પરમાત્માત્મમ અતીય સૂક્ષ્મ, (અન) સ્થૂલદૃષ્ટ્યા ન પ્રતિષ્ઠામર્હતિ,
(તત ચ) અતિમુક્ષમ વુદ્ધિભિ આર્યે અત્યન્તમુમુક્ષમશ્રત્યા મમાધિનાં નાતન્ત ।

પરમાત્મત્વ અત્યંત સૂક્ષ્મ છે માટે સ્થૂલદૃષ્ટિથી જાણી શકાય
તેમ નથી એને તો અતિમુક્ષ બુદ્ધિવાળા તન્મુદ્રાએ અત્યંત સૂક્ષ્મતાએ
પરોવેશી સમાધિથી જ જાણી શકે છે

અત્યન્ત વૃત્ત્યા-નત્યન્ત મુમુક્ષા શ્રતિ =બુદ્ધિશ્રતિ તયા, નિનિ...
વુદ્ધિભિ-અતિમુદ્રા વુદ્ધિ યેના તે સ્ત ।

યથા સુવર્ણ પુટપાકશોધિત ત્યસ્તવા મલં સ્વાત્મગુણં સમૃચ્છતિ ।
તથામન સત્ત્વરજસ્તમોમલ ધ્યાનેન મન્ત્યય સમેતિ તત્ત્વમ્ ॥૧૬૨॥

યથા પુટપાકશોધિત સુવર્ણ મલ ત્યક્ત્વા સ્વાત્મગુણ સમૃચ્છતિ તથા
મન ધ્યાનેન સત્ત્વરજસ્તમામલ મન્ત્યય તત્ત્વ સમેતિ ।

જેમ પુટપાકથી સ્વચ્છ બનેલું સોનું મેલ તજીને (નિર્મળ બનીને)
પોતાના અસચ્ચી ચમકણ બુખને પ્રાપ્ત કરે છે, તેમ મન પણ ધ્યાન
દ્વારા સત્ત્વ, રજઃ/સૂ અને તમસના મેલને તજી પરમાત્મામાં ભરી જાય છે

[યમણથી યજમણની ભટ્ટીમાં કોડિયાના છ પુટમાં સોનું મુકી
એને પિંજળાવવામાં આવે છે જેથી એમાં ભરેલાં તાનુ વગેરે-મેલ-
બળી જાય છે આપુ જ ધ્યાનરૂપી અગ્નિમાં તપતા મનનુયે ધાય છે,
અને તેમ સ્વચ્છ થયા પછી એ બ્રહ્માકાર બની જાય છે]

પુટ શોધિતમ્-પુટ પાક તેન શોધિતમ્, સત્ત્વ મલમ-સત્ત્વ
ચ રજ ચ તમ ચ તૈ જૂન મલ તમ્ ।

નિરન્તરાભ્યાસઃપ્રશાન્ત તદિત્યં

પરુષ મનો બ્રહ્મણિ લીયતે યદા ।

તદા સમાધિ મ ચિકિત્સર્જિત

સ્વતોઽદ્વયાનન્દરસાનુભાવક ॥૧૬૩॥

તત્ દૃશ્યં નિરન્તરામ્યાસવશાત્ પક્કં મનઃ યદા બ્રહ્મણિ લીયતે,
તદા મઃ વિવિલ્લવર્જિતઃ સમાધિઃ સ્વતઃ અદ્વયાનન્દરસાનુભાવકઃ (ભવતિ) ।

આ પ્રમાણે નિરન્તર અભ્યાસથી પરિપક્વ બનેલું મન જ્યારે
બ્રહ્મમાં લીન થઈ જાય છે ત્યારે નિર્વિકલ્પ સમાધિ આપમેળે જ
અદ્વિતીય આનંદરસનો અનુભવ કરાવે છે.

અદ્વય...માવકઃ—અદ્વયસ્ય આનન્દરસસ્ય અનુભાવકઃ ।

સમાધિનાનેન સમસ્તધાસનામન્યેર્વિનાશોઽસ્થિત્કર્મનાશઃ ।

અન્તર્બહિઃ સર્વંત ઇવ સર્વંદા સ્વરૂપવિસ્ફૂર્તિર્યત્નતઃ સ્યાત્ ॥૩૬૪॥

અનેન સમાધિના સમસ્તવાસનામન્યેઃ વિનાશઃ અસ્થિત્કર્મનાશઃ અય-
ત્નતઃ અન્તર્બહિઃ સર્વંતઃ ઇવ સર્વંદા સ્વરૂપવિસ્ફૂર્તિઃ સ્યાત્ ।

આ નિર્વિકલ્પ સમાધિથી સમસ્ત વાચનાઓની ગ્રંથિઓનો વિનાશ
થાય છે, સમગ્ર ક્રમેનો નાશ થાય છે અને અનાશસ્તે અંદર બહાર
બંધો સંદાને માટે આત્મસ્વરૂપનો સ્ફૂર્તિ થાય છે, અર્થાત્ બધે જ
બ્રહ્મસ્વરૂપનો પ્રકાશ અનુભવાય છે.

સમસ્તઃ ગ્રન્થેઃ—સમસ્તાના ધાસનાના ગ્રન્થિઃ તસ્ય ।

શ્રુતેઃ શતગુણં વિદ્યાન્મનનં મનનાદપિ ।

નિદિધ્યાસં લક્ષગુણમનન્ત નિર્વિકલ્પકમ્ ॥૩૬૫॥

મનન શ્રુતેઃ શતગુણ વિદ્યાત્, નિદિધ્યાસં મનનાત્ અપિ લક્ષગુણં
વિદ્યાત્, નિર્વિકલ્પક (તુ) અનન્ત વિદ્યાત્ ।

મનન (મુકિતથી બ્રહ્મજિન્નત ના મિધ્યાત્વનો નિશ્ચય) શ્રવણ
(શ્રુતિવાક્યોના તાત્પર્યર્થોનુ ધ્યાન) કરતાં સોગણ્ જણવું, નિદિધ્યાસન
(બ્રહ્મતત્ત્વનો નિશ્ચય થવા પછી તેનું ધ્યાન) મનન કરતાં લાખગણ્
જણવું ને નિર્વિકલ્પક સમાધિને અનન્તગણ્ જણવું.

[શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન બ્રહ્મજ્ઞાનમા ઉત્તરોત્તર બળવાન
છે. આ ત્રણેય બ્રહ્મજ્ઞાનનાં અંતરંગ સાધનો છે, પરંતુ ઉત્તરોત્તરની
અંતરંગતા વિશેષ છે, એ પણ અહીં અભિપ્રેત છે.]

નિર્વિકલ્પકસમાધિના સ્ફુટં બ્રહ્મતત્ત્વમવગમ્યતે ધ્રુવમ્ ।

નાન્યથા ચલનયા મનોગતેઃ પ્રત્યયાન્તરમિમિશ્રિતં ભવેત્ ॥૩૬૬॥

નિર્વિવસ્થાગમાધિના સ્વચ્છં પ્રુયં વ્રજનત્તમ્ અકામ્યને, ન અન્યા,
મનોગતેઃ ચચત્વા પ્રવણાન્તર્ગિપ્રિધિતં મવેત્ ।

નિર્વિવસ્થાક સમાધિ દ્વારા સ્વચ્છ અને નિશ્ચિનપણે બ્રહ્મતત્ત્વ
જ્ઞાન થાય છે, બીજા કોઈ સાધનથી તેમ થતું નથી. પ્રવણે બીજા
અવસ્થામાં (સવિકલ્પક સમાધિમાં) મનની મતિ ચંચલ હોવાથી એ
અન્ય પ્રતીતિઓથી મિશ્રિત હોય છે.

પ્રત્યય...મિશ્રિતમ્-અન્યે પ્રવણાઃ=પ્રતીતયઃ પ્રવણાન્તરગિ તૈઃ
વિમિધિન્મ્ ।

અતઃ સમાધત્ત્વ યતેન્દ્રિયઃ સન્ નિરન્તરં જ્ઞાન્તમનાઃ પ્રતીચિ ।
વિધ્યંમય ધ્યાન્તમનાશયિષયા કૃતં મદેકસ્થવિલોકનેન ॥૧૬૭॥

અતઃ યતેન્દ્રિયઃ સન્ નિરન્તરં જ્ઞાન્તમનાઃ પ્રતીચિ સમાધત્ત્વ,
અનાયવિષયા કૃતં (ચ) ધ્યાન્તં મદેકસ્થવિલોકનેન વિધ્યંમય ।

માટે ઈન્દ્રિયોના નિશ્ચય કરી તેમજ નિરંતર મનને જ્ઞાન્ત રાખી
પ્રત્યક્ષપ્રાપ્તિ ધ્યાન કરે, અનાદિ અવિદ્યાએ સ્થિતિ આપકારને બ્રહ્મ-
જ્ઞાના દર્શનથી મુક્ત કરે.

સદે...કનેન-ગતઃ એકાગ્રસ્ય=અદિનીપત્તસ્ય વિલોકને તેન અથવા
મનોઃ જીવબ્રહ્મણોઃ એકત્વસ્ય વિલોકનેન ।

યોગસ્ય પ્રથમં દ્વારં ચાદિનરોધોઽપરિમ્હઃ ।

નિરાશા ચ નિરીહા ચ નિત્યમેકાન્તશીલ્લા ॥૧૬૮॥

ચાદિનરોધઃ, અપરિમ્હઃ, નિરાશા, નિરીહા, નિત્યમ્ એકાન્તશીલ્લા
ચ, યોગસ્ય પ્રથમ દ્વારમ્ ।

વાહીનો નિરોધ કરવો, દ્રવ્યસંશ્લેષ ન કરવો, વૌકિક વાલોની
આશા હોડવી, કામનારહિત થવું અને નિત્ય એકાન્ત-સેવન કરવું; આ
બધા યોગના પ્રાથમિક સાધનો છે.

એકાન્તસ્થિતિરિન્દ્રિયોપશ્મણે હેતુર્દમઞ્ચેતસઃ

સંતોષે કરણં, ઝમેન વિલયં યાયાદહંવાસના ।

તેનાનન્દરસાનુભૂતિરચલ્યા વ્રાહ્મી સદા યોગિન-

સ્તસ્માદ્વિચત્તનિરોધઃ સતતં કાર્યઃ પ્રયત્નાન્યુને ॥૧૬૯॥

एकान्तस्थितिः इन्द्रियोपरमणे हेतुः, दमः चेतसः संरोधे करणम्,
शमेन अहंवातना विलयं यायात्; तेन योगिनः सदा अचला ब्राह्मी
आनन्दरसानुभूतिः, तस्मात् सततं प्रयत्नेन मुनेः चित्तनिरोधः एव कार्यः ।

એકાન્તસ્થેતિઃ ઇન્દ્રિયોપરમણે હેતુઃ, દમઃ ચેતસઃ સંરોધે કરણમ્,
શમેન અહંવાતના વિલયં યાયાત્; તેન યોગિનઃ સદા અચલા બ્રાહ્મી
આનંદરસાનુભૂતિઃ, તસ્માત્ સતતં પ્રયત્નેન મુનેઃ ચિત્તનિરોધઃ એવ કાર્યઃ ।

वाचं नियच्छात्मनि, तं नियच्छ

बुद्धौ, धियं यच्छ च बुद्धिसाक्षिणि ।

तं चापि पूर्णात्मनि निर्विकल्पे

विलप्य, शान्तिं परमां भजस्व ॥૩૭૦॥

वाचम् आत्मनि नियच्छ, तं बुद्धौ नियच्छ, धियं बुद्धिसाक्षिणि यच्छ,
तं च अपि निर्विकल्पे पूर्णात्मनि विलप्य परमा शान्तिं भजस्व ।

વાણીને મનથી વચ્ચ કર, મનને બુદ્ધિથી વચ્ચ કર, બુદ્ધિને સાક્ષીમાં
ને સાક્ષીનો નિર્વિકલ્પ પૂર્ણ પરમાત્મામાં વિલપ્ય કર. આમ કરીને પરમ
શાન્તિનો અનુભવ કર.

देहप्राणेन्द्रियमनोबुद्धयादिभिरुपाधिभिः ।

यैर्यૈર્વૃત્તેः समायोगस्तत्तद्भाવોऽस्य योगिनः ॥૩૭૧॥

देह-प्राण-इन्द्रिय-मनो-बुद्ध्यादिभिः वैः यैः उपाधिभिः वृत्तैः समा-
योगः, अस्य योगिनः तत्तद्भावः (भवति) ।

દેહ, પ્રાણ, ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ વગેરે જે જે ઉપાધિઓ
સાથે ચિત્તવૃત્તિ જોડાય છે, યોગી તે તે બાવવાળો બને છે. અર્થાત્
ચિત્તવૃત્તિ જે જે વસ્તુનો આકાર પામે છે તે તે વસ્તુરૂપ યોગી (અથવા
કોઈ પણ વ્યક્તિ) બની જાય છે.

देहः . धिभिः देहः च प्राणाः च इन्द्रियाणि च मनः च बुद्धिः
च..बुद्दयः, ताः आदयः येषां तैः, तत्तद्भावः-सः च सः च असौ भावः
इति तत्तद्भावः, अथवा तस्य च तस्य ॥ भावः ।

તન્નિવૃત્ત્યા મુને મમ્યક્ સર્વોપરમણં મુક્તમ્ ।

સદ્દયતે મદાનન્દરમાનુભવવિપ્લવ ॥૩૭૨॥

તન્નિવૃત્ત્યા મુને મમ્યક્ સર્વોપરમણ મુક્ત મદાનન્દરમાનુભવવિપ્લવ
(૫) મદનને ।

ઉપાધિઓની પૂર્ણપણે નિવૃત્તિ થવાથી મુનિને સર્વેષ ઉપરતિનુ
મુખ અને બ્રહ્માનન્દરમાનુભવનો ઉજાળો આવતો દેખાય છે

તન્નિવૃત્ત્યા—તેવામ્—ગ્વાથીના નિવૃત્તિ તથા, સર્વોપરમણમ્—સર્વેભ્ય
સરતમણમ્, મદાનન્દ વિપ્લવ—તત આનન્દરસસ્ય ચ અનુભવસ્ય
વિપ્લવ = હલ્લેક ।

૧૨૧મ્ ૨૫૩૫ નિચાર :

અન્તસ્ત્યાગો વહિસ્ત્યાગો વિરક્તસ્ત્યેવ યુજ્યતે ।

ત્યજત્યન્તરર્હિં સદ્ગં વિરક્તસ્તુ મુમુક્ષયા ॥૩૭૩॥

વિરક્તસ્ય એવ અન્તસ્ત્યાગ વહિસ્ત્યાગ ચ યુજ્યતે, વિરક્ત ત
મુમુક્ષયા અન્તર્વહિ મદ્ગ રચન્તિ ।

વિરક્ત માત્રસે અદરનો (કામક્રોધાદિનો) અને બહારનો (કામના
પૂર્વક ઇન્દ્રિયપ્રવૃત્તિનો) ત્યાગ કરવો ઉચિત છે વિરક્ત માત્રની
ઈચ્છાથી આંતરબાહ્ય વિષયોનો સંગ તજે છે

વહિસ્તુ વિપયૈ સદ્ગં તથાન્તરહમાદિભિ ।

વિરક્ત યઃ શક્નોતિ ત્યક્તુ બ્રહ્મણિ નિષ્ઠિત ॥૩૭૪॥

બ્રહ્મણિ નિષ્ઠિત વિરક્ત એવ વહિ વિપયૈ તથા અન્ત અહમાદિભિ
મદ્ગ ત્યક્તુ શક્નોતિ ।

બ્રહ્મમા પાકી નિષ્ઠા રાખનાર વિરક્ત જ બહારના વિષયોનો અને
અદરના આત્મિક વર્તણૂકનો સંગ છે । શકે છે અર્થાત્ બ્રહ્મનિષ્ઠા વગર
આંતરબાહ્યવિષયોનો સંગ છૂટતો નથી

વેરાચરોયૌ પુરુષસ્ય પક્ષિચત્

યક્ષ્મૈ વિજાનીહિ વિચક્ષણ ¹ ત્વમ્ ।

વિમુક્તિસૌધાપ્રતલાધિરોહણ

તાભ્યા વિજા નાન્યતરેણ સિધ્યતિ ॥૩૭૫॥

હે વિચક્ષણ ! ત્વં પુરુષસ્ય વૈરાગ્યબોધો પશ્ચિવત્ પશ્ચૌ વિજાનીહિ ।
તામ્યા વિના ન અન્યતરેણ વિમુક્તિસૌધાગ્રતલાધિરોહણં સિધ્યતિ ।

હે વિચક્ષણ ! તું પુરુષનાં વૈરાગ્ય અને જ્ઞાનને પશ્ચીની બે પાંખ
જેવાં જાણે, તે બન્ને વગર કોઈ એકથી વિમુક્તિપ્રાપ્તાદની અગાસી
પર ચડી શકાતું નથી. અર્થાત્ બોધવગરનું વૈરાગ્ય અને વૈરાગ્ય
વગરનો બોધ મુક્તિરૂપી મહાફળ પ્રાપ્ત કરાવી શકતાં નથી, બન્ને સાથે
હોવાં જોઈએ.

વિમુક્તિ...રોહણમ્-વિમુક્તિઃ એવ સૌંધસ્ય અગ્રતલં તત્ અધિરોહણમ્ ।

અત્યન્તવૈરાગ્યવતઃ સમાધિઃ સમાહિતસ્યૈવ દૃઢપ્રવોધઃ ।
પ્રવૃદ્ધતત્ત્વસ્ય હિ વન્ધમુક્તિર્મુક્તાત્મનો નિત્યસુખાનુભૂતિઃ ॥૩૭૬॥

(અહીં શ્લોક પ્રમાણે અન્વય છે)

અત્યન્ત વૈરાગ્યવાનને જ સમાધિ થાય છે, સમાધિ થઈ હોય તેને
જ પાકું જ્ઞાન મળે છે, જેને પાકું તત્ત્વજ્ઞાન થયું હોય તેની જ બંધથી
મુક્તિ થાય છે અને મુક્તાત્માને જ નિત્ય-સુખનો અનુભવ થાય છે

અત્યન્ત...વતઃ-અત્યન્ત વૈરાગ્યમ્ અસ્તિ યસ્ય તસ્ય, નિત્ય ..
મૂતિઃ-નિત્યા ચ અસૌ મુક્તસ્ય અનુભૂતિઃ ।

વૈરાગ્યાન્ન પરં મુક્તસ્ય જનકં પશ્યામિ વશ્યાત્મન-
સ્તચ્ચેન્નૃદ્ધતરાત્મયોધસહિતં સ્વારાજ્યસામ્રાજ્યધુક્ ।

एतद्द्वारमजस्रमुक्तियुवतेर्यस्मात्तमस्मात् परं
सर्वत्रास्पृहया सदात्मनि सदा प्रजा कुरु श्रेयसे ॥३७७॥

વશ્યાત્મન' વૈરાગ્યત્ પર મુક્તસ્ય જનક ન પશ્યામિ, તત્ ચેત્
શુદ્ધતરાત્મજોવસહિત સ્વારાજ્યસામ્રાજ્યધુક્; યસ્માત્ એતત્ મુક્તિયુવતેઃ અજન્મ
દારમ, અસ્માત્ પર સર્વત્ર અસ્પૃહયા સદાત્મનિ સદા શ્રેયસે પ્રજા કુરુ ।

મંથથી સાધકને માટે વૈરાગ્યથી બીજુ કોઈ સુખજનક સાધન
ધું જોતો નથી. વૈરાગ્ય પણ જો શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન સહિત હોય તો
પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય અને આત્મસામ્રાજ્ય આપે છે. કારણ કે વૈરાગ્ય

મુક્તિરૂપ પુવર્તિનુ નિરન્તર ખુલ્લુ દ્વાર છે, માટે સૌમ્ય ! તું સર્વની સ્થુતા છોડી કથામપ્રાપ્તિ માટે સ્વસ્વરૂપ આત્મામાં સદ્ય બુદ્ધિને સ્થિર કર.

શુદ્ધ સમ-શુદ્ધતર ચ અતી આત્મન ચોદ્ય તેન મહિતમ્, સ્વારા ધુક-સ્વારાગ્ય ચ નામ્રાગ્ય ચ તે દોષિયે હિતિ પુનઃ, મુક્તિયુવતે - મુક્તિ એય યુગિ તસ્યા, સદાત્મનિ-સન્ ચ અતી આત્મા તસ્મિન્ ।

આશા ઇન્ધિ ત્રિપોપમેષુ વિષયેષ્વપૈત મૃત્યો સતિ-

સ્યત્તના જાતિકુલાગ્રમેષ્યમિમતિ મુશ્ચાતિદૂરાત્ ક્રિયા ।

દેહાદાયસતિ ત્યજાત્મધિપણા પ્રજ્ઞા કુરુષ્યાત્મનિ

ત્ય દ્રષ્ટાઽસ્યમલોઽસિ નિર્ઘ્યપર પ્રજ્ઞાસિ ચદ્વરતુત ॥૩૭૮॥

વિરોપમેષુ વિષયેષુ આશા ઇન્ધિ, ણ્યા એવ મૃત્યો સતિ જાતિકુલાગ્રમેષુ અમિમતિ રત્તના અતિદૂરાત્ ક્રિયા મુશ્ચ, અસતિ દેહાદી આત્મધિપણા રત્ત, આત્મનિ પ્રજ્ઞા કુરુષ્ચ, ચદ્ વસ્તુત ત્વ દ્રષ્ટા અતિ, અમલ અતિ, નિર્ઘ્યપર પ્રજ્ઞા અતિ ।

તુ વિષ જેવા (પ્રાણપ્રાતક) વિષયોની આશા છોડી દે. આશા જ મૃત્યુનો માર્ગ છે જાતિ કુળ અને આશ્રમનું અભિમાન છે. (કામનાપ્રેરિત) ક્રિયાઓને દૂરથી જ છોડી દે, અસત્ય દેહ વગેરેમાં આત્મબુદ્ધિ તથા આત્મામાં જ બુદ્ધિને પરેષ, વાસ્તવમાં વાસ્તવ । તુ દ્રષ્ટા છે વિશુદ્ધ છે અને અદિતીય પરબ્રહ્મ જ છે

વિપોપમેષુ વિષમ્ ઉપમા વેગા તેષુ, આત્મધિપણામ્-આત્મન ધિપણા = બુદ્ધિ તામ્, નિર્ઘ્યપરમ્-નિર્ઘ્ય ચ તત્ પરમ્ ।

લક્ષ્યે બ્રહ્મણિ માનસ દૃઢતર સસ્યાપ્ય વાહ્યોન્દ્રિય સ્વસ્થાને વિનિવેદ્ય નિશ્ચલતનુશ્ચાપેદ્ય દેહસ્થિતિમ્ ।

બ્રહ્માત્મૈક્યમુપેત્ય તન્મયતથા ચાલ્પણ્ડવૃત્તાનિશ

બ્રહ્માનન્દરસ પિનાત્મનિ મુદ્ધા શૂન્યૈ કિમન્યૈર્ભ્રમૈ ॥૩૭૯॥

માનસ લક્ષ્યે બ્રહ્મણિ દૃઢતર સ્થાપ્ય, વાહ્યોન્દ્રિય સ્વસ્થાને વિનિવેશ્ય નિશ્ચલતનુ દેહસ્થિતિ ચ અપેક્ષ્ય, તન્મયતથા ચ બ્રહ્માત્મૈક્યમ્ ઉપેત્ય,

અણ્ણવૃત્ત્યા અનિશં બ્રહ્માનન્દરસં આત્મનિ મુદા પિવ, અન્યૈઃ શૂન્યૈઃ
ભ્રમૈઃ કિમ્ ?

મનને બ્રહ્મરૂપી લક્ષ્યમાં દૃઢ રીતે સ્થાપી, બાહ્ય ઈન્દ્રિયોને પોતપોતાના
સ્થાનમાં પાછી પરોવી, (સ્થિર કરી), સ્થિર શરીર બની દેહની સ્વસ્થતાની
અપેક્ષા રાખી અને તન્મયતાથી બ્રહ્મ અને આત્માના ઓકપને પામી,
અખંડવૃત્તિથી સતત બ્રહ્માનંદ રસનું આત્મામાં આનંદથી પાન કર,
બીજા ઠાઠા ભ્રમેથી શું વળવાનું છે ?

અનાત્મચિન્તનં ત્યક્ત્વા કદમલં દુઃખકારણમ્ ।

ચિન્તયાત્માનમાનન્દરૂપં ચન્મુક્તિકારણમ્ ॥૩૮૦॥

કદમલં દુઃખકારણમ્ અનાત્મચિન્તનં ત્યક્ત્વા, આનન્દરૂપમ્ આત્માન
ચિન્તય, યત્ મુક્તિકારણં (મવતિ) ।

પાપરૂપ અને દુઃખના કારણરૂપ અનાત્માનું ચિન્તન તજીને
આનંદસ્વરૂપ આત્માનું ચિન્તન કર; જે મુક્તિનું કારણ છે.

एषः स्वयंज्योतिर्यોषसाक्षी विज्ञानकोशे विलसत्यजस्रम् ।

लक्ष्यं विधायैतन्મसद्विलक्षणमखण्डवृत्त्यात्मतयाऽनुभावय ॥૩૮૧॥

સ્વયંજ્યોતિઃ અયોગસાક્ષી ઇષઃ વિજ્ઞાનકોશે અજસ્રં વિલસતિ,
અસદ્વિલભનમ્ એન લક્ષ્યં વિધાય, અણ્ણવૃત્ત્યા આત્મતયા અનુભાવય ।

સ્વયં પ્રકાશ અને સર્વને સાક્ષી આ આત્મા વિજ્ઞાનમય કોશમાં
(બુદ્ધિમાં) સદાય બગકતો હોય છે, અસત્ સંસારથી ભિન્ન એવા આ
આત્માને જ લક્ષ્ય બનાવી, અખંડ બ્રહ્મવૃત્તિથી સ્વસ્વરૂપે એનું ભાવન
કર, અર્થાત્ 'હું જ બ્રહ્મ છું' આવી ચિત્તવૃત્તિનું અનુચીલન કર.

अशेषसाक्षी-अशेषाणां जीवानां सासारिकपदार्थानां च साक्षी=द्रष्टा,
विज्ञानकोशे-विज्ञानम् एव कोशः तस्मिन्, अखण्डवृत्त्या-अखण्डा च
असौ वृत्तिः=चित्तस्फुरणा तथा ।

एतमच्छिन्नया वृत्त्या प्रत्ययान्तरशून्यया ।

उल्लेखयन् विजानीयात् स्वस्वरूपतया स्फुटम् ॥૩૮૨॥

અચ્છિન્નયા પ્રત્યયાન્તરશૂન્યયા વૃત્ત્યા એતમ્ ઉલ્લેખયન્, સ્વસ્વરૂપતયા
સ્ફુટ વિજાનીયાત્ ।

(તેલની પારની જેમ) અવિચ્છિન્ન અને અન્ય કોઈ પણ વિષયના સત્તર્ક વગરની ચિત્તવૃત્તિથી આ આત્માનું ચિન્તન કરતાં કરતાં એને પોતાના સ્વરૂપે જ જાણવું.

પ્રત્યયાન્તરદ્યુન્યયા—અન્યે પ્રત્યયા પ્રત્યયાન્તરાગ્નિ તૈ શૂન્યા તયા, સ્વમ્વરૂપતયા—સ્વસ્ય = પ્રત્યગાત્મન સ્વરૂપ તસ્ય માથ તયા ।

અત્રાત્મત્વં દૃઢીકુર્વન્નહમાદિપુ સન્ત્યજન્ ।

ઉદાસીનતયા તેષુ તિષ્ઠેદ્ ઘટપદાદિવત્ ॥૩૮૩॥

અત્ર આત્મત્વ દૃઢીકુર્વન્, અહમાદિપુ (અ) ઇત્યજન્, તેષુ ઘટપદાદિવત્ ઉદાસીનતયા તિષ્ઠેત્ ।

આમ પરમાત્મામાં (બ્રહ્મામાં) આત્મભાવને દૃઢ કરી તેમજ અડકાર વગેરેમાં આત્મભાવને તજી, ઘટ પદ વગેરેની જેમ અનાત્મ-ભૂત રહે, અડકાર વગેરે પ્રત્યે ઉદાસીન બની રહેવું.

[સ સારમાં બનતી ઘટના પ્રત્યે શમદ્રોષ વગરનો જે હોય તે દૃઢરૂપ, તટસ્થ કે ઉદાસીન કહેવાય છે. ઉત્-ઉપર, આસીન=બેઠેલો અર્થાત્ પરિસ્થિતિથી અરુપી.]

આત્મદષ્ટિ :

ત્રિશુદ્ધમન્ત કરણ સ્વરૂપે નિવેદય સાક્ષિણ્યવરોધમાત્રે ।

શનૈ શનૈર્નિશ્ચલનામુપાનયન્, પૂર્ણ સ્વમેવાનુવિલોકયેત્ તત્ ॥૩૮૪॥

સાક્ષિણિ અવરોધમાત્રે સ્વરૂપે ત્રિશુદ્ધમ્ અન્ત કરણ નિવેદય, શનૈ શનૈ નિશ્ચલતામ્ ઉપાનયન્, તત્ પૂર્ણ સ્વમ્ એવ અનુવિલોકયેત્ ।

સર્વના દ્રષ્ટા અને જ્ઞાનસ્વરૂપ એવા આત્મામાં વિશુદ્ધ અન્ત કરણને પરાવી, ધીર ધીર નિશ્ચલ બની, પૂર્ણરૂપ આત્માનું જ અવિરત દર્શન કરતા રહેવું.

દેહેન્દ્રિયપ્રાણમનોઽહમાદિભિ સ્વાજ્ઞાનક્લૃપ્તૈરતિલૈસ્પાધિભિ ।

ત્રિમુક્તમાત્માનમરાગ્નદ્વરૂપ પૂર્ણ મહાવાગ્મિત્રાણલોકયેત્ ॥૩૮૫॥

સ્વાજ્ઞાનક્લૃપ્તૈ દેહેન્દ્રિયપ્રાણમનોઽહમાદિભિ ડગાધિભિ ત્રિમુક્તમ અન્તરૂપ આત્માન, મહાવાગ્મિત્રાણ પૂર્ણમ્ અવલોકયેત્ ।

પોતાના અજ્ઞાનથી કલ્પિત દેહ, ઈન્દ્રિયો, પ્રાણ, મન અને અહંકાર વગેરે ઉપાધિઓથી વિમુક્ત અખંડકાર આત્માને, મહાકાશની જેમ, પૂર્ણ રૂપે જોવો. અર્થાત્ આત્મા સિવાય અન્ય કોઈ નથી એવી આત્મવ્યાપિની દષ્ટિ કરવી.

ઘટકલશકુશલસૂચિમુર્યૈર્ગગનમુપાધિગતૈર્વિમુક્તમેકમ્ ।

ભવતિ ન વિવિધ તથંચ શુદ્ધં પરમહમાદિવિમુક્તમેકમેય ॥૩૮૬॥

(યથા) ગગન ઘટકલશકુશલસૂચિમુર્યૈઃ ઉપાધિગતૈઃ વિમુક્તમ્ એકં ભવતિ, ન વિવિધમ્, તથા એવ પરમ્ અહમાદિવિમુક્તમ્ એકમ્ એવ ભવતિ ।

જેમ આકાશ, ઘડો, લોટો, કોડી, સોય વગેરે ઉપાધિઓના સંબંધથી વિમુક્ત દશામાં એકરૂપ જ હોય છે, વિવિધરૂપ નહિ, તે જ રીતે પરમાત્મા અહંકાર વગેરેથી વિમુક્ત દશામાં એકમાત્ર હોય છે.

ઘટ...મુર્યૈઃ—ઘટઃ ચ કલશઃ ચ કુશલઃ ચ મચિઃ ચ...સૂચયઃ, તાઃ મુર્યા યેવા તાનિ તૈઃ, ઉપાધિગતૈઃ—ઉપાધીના શતાનિ તૈઃ ।

બ્રહ્માદિસ્તમ્બપર્યન્તા મૃપામાત્રા ઉપાધયઃ ।

તતઃ પૂર્ણં સ્થમાત્માનં પદ્યેદેકાત્મના સ્થિતમ્ ॥૩૮૭॥

બ્રહ્માદિસ્તમ્બપર્યન્તાઃ ઉપાધયઃ મૃપામાનાઃ, તતઃ એકાત્મના સ્થિત સ્વમ્ આત્માનં પૂર્ણં પદ્યેત્ ।

બ્રહ્માથી લઈ તણખંધા સુધીની બધી ઉપાધિઓ (આત્માને તે તે સ્વરૂપે રજૂ કરતી વસ્તુઓ) મિથ્યા છે, માટે એક સ્વરૂપે મિથ્ય સ્વસ્વરૂપ આત્માને પૂર્ણરૂપે જોવો જોઈએ.

યત્ર ભ્રાન્ત્યા કલ્પિતં યદ્વિવેકે

તત્તન્માત્રં નૈવ તસ્માદ્વિભિન્નમ્ ।

ભ્રાન્તેર્નાશે ભ્રાન્તિદૃષ્ટાદિતત્ત્વં

રજ્જુસ્તદ્વદ્ વિશ્વમાત્મસ્વરૂપમ્ ॥૩૮૮॥

યત્ર ભ્રાન્ત્યા કલ્પિતં યદ્વિવેકે તત્તન્માત્રં (જ્ઞાયતે) ન એવ તસ્માદ્ વિભિન્નમ્ । ભ્રાન્તેઃ નાશે ભ્રાન્તિદૃષ્ટાદિતત્ત્વં રજ્જુઃ, તદ્વત્ વિશ્વમ્ આત્મ-સ્વરૂપમ્ (વર્તેતે) ।

જ્યાં કોઈ વસ્તુ ભ્રાંતિથી માની લીધી હોય ત્યાં માનેલી વસ્તુ ભ્રાંતિ માત્ર છે એમ સમજતાં તે વસ્તુ જેમાં માની હોય તદ્દરૂપ જ હોવાનો નિશ્ચય થાય છે. ભ્રાંતિગુણીત અવિજ્ઞાનથી અનિરૂપિત સત્તા પરાવે છે એવું જ્ઞાન થતું નથી (જા. ત. ૧) સાધની ભ્રાંતિનો નાશ થતા ભ્રાંતિરૂપે ગ્રાસ કહેવા સ્થાય (જ્યાં ગ્રાસ થાય તેનો) તે દોરારૂપે જ હોવાનું સમજાતું છે તે જ સીરે (આત્મામાં જેની ભ્રાંતિ થઈ રહી છે તે) વિશ્વ આત્મસ્વરૂપ જ છે (આ માથી ભિન્ન નથી).

ધ્રાન્ત્યા તત્ત્વમ્-ધ્રાન્ત્યા દષ્ટ ચ તત્ અહિતત્ત્વમ્ = સર્વસ્વમ્ ।

સ્વયં વ્રહ્મા સ્વયં વિષ્ણુ સ્વયમિદ્ર સ્વયં શિવ ।

સ્વયં ત્રિશ્વમિદં સર્વં સ્વભાવન્યન્ત વિજ્ઞાન ॥૩૮૫॥

સ્વયં વ્રહ્મા, સ્વયં વિષ્ણુ સ્વયમ્ શિવ, સ્વયં શિવ, સ્વયમ્ શિવ વિશ્વમ્ સ્વસ્માત્ અન્યત્ વિજ્ઞાન ન ।

આત્મા સ્વયં જ બ્રહ્મા વિષ્ણુ શિવ અને આ ચાર તરફ વિશ્વસ્તુ વિશ્વ છે સ્વસ્વરૂપ આ મા સિવાય બીજું મળી નથી અથવા બ્રહ્મરૂપ આત્મામાં જ આધિભૌતિક અને આધિ વિશ્વ અધ્યારોપિત છે.

અન્ત સ્વયં યાપિ વહિ સ્વયં ચ

સ્વયં પુસ્તાત્ સ્વયમેવ પશ્ચાત્ ।

સ્વયં હાવાચ્યા સ્વયમપ્યુર્દાચ્યા

તથોપરિણાત્ સ્વયમપ્યધસ્તાત્ ॥૩૯૦॥

સ્વયમ્ અત સ્વયં ચ અપિ વહિ, સ્વયં પુસ્તાત્ સ્વયમ્ શ્વ પશ્ચાત્, સ્વયં હિ અવાચ્યા, સ્વયમ્ અપિ ઉર્દાચ્યામ્, તથા સ્વયમ્ ઉપરિ ણાત્ સ્વયમ્ અપિ અધસ્તાત્ ।

સ્વસ્વરૂપ આત્મા જ અ દર બહાર, આગળ પાછળ, બમણે-ડાબે તેમજ ઉપર અને નીચે છે અર્થાત્ સર્વત્ર આત્મતત્ત્વ જ વ્યાપ્ત છે તરફફેનધ્રમબુદ્ધબુદ્ધાદિ સર્વ સ્વરૂપેણ જલ યથા તથા ।

ચિદેવ દેહાદ્યહમન્તમેતત્ સર્વં ચિદેવૈકસ વિશુદ્ધમ્ ॥૩૯૧॥

યથા તરફફેનભ્રમચુદુદાદિ સર્વં સ્વરૂપેણ જલં, તથા દેહાદિ અહ-
મન્તમ્ एतत् કિંતુ એવ, સર્વં એકસ્તં વિશુદ્ધં વિદેવ ।

એમ તરંગ, ક્ષીણ, ભ્રમસે અને પરપોટા; આ બધું સ્વરૂપથી જલ
જ છે, તેમ દેહથી લઈ અહઃકારપર્વત આ દશ જગત્ શૈતન્ય છે;
બધું અખંડ આનંદસ્વરૂપ વિશુદ્ધ શૈતન્ય (આત્મા) જ છે.

તરજ્ઞ-દાદિ-તરજ્ઞ ચ ફેનં ચ ભ્રમઃ ચ ચુદુદઃ ચ તે આદયઃ
યસ્ય તત્ ।

સદેવેદં સર્વં જગદવગતં વાઙ્માનસયોઃ

સતોઽન્યન્નાસ્ત્યેચ પ્રકૃતિપરસીમ્નિ સ્થિતવતઃ ।

પૃથક્ કિં મૃત્સ્નાયઃ કલશવટકુમ્ભાદવગતં

વદસ્યેષ ભ્રાન્તસ્ત્યમદમિતિ માયામદિરવા ॥૩૧૨॥

વાઙ્માનસયોઃ અવગતં સર્વમ્ હંદં જાત્ સત્ એવ, પ્રકૃતિપરસીમ્નિ
સ્થિતવતઃ (જ્ઞાનિનઃ) સતઃ અન્યત્ ન એવ અસ્તિ; કિં કલશવટકુમ્ભાદિ
મૃત્સ્નાયાઃ પૃથક્ અવગતમ્ ? માયામદિરવા ભ્રાન્તઃ એપઃ 'સ્વમ્', 'અહમ્'
ઈતિ વદતિ ।

વાણી અને મનથી જે કંઈ જણાય છે તેથી થકાય તેમ છે તે
આ સકલ જગત્ સત્ય (બ્રહ્મ) જ છે. જે વ્યક્તિ પ્રકૃતિથી પરે સ્થિત
આત્મામાં જ વિચાર કરે છે તેના માટે સત્ય સિવાય બીજું કંઈ જ
નથી, શું કલશ, ઘડા કે માટણ માટીથી પૃથક્સ્વરૂપે જણી થકાય છે ?
(માટીમાંથી બનેલાં બધાં પાત્રો માટીરૂપે જ જણી થકાય છે.) (પરંતુ)
માયામદિરમાં ચક્રુર બનેલાં આ ભ્રાન્ત મનવ 'આ તુ' ને 'આ હુ',
એમ બેદભાવની ભ્રામ્યામાં બોલે છે.

વાઙ્માનસયોઃ—વાઙ્ ચ મનઃ ચ ઇતિ વાઙ્માનસે તયોઃ, પ્રકૃતિ...
મીમ્નિ—પ્રકૃતેઃ પરઃ યઃ સીમા તસ્મિન્ (સીમન્ ચન્દઃ પુલ્લિંગો મવતિ) ।

[“યથા સૌમ્યૈવેન મૃત્પિન્ડેન સર્વં મૃષ્મયં વિજ્ઞાન સ્વાદ્
વાચારમ્ભજં ચિકારો નામધેયં મુત્તિરેત્યેવ સત્યમ્” (છાં ૬-૧-૪)

પુત્ર મેનકેનુને પિતા ઉદાસ બ્રહ્મની સર્વાંશક્તિ સમજવામાં
 છે : નોખ ! દેખ એક માલીના પાંડને નાતે પેક જાણી લેવાથી એમાંથી
 બનેથી બધી ચીજો જાણી શકાય છે તેમ કારણકે બ્રહ્મને જાણવાથી
 એમાંથી બનેથી દુનિયાની સઘળી વસ્તુઓ જાણી શકાય છે વસ્તુઓના
 પુષ્ક નામ અને રૂપો-આકૃતિઓ તે કલ્પે વસ્તુના ભવન પૂરતા
 જ જાણતા.]

મિયામમિહારેણ યત્ર નાન્યદિનિ ધ્રુતિ ।

મયીનિ દ્વૈતગદિત્યં મિત્યાધ્યામનિવૃત્તય ॥૩૯૩॥

‘યત્ર નાન્યત્’ ક્ષતિ ધ્રુતિ મિયામમિહારેણ મિત્યાધ્યામનિવૃત્તયે
 દ્વૈતગદિત્ય મયીનિ ।

‘જ્યાં અન્ય કંઈ જોતો નથી’ વગેરે શ્રુતિવચનો વારંવાર બધવા
 પ્રત્યેક દૃષ્ટાન્તને અંગે મિત્યા અધ્યામને નિવૃત્ત કરવા (બ્રહ્મમાં) દ્વૈતના
 અભાવનું પ્રતિપાદન કરે છે

[‘યત્ર નાન્યત્ પદ્યતિ નાન્યત્કુલોનિ નાન્યત્ વિજાનાતિ
 સ મુમ્’ (છા ૭-૨૪-૧) ભુમા અર્થાત્ સર્વલ્લાખી બ્રહ્મનું નિરૂપણ
 કરતાં મુતિ કરે છે “જેમાં બીજું કંઈ જોતો નથી, બીજું કંઈ
 સાંભળતો નથી, અને બીજું કંઈ જાણતો નથી, તે ‘ભુમા’ છે” અર્થાત્
 ભુમા બદ્ધિતીય હોવાથી એમાં અન્ય વસ્તુનો સર્વથા અભાવ છે]

ક્રિયા દ્વારેણ-ક્રિયાયા મનમિહાર તન, મિત્યા નિવૃત્તયે-
 મિત્યા ન અધ્યાસ તસ્ય નિવૃત્તિ તસ્યૈ ।

આકાશચ્છિર્મલનિર્વિકલ્પન સીમનિષ્પન્દનનિર્વિકલ્પમ ।

અન્તર્ગદિ ગુન્યમનન્યમદ્વય સ્વય પર બ્રહ્મ કિમસ્તિ વોચ્યમ ॥૩૯૪॥

(યત્) આકાશવત્ નિર્મલનિર્વિકલ્પનિ સીમનિષ્પન્દનનિર્વિકલ્પમ,
 અન્તર્ગદિ ગુન્યમ, અનન્યમ, અદ્વય, સ્વય પર બ્રહ્મ, (તદ્) કિ
 વોચ્યમ અસ્તિ ।

જે આકાશની જેમ નિર્મલ, નિર્વિકલ્પ-નિરવયવ, સીમારહિત, નિશ્ચય અને નિર્વિકાર તેમ જ અંદર-બહારના ભેદથી રહિત છે, અનન્ય અને અદ્વય છે, તે આત્મસ્વરૂપ પરબ્રહ્મ શું જણી શકાય ?

[કોઈ પણ વસ્તુ પોતાથી પૃથક્ હોય તો જ જણી શકાય છે, જ્ઞાતા, જ્ઞેય અને જ્ઞાન, આ ત્રિપુટી વિષયવ્યવસ્થામાં અનિવાર્યપણે હોય છે બ્રહ્મ આત્મસ્વરૂપ-સ્વસ્વરૂપ હોવાથી, પોતાથી અલગ ન હોવાથી, જણી શકાતું નથી. આ પ્રલોક બ્રહ્મની અલેખતા દર્શાવી એની આત્મ-સ્વતાનું પ્રતિપાદન કરે છે.]

નિર્મલ નિર્વિકારમ્-નિર્મલ = નિર્ગુણ ચ નિર્વિકલ્પ = નિરવયવ
ચ નિઃસીમ = દેશકાલવ્યસ્તુતો મેદરહિત ચ નિષ્પન્દન = ક્રિયારહિત
ચ નિર્વિકારમ્ = ઉત્પત્તાદિવિકારરહિત ચ ઇતિ નિર્મલ નિર્વિકારમ્
(કર્મધારય)

વક્તવ્યં કિમુ વિચિતેઽત્ર વહુધા બ્રહ્મૈવ જીવઃ સ્વય
બ્રહ્મૈતજ્જગદાત્તં તુ સકલં બ્રહ્માદિતીય શ્રુતેઃ ।
બ્રહ્મેવાહમિતિ પ્રબુદ્ધમતયઃ સન્ત્યક્તબ્રાહ્માઃ સ્ફુટં
બ્રહ્મીભૂય યસન્તિ સન્તતચિદાનન્દાત્મનૈવ ધ્રુવમ્ ॥૩૯૫॥

અત્ર કિમુ વહુધા વક્તવ્ય વિચિતે ? ‘જીવઃ સ્વયં બ્રહ્મ એવ’ એતત્
આતત સકલં જગત્ બ્રહ્મ, શ્રુતે, બ્રહ્મ અદિતીયમ્, ‘બ્રહ્મ એવ અહમ્’ ઇતિ
પ્રબુદ્ધમતયઃ, સન્ત્યક્તબ્રાહ્માઃ, સ્ફુટં બ્રહ્મીભૂય, સન્તતચિદાનન્દાત્મના એવ ધ્રુવ
યસન્તિ ।

આમા બહુધા ફિલાળી ફેલાળીને શુ કહેવું ? ‘જીવ પોતે બ્રહ્મ
જ છે,’ આ ચારકોર વ્યાપ્ત સકલ જગત્ પણ બ્રહ્મ છે. કારણ કે, શ્રુતિ
બ્રહ્મને અદિતીય પ્રતિપાદિત કરે છે ‘હું જ બ્રહ્મ છું,’ આવી પાકટ
બુદ્ધિવાળા સંપુરુષો બહારનો વ્યવહાર છોડી, સ્પષ્ટપણે બ્રહ્મમંત્ર સિંચાન
અનુભવે છે અને તદા સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપે નિશ્ચય બને છે

પ્રવુદ્ધમનયઃ—પ્રવુદ્ધા મતિઃ યંપાં તે, સન્યક્તવાણાઃ—સન્યક્તાઃ
વાણાઃ = વિન્યાઃ ક્યવહારાઃ ચ ચૈઃ તે, મન્નત...ત્મના—ગન્તતી ચિદાગન્તી
અથ આત્મા = સ્વરૂપં તેન ।

જહિ મન્યમયકોશેઽહંધિયોત્યાપિતાશાં

પ્રસમમનિલરૂપે લિદ્ગદેદેઽપિ પશ્યાન્ ।

નિગમગદિતકીર્તિં નિત્યમાનન્દમૂર્તિં

સ્વયમિતિ પરિચીય બ્રહ્મરૂપેણ તિષ્ઠ ॥૩૯૬॥

મન્યમયકોશે અહંધિયા ઉત્થાપિતાશા જહિ, પશ્યાત્ અનિલરૂપે લિદ્ગ-
દેદે અપિ પ્રસમં (આશા જહિ), નિગમગદિતકીર્તિં, નિત્યમ્, આનન્દમૂર્તિં,
'સ્વયમ્' इति પરિચીય, બ્રહ્મરૂપેણ તિષ્ઠ ।

(વત્સ !) મળથી ભરેલા આ દેહધી કોશમાં અહંકારમુદ્ધિથી પેદા
થયેલી આશાનુભૂતિને મેલ, પછી વાયુ જેવા વિંગદેહમાં પણ મળ-
પૂર્વક આશાને છોડ; વેદોએ જેનાં ગુણગાન કર્યાં છે તે નિત્ય અને
આનંદમૂર્તિ આત્માને સારી રીતે ઓળખી બ્રહ્મભાવથી રહે .

[મન, બુદ્ધિ, યોગ તન્માત્રાઓ અને દસ ઈન્દ્રિયો; આ સત્તર
તત્ત્વોથી 'વિંગ' સ્તરીર બનેલું છે. સંસારમુક્તિ મુખી વિંગદેહ છૂટને
છોડતો નથી. વાસનાઓ અને કર્મસંસ્કારો વિંગદેહમાં સંચિત રહે છે
ને તદનુસાર વિંગદેહમાં આગ્રહ છવાત્મા દેહાન્તર કે લોકાન્તરમાં સંક્રમણ
કરતો રહે છે. સુદૃઢ બ્રહ્મભાવ થતાં વિંગદેહનો વિલય થય છે ને
છવાત્મા મુક્ત બને છે.]

અનિલરૂપે—અનિલસદૃશઃ इति અનિલરૂપઃ, તસ્મિન્, નિગમ...
કીર્તિમ્—નિગમેન=શ્રુત્યા ગદિતા=ઉચ્ચૈઃ લોપિતા કીર્તિઃ यस્ય તન્મ્ ।

શયાકારં યાવદ્વ્રજતિ મનુજસ્તાવદશુચિઃ

પરેભ્યઃ સ્યાત્ કલેશો જનનમરણવ્યાધિનિલયઃ ।

યદાઽઽત્માનં શુદ્ધં કલ્યતિ શિયાકારમચલં

તદા તેભ્યો મુક્તો ભવતિ હિ તદાહ શ્રુતિરપિ ॥૩૯૭॥

યાવત્ મનુજઃ શવાકારં ભજતિ તાવત્ અશુચિઃ, (તસ્ય ચ) પરંભ્યઃ
જનનમરણવ્યાધિનિલયઃ કલેશઃ ભવતિ, યદા આત્માનં શુદ્ધં, શિવાકારમ્,
અચલં કલ્પયતિ, તદા તેભ્યઃ મુક્તો ભજતિ, તત્ શ્રુતિઃ અપિ આહ ।

જ્યાં સુધી માણસ થઈ જોવા અપવિત્ર દેહને આત્મારૂપે જો
છે ત્યાં સુધી તેણે દેહ વગેરેથી જન્મ-મરણ અને રોગ વગેરેનો કલેશ
અનુભવેો પડે છે, પરંતુ જ્યારે મનુષ્ય સ્વાત્માને શુદ્ધ કલ્યાણ સ્વરૂપ
તેમજ અવિચલ જણે છે ત્યારે એ દેહ વગેરેમાંથી ઉદ્ભવતા જન્મ વગેરેથી
મુક્ત થઈ જાય છે; આ જ વાત શ્રુતિ પણ કરે છે.

જનન...નિલયઃ—જનન ચ મરણં ચ વ્યાધિઃ ચ તેષાં નિલયઃ,
શિવાકારમ્—શિવઃ=કલ્યાણરૂપઃ આકારઃ સ્વરૂપ યસ્ય તમ્ ।

સ્વાત્મન્યારોપિતાશેષાભાસવસ્તુનિરાસતઃ ।

સ્વયમેવ પરં બ્રહ્મ પૂર્ણમદ્વયમક્રિયમ્ ॥૩૯૮॥

સ્વાત્મનિ આરોપિતાશેષાભાસવસ્તુનિરાસતઃ સ્વયમ્ અદ્વયમ્ અક્રિય
પૂર્ણં પરં બ્રહ્મ એવ (ભવતિ) ।

સ્વસ્વરૂપ આત્મામાં આરોપિત કંઈ સમસ્ત મિથ્યા વસ્તુઓનો
નિરાસ કરવાથી હું સ્વયં જ અદ્વિતીય નિષ્ક્રિય પરબ્રહ્મ જ છું. (એમ
અનુભવાય છે.)

આરોપિત...નિરાસતઃ—આરોપિતસ્ય અશેષસ્ય આભાસવસ્તુનઃ નિરાસઃ
તસ્માત્ ।

સમાહિતાયાં સતિ ચિત્તવૃત્તૌ પરાત્મનિ બ્રહ્માણિ નિર્વિકલ્પે ।

ન દૃશ્યતે કશ્ચિદયં વિકલ્પઃ પ્રજલ્પમાત્રઃ પરિશિષ્યતે તતઃ ॥૩૯૯॥

નિર્વિકલ્પે પરમાત્મનિ બ્રહ્માણિ સતિ, ચિત્તવૃત્તૌ સમાહિતાયામ્, અયં
કશ્ચિદ્ વિકલ્પઃ ન દૃશ્યતે, તતઃ પ્રજલ્પમાત્રઃ પરિશિષ્યતે ।

જે નિર્વિકલ્પ અને પરમાત્મા છે, તે બ્રહ્મરૂપી સત્યમાં ચિત્તવૃત્તિ
સ્થિર થતાં, આ કોઈ જ સંસારરૂપી વિકલ્પ દેખાતો નથી. ત્યાર બાદ
સંસારની ચર્ચા એ બકવાદમાત્ર બની રહે છે.

અસત્કલ્પો ચિકલ્પોઽયં વિશમિત્યેકવસ્તુનિ ।

નિર્વિકારે નિરાકારે નિર્વિશેષે મિદા કુતઃ ॥૪૦૦॥

एकवस्तुनि विश्वम् इति अयं विषयः असत्कल्पः निर्विकारे निराकारे
निर्विशेषे कृतः मिदा ?

બ્રહ્મ એક માત્ર વસ્તુ છે, તેમાં વિશ્વ (વિવિધાકાર સંસાર) નામે
ઓળખાતો આ ભેદવ્યવહાર જુદો છે, જે પરિવર્તનશૂન્ય, નીરૂપ અને
નિર્વિશેષ-નિરવયવ-છે, તે બ્રહ્મમાં ભેદ કયાંથી સંભવે ?

દ્રષ્ટૃદર્શનદૃશ્યાદિભાવશૂન્યૈકવસ્તુનિ ।

નિર્વિકારે નિરાકારે નિર્વિશેષે મિદા કુતઃ ॥૪૦૧॥

द्रष्टृदर्शनदृश्यादि भावशून्यैकवस्तुनि निर्विकारे निराकारे निर्विशेषे
कृतः मिदा ?

જો એક માત્ર વસ્તુતત્ત્વમાં દ્રષ્ટા દર્શન અને દૃશ્યનો ભેદ નથી
તે નિર્વિકાર, નિરાકાર અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મમાં ભેદ કેમ થાય ?

દ્રષ્ટૃ...વસ્તુનિ-દ્રષ્ટા ચ દર્શનં ચ દૃશ્યં ચ તાનિ આદીનિ યસ્ય
તાદૃશૈન માત્રૈન ઘટ્યં ચ તત્ત્વ એક વસ્તુ તસ્મિન્ ।

કલ્પાર્ણવ દ્વાત્યન્તપરિપૂર્ણૈકવસ્તુનિ ।

નિર્વિકારે નિરાકારે નિર્વિશેષે મિદા કુતઃ ॥ ૪૦૨॥

(અન્યથા સ્થોકાનુસારી છે.)

મહાપ્રલયના સમુદ્રની જેમ અન્યતઃ પરિપૂર્ણ છે, વસ્તુ રૂપ છે,
જે નિર્વિકાર, નિરાકાર અને નિર્વિશેષ છે; તે બ્રહ્મમાં ભેદ કેમ સંભવે ?

[૩૯૫ને અંતે જે મહાપ્રલય થાય છે તેમાં પંચમહાભૂતોનો પણ
વિલય થઈ જાય છે. સમગ્ર પ્રાકૃતિક પ્રપંચ કારણવારિ બની જાય છે,
તે જ એકમાત્ર હોવાથી તેમાં કશાનો ભેદ નથી હોતો. આ મહાસમુદ્રની
રૂપના દ્વારા બ્રહ્મની અદ્વિતીયતા સમજાવવાનો અહીં પ્રયાસ છે.]

તેજસીય તમો યથ પ્રલીનં भ्रान्तिकारणम् ।

અદ્વિતીયે પરે તત્ત્વે નિર્વિશેષે મિદા કુતઃ ॥૪૦૩॥

તેજસિ તમ' ઇવ, યન્ પ્રાન્તિકારણ પ્રતીનમ્, અદ્વિતીયે નિર્વિશેષે
પરે તત્ત્વે ભિદા કુત ?

તેજમાં અંધકારની જેમ જેમાં પ્રાન્તિનુ કારણ અજ્ઞાન પ્રતીન
થઈ ગય છે, તે અદ્વિતીય નિર્વિશેષ પરમ તત્ત્વમાં ભેદ ક્યાંથી હોય ?

एकात्मके परे तत्त्वे भेदवार्ता कथं भवेत् ।

સુપુત્રો સુલમાત્રાયા ભેદઃ કેનાગ્લોકિત ॥૪૦૪॥

एकात्मके परे तत्त्वे भेदवार्ता कथं भवेत् ? सुलमात्राया सुपुत्रो
ભેદ વળ અવલોકિત ?

કેવલરૂપ અદ્વિતીય પરમ તત્ત્વમાં ભેદની વાત જ કેમ થાય ?
જ્યાં સુખમાત્રનો અનુભવ થાય છે, તં ગાઝનિત્રામાં ભેદ કોઈએ
અનુભવ્યા છે ?

न ह्यस्ति विश्वं परतत्त्वबोधोधात्

सदात्मनि ब्रह्मणि निर्विकल्पे ।

કાલત્રયે નાઽપ્યહિરીક્ષિતો ગુણે

न ह्यम्बुविन्दुर्मृगतृष्णिकायाम् ॥૪૦૫॥

પરતત્ત્વબોધાત્ સદાત્મનિ નિર્વિકલ્પે બ્રહ્મણિ વિશ્વ ન હિ અસ્તિ,
કાલત્રયે અપિ ગુણે અહિ ન ર્દક્ષિત, મૃગતૃષ્ણિકાયા હિ ન અમ્બુવિન્દુ
(શક્ષિત) ।

પરમ તત્ત્વના બોધ વતા, સત્ય આત્મરૂપ અને વિકલ્પરહિત
બ્રહ્મમાં વિશ્વ નથી જ ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય આ ત્રણે કાળમાં
દોરકામાં ત્યાં કે મૃગજળમાં જળનું ટીપુ નથી દેખાતું અર્થાત્
પ્રાન્તિગૃહાત વરતું ત્રણે કાળમાં હોતી નથી

પરતત્ત્વબોધાત્— પર ચ તત્ તત્ત્વમ્ (જીવબ્રહ્મણોરેક્યમ્) તસ્ય
બોધ તસ્માત્, સદાત્મનિ-તન્ આત્મા = સ્વરૂપ યસ્ય તસ્મિન્ ।

मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैत परमार्थत ।

इति ब्रूते श्रुति साक्षાत् सुपुत्रावनुभूयते ॥૪૦૬॥

દ્વૈત માયામાત્રમ્, પરમાર્થત અદ્વૈતમ્, इति श्रुति ब्रूते, (तच्च)
સુપુત્રો અનુભૂયતે ।

દ્વૈત માયામાત્ર (જેની પ્રતીતિ થાય પણ સત્તા ન હોય તેવું) છે, વાસ્તવમાં અદ્વૈત જ છે, એમ શ્રુતિ કહે છે. આનો સુપુત્રિમાં અનુભવ થાય છે.

[સાંસારિક ભાવો સ્થાનિક પદાર્થોની જેમ અવિદ્યાકલ્પિત છે માટે વસ્તુતઃ નથી. સ્વપ્નમાં કચ્છનાંથી પદાર્થોન્યતિ જોવા મળે છે જે જગતના કાલ્પનિક સ્વરૂપનું દૃષ્ટાન્ત છે ને સુપુત્રિમાં કાંઈ જ હોતું નથી એ જગતના વાસ્તવિક અભાવનું દૃષ્ટાન્ત છે.]

અનન્યત્વમધિષ્ઠાનાદારોપ્યસ્ય નિરીક્ષિતમ્ ।

પણ્ડિતૈ રજ્જુસર્પાદૌ ચિકલ્પો ભ્રાન્તિજીવનઃ ॥૪૦૭॥

આરોપ્યસ્ય અધિષ્ઠાનાત્ અનન્યત્વં પણ્ડિતૈઃ રજ્જુસર્પાદૌ નિરીક્ષિતમ્, ચિકલ્પઃ ભ્રાન્તિજીવનઃ ।

જેનો આરોપ થાય (જેમ સાપનો દોરડામાં આરોપ થાય છે તેમ) તે વસ્તુ એના અધિષ્ઠાનથી (જ્યાં આરોપ થાય તે વસ્તુ જેમ કે દોરડું) ભિન્ન નથી, એમ વિવેકીઓ રજ્જુસર્પ" જેવાં ભ્રાન્તિ સ્વપ્નોએ અનુભવે છે, વિકલ્પનું સ્વરૂપ ભ્રાન્તિ જ છે.

[શબ્દજ્ઞાનાનુપાતી ચરતુશ્ચત્વર્યો વિકલ્પઃ (યોગસૂત્ર અ. ૧, સૂ. ૯.) અર્થાત્ જેને માટે દૃષ્ટ વપરાય ને શબ્દ સાંભળી બુદ્ધિમાં કોઈ આકારનો ભાસ થાય પણ જે વસ્તુ ન હોય તેના જ્ઞાનને 'વિકલ્પ' કહે છે. સંસાર છે, સાપ છે, રજત છે; આ બધા આભાસો અધિષ્ઠાનભૂત બ્રહ્મ દોરડા કે છિપ્ત્રીમાં જ થાય છે, જેનો આભાસ થાય છે તે પોતે તો જ નહિ, માટે આવા આભાસો 'વિકલ્પ' કહેવાય છે.]

રજ્જુસર્પાદૌ-રજ્જુઃ ઇવ સર્પઃ રજ્જુસર્પઃ, સ = આદિઃ યસ્ય તસ્મિન્, ભ્રાન્તિજીવનઃ-ભ્રાન્તિઃ=ભ્રાન્તિકાલે એવ જીવનં=સ્થિતિઃ યસ્ય ।

ચિત્તમૂલો વિકલ્પોઽયં ચિન્નાભાવે ન કચ્ચન ।

અતઃચિત્તં સમાધેહિ પ્રત્યગ્નૃપે પરાત્મનિ ॥૪૦૮॥

અયં વિકલ્પઃ ચિત્તમૂલઃ, ચિત્તામાવે ન કચ્ચન, અતઃ પ્રત્યગ્નૃપે પરાત્મનિ ચિત્તં સમાધેહિ ।

(એકમાં અનેકની પ્રતિતીરૂપ) આ વિહલય ચિત્તમુલક છે. ચિત્તાના અભાવમાં કોઈ વિહલય થતો નથી. માટે પ્રત્યાગાત્મરૂપ પરમાત્મામાં ચિત્તને સ્થિર કરે.

કિમપિ સતતવોધં કેવલનન્દરૂપં
નિરૂપમમતિવેલં નિત્યમુક્તં નિરીહમ્ ।

નિરવધિ ગગનામં નિષ્કલં નિર્વિકલપં

હૃદિ કલ્યતિ વિદ્વાન્ બ્રહ્મપૂર્ણ સમાધૌ ॥૪૦૯॥

કોઈક નિત્ય જ્ઞાનરૂપ, કેવળ આનંદરૂપ, અનુપમ, કાલાતીત, નિત્યમુક્ત, નિરીહ (ઈચ્છારહિત), આકાશની જેમ નિઃસીમ, નિવરવય, નિર્વિકલ્પ-નિર્વિશેષ એવા પૂર્ણબ્રહ્મનો વિદ્વાનો સમાધિમાં અનુભવ કરે છે.

અતિવેલમ્-વેલા=કાલમ્ અતિક્રમ્ય વર્તેતે શતિ અતિવેલમ્,
ગગનામમ્-ગગનસ્ય આમા ઇવ આમા યસ્ય તત્ ।

પ્રકૃતિવિકૃતિશૂન્યં ભાવનાતીતમાયં
સમરસમસમાનં માનસમ્બન્ધદૂરમ્ ।

નિગમયચનસિદ્ધં નિત્યમસ્મત્પ્રસિદ્ધં

હૃદિ કલ્યતિ વિદ્વાન્ બ્રહ્મ પૂર્ણ સમાધૌ ॥૪૧૦॥

પ્રકૃતિવિકૃતિશૂન્યં, ભાવનાતીતમાયં, સમરસમ, અસમાન, માનસમ્બન્ધદૂર, નિગમયચનસિદ્ધં, નિત્યમ્, અસ્મત્પ્રસિદ્ધં, પૂર્ણ બ્રહ્મ, વિદ્વાન્ હૃદિ કલ્યતિ ।

કારણ-કાર્યભાવશૂન્ય, ભાવનાની પકડથી બહાર, સમરસ, ઉપમારહિત પ્રમાણોથી પર, વેદાવયવોથી સિદ્ધ, નિત્ય, ‘કુ’ પદથી જાણીતું જે પૂર્ણ બ્રહ્મ છે, તેને જ્ઞાનીજન હૃદયમાં ચિન્તવે છે, અર્થાત્ પોતાના અંતરમાં અનુભવે છે.

પ્રકૃતિ...શૂન્યમ્-પ્રકૃતિ: ચ વિકૃતિ: ચ તામ્યાં શૂન્યમ્, માય...
માયમ્-ભાવનાયા: અતીત: માય: યસ્ય તત્, માનસમ્બન્ધદૂરમ્-માનાનાં=

પ્રમાણાઃ સપ્તધાતુ દૂરમ્, નિગમ---સિદ્ધમ્-નિગમસ્ય વચનૈ સિદ્ધમ્,
અસ્માદ્વસિદ્ધિમ્-અસ્મદા=અસ્મચ્છન્દસ્ય અહમિતિરુપેણ પ્રસિદ્ધમ્ ।

અજરમમમસ્તામાસવસ્તુસ્વરૂપ

સ્તિમિતસલિલ્યાગિપ્રાગ્વ્યમાલ્યાવિહીનમ્ ।

શમિતગુણવિકાર શાશ્વત શાન્તમેક

હૃદિ ફલ્યતિ વિદ્વાન્ બ્રહ્મ પૂર્ણ સમાધૌ ॥૪૧૧॥

અજરમ્, અમરમ્, અસ્તામાસવસ્તુસ્વરૂપમ્, સ્તિમિતમતિગ્રાશિપ્રાગ્વ્યમ્,
આલ્યાવિહીનમ્, શમિતગુણવિકારમ્, શાશ્વતમ્, શાન્તમ્, એકમ્, પૂર્ણ બ્રહ્મ,
વિદ્વાન્ હૃદિ ગમાધૌ ફલ્યતિ ।

અજર, અમર, આત્માસયુષ્ય નક્ષર વસ્તુસ્વરૂપ, સ્તબ્ધ સમુદ્ર
કેવુ નિશ્ચય, નાશરહિત ગુણોનો ભગ્ન વિજય નથી તેવુ, શાશ્વત,
શાન્ત, કેવલસ્વરૂપ પુર્ણ બ્રહ્મનુ, વિદ્વાન ભગ્નમાં સમાધિ વડે ચિન્તન
કરે છે

અસ્તા રૂપમ્-અસ્ત આમાસ વત્ય તત્ તાદૃશ ચ વસ્તુસ્વરૂપ
ચ, સ્તિમિત પ્રલ્યમ્-સ્તિમિત =નિશ્ચલ સલિલ્યાગિ પ્રાગ્વ્ય-સાદૃશ્ય
યસ્ય તાદૃશમ્, શમિત- વિકારમ્-શમિતા ગુણાના સત્તાદોના વિકાર =
પરિણામા યસ્મિન્ તત્ ।

મમાહિતાન્ત કરણ સ્વરૂપે વિલોકયાત્માન્તમલ્લઙ્ઘ્યૈભયમ્ ।

વિચ્છિન્નિ મબન્ધ મયગન્ધગન્ધિત યત્નેન પુસ્ત્વ સપ્તલીકુરુષ્વ ॥૪૧૨॥

સ્વરૂપ મમાહિતાન્ત કરણ, આત્માન્તમ્ અરુણઙ્ઘ્યૈભવ વિલોક્ય,
મયગન્ધગન્ધિન મન્ધ વિચ્છિન્નિ, યત્નેન પુસ્ત્વ સપ્તલીકુરુષ્વ ।

આત્માસ્વરૂપમાં બુદ્ધિને સ્થિર કરી આત્માને અખંડ અશ્વર્થ-
સ પન્ન જાણ મ સારના સ સ્કારોથી વાસિત (ખરડાયેલા) બન્ધનને તોડી
નાખ અને પ્રવન્નથી પોતાના પુરુષપણને (મનુષ્યત્વને) સાર્થક કર

સમા કરણ-અમાહિતમ્ અન્ત કરણમ્ = મનોબુદ્ધિ-ચિત્તાહચ્ચારે-
વિચ્છુષ્યાત્મકમ્ આન્તર કરણ યન સ, ભવ ગન્ધી-મયસ્ય મપેન
ગન્ધી તમ્ ।

સર્વોપાધિવિનિર્મુક્તં સચ્ચિદાનંદમદ્વયમ્ ।

માયયાત્માનમાત્મત્થં ન ભૂયઃ કલ્પસેઽધ્વને ॥૪૧૩॥

મર્વોપાધિવિનિર્મુક્તં, સચ્ચિદાનંદમ્, મદ્વયમ્, આત્માનં, આત્મત્થ માયય, ભૂયઃ અધ્વને ન કલ્પસે ।

સધળી ઉપાધિઓથી વિમુક્ત, સચ્ચિદાનંદ અને અદ્વય એવા આત્માનું પોતાના અંતઃકરણમાં ભાવન (ચિન્તન-મનન) કરે. (આમ કરવાથી) ફરીથી સંસારના માર્ગે-જન્મ-મરણના ચક્રમાં ફસાવું નહિ પડે.

છાયેષ પુंसઃ પરિદૃશ્યમાનમામામરૂપેણ કલ્પાનુભૂત્યા ।

શરીરમારાછાયવચ્ચિરસ્તં પુનર્ન સન્ધત્તે ઇદં મહાત્મા ॥૪૧૪॥

પુસઃ છાયા શ્વ આમામરૂપેણ પરિદૃશ્યમાનમ્ ઇદ શરીર, કલ્પાનુભૂત્યા શબ્દવત્ આરાત્ નિરસ્ત, મહાત્મા પુનઃ ન સન્ધતે ।

માનવીની છાયાની જેમ કેવળ આભાસરૂપે દેખાતા આ શરીરને, ફળની (પ્રારબ્ધની) અનુભૂતિ પૂરી થયે શબની જેમ પુણ્યપણે નિરસ્ત થઈ પછી, મહાત્મા (આત્માશયની) ફરીથી ધારણ કરતો નથી

સતતવિમલબોધાનન્દરૂપં સમેત્ય

ત્યજ જહમલરૂપોપાધિમેત સુદૂરે

અથ પુનરપિ નૈવ રમ્યતા વાન્ત્યસ્તુ

સ્મરણવિપયભૂતં કલ્પતે કુત્સનાય ॥૪૧૫॥

સતતવિમલબોધાનન્દરૂપ સમેત્ય, એત જહમલરૂપોપાધિ સુદૂરે ત્યજ, અથ પુનઃ અપિ નૈવ રમ્યતામ્, વાન્ત્યસ્તુ સ્મરણવિપયભૂત કુત્સનાય કલ્પતે ।

નિરંતર વિશુદ્ધ જ્ઞાન અને જ્ઞાન દસ્વરૂપ પરમાત્માના એકાકાર બનીને, આ જગ અને મલિન ઉપાધિને (દેહાદિને) દૂરથી તજી દે, જેથી એનું ફરી સ્મરણ ન થાય. જોકેલી વસ્તુ ફરી યાદ આવે તો જુનુષ્ઠા પેદા કરે છે.

જહ શાધિમ્-ઘટ મન્થ ન અગ્નિ ડગાધિ તમ્, શાન્તયસ્તુ-
યાત ય તત્ થસ્તુ, સ્મરણપિપયમૃતમ્-સ્મરણાસ્ય શિયમૃતમ્ ।

મમૂલ્ભેતમ્ પરિદમ્ય યદ્ધો મદાત્મનિ બ્રહ્મણિ નિર્વિકલ્પે ।

મત સ્વય નિત્યવિગુદ્ધબોધાન્દાત્મના તિષ્ઠતિ વિઠ્ઠરિષ્ઠ ॥૪૧૬॥

તત્ત્વમનિ નિર્વિકલ્પે બ્રહ્મણિ યદ્ધો ઇત્ત મમૂલ્ભેતમ્, તત વિઠ્ઠ
રિષ્ઠ સ્વય નિત્યવિગુદ્ધબોધાન્દાત્મના તિષ્ઠતે ।

સત્ત્વગુણ નિર્વિકલ્પ બ્રહ્મણ અગ્નિમાં અવિદ્યારૂપી મુજ સહિત
આ સંસારને જાણી નાખી ચિદ્દાનોમાં મળે જ્ઞાની સ્વયં નિત્ય વિગુદ્ધ
જ્ઞાન અને આત્મ દની સ્થિતિમાં સ્થિર બને છે

વિઠ્ઠલરિષ્ઠ-વિદ્યા જ્ઞાનના ચરિષ્ઠ વિઠ્ઠરિષ્ઠ ।

પ્રારબ્ધમૂલ્મપથિત શરીર

પ્રયાતુ યા તિષ્ઠતુ મોર્ચિ સહ ।

ન તત્ પુન પથ્યનિ તત્ત્વવેત્તા

ડડન-દાત્મનિ બ્રહ્મણિ લીનશુત્તિ ॥૪૧૭॥

મોર્ચ મલ્કુ શ્વ આનન્દાત્મનિ બ્રહ્મણિ લીનશુત્તિ તત્ત્વવેત્તા પ્રારબ્ધ
મૂલ્મપથિત શરીર પ્રયાતુ તિષ્ઠતુ યા, તત્ પુન ન પથ્યતિ ।

જાણ બળામાં નાખેથી માજાને જેમ (નિરુપદબાવે) કુળાવી દે
છે તેમ આનન્દસ્વરૂપ બ્રહ્મમાં જેની ચિત્તવૃત્તિ લીન થઈ બઈ છે
તે તત્ત્વજ્ઞાની પ્રારબ્ધરૂપી મૂલ્મમાં પરાવારેશું શરીર જાય કે રહે તેની
તરફ ફરી વાર નિરખતો નથી

પ્રારબ્ધ પ્રથિતમ્-પ્રારબ્ધમ્ એવ મૂલ્મ તેન પ્રથિતમ ।

અરણ્યહાનન્દમાત્માન વિજ્ઞાય સ્વસ્વરૂપત ।

કિમિચ્છત કસ્ય વા દેતોર્દેહ પુણ્નાતિ તત્ત્વવિદ્ ॥૪૧૮॥

અરણ્યહાનન્દમ્ આત્માન સ્વસ્વરૂપત વિજ્ઞાય, તત્ત્વવિદ્ કિમ્ ઇચ્છત
કસ્ય વા દેતોર્દેહ પુણ્નાતિ ?

અખડ આનન્દમય આત્માને પોતાના જ સ્વરૂપે જાણ્યા પછી
તત્ત્વજ્ઞાની જ્ઞાની ઈચ્છેથી કે કયા હેતુ માટે દેહનું લાલનપાલન કરે ?

આત્મજ્ઞાનનું ફળ :

સંસિદ્ધસ્ય ફલં ત્વેતજ્જીવન્મુક્તસ્ય યોગિનઃ ।

વદિરન્તઃ સદાનન્દરસાસ્વાદનમાત્મનિ ॥૪૧૯॥

આત્માનિ બહિઃ અન્તઃ સદાનન્દરસાસ્વાદનમ્, એતત્ સંસિદ્ધસ્ય જીવન્મુક્તસ્ય યોગિનઃ તુ ફલમ્ ।

આત્મામાં જ અંદર-બહાર બંધે સદા આનંદ રસનો આસ્વાદ લેવો આ જ પૂર્ણ મિદ્ધિ પામેલા જીવનમુક્ત યોગીનું ફળ છે, અર્થાત્ એમાં જ જ્ઞાનીના જીવનની સાચી કતા છે.

આનન્દ...સ્વાદનમ્—આનન્દ એવ રસઃ તસ્ય આસ્વાદનમ્ ।

વૈરાગ્યસ્ય ફલં બોધો બોધસ્યોપરતિઃ ફલમ્ ।

સ્વાનન્દાનુભવાચ્છાન્તિરેપૈયોપરતેઃ ફલમ્ ॥૪૨૦॥

વૈરાગ્યસ્ય ફલં બોધઃ, બોધસ્ય ફલમ્ ઉપરતિઃ, ઉપરતેઃ ફલમ્ એવા સ્વાનન્દાનુભવાત્ જ્ઞાન્તિઃ એવ ।

વૈરાગ્યનું ફળ આત્મબોધ છે, આત્મબોધનું ફળ ઉપરતિ—ક્રિયા-નિવૃત્તિ છે ને ઉપરતિનું ફળ આ સ્વસ્વરૂપાનંદ છે તેમજ સ્વ-સ્વરૂપાનંદનું ફળ આ પૂર્ણ જ્ઞાન્તિ જ છે.

[જ્ઞાન્તિ જ પરમ સુખ છે. અજ્ઞાન્તસ્ય કુતઃ સુખમ્ અર્થાત્ ને સુખ કયાંથી ? આ બીતાવચન પણ આ જ વાત કહે છે.]

સ્વાન...વાત્—સ્વમ્ એવ આનન્દઃ તસ્ય અનુભવઃ તસ્માત્ ।

યદ્યુત્તરોત્તરામાલઃ પૂર્વપૂર્વ તુ નિષ્ફલમ્ ।

નિવૃત્તિઃ પરમા તૃપ્તિપાનન્દોઽનુપમઃ સ્વતઃ ॥૪૨૧॥

યદિ ઉત્તરોત્તરામાલઃ (તદિ) પૂર્વપૂર્વ તુ નિષ્ફલમ્, નિવૃત્તિઃ પરમા તૃપ્તિઃ (યા) સ્વતઃ અનુપમઃ આનન્દઃ ।

જો ઉત્તરોત્તર બતાવેલી સ્થિતિ ન થાય તો પૂર્વપૂર્વ સ્થિતિ નિષ્ફળ છે. વિષયનિવૃત્તિ જ પરમ તૃપ્તિ છે, જે સ્વયં અનુપમ આનંદ રૂપ છે.

[૪૨૦ માં શ્લોકમાં જે કારણકાર્યાભારનું નિરૂપણ થયું તે પ્રમાણે ન બને તો અર્થાનુ ઉત્તરોત્તરનું કારણ ન બને તો પૂર્વપૂર્વ બનાવેલી સ્થિતિ નિર્મલક છે: એમ કે, શાન્તિ વગર આનંદ, આનંદ વિનાની ઉપરતિ, ઉપરતિ વિનાનું જ્ઞાન અને જ્ઞાન વિનાનો વૈરાગ્ય નિર્મલક છે.]

ઉત્તરો...ભાષ:-ઉત્તરં ચ ઉત્તરં ચ તયોઃ અમાલઃ, અનુપમઃ-
ન વિચિત્રે રામા યસ્ય સઃ ।

દૃષ્ટદુઃસ્વેપ્થનુદ્વેગો વિદ્યાયાઃ પ્રસ્તુતં ફલમ્ ।

યત્કૃતં ભ્રાન્તિવેલાયાં નાના કર્મ જુગુપ્સિતમ્ ।

પદ્માન્નતો વિવેકેન સત્કર્યં કર્તુમર્હતિ ॥૪૨૨॥

વિદ્યાયાઃ પ્રસ્તુતં ફલં દૃષ્ટદુઃસ્વેપુ અનુદ્વેગઃ, ભ્રાન્તિવેલાયાં યદ્ જુગુ-
પ્સિતં નાના કર્મ કૃતં તત્ નરઃ પદ્માત્ વિવેકેન કર્યં કર્તુમ્ અર્હતિ !

વિદ્યાનું દેખીતું ફળ દેવવશાનું પ્રાપ્ત દુઃખોથી ઉદ્વેગ ન થાય
તે છે, અમાડ અજ્ઞાનવશાનું જે નિંદનીય વિવિધ કર્મો કર્યાં હોય તે
જ્ઞાન થયા પછી વિવેકી મનુષ્યે કેમ કરી શકે ?

[યુગ કે નિન્દા બધાં કર્મો મિથ્યા છે, એમ કહી અદ્વૈતવાદી જે
અકાર્યનો ભયાપ કરે તો તે સર્વથી અપુજ્ય છે, એમ આ શ્લોક કહે
છે. પંચદશીકાર પણ નિન્દા કર્ય કરનારા શાની માતીને ભૂંડ, અને
હૃતરા સમાન નિરૂપે છે. દુઃખમાં અનુદ્વિગ્ન રહેવું એ શાનીનો સ્વભાવ
છે, એમ ચીતા પણ ભારમા અને ચીદમા અધ્ધારમાં સવિશેષ જે
અન્યત્ર અનેકવાર જણાવે છે.]

દૃષ્ટદુઃસ્વેપુ-દૃષ્ટાનિ=અનુભૂયમાનાનિ ચ તાનિ દુઃસ્થાનિ તેષુ ।

વિદ્યાફલં રયાદસતો નિવૃત્તિઃ

પ્રવૃત્તિજ્ઞાનફલં યદીક્ષિતમ્ ।

તજ્ઞાજ્ઞયોર્વિન્યૂનમૃતૃષ્ણકાદૌ

નો ચેદ્ વિદો દૃષ્ટફલં વિમ્ભસ્માત્ ॥૪૨૩॥

અસતઃ નિવૃત્તિઃ વિદ્યાફલ સ્યાત્, અજ્ઞાનફલ (અસતિ) પ્રવૃત્તિ, ઇતિ યત્ ઈશિત તત્ જ્ઞાત્રયોઃ મૃગતુષ્ણિકાદૌ (દૃષ્ટ્યમ્). નો ચેત્ વિદ. અસ્માત્ (અત્યત્) કિં દૃષ્ટફલ સ્યાત્ ?

નિંદાકર્મભાષી નિવૃત્તિ વિદ્યાનું કળ છે ને અજ્ઞાનનું કળ નિંદા નિષિદ્ધ કર્મમા પ્રવૃત્તિ છે. એમ જે કહેવાય છે તે જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીમા મુગજળના સદર્ભમાં જેવા મળે છે જે આમ ન સ્વીકારાય તો આ સિવાય જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીના ભેદનું દેખીતું પ્રયોજન શું હોય ?

[અજ્ઞાની મુગજળને સાથુ જળ માને છે, એટલે એ મેળવવા પ્રવૃત્તિ કરે છે જ્યારે જ્ઞાની અને ભ્રાતિરૂપે સમજે છે, એટલે એને મેળવવા પ્રવૃત્તિ થતો નથી. આ જ રીતે જે વિષયસુખને સાથુ માને તે અજ્ઞાની વિષયપ્રાપ્તિ માટે નિંદા કર્મો પણ કરે છે જ્યારે વિષય અને તેથી પ્રાપ્ત થતું સુખ મિથ્યા છે, સુખાભ્યાસ છે, એમ જાણનાર જ્ઞાની કોઈ પણ વિષયમા પ્રવૃત્તિ થતો નથી.]

જ્ઞાત્રયો - જ ચ અજ્ઞ ચ ઇતિ જ્ઞાત્રી તયોઃ, મૃગતુષ્ણિકાદૌ-મૃગસ્ય તૃષ્ણા ઇવ તૃષ્ણા યસ્યા સા આદિ યસ્ય તસ્મિન્ ।

અજ્ઞાનહૃદયગ્રન્થેર્વિનાશો યદ્યશેષત ।

અનિચ્છોર્વિષય કિન્નુ પ્રવૃત્તે કારણ સ્વત ॥૪૨૪॥

યદિ અદોષત અજ્ઞાનગ્રન્થે વિનાશઃ (તદિ) અનિચ્છો પ્રવૃત્તે વિષય કિન્નુ નુ સ્વતઃ કારણ ?

જે પૂર્ણપણે અજ્ઞાનની ગાઠ વેરાઈ ગઈ હોય તો વિષય શું ઈચ્છા મુક્ત બનેલા જ્ઞાનીની પ્રવૃત્તિનો આપમેળે કારણ બની શકે ? અર્થાત્ અજ્ઞાનમુક્ત જ્ઞાની કામનામુક્ત હોવાથી એનું પ્રવૃત્તિ બીજા હોતું નથી

અજ્ઞાન ગ્રન્થેઃ- અજ્ઞાનમ્ એવ હૃદયસ્ય ગ્રન્થિઃ તસ્ય ।

યાસનાડનુદયો મોગ્યે ધૈરાગ્યસ્ય પરાડવધિ ।

અહમ્ભાવોદયાડમાવો ધોધસ્ય પરામોડવધિ ।

લીનટૂત્તેરનુત્પત્તિર્મર્યાદોપરતેસ્તુ સા ॥૪૨૫॥

માગ્ય યાસનાડનુદયા ધૈરાગ્યસ્ય પરં અવધિ, અહમ્ભાવાદયાડમાવ મોગ્યસ્ય પરમઃ અવધિ. લીનટૂત્તે અનુત્પત્તિ નુ મર્યાદાયા સા ઉચરતિ ।

ભોગ્ય પદાર્થો માટે વાસનાનો ઉદય ન થાય એ ધૈરાગ્યની પરાક્રમ છે, અહમ્કારનો ઉદય ન થાય એ જ્ઞાનની ચરમ અવધિ છે, અને બ્રહ્મમાં લીન થયેલી વૃત્તિઓની પૂર્ણ જ્ઞાનિ થાય એ ઉપરતિની આખરી સીમા છે

અહમ્ભાવોદ - અહમ્ભાવસ્ય ઉદયસ્ય અમાવ. લીનટૂત્તે - લીના વ અલી વૃત્તિ તસ્યા ।

છપનમુક્તની આળખાણ :

બ્રહ્માકારતયા સદા સ્થિતતયા નિર્મુક્તવાચાર્યધી

ન્યાવેદિત મોગ્યમોગકલ્નો નિદ્રાલુપત્ વાલયત્ ।

સ્વપ્નાલોકિતલોકગંગાદિવ પશ્યન્ ક્વચિલ્લગ્ધધી

રાસ્તે કશ્ચિદનન્તપુણ્યફલમુગ્ધન્ય સ માન્યો ભુવિ ॥૪૨૬॥

સદા બ્રહ્માકારતયા સ્થિતતયા નિર્મુક્તવાચાર્યધી, નિદ્રાલુપત્ વાલયત્

(ન) અન્યાવેદિતમોગ્યમોગ કલ્ન ક્વચિત્ લગ્ધધી જગત્ इद સ્વપ્ના

લોકિતલોકવત્ (ય) આસ્તે સ અનન્તપુણ્યફલમુક્ ભુવિ ધન્ય. માન્ય

(વ મનનિ) ।

સદાએ બ્રહ્મસ્વરૂપે જ સ્થિત હોવાને લીધે બહારના વિષયોથી

જોની બુદ્ધિ મુક્ત છે, જે જિંદગી ધૈરાવેલા માણસની કે બાળકની જેમ

બીજાઓએ આપેલા જ ભોગ્ય પદાર્થોનું સેવન કરે છે, ક્વચિત્ વિષ-

યોમાં પ્રવૃત્તિ કરે ત્યારે પણ, આ જગત્ સ્વપ્નની દુનિયા જેવું છે એમ

માની વર્તે છે તે અનન્ત પુણ્યશાળી મનુષ્ય ધરતી પર ધન્ય છે ને

આદરણીય છે

નિર્મુક્ત...ધી.-નિર્મુક્તા ગ્રાહ્યોમ્યઃ અર્થોમ્યઃ ધીઃ યસ્ય સઃ, અન્યા
.. કરત્નઃ-અન્યૈઃ આવેદિતાના મોગાના મોગે કલનં=પ્રવર્તનં યસ્ય સઃ,
સ્વપ્ના...યત્-સ્વપ્નં આલોકિતઃ ય લોકઃ તદ્વત્, લગ્ધીઃ=પ્રવર્તિતા ધીઃ
યેન અસૌ, અનન્ત...મુક્-અનન્તાના પુષ્પાના ફલં મુનક્તિ ઇતિ... ।

સ્થિતપ્રજ્ઞો યતિરયં યઃ સદાઽઽનન્દમશ્નુતે ।

બ્રહ્મણ્વેવ વિલીનાત્મા નિર્વિકારો વિનિષ્ક્રિયઃ ॥૪૨૭॥

બ્રહ્મણિ એવ વિલીનાત્મા યઃ નિર્વિકારઃ વિનિષ્ક્રિયઃ (સઃ) સ્થિતપ્રજ્ઞઃ

યતિઃ સદા આનન્દમ્ અશ્નુતે ।

જેનું ચિત્ત અથવા સ્વરૂપ બ્રહ્મમાં વિલીન થયું છે અને જે
નિર્વિકાર તથા ક્રિયામુક્ત છે, ને સ્થિતપ્રજ્ઞ શાની સદા આનંદ માત્રનો
અનુભવ કરે છે.

[અહીં ગીતા અ. ૨, શ્લો. ૫૪ થી ૭૨ માં પ્રતિપાદિત સ્થિત-
પ્રજ્ઞનાં લક્ષણાં જેમાં પૂર્ણપણે સાર્થક બન્યા હોય તેવા પુરુષને બ્રહ્મજ્ઞાની
કહ્યો છે]

નિર્વિકારઃ-નિર્ગતાઃ વિકારાઃ = દેહે મોગ્યે ચ અહન્તામમતારૂપાઃ
યસ્ય સઃ, વિનિષ્ક્રિયઃ-વિનિર્ગતાઃ ક્રિયાઃ=અપ્રાપ્તપ્રાપ્તિ-પ્રાપ્તસરક્ષણ-મોગ
રૂપાઃ યસ્માત્ સઃ, સ્થિતપ્રજ્ઞઃ-સ્થિતા પ્રજ્ઞા યસ્ય સઃ ।

બ્રહ્માત્મનોઃ શોધિતયોરેકમાવાવગાહિની ।

નિર્વિકલ્પા ચ ચિન્માત્રા વૃત્તિઃ પ્રજ્ઞેતિકૃષ્યતે ।

સુસ્થિતા સા મવેદ્ યસ્ય જીવન્મુક્તઃ સ ઇચ્યતે ॥૪૨૮॥

શોધિતયોઃ બ્રહ્માત્મનોઃ એકમાવાવગાહિની નિર્વિકલ્પા ચ ચિન્માત્રા
વૃત્તિઃ 'પ્રજ્ઞા' ઇતિ કથ્યતે; યસ્ય સા સુસ્થિતા મવેદ્, સઃ 'જીવન્મુક્તઃ' ઇચ્યતે ।

'તત્ત્વમસિ' વગેરે મહાવાક્યોના લક્ષ્યાર્થરૂપે પ્રાપ્ત બ્રહ્મ અને
જીવની એકતાનું ગ્રહણ કરનારી વિકલ્પશૂન્ય ચિન્માત્રવૃત્તિને 'પ્રજ્ઞા'
કહે છે આ પ્રજ્ઞા જેની સુસ્થિર હોય તે 'જીવન્મુક્ત' કહેવાય છે.

[અત્યંત નિર્મળ બુદ્ધિમાં પ્રત્યગાત્મા બ્રહ્મરૂપે ગ્રહીત થાય છે,
ત્યાં તેમાં અન્ય કોઈ વસ્તુનો પ્રકાશ હોતો નથી, આનું જ નામ

વૃત્તિની શિન્માત્રતા-જ્ઞાનરૂપતા નેમજ વિરૂપથૂનતા છે. આ દિગ્વિધિ પદોનિષેઃ જ્ઞાની પ્રારબ્ધવશાત્ દેહમાં વસતા છતાં મુક્ત છે.]

તદ્દેશમાયગાહિની-અર્થઃ ચ અગ્નિ માત્ સમ્ અવગાહને રૂતિ જીવનમુક્તઃ-જીવન્-પ્રાણાદિયુક્તઃ મન્ મુક્તઃ રૂતિ જીવન્મુક્તઃ ।

યસ્ય સ્થિતા ભવેન્ પ્રજ્ઞા યસ્યાનન્દો નિરન્તરઃ ।

પ્રપદ્મો વિસ્મૃતપ્રાયઃ સ 'જીવન્મુક્ત' ઇષ્યતે ॥૪૨૧॥

યસ્ય પ્રજ્ઞા સ્થિતા મયન્, યસ્ય આનન્દઃ નિરન્તરઃ મયેત્. ત્સ્ય

પ્રપદ્મઃ વિસ્મૃતપ્રાયઃ મયન્, મઃ 'જીવન્મુક્તઃ' ઇષ્યતે ।

જેની પ્રજ્ઞા (બ્રહ્મકારવૃત્તિ) સ્થિર હોય, જેનો આનંદ નિરંતર હોય, જેને સંસાર ભુલાયા જેવો બની જાય, તે 'જીવન્મુક્ત' કહેવાય છે.

લીનયીરપિ જાગર્તિ યો જાગ્રદ્દર્મવર્જિતઃ ।

યોયો નિર્મામનો યસ્ય સ 'જીવન્મુક્ત' ઇષ્યતે ॥૪૨૦॥

યઃ લીનયીઃ અપિ જાગર્તિ (ક્લિન્તુ) જાગ્રદ્દર્મવર્જિતઃ (મરતિ), યસ્ય

યોયઃ નિર્મામનઃ, સઃ 'જીવન્મુક્તઃ' ઇષ્યતે ।

જેની ચિત્તવૃત્તિ લીન થવા છતાં જે જાગે ॥ પણ જેનામાં જાગ્રતના ધર્મો હોતા નથી અને જેનું જ્ઞાન વાસનામુક્ત છે, તે 'જીવન્મુક્ત' કહેવાય છે.

| જાગવા છતાં જાગ્રતના ધર્મથી મુક્ત કહેવાનો અભિપ્રાય છે:

સામાન્ય રીતે જાગ્રત અવસ્થામાં માણસ દેહાદિ આધ્યાત્મિક વસ્તુઓ અને ઘટપટાદિ ભૌતિક પદાર્થોને સાચા માની પ્રવૃત્તિ કરે છે ને અનુભવની અનુકૂળતા કે પ્રતિકૂળતાથી સુખી-દુઃખી થાય છે, કારણકે એ જાગ્રત પ્રપંચને વાસ્તવિક સમજે છે. જ્ઞાની અવિદ્યામુક્ત હોવાથી, બ્રહ્મમયી દષ્ટિને લીધે, સંસારગત દ્વૈતને-દેહાદિ તથા ભોગ્ય પદાર્થોને-મિથ્યા જાણે છે. એટલે એમનો સાધારણજનનો જેમ અનુભવ કરવા છતાં જાગ્રત ભાવ ધરવા છતાં, જાગ્રતના ધર્મથી-દ્વૈત ભાવ અને તેથી ઉદ્ભવતા રાગદ્વેષાદિથી-મુક્ત હોય છે.]

લીનયીઃ-લીના યીઃ યસ્ય, જાગ્રદ્.. વર્જિતઃ-જાગ્રતઃ ધર્મોઃ તૈઃ વર્જિતઃ ।

જ્ઞાન્તસંસારકલનઃ કલ્યાણાનપિ નિષ્કલઃ । -

યઃ સચિત્તોઽપિ નિશ્ચિન્તઃ સ 'જીવન્મુક્ત' કહેવાય છે ॥૪૩૧॥

(શ્લોકના પદો પ્રમાણે અન્વય છે.)

જેણે (વાસનાઓન યવાળી) સંસારનું ચિન્તન છોડ્યું છે, જે ઈન્દ્રિયોયુક્ત (ઈન્દ્રિયોથી તે તે પ્રવૃત્તિ કરવા છતાં) ઈન્દ્રિયરહિત છે, જે ચિત્તવાળો હોવા છતાં (ચિત્ત દ્વારા જરૂર પડે વિષયગ્રહણ કરવા છતાં) ચિત્તરહિત છે, તે 'જીવન્મુક્ત' કહેવાય છે.

જ્ઞાન્ત...કલનઃ-જ્ઞાન્ત સંસારસ્ય કલનં યસ્ય, સાચિત્તઃ-ચિત્તેન સહિતઃ, નિશ્ચિન્તઃ-નિર્ગતા ચિન્તા = વિષયચિન્તનં યસ્ય ।

વર્તમાનેઽપિ દેહેઽસ્મિન્નિચ્છાયાવદનુવર્તિનિ ।

અહન્તામમતાભાવો જીવન્મુક્તસ્ય લક્ષણમ્ ॥૪૩૨॥

(પ્રારબ્ધવશાત્) જીવાની જોય સાથે રહેતા આ દેહની હયાતી છતાં એમાં અહંતા અને મમતાનો અભાવ, એ જીવન્મુક્તનું લક્ષણ-પરિચય છે.

અતીતાઽનનુસન્ધાનં ભવિષ્યદવિચારણમ્ ।

ઔદાસીન્યમપિ પ્રાપ્તે જીવન્મુક્તસ્ય લક્ષણમ્ ॥૪૩૩॥

અતીતાઽનનુસન્ધાનં, ભવિષ્યદવિચારણં, પ્રાપ્તે અપિ ઔદાસીન્યમ્, (શતિ) જીવન્મુક્તસ્ય લક્ષણમ્ ।

વીતેલી ઘટનાઓને યાદ ન કરવી, ભાવિનો પણ વિચાર ન કરવો અને પ્રાપ્ત પદાર્થો કે સુખદુઃખમાં પણ ઉદાસીન રહેવું, આ જીવન્મુક્તનું લક્ષણ છે.

અતીત...સન્ધાનમ્-અતીતસ્ય અનનુસન્ધાનમ્, ભવિષ્ય...ણમ્-ભવિષ્યતઃ અવિચારણમ્, ઔદાસીન્યમ્-ઉદાસીનસ્ય માવઃ ઔદાસીન્યમ્ ।

ગુણદોષવિશિષ્ટેઽસ્મિન્ સ્વભાવેન વિલક્ષણે ।

સર્વત્ર સમદર્શિત્વં જીવન્મુક્તસ્ય લક્ષણમ્ ॥૪૩૪॥

સ્વભાવેન વિલક્ષણે ગુણદોષવિશિષ્ટે અસ્મિન્ સર્વત્ર સમદર્શિત્વં જીવન્મુક્તસ્ય લક્ષણમ્ ।

આત્માથી સર્વેથી વિવક્ષુ અને જુલુદોષથી ભરેલા આ શ્રેણીમાં સર્વે સમદર્શી થવું એ જીવનમુક્તનું લક્ષણ છે.

શુભ...વિગિદ્ધ-શુભાઃ ચ દોષાઃ ચ તીઃ વિગિદ્ધઃ હરિન્નર, મમદર્શિન્યમ-નમં વદ્યતે इति समदर्शी समदर्शिनः भावः समदर्शिताम् ।

દૃષ્ટાનિષ્ઠાર્થમપ્રાપ્તૌ સમદર્શિન્યાઽઽન્મનિ ।

उभयप्रापिकारित्वं जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥४३॥

દૃષ્ટાનિષ્ઠાર્થમપ્રાપ્તૌ અર્થમાં ન સમદર્શિન્યા ઉભયપ્રાપ્તિકારિત્વં જીવન્મુક્તસ્ય લક્ષણમ્ ।

ઉપર કે અનિષ્ટ પદાર્થોની પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે સમાનભાવ મટે અને મનને સ્થિતિમાં રાખીને અવિદ્યુત (ઉપરપ્રાપ્તિમાં ન ધરખાનું અને અનિષ્ટ પ્રાપ્તિમાં ન ઉદ્વિગ્ન થવું) રાખવું, આ જીવનમુક્તનું લક્ષણ છે.

દૃષ્ટા...સમપ્રાપ્તૌ-દૃષ્ટઃ ચ અનિષ્ટઃ ચ લયોઃ સમ્યાગિઃ સમ્યામ્ ।

ब्रह्मानन्दरसास्वादासच्चिन्तया यतेः ।

अन्तर्बहिरविज्ञानं जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥४३॥

બ્રહ્માનન્દરસાસ્વાદાઽઽસત્ત્વચિન્તયા યતેઃ અન્તર્બહિઃ અવિજ્ઞાન, નીત્યમુક્તસ્ય યતેઃ લક્ષણમ્ ।

ચિત્ત બ્રહ્માનન્દના રસાસ્વાદમાં મગ્ન થોવાને લીધે અંદર કે બહારના વિષયોથી અભ્યાસ રહેવું, એ જીવનમુક્ત થતિનું લક્ષણ છે.

બ્રહ્મા તયા-બ્રહ્મ ઇય આનન્દઃ તસ્ય રસાસ્વાદઃ તસ્મિન્ આમૃતં ચિત્તં તસ્ય તસ્ય ભાવઃ તયા ।

देहेन्द्रियादौ कर्तव्ये ममाहम्भाववर्जित ।

औदासीन्येन यस्तिष्ठेत् स जीवन्मुक्त इष्यते ॥४३॥

દેહેન્દ્રિયાદૌ કર્તવ્યે (ચ), મ મમાહમ્ભાવવર્જિતઃ ઔદાસીન્યેન તિષ્ઠેત્, સઃ 'જીવન્મુક્તઃ' ઇષ્યતે ।

દેહ, ઈન્દ્રિયો (જુદ્ધિ તથા વિષયો) વગેરેમાં અને કર્તવ્યમાં ભેગે અહંકાર કે મમતા રહી નથી તેમજ એ ઉદાસીનભાવે જીવે છે, તે 'જીવનમુક્ત' કહેવાય છે.

વિજ્ઞાત આત્મનો यस્ય બ્રહ્મભાવઃ શ્રુતેર્વલાત્ ।

ભવબન્ધવિનિર્મુક્તઃ સ જીવન્મુક્તલ્લઘ્નઃ ॥૪૩૮॥

યસ્ય શ્રુતેઃ વચાત્ આત્મનઃ બ્રહ્મભાવઃ વિજ્ઞાતઃ, ભવબન્ધવિનિર્મુક્તઃ

(ચ), સઃ જીવન્મુક્તલ્લઘ્નઃ (ભવતિ) ।

જેને શ્રુતિથી ('તત્ત્વમસિ' વગેરે જીવબ્રહ્મનું એકવ બતાવતા ઉપનિષદ્વાક્યોથી) આત્માનો (જીવરૂપ સ્વરૂપનો) બ્રહ્મભાવ જ્ઞાત થયો છે તે જ સાંસારિક બંધનોથી મુક્ત છે, એ જ 'જીવનમુક્ત' વક્તૃવાળો છે.

દેહેન્દ્રિયેષ્વહંભાવ શ્વદન્માવસ્તદન્યકે ।

યસ્ય નો ભવતઃ કાપિ સ 'જીવન્મુક્ત' શ્વપ્યતે ॥૪૩૯॥

યસ્ય દેહેન્દ્રિયેષુ બહમ્માવઃ તદન્યકે (ચ) ક અપિ શ્વદન્માવઃ નો ભવતઃ, સઃ જીવન્મુક્તઃ શ્વપ્યતે ।

જેને દેહ અને ઈન્દ્રિયોમાં અહંભાવ અને તેથી અન્ય કોઈ પણ વસ્તુમાં ઇદંભાવ થતો નથી, તે 'જીવનમુક્ત' કહેવાય છે.

[હું જડો છું, પાતળો છું, ઊંચો છું, નીચો છું, બ્રાહ્મણ છું, આવી વચનો દેહમાં, અને હું કાણો છું, બધેરો છું વગેરે વચનો ઈન્દ્રિયોમાં અહંભાવ થવાથી પ્રયોજાય છે. એ જ રીતે જ્યોતિક પુત્ર-મિત્રાદિ સંબંધીઓ અને ઘટપટ્ટાદિ વિષયોમાં આ પુત્ર, આ મિત્ર, આ ઘડો, જેવા પ્રયોગો કરાય છે તેને 'ઇદંભાવ' કહેવાય છે. સર્વજ્ઞ બ્રહ્મભાવ થવાને લીધે હવે આ મનને પ્રકાશતા ભાવે જેના કુખ થયા છે તે 'જીવનમુક્ત' છે.]

ન પ્રત્યગ્બ્રહ્મણોર્મેદં કદાપિ બ્રહ્મસર્ગયોઃ ।

પ્રશ્નયાઃ યો વિજાનાતિ સ 'જીવન્મુક્ત' શ્વપ્યતે ॥૪૪૦॥

યઃ પ્રશ્નયા પ્રત્યગ્બ્રહ્મણોઃ બ્રહ્મસર્ગયોઃ (ચ) મેદ કદા અપિ ન વિજાનાતિ, સઃ 'જીવન્મુક્તઃ' શ્વપ્યતે ।

જે તત્ત્વગ્રાહિણી બુદ્ધિથી જીવ અને બ્રહ્મમાં કે બ્રહ્મ અને સૃષ્ટિમાં કદિયે ભેદને જાણતો નથી, તે 'જીવનમુક્ત' કહેવાય છે. ૧

પ્રત્યક્ષમણો-પ્રત્યક્ષ ચ બ્રહ્મ ચ તયોઃ, બ્રહ્મમર્ગયોઃ-બ્રહ્મ ન મર્ગઃ ચ તયોઃ ।

માધુમિઃ પૃથ્વીમાનેઽમિન પીઠ્યમાનેઽપિ દુર્જનઃ ।

ગમયાયો ભવેન્દુ યસ્ય મ 'જીવન્મુક્ત' કથ્યન્તે ॥૪૪૧॥

ધીર્યન્, તાપુધિઃ પૃથ્વીમાને દુર્જનૈઃ પીઠ્યમાને અપિ યસ્ય મનમાયઃ મહેન્, મઃ 'જીવન્મુક્તઃ' કથ્યન્તે ।

આ સરીર સત્ત્વગ્નો દ્વારા પુણ્ય કે દુર્ગતિથી પીડાય છતાં તે (મનને પ્રત્યે) સમાન બાદ રહે છે, તે 'જીવન્મુક્ત' કહેવાય છે.

[શીમદ્ભાગવતનું જગત્પરતનું તથા જગત્પરતનું ચરિત્ર આનું

દૃષ્ટાન્ત છે.]

યત્ર પ્રવિષ્ઠા વિપયાઃ પેરેરિતા નદીપ્રવાહા ક્વ યારિણશૌ ।

લિનન્તિ સન્માત્રતયા ન વિક્રિયામુત્પાદયન્ત્યેષ યતિર્વિમુક્તઃ ॥૪૪૨॥

યારિણશૌ પ્રવિષ્ઠાઃ નદીપ્રવાહાઃ ક્વ યત્ર પેરેરિતાઃ વિપયાઃ પ્લિન્તિ, સન્માત્રતયા ન વિક્રિયામ્ ઉત્પાદયન્તિ, એવઃ યતિઃ વિમુક્તઃ ।

સમુદ્રમાં પ્રવિષ્ટ નદીપ્રવાહો તેમ સમુદ્રમાં બની જાય છે તેમ અન્યબલિતઓએ અર્પેલા ભોજો જેનામાં લીન થઈ જાય છે, સર્વકાંઈ બ્રહ્માત્ર રોવાથી જેનામાં (વિષયો) કાંઈ વિચાર પેદા કરી શકતા નથી; આ યોગી જ વિમુક્ત છે.

નદીપ્રવાહાઃ-નદીનાં પ્રવાહાં, યારિણશૌ-યારિણા ગણિઃ નામ્નન્, સન્માત્રતયા-સત્ એવં કથિ સન્માત્રં તસ્ય માવઃ તયા ।

વિજ્ઞાતત્રહાનત્ત્વસ્ય યથાપૂર્વં ન સંસૃતિઃ ।

અસ્તિ ચેન્ન મ વિજ્ઞાતત્રહામાયો બહિર્મુખઃ ॥૪૪૩॥

વિજ્ઞાતત્રહાનત્ત્વસ્ય યથાપૂર્વં સંસૃતિઃ ન. ચેત્ (ના) અસ્તિ, બહિર્મુખઃ નઃ ન વિજ્ઞાતત્રહામાયઃ ।

જેણે બ્રહ્મતત્ત્વને યથાપૂર્વં જાણ્યું છે તેનો સંસારપ્રત્ન પડેલાંની જેમ અભિગમ રહેતો નથી. જો પડેલાંની જેમ જ એ સંસારાભિમુખ બની રહે તો એ બહિર્મુખ છે, એણે બ્રહ્મતત્ત્વને જાણ્યું નથી.

યથાપૂર્વમ્-પૂર્વમ્ અનતિક્રમ્ય કથિ યથાપૂર્વમ્ ।

દશમ્ ઠરિદય ઠપ્પટ્ઠાગમ્, મનોદયાન્ પુરા ગાર્ગ્યં દનં
સ્વપ્નમ્ અરણ્ય ન નરયતિ । શ્યામકુદના વિનિર્મુક્તઃ શાન્તઃ પથ્યાન્ ઠ
ગોમતૈ (જાતાપામણિ) ન તિરિતિ (વરંતુ) વેગેન લક્ષ્યં નિર્મરં ઝિન્તિ એવ ।

જેમ લક્ષ્ય પર છેડેલું માણુ લક્ષ્યને લીધીને જ વિરમે છે,
તેમ 'હું' બ્રહ્મ છું', આ પ્રકારના જ્ઞાનનો ઉદય થતાં પહેલાં કરેલું
પ્રારબ્ધ કર્મ પોતાનું જ આખા વિના વિરમતું નથી. (દા.ત.) યાદ
છે એમ જાણી છેડેલું માણુ, પછી એ જાણ છે એમ જાણ્યા છતાં,
વચમાં રહેલાનું નથી પણ વેગથી લક્ષ્યને સ્પર્શે પહે લીધે જ છે.

પ્રારબ્ધ ચત્વર્યક્તરં રસતુ વિદ્યાં મોગેન તસ્ય ક્ષયઃ
સમ્યગ્જ્ઞાનદુતાગનેન વિલયઃ પ્રાક્મશ્ચિતાગામિનામ્ ।

બ્રહ્માત્મૈક્યમવેદ્ય તન્મયનયા યે સર્વદા સંરિયતા-

સ્તેષાં તન્ ત્રિતયં ન હિ કચિદપિ બ્રહ્મેત્તે નિર્ગુણમ્ ॥૪૫૪॥

વિદ્યાં પ્રારબ્ધ વચ્ચે વચ્ચનરમ્, તસ્ય મોગેન ક્ષયઃ, પ્રાક્મશ્ચિતાગામિના

સમ્યગ્જ્ઞાનદુતાગનેન વિલયઃ, યે સર્વદા બ્રહ્માત્મૈક્યમ્ અવેશત તન્મયનતા
મરિયતાઃ તેષાં તન્ ત્રિતયં કચિત્ અપિ ન હિ, તે નિર્ગુણં બ્રહ્મ એવ ।

જ્ઞાનીનું પ્રારબ્ધ કર્મ ખરેખર બજવાન છે, ભોગથી જ એનો
નાશ થાય છે. (પરંતુ) જે કર્મો અગાઉ સંચિત લેણેલાં છે તે કરાવ
છે કે કરવામાં આવશે તેમનો જ્ઞાનરૂપી અગ્નિથી નાશ થાય છે. જે
વિદ્વાનો હંમેશાં જીવગ્રાસનું એકય અનુભવે છે તે તન્મય બની રહે છે
તેમના જીવનમાં એ ત્રિવિધ (પ્રારબ્ધ સંચિત અને ભાવિ) કર્મ કંઈય
નથી, એમને તો (સર્વત્ર) નિર્ગુણ બ્રહ્મ જ દેખાય છે.

[બ્રહ્માકારવૃત્તિ થતાં પ્રારબ્ધ સુખદુઃખાદિ આપે તોય તે ઘટીચઠિનાં
છે, મારા-આમાનાં નથી. હું તો બ્રહ્મમય છું. આથી વધારે પ્રતીતિને
લીધે જ્ઞાતી માટે 'પ્રારબ્ધ પણ નથી', એમ કહ્યું છે. આથી અગાઉના
સ્વેદોમાં કરેલા વિધાનથી આ વિધાનનો વિરોધ નથી.]

સશ્ચિતાગામિનામ્-સચ્ચિતાનિ ચ આગામોનિ ચ તેષામ્, જ્ઞાનદુતા-
ગનેન-જ્ઞાનમ્ એવ દુતાગનઃ તેન, બ્રહ્માત્મૈક્યમ્-બ્રહ્મ ચ આત્મા ચ બ્રહ્મા-
ત્માની તયોઃ એક્યમ્ ।

उपाधितादात्म्यविहीननेवल

ब्रह्मात्मनैवात्मनि तिष्ठतो मुने ।

प्रारब्धसद्भावकथा न युक्ता

स्वप्नार्थसम्बन्धकथेन जाग्रत ॥૮૫૫॥

उपाधिसम्बन्धविहीनकेवलब्रह्मात्मना एव आत्मनि तिष्ठत मुने प्रारब्धसद्भावकथा जाग्रत स्वप्नार्थसम्बन्धकथा इव न युक्ता ।

ઉપાધિનો સબંધ છોડી કવલ હું બ્રહ્મ જ છું' એવો આત્મભાવ ધરતા મુનિ વિષે પ્રારબ્ધના સબંધની વાત કરવી એ તો જાગેલા માણસના સ્વાપ્નિક ઘટનાઓના સબંધની વાત કરવા જેવું છે, માટે અયોગ્ય છે

उपाधि त्वना-उपाधिषु तादात्म्य तस्मात् विहीन तस्य, कवल यत् ब्रह्म तदेव आत्मा स्वरूप यस्य तेन, प्रारब्ध कथा-प्रारब्धस्य सद्भावस्य कथा, राज्ञ कथा-स्वप्न य अथ तस्य सम्बन्ध तस्य कथा ।

न हि प्रबुद्ध प्रतिभासदेहे

देहोपयोगिन्यपि च प्रपञ्चे ।

करोत्यहन्ता ममतामिदन्ता

किन्तु स्वય तिष्ठति जागरण ॥૮૫૬॥

પ્રબુદ્ધ પ્રતિભાસદેહ દેહાપયોગિનિ અપિ ચ પ્રપન્ચ, અહન્તા મમ તામ્ ઇન્તા (ચ) ન હિ કરોતિ, કિન્તુ સ્વયં જાગરેણ તિષ્ઠતિ ।

જાગેલા માણસ સ્વપ્નમાં અનુભવેલા પ્રાતિભાસિક દેહમાં કે દેહમાં ઉપરોક્ત પદાર્થોમાં, અહન્તા, મમતા કે ઈદન્તા કરતો નથી, પરંતુ પોતે કેવળ જાગૃતભાવથી રહે છે

[જાગૃત માણસ સ્વાપ્નિક પદાર્થોને ને માર કંઈ લાગે વળગે નહિ હું તો એમના દષ્ટા છું અને એ પદાર્થો માયામાત્ર અસન્ હતા એમ સમજે છે આ જ રીતે જ્ઞાની મનુષ્ય વ્યાવહારિક પદાર્થોના સંદર્ભમાં સમજે છે]

પ્રતિ દેહે-પ્રતિભાસમાન દેહ પ્રતિભાસદેહ તસ્મિન્, દેહોપયોગિનિ-દેહસ્ય ઉપયોગી તસ્મિન્ ।

વિચારનાં શરિત અને ક્રિયામાત્ર સ્વચ્છ કર્મો બની જાય છે, એવી દાક્ષાણ્ડિ છે.)

નિદિષ્યામનર્જીવન્ય-નિદિષ્યામને કીર્તિ વચ્ચે તથા, સાતપ્રત્યયઃ-
સ્વાઃ ચ મર્મો પ્રારદઃ ।

મગ્ધાણુમ્બો યાવત્ સાવત્ પ્રાગ્ધમિત્યર્થે ।

વચ્ચેદયઃ પ્રિયાપૂર્વો નિષ્ક્રિયો ન દિ કુપ્રચિન્ન ॥૪૫૭॥

પારત્ મગ્ધાણુમ્બોઃ મગ્ધ પ્રાગ્ધમ્ ક્ષણે, (વચ્ચે) પ્રિયાપૂર્વઃ
વચ્ચેદયઃ નિષ્ક્રિયઃ કુપ્રચિન્ન ન ।

જ્યાં મુખી મુખારિનો અનુભવ થાય ત્યાં મુખી પ્રારબ્ધની સિધ્ધિ મનાય છે, કારણ કે ક્ષણોત્તર કર્મપૂર્વક જ યોગ છે, કર્મ વિના ક્ષણ નથી યોગો.

[કરે ક્ષણોત્તરના મુજબ કર્મ યોગ છે એ વાત તકલ્પન છે. જાની પણ મુખકુખ જોતવે ત્યારે તેના મુખમાં પ્રારબ્ધની સિધ્ધિ જ માનવી શબ્દે. સંચિત અને ક્રિયામાત્ર તે અવિધાન્ય અર્થકારને નાશ થવાથી બચી જાય છે, એમ કુતિરમુનિ કહે છે. માટે જીવમુક્તના મુખકુખનો જે પ્રારબ્ધ છે, એમ વિચાર થાય છે.]

પ્રિયાપૂર્વઃ- પ્રિયા પૂર્વો દય્ય મઃ ।

અર્થ પ્રદોતિ વિજ્ઞાનાત્ કલ્પકોટિશતાર્જિતમ્ ।

સન્નિતં વિચ્ચં યાનિ પ્રયોધાન મ્યાનકર્મણમ્ ॥૪૫૮॥

‘અર્થ દાય’ ક્રિયા વિજ્ઞાનાત્ કલ્પકોટિશતાર્જિતં (મક્ષિતં) પ્રયોધાન
ત્યજકર્મણમ્ વિચ્ચં યાનિ ।

‘પુ’ શ્રમ્મ પુ’ આવી અનુભવાત્મક પ્રતીતિ થતાં, કરેલે કલ્પોમાં એકદુઃ સર્વેષુ સંચિત, જનવાથી સ્વપ્નાની જેમ વિવર પામે છે.

કલ્પ-...ર્જિતમ્- કલ્પાના કોટયઃ, સાક્ષાં શતાનિ, તેષુ અર્જિતમ્ ।

યત્કૃતં સ્વપ્નચેત્યયાં પુણ્યં વા પાપમુલ્યણમ્ ।

મુમોત્થિતસ્ય કિં સત્ત સ્યાન્ સ્વર્ગીય નરકાય વા ॥૪૫૯॥

સ્વપ્નચેત્યામા ટ્વર્ણ્યં યત્ પુણ્યં વા પાપં કૃતં તત્ કિં મુમોત્થિતસ્ય
સ્વર્ગીય નરકાય વા સ્યાત્ !

સ્વપ્નમાં અતિ ઉગ્ર જે પુણ્ય કે પાપ કર્યું હોય તે યુ' નિદ્રા-
મુક્ત વ્યક્તિને સ્વર્ગ કે નરક આપી શકે ? અર્થાત્ સ્વપ્નગત પુણ્યપાપની
જેમ અહંકારમુક્ત દશામાં સંસારને મિથ્યા સમજીને કરાતાં સારાં
નરસાં કર્મો ફગાવી શકાતાં નથી.

સ્વપ્નમુદાસીનં પરિણાય નમો યથા ।

ન શ્લિષ્યતે યતિઃ કિંચિત્ કદાચિદ્ધાવિકર્મભિઃ ॥૪૫૦॥

(યઃ) યતિઃ સ્વ નમઃ યથા અસદ્ગમ્ મુદાસીનં પરિણાય, કદાચિત્
માવિકર્મભિઃ કિંચિત્ અપિ ન શ્લિષ્યતે ।

જે જ્ઞાની થોતાને આકાશની જેમ અસંજ અને ઉદાસીન માને
છે, તે કદિયે ભાવિ કર્મોથી જડાયે બેપાતો નથી.

માયિકર્માણિ-ભાર્યાણિ ચ તાનિ કર્માણિ તૈઃ ।

ન નમો ઘટયોગેન સુરાગન્ધેન લિપ્યતે ।

તથાઽઽત્મોપાધિયોગેન તદ્દર્મેન્નૈવ લિપ્યતે ॥૪૫૧॥

(યથા) નમઃ ઘટયોગેન સુરાગન્ધેન ન લિપ્યતે તથા આત્મા ઉપાધિ
યોગેન તદ્દર્મેઃ ન લિપ્યતે ।

જેમ આકાશ ઘડાના સંબંધમાં હોવા છતાં, ઘડામાં ભરેલી
મદિરાના ગંધથી બેપાતું નથી તેમ આત્મા ઉપાધિના સંબંધ પામવા
છતાં, ઉપાધિના ધર્મોથી બેપાતો નથી.

[આત્મા દેહાદિ ઉપાધિઓના સંપર્કમાં હોવા છતાં ઉપાધિગત
નશ્વરતા, સુખિત્વદુઃખિત્વાદિ ધર્મોથી બેપાતો નથી. (દા. ત.) આકાશ
ઘડામાં હોવા છતાં ઘડામાં ભરેલી મદિરાની દુર્ગંધથી મુક્ત બનતું
નથી તેમ.]

સુરાગન્ધેન-સુરાયાઃ ગન્ધઃ તેન, તદ્દર્મેઃ-તેષામ્-ઉપાધીના ધર્માઃ તૈઃ ।

જ્ઞાનોદયાત્ પુરાઽઽસ્વં કર્મ જ્ઞાનાન્ન નશ્યતિ ।

અદત્વા સ્પર્શલં લક્ષ્યમુદ્વિદ્યોત્સપ્તવાણવત્ ॥૪૫૨॥

વ્યાઘ્રબુદ્ધયા વિનિર્મુક્તો યાગઃ પશ્ચાન્નુ ગોમતૌ ।

ન તિષ્ઠતિ દ્વિતત્ત્યેવ લક્ષ્યં વેગેન નિર્મલમ્ ॥૪૫૩॥

સ્થયમ્ ઉદિવ્ય ઝલ્પજ્વાળયત્, જ્ઞાનોદયાત્ પુરા આરબ્ધં કર્મ
સ્વપન્નમ્ અદરયા ન નશ્યતિ । શ્યામપ્રસુદયા ધિનિમુક્તઃ શાગઃ પશ્યાત્ તુ
ગોમતી (જાગ્યામાયિ) ન તિગ્રિવિ (પરતુ) વેગેન હૃદયં નિર્મર છિન્નસિ એવ ।

તેમ વશ્વ પર ઊડેલું બાણ વશ્વને વીંધીને જ વિરમે છે,
તેમ 'હું બ્રહ્મ છું', આ પ્રકારના જ્ઞાનનો ઉદય વતી પડેલાં કર્મો
પ્રારબ્ધ કર્મ પોતાનું કૃત્ય આપ્યા વિના વિરમતું નથી. (દા.ત.) વાથ
■ એમ જાણી ઊડેલું બાણ, પછી એ બાથ છે એમ જાણવા છતાં,
વશમાં રોકાતું નથી પણ વેગથી વશ્વને સારી પેઠે વીંધે જ છે.

પ્રારબ્ધં ઘલનચારં મલુ વિદ્યાં મોગેન તસ્ય કથયઃ

સમ્યગ્જ્ઞાનહુતાગ્નેન વિલયઃ પ્રાકૃત્સંસ્થિતાગામિનામ્ ।

બ્રહ્માત્મૈશ્વર્યમવેક્ષ્ય તન્મયતયા ચે સર્વદા સંસ્થિતા-

સ્તેષાં તત્ત્વં ત્રિતયં ન હિ કચિદપિ બ્રહ્મેતે નિર્ગુણમ્ ॥૪૫૪॥

વિદ્યાં પ્રારબ્ધ મલુ બલ્યત્તરમ્, તસ્ય મોગેન કથયઃ, પ્રાકૃત્સંસ્થિતાગામિના

સમ્યગ્જ્ઞાનહુતાગ્નેન વિલયઃ, એ ઉપદ્રા બ્રહ્માત્મૈશ્વર્યમ્ અવેક્ષ્ય તન્મયતયા
મસ્થિતા. તેવા તત્ત્વ ત્રિતય કચિત્ અપિ ન હિ, તે નિર્ગુણ બ્રહ્મ એવ ।

જ્ઞાનીનું પ્રારબ્ધ કર્મ ખરેખર બળવાન છે, બીજાથી જ એનો
નાશ થાય છે. (પરંતુ) જે કર્મો અગાઉ સંચિત થયેલાં છે ને કશા
જે કે કરવામાં આવશે તેમનો જ્ઞાનરૂપી અગ્નિથી નાશ થાય છે. જે
વિદ્વાનો હૃદયમાં જીવબ્રહ્મનું ઐક્ય અનુભવે છે ને તન્મય બની રહે છે
તેમના જીવનમાં એ ત્રિવિધ (પ્રારબ્ધ સંચિત અને ભાવિ) કર્મ કયાંય
નથી. એમને તે (સર્વત્ર) નિર્મલ બ્રહ્મ જ દેખાય છે.

[બ્રહ્માકારવૃત્તિ થતાં પ્રારબ્ધ સુખકુખ્યાદિ આપે તોય તે યરીયદિનાં
છે, મારા-આત્માનાં નથી. હું તો બ્રહ્મમય છું. આવી વશાઈ પ્રતીતિને
વીધે જાતી માટે 'પ્રારબ્ધ પણ નથી', એમ કહ્યું છે. આથી અગાઉના
શ્લોકોમાં કરેલા વિધાનથી આ વિધાનનો વિરોધ નથી]

સંસ્થિતાગામિનામ્-સંસ્થિતાનિ ચ આગામીનિ ચ તેષામ્, જ્ઞાનહુતા-
ગ્નેન-જ્ઞાનમ્ એવ હુતાગ્નનં તેન, બ્રહ્માત્મૈશ્વર્યમ્-બ્રહ્મ ચ આત્મા ચ બ્રહ્મા
ત્માનો મનો. એક્યમ્ ।

उपाधितादात्म्यविहीनरेण

ब्रह्मात्मनैरात्मनि तिष्ठतो मुने ।

प्रारब्धसद्भावकथा न युक्ता

स्वप्नार्थसम्बन्धकथेव जाग्रत ॥૪૫૫॥

उपाधिर्मग्न-अविहीनवेवल-ब्रह्मात्मना एव आत्मनि तिष्ठत मुने प्रार-
ब्धसद्भावकथा जाग्रत स्वप्नार्थसम्बन्धकथा इव न युक्ता ।

ઉપાધિનો સંબંધ છોડી કેવલ 'હુ બ્રહ્મ જ છું' એવો આત્મભાવ
પરતા મુનિ વિષે પ્રારબ્ધના સંબંધની વાત કરવી એ તો જાગેલા
માણસના સ્વાપ્નિક ઘટનાઓના સંબંધની વાત કરવા જેવું છે, માટે
અયોગ્ય છે

उपाधि त्मना-उपाधिषु तादात्म्य तस्मान् विहीन तस्य, कवल यत्
ब्रह्म तदेव आत्मा स्वरूप यस्य तेन, प्रारब्ध कथा-प्रारब्धस्य सद्भावस्य
कथा, स्वप्न कथा-स्वप्न य अर्थ तस्य सम्बन्ध तस्य कथा ।

न हि प्रबुद्ध प्रतिभासदेहे

देहोपयोगिन्यपि च प्रपञ्चे ।

करोत्यहन्ता ममतामिदन्ता

किन्तु स्वय तिष्ठति जागरेण ॥૪૫૬॥

પ્રબુદ્ધ પ્રતિભાસદેહે દેહોપયોગિનિ અપિ ચ પ્રપન્ચે, અહન્તા મમ
તામ્ હન્તા (ચ) ન હિ કરોતિ, કિન્તુ સ્વય જાગરેણ તિષ્ઠતિ ।

જાગેલો માણસ સ્વપ્નમાં અનુભવેલા પ્રાતિભાસિક દેહમાં કે દેહમાં
ઉપયોગી પદાર્થોમાં, અહ તા, મમતા કે ઈદન્તા કરતો નથી, પરંતુ પોતે
કેવળ જાગ્રતભાવથી રહે છે

[જાગ્રત માણસ સ્વાપ્નિક પદાર્થોને જે મારે કંઈ લાગે વળગે
નહિ, હું તો એમના દષ્ટા છું અને એ પદાર્થો માયામાત્ર અસત્ હતા
એમ સમજે છે આ જ રીતે જ્ઞાની મનુષ્ય વ્યાવહારિક પદાર્થોના
સદર્ભમાં સમજે છે]

પ્રતિ દેહે-પ્રતિભાસમાન દેહ પ્રતિભાસદેહ તસ્મિન્, દેહોપયો-
ગિનિ-દેહસ્ય ઉપયોગી તસ્મિન્ ।

ન તસ્ય મિથ્યાર્થસમર્થનચ્છા

ન મદ્ગદ્ગતઃ સ્વગતોઽપિ દૃષ્ટઃ ।

તન્નાનુષ્ટુત્તિર્યદિ ચેન્મૃપાર્થે

ન નિદ્રયા મુક્ત ક્ષતીપ્યતે દુઃખમ્ ॥૪૧૭॥

તસ્ય મિથ્યાઽર્થસમર્થનચ્છા ન, તઃસ્વગતઃ સદ્ગૃહઃ અપિ ન દૃષ્ટઃ, ઠન મૃપાર્થે ચેન્ યદિ અનુજ્ઞાનિઃ નિદ્રયા ન મુક્તઃ ક્ષતી મુક્તમ્ ક્ષતીમ્ ।

[સ્વપ્નમાંથી જાગેલાની] સ્વાપ્નિક મિથ્યા પદાર્થો મેળવવા ઉચ્છા પડી નથી તેમજ તેમને સંગ્રહ કરવાની પ્રવૃત્તિ પણ દેખાતી નથી. પદિ એ સ્વાપ્નિક વસ્તુઓ મેળવવા કે સંધરવામાં પ્રવૃત્ત હોય તે ઓની નિદ્રા નૂટી નથી એમ ચોક્કસ માનવું.

[એ જ રીતે બ્રહ્માનુભવીને લોકિક વસ્તુઓ મેળવવા કે સંધરવામાં રુચિ કે પ્રવૃત્તિ હોતી નથી, અને જો હોય તો તે સાચો બ્રહ્માનુભવી નથી.]

મિથ્યા...નેચ્છા-મિથ્યા અર્થના=વસ્તુના મમરનાય = પ્રાપ્તયે ચ્છા ।

તદ્વત્ પરે બ્રહ્મણિ વર્તમાન

સદાત્મના તિષ્ઠતિ માન્યદીક્ષતે ।

સ્મૃતિર્યથા સ્વપ્નવિલોકિતાર્થે

તથા વિદઃ પ્રાગ્નમોચનાદૌ ॥૪૧૮॥

તદ્વત્ પરે બ્રહ્મણિ વર્તમાનઃ સદાત્મના તિષ્ઠતિ, ન અન્યન્ રંધનં, તથા (સ્વપ્નોદિયતસ્ય) સ્વપ્નવિલોકિતાર્થે સ્મૃતિઃ તથા વિદઃ પ્રાગ્નમોચનાદૌ (સ્મૃતિકલ્પા પ્રવૃત્તિ મયતિ) ।

જાગૃતની જેમ પરબ્રહ્મમાં પ્રતિષ્ઠિત હોતી સત્સ્વરૂપે (બ્રહ્મભાવે) જ રહે છે, બીજું કંઈ દેખતો નથી. જેમ (સ્વપ્નોદિયતને) સ્વપ્નમાં જોયેલા પદાર્થની સ્મૃતિ થતી હોય તેમ બ્રહ્મવેત્તાના ભોજન કંડુ અને છાણુ વગેરે થતા હોય છે. અર્થાત્ જે સ્વાપ્નિક પદાર્થોને જાગૃત

પુરુષ યાદ કરે છે તેને તે જોય જુઠા માને છે અને હેય કે ઉપાદેય સમજતો નથી, તેવું જ જ્ઞાનીનું લોકિક પદાર્થો વિષે હોય છે.

સ્વપ્ન . તાર્થે-સ્વપ્ને વિલેખિતઃ યઃ અર્થઃ તસ્મિન્ ।

કર્મણા નિર્મિતો દેહઃ પ્રારબ્ધં તસ્ય કલ્પ્યતામ્ ।

નાડનાદેરાત્મનો યુક્તં નૈવાઽઽત્મા કર્મનિર્મિતઃ ॥૪૫૯॥

કર્મણા દેહઃ નિર્મિતઃ (અતઃ) તસ્ય પ્રારબ્ધં કલ્પ્યતામ્, અનાદેઃ આત્મનઃ (તત્) ન યુક્તમ્, આત્મા કર્મનિર્મિતઃ ન ।

દેહનું નિર્માણ કર્મથી થયું છે માટે દેહના જ હેતુ રૂપે પ્રારબ્ધ સમજવું, અનાદિ આત્માનું કારણ કર્મ ન હોઈ શકે, કારણ કે (અનાદિ હોવાથી) આત્મા કર્મનિર્મિત નથી.

અજો નિત્ય ઇતિ શ્રુતે શ્રુતિરેવા ત્યમોષવાક્ ।

તદાત્મના તિષ્ઠતોઽસ્ય કુતઃ પ્રારબ્ધકલ્પના ॥૪૬૦॥

‘અજઃ નિત્યઃ (શાશ્વતઃ અયં પુરાણઃ)’ ઇતિ એવા અમોષવાક શ્રુતિઃ શ્રુતે, તદાત્મના તિષ્ઠતઃ અસ્ય પ્રારબ્ધકલ્પના કુતઃ ?

આત્મા ‘અજન્મા નિત્ય’ (શાશ્વત અને અનાદિ) છે, એમ આ યથાર્થવાદિની શ્રુતિ કરે છે. એટલા માટે આત્મભાવથી રહેનારા જ્ઞાની પુરુષમાં પ્રારબ્ધકલ્પના ક્યાંથી હોય ? અર્થાત્ જ્ઞાની તો પ્રારબ્ધને પણ બ્રહ્મરૂપ લેખતો હોવાથી એનાથીયે વિચલિત થતો નથી.

અમોષવાક્—અમોષા=યથાર્થી વાક્ યસ્યાઃ સા ।

પ્રારબ્ધં સિધ્યતિ તદા યદા દેહાત્મના સ્થિતિઃ ।

દેહાત્મભાવો નૈવેષ્ટઃ પ્રારબ્ધં ત્યજ્યતામતઃ ॥૪૬૧॥

પ્રારબ્ધ તદા સિધ્યતિ યદા દેહાત્મના સ્થિતિઃ (ભવતિ), દેહાત્મભાવઃ ન એવ ઇષ્ટઃ, અતઃ પ્રારબ્ધં ત્યજ્યતામ્ ।

જ્યાં સુધી દેહને જ આત્મા માને ત્યાં સુધી જ પ્રારબ્ધની સત્તા સિદ્ધ થાય છે. (પરંતુ જ્ઞાનીને) દેહાત્મભાવ ઈષ્ટ નથી, એટલે એને માટે પ્રારબ્ધ પણ નથી.

દેહાત્મભાવઃ—દેહઃ એવ આત્મા ઇતિ ભાવઃ—આત્મા ।

શરીરસ્યાપિ પ્રારબ્ધં કલ્પના બ્રાન્તિરેવ હિ ।

અધ્યસ્તસ્ય કુતઃ સત્યમસત્ત્વસ્ય કુનો જનિઃ ।

અજાતસ્ય કુતો નાશઃ પ્રારબ્ધમસતઃ કુતઃ ॥૪૬૨॥

શરીરસ્ય અપિ પ્રારબ્ધકલ્પના બ્રાન્તિઃ એવં હિ, (યતઃ) અધ્યસ્તસ્ય મત્યં કુતઃ ? અસત્ત્વસ્ય જનિઃ કુનઃ ? અજાતસ્ય નાશઃ કુનઃ ? અસતઃ પ્રારબ્ધં કુતઃ ?

‘શરીરનું’ પ્રારબ્ધ છે,’ આ કલ્પના પણ બ્રાન્તિ જ છે, કારણ કે શરીર અધ્યસ્ત છે ને અધ્યસ્ત(આરોપિત)-ની સત્તા કેમ હોઈ શકે ? વળી જેની સત્તા જ નથી તેનો જન્મ કેમ થાય ? અને જેનો જન્મ જ નથી તેનો નાશ કયાથી હોય ? (માટે) અસત્ (દિગ્દાદિનુ’ંવે) પ્રારબ્ધ છે’ સંભવે ?

[અર્થેતં દેહાન્તીએ। ‘અબ્રાન્તિવાદ’નો સ્વીકાર કરે છે. માણુક્યોપનિષદ પરની બૌદ્ધાદિચાર્યની કારિકાઓ એક સ્વતંત્ર પ્રકરણમાં આ વાદનું યુક્તિથી સમર્થન કરે છે. આત્મા અનાદિ હોવાથી પ્રારબ્ધનું કાર્ય નથી, એ જ રીતે દેહાદિ પણ અધ્યસ્ત-મિથ્યાકલ્પિત-હોવાથી પ્રારબ્ધનું કાર્ય ન બની શકે. અર્થાત્ દેહાદિની જોય પ્રારબ્ધ પણ અજ્ઞાનજન્ય કલ્પનામાત્ર જ છે, આત્મામાં એ અધ્યસ્ત-વિવર્તી કાર્ય છે.]

જ્ઞાનેનાઽજ્ઞાનકાર્યસ્ય સમૂલસ્ય લયો યદિ ।

તિષ્ઠત્યયં કયં દેહ ઇતિ શઙ્કાવતો જહાન્ ।

સમાધાતું વાહ્યદૃષ્ટ્યા પ્રારબ્ધં વદતિ શ્રુતિઃ ॥૪૬૩॥

ન તુ દેહાદિસત્યત્વબોધનાય વિપશ્ચિન્તામ્ ।

યતઃ શ્રુતેરભિપ્રાયઃ પરમાર્થેક ગોચરઃ ॥૪૬૪॥

‘જ્ઞાનેન સમૂલસ્ય અજ્ઞાનકાર્યસ્ય યદિ લયઃ, અયં દેહઃ કયં તિષ્ઠતિ ?’ ઇતિ શઙ્કાવતઃ જહાન્ વાહ્યદૃષ્ટ્યા સમાધાતું શ્રુતિઃ પ્રારબ્ધં વદતિ; ન તુ વિપશ્ચિન્તા દેહાદિસત્યબોધનાય, યતઃ શ્રુતેઃ અભિપ્રાયઃ પરમાર્થેકગોચરઃ (અસ્તિ) ।

‘જ્ઞાનથી જો સમૂળા અજ્ઞાનકારનો લય થાય તો આ દેહ જ્ઞાના આધારે ટકે?’ આવી કુશંકા કરનારા જડબુદ્ધિઓને ઉપલક્ષ્ય દષ્ટિથી સમજાવવા શ્રુતિ પ્રારબ્ધની ચર્ચા કરે છે, શ્રુતિ પ્રારબ્ધનો ઉલ્લેખ કરી વિદ્વાનોને દેહ વગેરેની ચર્ચા સત્તા નથી પ્રબોધતી. આખરે શ્રુતિનું તાત્પર્ય પરમાર્થ વસ્તુ(આત્માની અદ્વિતીયતા)ના પ્રતિપાદનમાં જ છે.

[દેહાદિનું ઉપાદાનકારણ અજ્ઞાન છે. જીવન્મુક્તના અજ્ઞાન તેમજ અજ્ઞાન જન્ય સાંસારિક વ્યવહારો નષ્ટ થાય છે એમ વેદાન્તી કહે છે. અહીં પ્રશ્ન એ છે કે જેમ ઉપાદાન કારણ માટીના નાથ પછી ધડો રહેતો નથી તેમ અજ્ઞાનના નાથ પછી અજ્ઞાનનું કાર્ય દેહાદિ કેમ રહે? આનો ઉત્તર છે : અજ્ઞાન, અજ્ઞાનના કાર્ય રૂપ દેહાદિ અને દેહાદિનું નિમિત્ત—કારણ પ્રારબ્ધ, આ મધુ માવિક હોવાથી ‘અનિર્વચનીય’—જેનું નિરૂપણ કરી ન શકાય તેવું—છે, એટલે કોઈ એક સામાન્ય નિયમના ધરામાં મંધાતા નથી. સ્વાત્મિક પદાર્થો અને જાદુગરે પેદા કરેલી જાદુઈ દુનિયાની જેમ અજ્ઞાનને અજ્ઞાનનાં કાર્ય અનિર્વચનીય છે અહીં જ્ઞાની દેહ ધરવા છતાં અન્ય દેહીની જેમ રાગદ્વેષવાળો નથી. સર્વથા સમભાવી વિનુષ્ટ છે, એ પ્રત્યક્ષ અનુભવ જ જ્ઞાનીના અજ્ઞાન અને તજજન્ય વાસનાઓના નાશનો પુરાવો છે. છતાંજે જ્ઞાની દેહમાં વસી ખાવા-પીવા જેવી ક્રિયાઓ (અલભત વિનુષ્ટભાવે) કરે ॥

આ પ્રત્યક્ષ અનુભવના આધારે ‘જીવન્મુક્ત’ના પ્રારબ્ધની કલ્પના કરવી પડે છે ને પ્રારબ્ધક્ષય થાય ત્યાં સુધી જ્ઞાની દેહધારણ કરે છે, એમ માનવું પડે છે. પ્રારબ્ધક્ષયને અંતે દેહત્યાગ કરીને જ જ્ઞાની ‘વિદેહમુક્તિ’ પામે છે, એમ વેદાન્તનો વિચારપૂત અભિપ્રાય છે.]

देहा...बोधनाय—देहादेः सत्यत्वस्य बोधनं तस्मै, परमा...गोचर-परमः च असौ अर्थः परमार्थः, स एव एक गोचरः—प्रतिपाद्य यस्य सः ।

परिपूर्णमनाद्यन्तमप्रमेयमविक्रियम् ।

एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन ॥૪૬૫॥

પરિપૂર્ણ, અનાનન્તમ્, અપ્રમેયમ્, અરિક્રિયમ્, ઈવન્, અદ્યન્, ઈય દ્વય, શ્વ વિજ્ઞાન નાના ન અસ્તિ ।

(શુતિ બ્રહ્મસ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરનાં કહે છે) : સર્વત્ર પરિપૂર્ણ, અનાદિ, અનન્ત, અગ્રાહ્ય, અવિકારી, એક અને અદ્વિતીય તરત જ બ્રહ્મ છે. આ બ્રહ્મમાં (આત્મામાં) બીજે અનેકતા આત્મે એવો કોઈ જ પદાર્થ નથી.

મદુપનં ચિદુપનં નિત્યમાનન્દુપનમક્રિયમ્ ।

એકમેવાદ્વયં બ્રહ્મ નેહ નાનાડસ્તિ કિન્ચન ॥૪૬૬॥

(અહીં શ્લોક પ્રમાણે અન્વય છે.)

જે પનીબૃત સનુ, પનીબૃત શાન અને સદા આનંદુપન તથા નિષ્ક્રિય એક અને અદ્વિતીય બ્રહ્મ છે તેમાં, કોઈ પ્રકારની અનેકતા નથી.

પ્રત્યગોકરસં પૂર્ણમનન્તં સર્વસોમુગમ ।

એકમેવાદ્વયં બ્રહ્મ નેહ નાનાડસ્તિ કિન્ચન ॥૪૬૭॥

(અહીં શ્લોક પ્રમાણે અન્વય છે.)

જે અંતરાત્મા એકરસ પરિપૂર્ણ અનન્ત અને સર્વસ્વાપી છે તે એક ને અદ્વિતીય બ્રહ્મ છે, એમાં નાના પદાર્થ કોઈ જ નથી.

[એકમ્ એવ અદ્વિતીયમ્, શુતિ આ વાત બ્રહ્મ વર્ણવતાં અનેક વાર કહે છે. બ્રહ્મમાં સ્વયંત સજ્જતીય કે વિજ્જતીય કોઈપણ પ્રકારનો ભેદ નથી એમ બતાવવા આ ત્રણ પદોનો ઉપયોગ થાય છે. 'વૃત્ત' વસ્તુરૂપે એક છે, પરંતુ તેમાં ગતિ, પાંદડાં અને પુષ્પોનો અંતરંગ ભેદ છે તેવો ભેદ બ્રહ્મમાં નથી. વટવૃક્ષ સ્વયં એક હોવા છતાં લીમડાના વૃક્ષથી એમાં ભેદ સંભવે છે. આ સજ્જતીય ભેદ થવો, તે પણ બ્રહ્મમાં નથી એ વાત એવ સબ્દથી કહી, વૃક્ષનો પાપાત્મ્યો વિજ્જતીય ભેદ થાય છે, તેના ભેદનો નિષેધ અદ્વિતીય સબ્દથી થાય છે. આ ત્રિવિધ ભેદ વિધારણ સ્વાપીએ પંચદશીયાં આ પ્રમાણે વર્ણવ્યો છે.

પૃથ્થસ્ય સ્થગતો ભેદ પત્રપુષ્પફલ્લદિમિઃ ।

પૃથ્થાન્તરાત્ સજ્જાતીયો વિજ્જાતીયઃ શિલ્પદિમિઃ ॥]

અદેયમનુપાદેયમનાધેયમનાશયમ્ ।

એકમેવાદ્વયં બ્રહ્મ નેહ નાનાસ્તિ કિન્ચન ॥૪૬૮॥

અહીં પણ દંડાન્વય (સ્વેકમાં નિર્દિષ્ટ પદક્રમ) છે.

જે ત્યાન્વય કે ગ્રાહ્ય નથી, ન કથામાં મુકવાયોગ્ય છે, જેનો કોઈ આશય-આધાર નથી તેવું બ્રહ્મ એક અને અદ્વય છે. એમાં કોઈ પ્રકારની અનેકતા નથી.

નિર્ગુણં નિષ્કલં સૂક્ષ્મં નિર્વિકલ્પં નિરञ्जनम् ।

एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानाऽस्ति किञ्चन ॥४६९॥

(અહીં દંડાન્વય છે.)

જે નિર્ગુણ, કલારહિત-નિરવયવ, સૂક્ષ્મ, નિર્વિકલ્પ અને નિષ્કલંક છે તે બ્રહ્મ એક અને અદિતીય જ છે, એમાં કશી અનેકતા નથી.

अतिरूपस्वरूपं यन्मनोवाचामगोचरम् ।

एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानाऽस्ति किञ्चन ॥४७०॥

યત્ અતિરૂપસ્વરૂપં મનોવાચામ્ અગોચરં (ચ), (તત્) બ્રહ્મ એકમ્ ઈવ અદ્વયમ્, હેહ કિञ્ચન નાના ન અસ્તિ ।

તેના સ્વરૂપનું નિરૂપણ થઈ શકતું નથી, જે મન અને વાણીનો વિષય નથી તે બ્રહ્મ એક જ અને અદ્વય છે, એમાં કોઈ અનેકતા નથી.

सत्त्वमृद्धं स्वतःसिद्धं शुद्धं बुद्धमनीदृशम् ।

एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानाऽस्ति किञ्चन ॥४७१॥

(અહીં દંડાન્વય છે.)

જે સત્ત્વસ્વરૂપ, સમૃદ્ધ, સ્વતઃસિદ્ધ, શુદ્ધ, બોધપ અને અનુપમેય છે, તે બ્રહ્મ એક અને અદ્વય છે, એમાં કોઈ રીતે નાનાપણું નથી.

આત્માનુભવની ઉપાદેયતા—

निरस्तरागा निरपालमोगाः

ज्ञान्ताः मुदान्ता यतयो महान्तः ।

विज्ञाय तत्त्वं परमेतदन्ते

प्राप्ताः परं निर्वृतिमात्मयोगात् ॥४७२॥

નિરસ્તરાગાઃ નિરપાલમોગાઃ જ્ઞાન્તાઃ મુદાન્તાઃ મહાન્તાઃ યતયઃ, એતન્ પરં તત્ત્વં વિજ્ઞાય. ઇતદન્તે આત્મયોગાત્ પરં નિર્વૃત્તિ પ્રાપ્તાઃ ।

જેમણે યમનો નિયમ કર્યો છે, જેમણે ભોજ તજ્યો છે, જે ધ્યાન અને સંયમી છે, તે મહાત્મા યોગીઓ જ પરમતત્ત્વને જાણે છે તે જાણે પછી ચિત્તને આત્મામાં જોડી પરમ આનંદ પ્રાપ્ત કરે છે

નિરસ્તરાગા - નિસ્ત રાગ યાગ ન, નિરુપાસ્તભોગા - નિરુપાસ્તા ભાગા રે તે, આત્મયોગાત્-આત્મન ચિત્તસ્ય યાગ = વ્રજાગિ સ્થિતિ તસ્માત્ ।

અજાતપીદ પરતત્ત્વમાત્મન
સ્વરૂપમાનન્ધન વિચાર્ય ।

ત્રિધૃય મોહ સ્વમન પ્રફલિપત
મુક્ત કૃતાર્થો ભવતુ પ્રતુદ્ધ ॥૫૭૩॥

મયાન્ અપિ હન્મ આત્મન પરતત્ત્વમ્ આનન્દધન સ્વરૂપ વિચાર્ય, સ્વમન પ્રફલિપત મોહ ત્રિધૃય, પ્રતુદ્ધ મુક્ત (મન્) કૃતાર્થ ભવ ।

માટે વત્સ ! તું પણ આ આત્માના પરમતત્ત્વરૂપ આનંદધન સ્વરૂપનો વિચાર કરી, ચોતાના મનથી જ કલ્પેલા મોહને ખ ખેરી નાખી પ્રબુદ્ધ અને મુક્ત બની, કૃતાર્થ થા !

સ્વમન લ્પિતમ્-સ્વસ્ય મનસા પ્રફલિપતમ્ ।

સમાધિના સાધુ વિનિશ્ચલાત્મના
પદ્યામતત્ત્વ સ્ફુટબોધચક્ષુષા ।

નિ સશય મમ્યગવેક્ષિતશ્ચે-
ન્ન્યુત પદાર્થો ન પુનર્વિકલ્પતે ॥૫૭૪॥

સમાધિના સાધુ વિનિશ્ચલાત્મના સ્ફુટબોધચક્ષુષા આત્મતત્ત્વ પદ્ય, ધ્રુત પદ્યાર્થ નિસશય સમ્યક્ અવેક્ષિત ચેત્ પુન ન વિકલ્પ્યત ।

સમાધિ દ્વારા સારી ઘેઠે ચિત્તને સ્થિર કરી, સ્પષ્ટ લાનદૂધી નેત્રથી આત્મતત્ત્વને જે સાંબળેલો પદ્યાર્થ અસ દિગ્ધ પણે સારી રીતે જોઈ લેવાય તે, એના વિષયમાં ફરી સંશય થતો નથી

સ્ફુટ ચક્ષુષા-સ્ફુટ બોધ ણ્વ ચક્ષુ તેન ।

સ્વસ્થાઽવિદ્યાબન્ધસમ્બન્ધમોક્ષાત્

સત્યજ્ઞાનાનન્દરૂપાત્મલઘ્વો ।

શાસ્ત્રં યુક્તિઃ દેશિકોક્તિઃ પ્રમાણં

ચાન્તઃસિદ્ધા સ્વાનુભૂતિઃ પ્રમાણમ્ ॥૪૭૫॥

સ્વસ્થ અવિદ્યાબન્ધસમ્બન્ધમોક્ષાત્ સત્યજ્ઞાનાઽનન્દરૂપાઽત્મલઘ્વો,
શાસ્ત્રં યુક્તિઃ દેશિકોક્તિઃ (ચ) પ્રમાણમ્, અન્ત સિદ્ધા (ચ) સ્વાનુ-
ભૂતિઃ પ્રમાણમ્ ।

પોતાનો અવિદ્યાબન્ધ બંધના સંબંધથી છૂટકારો થતાં, સ્વસ્થ,
જ્ઞાન અને આનંદરૂપ આત્માની ઉપલબ્ધિ થાય છે, તેમાં શાસ્ત્રના
અનુમાન અને ગુરુજનોની ઉક્તિઓ પ્રમાણ છે, (સાથે સાથે) અંતરમાં
ઉદ્ભવતી સ્વાનુભૂતિ એનું પ્રમાણ છે.

સત્ય...લઘ્વો-સત્યજ્ઞાનાઽનન્દરૂપસ્ય આત્મનઃ ઉપલબ્ધિઃ તત્સ્યામ્,
દેશિકોક્તિઃ-દેશિકસ્ય-ઉપદેષ્ટઃ = ગુરોઃ ઠક્તિઃ ।

બન્ધો મોક્ષઃ તૃપ્તિઃ ચિન્તાઽરોગ્યધુધાદયઃ ।

સ્વેનૈવ વેદ્યા યજ્ઞાનં પરેપામાનુમાનિકમ્ ॥૪૭૬॥

બન્ધઃ ચ મોક્ષઃ ચ તૃપ્તિઃ ચ ચિન્તાઽરોગ્યધુધાદયઃ ચ સ્વેનૈવ એવ
વેદ્યાઃ, યત્ પરેયાં જ્ઞાન (તત્) આનુમાનિકમ્ (ભવતિ) ।

બન્ધન, મોક્ષ, તૃપ્તિ, ચિન્તા, આરોગ્ય અને ધુધા વગેરે (જેનામાં
થાય તે) પોતે જ જાણી શકે છે, બીજાઓમાં થતાં એમનું જ્ઞાન તેા એ
જ્ઞાન અનુમાનસ્વરૂપ છે.

ચિન્તા...દયઃ-ચિન્તા ચ આરોગ્યં ચ ધુધા ચ તાઃ આદયઃ યેનાં
તે, આનુમાનિકમ્-અનુમાનેન જાણને તત્ આનુમાનિકમ્ ।

તટસ્થિતા વ્રોધયન્તિ ગુરવઃ શ્રુતયો યયા ।

પ્રજ્ઞયૈવ તરેદ્ વિદ્વાનીશ્ચરાનુગૃહીતયા ॥૪૭૭॥

યયા શ્રુતયઃ (તથા) ગુરવઃ તટસ્થિતાઃ વ્રોધયન્તિ, (યત્) વિદ્વાન્
દૈશ્વરાનુગૃહીતયા પ્રજ્ઞયા એવ (ક્રુધે) તરેદ્ ।

ઉપનિષદોની જેમ ગુરુ પણ તટસ્થભાવે જ ઓપ આપે છે કે-
વિદ્વાને પરમાત્માના અનુગ્રહથી પુષ્ટ બનેલી પ્રજ્ઞાથી જ સંસારસાગર
તરવાનો તોય છે.

બ્રહ્મનો ઓપ સાચો પણ સાત્તાનુ કરાવી શકનાં નથી. કારણ કે
તબ્બ વગેરે પ્રમાણોની બ્રહ્મમાં પહોંચ નથી. સાચો પણ તબ્બની થીજ
શક્તિ લક્ષણથી જ બ્રહ્મતત્ત્વ તરફ ઈશ્વરો કરતાં હોય છે ગુરુ પણ
તેમજ કહી શકે સાચા દ્વારા કે ગુરુ દ્વારા બોધાવાનું બ્રહ્મ વિશુદ્ધ
બુદ્ધિ-પ્રજ્ઞાથી જ પકડાય અને બુદ્ધિ પણ ઈશ્વરભક્તિ દ્વારા જ વિશુદ્ધ-
નિરહંકાર બની શકે, આમ વિશુદ્ધ બુદ્ધિમાં પરમાત્માનો અનુગ્રહ પેનું છે
અને પરમાત્માનુગ્રહથી વિશુદ્ધ થયેલી બુદ્ધિ જ સાચો તથા ગુરુ ઉપદેશ
પ્રમાણે નિર્ગુણ બ્રહ્મનું-સર્વાત્મકતાનું જ્ઞાન કરી શકે ને એવું વ્યાપક
જ્ઞાન જ મુમુક્ષુને મુક્ત બનાવી બધી છુટકારો આપી શકે, ભક્તિ
વેદાન્તવિદ્યામાં સર્વેકૃષ્ટ સાધન હોવાનું આ જ ગ્રંથમાં સ્લોક ૩૨માં
કહ્યું છે. આ જ વાત પ્રકારાન્તરથી “નાયમાત્મા પ્રવચતેન જ્ઞમ્યો ...
યમેવૈય જ્ઞાનં તેન લભ્ય.....” ઇત્યાદિ કહેવનિષદના મંત્રમાં કરી છે.]

સ્વાનુભૂત્યા રતય જ્ઞાત્યા સ્વમાત્માનમરણિહિતમ્ ।

સંસિદ્ધ સમુલ્લં તિષ્ઠેન્નિર્વિકલ્પાત્મનાઽઽત્મનિ ॥૪૭૮॥

સ્વાનુભૂત્યા સ્વયમ્ અરણિહિતમ્ આત્માન જ્ઞાત્યા, સતિદ્ધ (સત્),
નિર્વિકલ્પાત્મના આત્મનિ સમુલ્લ તિષ્ઠેત્ ।

ચેતાના અનુભવથી સ્વસ્વરૂપ આત્માને અખંડકાર સ્વરૂપે સ્વયં
જાણીને સિદ્ધ બનેલા જ્ઞાની, નિર્વિકલ્પભાવથી આનંદમય સ્થિતિ અનુભવે.
વેદાન્તસિદ્ધાન્તનિર્મલિતરેષા વ્રજૈવ જીવં સકલં જગત્ ।

અચ્ચન્દ્રરૂપસ્થિતિરેવ મોક્ષો બ્રહ્માદિતીયે શ્રુતય પ્રમાણમ્ ॥૪૭૯॥

વદાન્તસિદ્ધાન્તનિર્મલિત એવા (યત્) જીવ સકલ જગત્ ચ બ્રહ્મ
એવ, (તથા) અચ્ચન્દ્રસ્થિતિ એજ મોક્ષ, બ્રહ્માદિતીયે શ્રુતય પ્રમાણમ્ ।

વેદાન્ત સિદ્ધાન્તનું આ વચન છે કે, જીવ અને સઘનું જનન
બ્રહ્મ જ છે, વળી અખંડ બ્રહ્માકાર સ્થિતિ જ મોક્ષ છે અને બ્રહ્મની
અદ્વિતીયતામાં વેદાન્તવાક્યો પ્રમાણ છે.

પ્રશ્નજ્ઞાન પ્રાપ્તિ :

इति गुरुवचनाच्छ्रुतिप्रमाणात्

परमवगम्य सतत्त्वमात्मयुक्त्या ।

प्रशमितकरणः समाहितात्मा

क्वचिदचलाकृतिरात्मनिष्ठितोऽभूत् । ४८०॥

इति श्रुतिप्रमाणात् गुरुवचनात् आत्मयुक्त्या (च) परम् अवगम्य, પ્રશમિતકરણઃ, સમાહિતાત્મા ક્વચિત્ અચળકૃતિઃ (શિષ્યઃ) સમાહિતઃ અભૂત ।

આ પ્રમાણે શ્રુતિવચનોથી સમર્થિત ગુરુવચનોથી અને સયુક્તિક મનનથી પરમતત્ત્વને જાણી, જેની ઈન્દ્રિયો યાન્ત થઈ છે તે જેનું અંતઃકરણ કામાદિરશ્લિષ્ટ બનવાથી સમાહિત છે એવો શિષ્ય, નિશ્ચલમૂર્તિ અને આત્મનિષ્ઠાવાનું બન્યો.

પ્રશમિતકરણઃ-પ્રશમિતાની કરણાનિ = ઇન્દ્રિયાણિ યસ્ય સઃ, સમાહિતાત્મા-સમાહિતઃ = કામક્રોધાદ્યુદ્ભવરહિતઃ આત્મા = અન્તઃકરણં યસ્ય મઃ ।

ક્વચિત્ કાલ સમાધાય પરેઘ્નહાણિ માનસમ્ ।

વ્યુત્થાય પરમાનન્દાદિદં વચનમવ્રવીત્ । ૪૮૧॥

ક્વચિત્ કાલે પરે ઘ્નહાણિ માનસ સમાધાય, પરમાનન્દાત્ મુત્તયાય, શ્દં વચનમ્ અવ્રવીત્ ।

યોડોક સમય પરબ્રહ્મમાં સમાધિસ્થ બની, પછી પરમાનન્દની સમાધિથી મુક્ત બની, આ પ્રમાણે બોલ્યો :

बुद्धिर्विनेष्टा गलिता प्रवृत्तिर्ब्रह्मात्मनोरेकतयाऽधिगत्या ।

इदं न जानेऽप्यनिदं न जाने किं वा कियद्वा सुखमस्त्यપारम् ॥ ૪૮૨॥

બ્રહ્માત્મનોઃ એકતયા અધિગત્યા બુદ્ધિઃ વિનેષ્ટા, પ્રવૃત્તિઃ ગલિતા; શ્દં ન જાને, અનિદમ્ અપિ ન જાને, અપારં સુખં કિં કિયદ્ વા (શ્વપિ) ન જાને ।

બ્રહ્મ અને આત્માની એકતાના જ્ઞાનથી મારી બુદ્ધિ નષ્ટ થઈ ગઈ. પ્રવૃત્તિ આપોઆપ ચાલી પડે (નુરુદેવ !) આ પ્રત્યક્ષ કે અપ્રત્યક્ષ જગતનું મને જ્ઞાન થતું નથી. જે અધાર આનંદનો અનુભવ થાય છે તે કેવું અને કેટલું છે તે પણ હું જાણતો નથી.

[નિર્વિકલ્પ બ્રહ્મસમીપિયાં જ્ઞાતા, તેષ, અને જ્ઞાનનો બેદ ભૂંસાઈ જતાં બોધમાનની સ્થિતિ રહે છે જે શબ્દોથી પર હોવાથી વર્ણવી શકાતી નથી.]

યાચા યસ્તુમગમ્યમેય મનસા મન્તું ન યા મમ્યતે,

સ્વાઽઽનન્દાઽમૃતપૂરપૂરિતપરમદ્વાઽમ્બુધેર્વૈભવમ્ ।

અમ્બોરાગિવિશીર્ણવાર્ષિકશિલામાર્થ મજ્જન્મે મનઃ

યત્યાંશાંશલવે વિત્તીનમધુનાઽઽનન્દાત્મના નિર્વૃત્તમ્ ॥૪૮૭॥

સ્વાઽઽનન્દાઽમૃતપૂરપૂરિતપરમદ્વાઽમ્બુધેઃ વૈભવં યાચા યસ્તુમ્ અરામ્ય પૃથ, મનસા મન્તું યા ન શક્યતે; મે મનઃ અમ્બોરાગિવિશીર્ણવાર્ષિક શિલામાર્થ મજ્જન્ ચત્વાઞ્ગાશલને વિત્તીને (તત્) અતુના આનન્દાત્મન નિર્વૃત્તમ્ ।

ધોતાના જ આનંદથી અમૃતના પૂરથી પૂરિત પર બ્રહ્મરૂપી સાગરના વીભવને વાણીથી કહેવો અશક્ય છે. અરે, મનથી એનું મનન કરવું પણ અશક્ય છે. (પરિવિહ્વળ મન અગ્રેષ આત્માનન્દને પકડી શકતું નથી.) માત્રું મન સાગરમાં પડતા કચઓની સ્થિતિમાં મુકાઈ જતા અંશના પણ અલ્પ અંશમાં લપ પાતે છે તે આનંદસાગર સ્વરૂપે શાંત-પ્રશાંત બની ગયું છે.

સ્વાત્મા ..મ્બુધેઃ-સ્વસ્ય આનન્દઃ એવ અમૃતં તસ્ય પૂરેણ પૂરિતં યત્ પરં વ્રક્ષે'તદેવ અમ્બુધિઃ તસ્ય, અમ્બો...માદઃ-અમ્મવા=જલાના રાશિયુ વિશીર્ણાઃ વાર્ષિકાઃ=વર્ષામુ મવાઃ યાઃ શિલાઃ તાસાં માર્થઃ ભૂમ્, અંશાંશલવે-અંશાનામ્ અંશસ્ય લવઃ = અતિ સ્વલ્પાંશ દત્તર્થઃ તસ્મિન્, આનન્દાત્મના-આનન્દઃ એવ આત્મા=સ્વસ્થં તેન ।

જગતં કેન વા નીતં કુત્ર લીનમિદં જગત્ ।

અધુનૈવ મયા દૃષ્ટં નાસ્તિ કિં મહદદ્ભુતમ્ ॥૪૮૪॥

અધુના એવ મયા દૃષ્ટમ્ શ્વં જગત્ જા ગતમ્ ? કેન વા નીતમ્ ?
કુત્ર વા લીનમ્ ? કિં મહત્ અદ્ભુત ન અસ્તિ ?

હમણાં જ મેં જો જોયું હતું તે જગત ક્યાં વાળી ગયું ? એને
મેણે લઈ ગયું ? એ ક્યાં લીન થઈ ગયું ? જો સંસારને હું હમણાં
જોતો હતો તે દેખાતો નથી. ખરે જ, આ તો ભારે આશ્ચર્ય છે ?

કિં હેયં કિમુપાદેયં કિમન્યત્ કિં વિલક્ષણમ્ ।

અત્તણ્ડાનન્દપીયૂષપૂર્ણે બ્રહ્મમહાર્ણવે ॥૪૮૫॥

અત્તણ્ડાઽઽનન્દપીયૂષપૂર્ણે બ્રહ્મમહાઽર્ણવે કિં હેયમ્ ? કિમ્ ઉપાદેયમ્ ?
કિમ્ અન્યત્ ? કિં વિલક્ષણમ્ ?

અખંડ આનંદામૃતથી છલોછલ આ બ્રહ્મરૂપી મહાસાગરમાં શું
ત્યાજ્ય ને શું ગ્રાહ્ય છે ? એનાથી શું પર છે કે ભિન્ન છે ? અર્થાત્
મધું તન્મય છે.

અલંક . . પૂર્ણે-અલંકઃ આનન્દઃ એવ પીયૂષ તેન પૂર્ણઃ તસ્મિન્,
બ્રહ્મમહાર્ણવે-બ્રહ્મ એવ મહાન્ અર્ણવઃ તસ્મિન્ ।

ન કિંચિદત્ર પશ્યામિ ન શૃણોમિ ન વેદ્મ્યહમ્ ।

સ્વાત્મનૈવ સદાઽઽનન્દરૂપેણાઽસ્મિ વિલક્ષણઃ ॥૪૮૬॥

અહમ્ અત્ર ન કિંચિત્ અપિ પશ્યામિ, ન શૃણોમિ, ન વેદ્મિ, સદા
આનન્દરૂપેણ સ્વાત્મના એવ વિલક્ષણઃ અસ્મિ ।

મમે અહીં કંઈ દેખાતું નથી, સંભળાતું નથી કે જણાતું પણ
નથી. સદા આનંદસ્વરૂપ એવો વિલક્ષણ આત્મસ્વરૂપી બની ગયો છું.

નમો નમસ્તે ગુરવે મહાત્મને વિમુક્તસદ્ગાય સદુત્તમાય ।

નિત્યાઽદ્વયાઽઽનન્દરસસ્ત્વરૂપિણે ભૂમ્ને સદાઽપારદ્યામ્બુધામ્ને ॥૪૮૭॥

ચત્કટાશ્રગશિસાન્દ્રચન્દ્રિકાપાતધૃતભવતાપજથ્થમઃ ।

પ્રાપ્તવાનહમણ્ડલૈર્મયાઽઽનન્દયાત્મપદમથયં ક્ષણાત્ ॥૪૮૮॥

યત્કટાક્ષશશિગાન્ધચન્દ્રિકાપાતધૂતમવતાપજઞમઃ અહમ્, અગ્નઃ
 ચૈમયાઽઽનન્દમ્ અગ્નયમ્ આત્મયદં ધગાત્ પ્રાપ્તવાન્, વિમુક્તઃક્રાપ્તસદુક્તનાય
 નિત્યઽદ્વયાઽઽનન્દરસસ્વરૂપિણે ભૂમ્ને મદા અપારદયામ્બુધામ્ને મહાત્મને તે
 ગુરવે નમઃ ।

જોની કૃપા કટાક્ષી મધુર ચન્દ્રિકાએ સંસારસંતાપ દૂર કર્યો
 છે ને (મને) અહંડ એશ્વર્ય અને આનંદસ્વરૂપ આત્મપદ અપાધ્યુ
 છે, તે સંજરણિત, સન્તથુડમણિ, નિત્ય, અદ્વિતીય, આનંદસ્વરૂપ,
 મહિમાવંત, સદા અપાર દયાના સાગર, મહાત્મા, આધ શુક્રદેવને
 નમસ્કાર.

યત્...જ્ઞમઃ—યસ્ય વટાકુઃ એવ શશિનઃ સાન્દ્રચન્દ્રિકા તત્સ્યાઃ
 પાતેન ધૂતઃ મવતાપજઃ જ્ઞમઃ યસ્ય સઃ, અગ્નઃ ચૈમવઃ આનન્દઃ ચ
 યસ્મિન્ સઃ તમ્, સદુક્તમાય—સત્તુ ઉત્તમઃ તસ્મૈ, નિત્યા...રૂપિણે—
 નિત્યઃ અદ્વયઃ ચ અગ્નો આનન્દઃ સઃ એવ સ્વરૂપ યસ્ય તસ્મૈ, અપાર...
 ધામ્ને—અપારા ચ અગ્નો દયા સા એવ અમ્બુધામ=સમુદ્રરૂપઃ તસ્મૈ,
 મહાત્મને—મહાન્=અપરિચ્છિન્નઃ આત્મા=આત્મસ્વરૂપી તસ્મૈ ।

ધન્યોઽહં કૃતકૃત્યોઽહં વિમુક્તોઽહં ભવગ્રહાત્ ।

નિત્યાઽઽનન્દસ્યરૂપોઽહં પૂર્ણોઽહં ત્વદનુગ્રહાત્ ॥૪૮૯॥

ત્વદનુગ્રહાત્ અહ ધન્યઃ, અહં કૃતકૃત્યઃ, અહં ભવગ્રહાત્ વિમુક્તઃ,
 અહ નિત્યાઽઽનન્દસ્યરૂપઃ, અહ પૂર્ણઃ (ચ અસ્મિ) ।

આપના અનુગ્રહથી હું ધન્ય છું, કૃતકૃત્ય છું, સંસારબંધનથી
 વિમુક્ત છું, નિત્ય આનંદસ્વરૂપ છું અને પૂર્ણ છું.

ભવગ્રહાન્—ભવ એવ ગ્રહઃ તસ્માત્, નિત્યા...રૂપઃ—નિત્ય
 યઃ આનન્દઃ સ એવ સ્વરૂપે યસ્ય સઃ, ત્વદનુગ્રહાત્—ત્વ અનુગ્રહઃ તસ્માત્
 (તેત્વયે પશ્યમી) ।

અસજ્ઞોઽહમનજ્ઞોઽહમલિજ્ઞોઽહમભદ્રગુરઃ ।

મશાન્તોઽહમનન્તોઽહમતાન્તોઽહં ચિરન્તનઃ ॥૪૯૦॥

અહમ્ અસન્નઃ, અહમ્ અનન્નઃ, અહમ્ અલ્લિન્નઃ, અહમ્ અમન્ગુરઃ, અહં પ્રશાન્તઃ, અહમ્ અનન્તઃ, અહમ્ અતાન્તઃ, (ચ) અહં ચિરન્તનઃ ।

હું અસંગ (સંબંધરહિત), અનંગ (શરીરરહિત), અલિંગ (વર્ણ શ્રમથી પર અથવા સન્ધાસી), અમંગુર (અપ્યય), પ્રશાન્ત, અનન્ત, અતાન્ત (નિરીહ) અને ચિરન્તન છું.

અકર્તાઽહમ્મોક્તાઽહમવિકારોઽહમક્રિયઃ ।

શુદ્ધબોધસ્વરૂપોઽહં કેવલોઽહં સદાશિવઃ ॥૪૯૧॥

અહમ્ અકર્તા, અહમ્ અમોક્તા, અહમ્ અવિકારઃ, અહમ્ અક્રિયઃ, અહં શુદ્ધબોધસ્વરૂપઃ, અહં કેવલઃ, સદાશિવઃ (ચ અસ્મિ) ।

હું અકર્તા, અભોક્તા, અવિકારી, ક્રિયારહિત, શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપ, કેવળ-અદ્વિતીય અને સદા શિવસ્વરૂપ છું.

દ્રષ્ટુઃ શ્રોતુર્વક્તુઃ કર્તુર્મોક્તુર્વિભિન્ન યવાહમ્ ।

નિત્યનિરન્તરનિષ્ક્રિયનિઃસીમાઽસન્નપૂર્ણવોદ્યાઽઽત્મા ॥૪૯૨॥

અહં દ્રષ્ટુઃ શ્રોતુઃ વક્તુઃ કર્તુઃ મોક્તુઃ વિભિન્નઃ યવ નિત્યનિરન્તર-નિષ્ક્રિયનિઃસીમાઽસન્નપૂર્ણવોદ્યાઽઽત્મા (અસ્મિ) ।

હું દ્રષ્ટા, શ્રોતા, વક્તા, કર્તા કે ભોક્તાથી વિભિન્ન અને નિત્ય, નિરન્તર, નિષ્ક્રિય, અસીમ, અસંગ અને પરિપૂર્ણ જ્ઞાનરૂપ છું.

નાહમિદં નાહમદોઽપ્યુભયોરવમાસકં પરં શુદ્ધમ્ ।

વાહ્યાભ્યન્તરશૂન્યં પૂર્ણં બ્રહ્માદ્વિતીયમેવાહમ્ ॥૪૯૩॥

અહમ્ इदं ન, અહમ્ અદઃ ન, અપિ (તુ) અહમ્ ઉભયોઃ અવમા-સકં પરં શુદ્ધં વાહ્યાભ્યન્તરશૂન્યં પૂર્ણમ્ અદ્વિતીયં બ્રહ્મ એવ અસ્મિ ।

હું આ કે તે નથી, છતાંયે, હું આ અને તેનો પ્રકાશક, પર, શુદ્ધ, અંદર-બહારના વિકલ્પ વગરનો, પરિપૂર્ણ અને અદ્વિતીય બ્રહ્મ જ છું.

નિરુપમમનાદિત્વં ત્વમહમિદમદ ઇતિ કલ્પનાદૂરમ્ ।

નિત્યાઽઽનન્દૈકરસં સત્યં બ્રહ્માઽદ્વિતીયમેવાહમ્ ॥૪૯૪॥

.. (પત્) નિશ્ચયમ્ અનાદિત્વં, 'ત્વમ્ અહમ્ ઇદમ્ અહઃ' इति कल्प-
नादूनन. નિશ્ચયાડઅનંદકમ્ મયં અદ્વિતોયં (તત્) બ્રહ્મ એવ અહમ્ અસ્મિ ।

જે, ઉપમારૂઢિત અનાદિતત્ત્વ છે તે જે 'તુ', 'ત્વ', આ, કે તે',
એવી કલ્પનાથી દૂર છે. નિત્ય આનન્દસ્વરૂપ છે, ક્ષત્ય અને અદ્વિતીય
છે. તે બ્રહ્મ જ છું છું.

નારાયણોઽહં નરકાન્તાકોઽહં પુણ્યન્તકોઽહં પુરુષોઽહમોગઃ ।
અગ્ન્યષ્ટદ્વોથોઽહમગ્રેયસામી નિરીથરોઽહં નિરહં ચ સામી ॥૪૯૫॥

અહં નારાયણઃ, અહં નરકાન્તકઃ, અહં પુણ્યન્તકઃ, અહં પુરુષઃ,
અહમ્ રેશઃ, અહમ્ અગ્ન્યષ્ટદ્વોથઃ, અહમ્ અગ્રેયસામી, અહં નિરીથરઃ, અહં
નિરહ, સામી ચ (અસ્મિ) ।

હું નારાયણ છું. હું નરકાંતુરનો વસ્તુનારો છું. હું ત્રિપુરસુરનો
ધાતક છું. હું (પુરુષશુકત વગેરેમાં વર્ણવેલો) પરમ પુરુષ છું. હું ઈશ્વર
છું. હું અખંડ બોધસ્વરૂપ છું. હું સર્વનો સાથી છું. હું સ્વતંત્ર છું.
હું અહઃકારમુકત સાથી છું.

[અહીં આત્મા એ જ પરમાત્મા છે, એ વાત 'તુ' ને પરમાત્માનાં
વિદિપ્તોથી વર્ણવી શિલ્ક કરી છે.]

सर्वेषु भूतेष्वहमेव संस्थितो

ज्ञानात्मनाऽन्तर्बहिराश्रयः सन् ।

भोक्ता च भोग्यं स्वयमेव सर्वं

यद्यन पृथग्दृष्टमिदन्तया पुरा ॥४९६॥

જ્ઞાનાત્મના અન્તર્બહિઃ આશ્રયઃ સન્ સર્વેષુ ભૂતેષુ અહમ્ એવ સંસ્થિતઃ
(અસ્મિ), ભોક્તા ચ ભોગ્ય ચ સર્વં યત્ યત્ પુરા પૃથક્ દૃષ્ટં, તત્
ત્વમ્ એવ ।

જ્ઞાનસ્વરૂપે હું આંતર અને બાહ્ય વસ્તુમાત્રનો આશ્રય બનીને
૩૧ પ્રાણીપદાર્થોમાં રહેલો છું. બોક્તા (જીવ) અને બોગ્ય (નિવૃત્ત)
જા અધુ અગાઉ જે પૃથક્કરે બેધુ હતું. તે અધુ હું-આત્મા જ છું.

મપ્યત્વળહસુત્વાઽમ્મોધૌ વહુધા વિશ્વવીચયઃ ।

ઉત્પદ્યન્તે વિલીયન્તે માયામાસ્તવિભ્રમાત્ ॥૪૯૭॥

અત્વળહસુત્વામ્મોધ મયિ, વહુધા વિશ્વવીચયઃ, માયામાસ્તવિભ્રમાત્
ઉત્પદ્યન્તે વિલીયન્તે (ચ) ।

અખંડ આનંદના સાગરસ્વરૂપ મારામાં, અનેકાકાર વિશ્વ-તરંગો,
માયારૂપી વંદેશિયાના વેળથી ઉત્પન્ન થાય છે ને લીન થઈ જાય છે.

અત્વળહ...મ્મોધૌ-અત્વળહ: ચ અસૌ મુક્તામ્મોધિઃ તસ્મિન્,
વિશ્વવીચયઃ-વિશ્વસ્ય વીચયઃ=તરંગાઃ, માયા...વિભ્રમાત્-માયા એવ
માસ્તઃ તસ્ય વિભ્રમઃ=વેગઃ તસ્માત્ ।

સ્થૂલાદિમાયા મયિ કલ્પિતા ભ્રમા-

દારોપિતા નુ સ્ફુરણેન લોકૈઃ ।

કાલે યથા કલ્પકવત્સરાય-

ન્સ્વાદયો નિષ્કલ્પનિર્વિકલ્પે ॥૪૯૮॥

યથા નિષ્કલનિર્વિકલ્પે કાલે કલ્પક-ચત્સર-અયન-ઋત્વાદયઃ આરો-
પિતાઃ, (તયા) નિષ્કલનિર્વિકલ્પે મયિ લોકૈઃ ભ્રમાત્ સ્ફુરણેન સ્થૂલાદિ-
માયાઃ કલ્પિતાઃ ।

તેમ કાળ સ્વભાવતઃ નિરવયવ અને નિર્વિકલ્પ છે, છતાંયે એમાં
કલ્પ, વરસ, અયન (દક્ષિણાયન-ઉત્તરાયણ) અને વસંત વગેરે ઋતુઓનો
ભેદ આરોપિત થાય છે; તેમ નિષ્કલ્પ અને નિર્વિકલ્પ મુજબ આત્મામાં
લોકો ભ્રમવશાત્ થતી સ્ફુરણને લીધે, સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ-બાવેની આરોપણાત્મક
કલ્પના કરે છે. અર્થાત્ આત્મામાં દેહાદિબુદ્ધિ આરોપણાત્મક ભ્રાન્તિ જ છે.

આરોપિતં નાઽઽપ્રયદૂષકં ભવેત્

કદાપિ મૃદૈર્મતિદોષદૂષિતૈઃ ॥

નાઽઽર્દ્રીકરોત્યૂપરભૂમિમાગં

મરીચિકાવારિમહાપ્રવાહઃ ॥૪૯૯॥

મતિદોષદૂષિતૈઃ મૃદૈઃ આરોપિતં કદા અપિ આશ્ચર્યદૂષકં ન ભવેત્,
મરીચિકાવારિમહાપ્રવાહઃ રૂપરભૂમિમાગં ન આર્દ્રીકરોતિ ।

બુદ્ધિદોષથી દૂષિત મુઠ માણસો દ્વારા જેનો આરોપ કરાય તે (અસત્ય વસ્તુ) કદિયે પોતાના આશયને (જિમાં આરોપ કરાય તેને) દૂષિત કરી શકે નહિ; (દા. ત., મુનજગદ્ગુપ્તી મધ્યમ જગત્પ્રવાહ ઊપર બુધિબળને (જે ઊપર બુધિમાં મુનજગદો બાસ થાય તેને) બીજીથી શકતો નથી.

મનિ...દૂષિતૈઃ-મન્યાઃ દોષાઃ સંઃ દૂષિતાઃ ઈઃ ऊपर ... भागम्-ऊपरः च अग्रे भूमेः भागः तम्, मरीचिका...प्रवाहः-मरीचिकामिः (उत्सादिनः) पारिण। महान् प्रवाहः। मूर्धमरीचकः ऊपरे नृपवन्तः उद्देहाग्रदंष्ट्रं जनयन्ति, चिन्तु म जगैषः भूमिं माप्रया अपि न आर्द्रीकरोति इति भाषः ।

આફાગચ્છલેપવિદુર્ગોઽહ-

માદિત્યચ્છાસ્યવિલક્ષણોઽહમ ।

આહાર્યયગિત્યયિનિશ્ચલોઽહ-

અમ્મોધિવન્ પારવિવર્જિતોઽહમ્ ॥૫૦૦॥

અહમ્ આફાગચ્છલ્ શ્વિયદુર્ગઃ, અહમ્ આદિત્યચ્છ માસ્યવિલક્ષણઃ, અહમ્ આહાર્યચ્છ નિત્યયિનિશ્ચલઃ, અમ્મોધિવન્ અહં પારવિવર્જિતઃ (ચ અસ્મિ) ।

હું આફાગચ્છની જેમ નિર્લેપ છું, સૂર્યની જેમ અન્ય-અપ્રકારપણું, ધર્મતની જેમ નિત્ય નિશ્ચલ છું, અને સાગરની જેમ અપાર છું.

માસ્યવિલક્ષણઃ- માસ્યેભ્યઃ વિલક્ષણઃ-દીપત્ અમાસ્યઃ અર્થાત્ સ્વયમ્ભઃ, અમ્મોધિવન્-અમ્મના નિધિઃ અમ્મોધિઃ સ હ્ય, પારવિવર્જિતઃ-પારેણ વિવર્જિતઃ ।

ન મે દેહેન સમ્બન્ધો મેધેનેવ વિહાયસઃ ।

અતઃ ક્રુતો મે તદ્ધર્મા જાગ્રત્સ્વપ્નસુષુપ્તયઃ ॥૫૦૧॥

મેધેન વિહાયમઃ હ્ય દેહેન મે મદ્ગ્ધઃ ન, અતઃ મે જાગ્રત્સ્વપ્ન-સુષુપ્તયઃ તદ્ધર્માઃ ક્રુતઃ ?

મેઘથી જેમ આકાશને કોઈ સંબંધ નથી તેમ આત્મારૂપ મારો દેહથી કોઈ સંબંધ નથી, માટે જ મારો જાગૃત-સ્વપ્ન, અને સુષુપ્તિ રૂપ દેહધર્મેથી સંબંધ કેમ હોઈ શકે ?

જાગ્રત્...સુષુપ્તયઃ—જાગ્રત્ ચ સ્વપ્નઃ ચ સુષુપ્તિઃ ચ, તદ્ધર્માઃ—તસ્ય = દેહસ્ય ધર્માઃ ।

ઉપાધિરાયાતિ સ એવ ગચ્છતિ

સ એવ કર્માણિ કરોતિ મુદ્ધક્તે ।

સ એવ જીર્યન્ મ્રિયતે સદાઽહં

કુલાદ્રિષન્નિશ્ચલ એવ સંસ્થિતઃ ॥૫૦૨॥

ઉપાધિઃ આયાતિ, સઃ એવ ગચ્છતિ, સઃ એવ કર્માણિ કરોતિ મુદ્ધક્તે, સઃ એવ જીર્યન્ મ્રિયતે, અહં (તુ) સદા કુલ્યઽઽદ્રિષત્ નિશ્ચલઃ એવ સંસ્થિતઃ ।

(દેહાદિ) ઉપાધિ જ આવે છે ને જાય છે, એ જ કર્મો કરે છે ને (કર્મફળો) ભોગવે છે. ઉપાધિ જ ધરણી થઈને મરે છે. હું (આત્મા તો) સદા કુલપર્વતની જેમ અડગભાવે સ્થિત છું.

[હિમાલય વગેરે સાત પર્વતોને કુલપર્વત કહે છે.]

ન મે પ્રવૃત્તિઃ ન ચ મે નિવૃત્તિઃ

સદેકરૂપસ્ય નિરંશકસ્ય ।

एकात्मको यो निविडो निरन्तरो

व्योमेव पूर्णः स कथं नु चेष्टते ॥५०३॥

સદેકરૂપસ્ય નિરંશકસ્ય મે ન પ્રવૃત્તિઃ ન ચ નિવૃત્તિઃ, યઃ એકાત્મકઃ નિવિડઃ નિરન્તરઃ વ્યોમ ઇવ (ચ) પૂર્ણઃ સઃ કથં નુ ચેષ્ટતે ?

સન્માત્રસ્વરૂપ અને નિરવયવ મુજ આત્માની ન તો પ્રવૃત્તિ છે કે ન નિવૃત્તિ. અરે ! જો એકાત્મક, ધન, દ્વિતીય ભરેલો અને આકાશની જેમ પરિપૂર્ણ છે, તે ચેષ્ટા કેમ કરી શકે ?

સદેકરૂપઃ—સત્ એવ એકં રૂપં યસ્ય સઃ તસ્ય, નિરંશકસ્ય—નિર્ગતાઃ અંશાઃ યસ્માત્ સઃ તસ્ય, એકાત્મકઃ—એકઃ=અદ્વિતીયઃ એવ આત્મા=સ્વરૂપં યસ્ય સઃ, નિરન્તરઃ—નિર્ગતમ્ અન્તરં=વ્યવધાનં યસ્ય સઃ ।

પુણ્યાનિ પાપાનિ નિરિન્દ્રિયમ્
નિષ્ચેત્તમો નિર્વિઘ્નતેર્નિપાદ્યુતઃ ।

કુનો મમાડરુદ્ધમુગ્ધાનુભૂત-

સ્થંતે જનન્યાગતમિત્યપિ શ્રુતિઃ ॥૧૦૪॥

નિરિન્દ્રિયસ્ત્વ નિષ્ચેતનઃ નિર્વિઘ્નતઃ નિગદ્યુતઃ અલ્પદ્રુગ્ધાનુભૂતઃ ક્વમ
પુણ્યાનિ પાપાનિ (૫) કુનઃ ? શ્રુતિઃ અપિ 'જનન્યાગતમ્' इति અપિ જ્ઞેતે ।

ઈન્દ્રિય, ચિત્ત, વિકાર અને આકાર રહિત, તેમજ અખંડ
આનંદાનુભૂતિપ મારે પુરુષ કે પાપ કેમ યોગ ? 'જનન્યાગતં પુણ્યેન
જનન્યાગતં પાપેન' (જૂહ૦ ટી. ૪-૩-૨૨) આ શ્રુતિ પણ 'મારે
પુરુષ કે પાપથી સંબંધ નથી', એમ કહે છે.

છાયયા સ્પૃશ્મુષ્યં વા શીતં વા મુષ્ટુ કુષ્ટુ વા ।

ન સ્પૃશ્મસ્યેવ ચત્કિશ્ચિત્ પુરુષ તદ્વિભ્રમણમ્ ॥૧૦૫॥

ન સાક્ષિણં સાક્ષ્યધર્માઃ સંસ્પૃશન્તિ વિભ્રમણમ્ ।

અધિકારમુદાસીનં શૂદ્ધધર્માઃ પ્રદીપયત ॥૧૦૬॥

(પદ્ય) ડાળં વા શીત વા, મુષ્ટુ વા, કુષ્ટુ વા, છાયયા સ્પૃશ્ (સત્)
તદ્વિભ્રમણં પુરુષં ચત્કિશ્ચિત્ ન, સ્પૃશ્મતિ ઇવ, (તદ્વત્) સાક્ષ્યધર્માઃ
વિભ્રમણં સાક્ષિણં ન સ્પૃશન્તિ ।

જેમ જરમ કે ઠંડુ, ચાડું કે નરમ, છાયને સ્પર્શે ત્યારે જેની
એ છાયા યોગ તે (છાયાથી વિન્ન) વિભ્રમણ પુરુષને એની અસર થતી
નથી, તેમ પદાર્થોના ધર્મો પદાર્થોથી વિભ્રમણ સાક્ષીસ્વરૂપ આત્માને
સ્પર્શતા નથી, અર્થાત્ સાક્ષી એથી ભેદાતે નથી.

[અહીં પુસ્તકાન્તર્યા 'દેહેન્દ્રિયમનોધર્મા નૈવાત્માનં
સ્પૃશન્ત્યહો-દેહ, ઈન્દ્રિયો અને મનના ધર્મ આત્માને જરારે સ્પર્શ
કરતા નથી.' આ અધિક પાકિત પણ છે.]

સાક્ષ્યધર્માઃ—સાક્ષ્યાણાં=દેહેન્દ્રિયાદીના ધર્માઃ ।

સ્વેર્યથા કર્મણિ સાક્ષિભાવો
વહેર્યથા વાડ્યસિ દાહકત્વમ્ ।

રજ્જોર્યથાડરોપિતવસ્તુસદ્ધ-

સ્તથૈવ કૃટસ્થચિદાત્મનો મે ॥૫૦૭॥

કર્મણિ યથા રવેઃ સાક્ષિભાવઃ, યથા વા અડ્યસિ વહેઃ દાહકત્વમ્,
રજ્જોઃ યથા આરોપિતવસ્તુસદ્ધઃ, કૃટસ્થચિદાત્મનઃ મે તથા એવ ।

પ્રાણોઓના કર્મોમાં જેમ સૂર્ય સાક્ષીમાત્ર હોય છે, જેમ લોકમાં
અગ્નિની દાહકતા છે, દોરડામાં જેવો આરોપિત સાપનો સંબંધ છે,
તે જ રીતે કૃટસ્થ જ્ઞાનસ્વરૂપ મુજ-આત્માનો (દેહાદિમાં) સંબંધ છે.
[મનુષ્ય સારા નરસો કર્મો કરે તેનો સૂર્ય સાક્ષી તો છે, સૂર્ય તે
અધુ જુવે છે, પરંતુ તે કર્મોથી સૂર્ય બેપાતો નથી, લોકમાં અગ્નિ
પ્રવેશે છે પણ લોકના મેલ વગેરેથી અગ્નિ બેપાતો નથી, દોરડામાં
સાપ ભાસે તો છે, પરંતુ વાસ્તવમાં તેનો દોરડા સાથે સંબંધ હોતો
નથી, તેમ દેહાદિમાં પ્રવિષ્ટ આત્મા દેહાદિના ગુણધર્મોથી અવિષ્ટ-
અસંગ રહે છે.]

આરોપિત...સદ્ધઃ- આરોપિતસ્ય વસ્તુનઃ સદ્ધઃ, કૃટસ્થ...ત્મનઃ-
કૃટસ્થા ચિત્ એવ આત્મા = સ્વરૂપે यस્ય સઃ તસ્ય ।

કર્તાડપિ વા કારયિતાડપિ નાડહં

મોક્તાડપિ વા મોજયિતાડપિ નાડહમ્ ।

દ્રષ્ટાડપિ વા દર્શયિતાડપિ નોડહં

સોડહં સ્વયજ્ઞ્યોતિરનીદગાત્મા ॥૫૦૮॥

અહ કર્તા અપિ કારયિતા અપિ વા ન, અહ મોક્તા અપિ મોજ-
યિતા અપિ વા ન, અહ દ્રષ્ટા અપિ દર્શયિતા અપિ વા ન, સઃ અહ
અનીદક્ સ્વયજ્ઞ્યોતિઃ આત્મા (અસ્મિ) ।

હું ન કરનારો કે કરાવનારો છું, ન ભોજવનારો કે ભોજવાવનારો
છું, ન દેખનારો કે દેખાડનારો છું, હું તો સૌથી વિવક્ષુ (નિરાજો)
સ્વયંપ્રકાશ આત્મા છું.

અનીદક્ = ન હૈદક્ = કર્તા કારયિતાદિ ઇતિ અનીદક્ ।

ચાલ્યુપાધી પ્રતિવિમ્બતૈવ્ય-

ઔપાધિકં મૃદધિયં નયન્તિ ।

સ્વવિમ્બમૂર્તં રવિષદ્ વિનિર્ણયં

વર્તાઽસ્મિ મોક્ષાઽસ્મિ દત્તોઽસ્મિ હેતિ ॥૫૦૯॥

(૧૫૫) ડગાધી ચલતિ મૃદધિયઃ ઔપાધિકં પ્રતિવિમ્બતૈવ્ય સ્વવિ-
મ્બમૂર્તં નયન્તિ, (૧૫૫) રવિષદ્ વિનિર્ણયં સ્વવિમ્બમૂર્તં (આત્માને) (અહં)
વર્તા ંસ્મિ, મોક્ષા ંસ્મિ, હા દત્તઃ ંસ્મિ इति નયન્તિ ।

જેમ (જલરૂપ) ઉપાધિ ચંચલ બનતાં, મંદમતિઓ એ તપાધિમાં
પડેલા પ્રતિબિંબની ચંચલતાને બિંબરૂપ સૂરંગત માની લે છે, તેમજ
સૂરંગની જેમ નિષ્કિષ (અચલ) બિમ્બસ્વરૂપ આત્માને હું કર્તા છું,
ભોક્તા છું, ણી ૧ । હું મરી ગયા; આમ (બુદ્ધિ વગેરેમાં) આરોપ કદી
માની લે છે.

[જલમાં સૂરંગ પ્રતિબિંબ દેખાય છે તે વાસ્તવમાં મિથ્યા છે.
જલ ઘાલતા પ્રતિબિંબ ધાવતું લાગે છે. ત્યારે મંદબુદ્ધિ મનુષ્ય પ્રતિ-
બિંબને સૂરંગ માને છે ને સૂરંગ ધાલે છે એમ કહે છે. આ જ રીતે
બુદ્ધિમાં રહેલું આત્માનું પ્રતિબિંબ બુદ્ધિમાં વિકારો થતાં વિકૃત લાગે
છે. આ પ્રતિબિંબ જીવસ્વરૂપ ને મિથ્યા છે. આ મિથ્યાબૂત આરોપિત
આત્માના સુખ-દુઃખ, કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વ વગેરે વિકારોથી સત્સ્વરૂપ સાક્ષી
આત્મા વસ્તુતઃ લેપાતો નથી. બુદ્ધિગત આત્મપ્રતિબિંબને જ આત્મા
માનવાની બુલથી જ સાચો ‘હું-આત્મા’ વિકારો અને બદલે લાગે છે.
જેમ પ્રતિબિંબ મિથ્યા લોચ ॥ તેમ આ જીવસ્વરૂપ પણ મિથ્યા છે,
એવી પાકી સમજ થતાં બુદ્ધિથી પર અને બુદ્ધિવિકારોથી અરૂપ
સ્વસ્વરૂપ (આત્મસ્વરૂપ) પ્રગટ લાગે છે, ત્યારે આત્મા સાક્ષી અમંગ
અને સચ્ચિદાનંદરૂપ છે, એકે અનુભવ લાગે છે.]

પ્રતિ...લૌલ્યમ્-પ્રતિવિમ્બસ્ય લૌલ્યમ્, ઔપાધિકમ્-ડગાધિના
જાતમ્ ઔપાધિકમ્, સ્વવિમ્બમૂર્તમ્-સ્વમ્ એવ વિમ્બમૂર્તઃ સમ્ ।

જલે વાડપિ સ્થલે ગાડપિ લુઠત્યેષ જઢાત્મક ।

નાડહ' વિલિપ્યે તદ્ધર્મેષ્ટધર્મેર્નમો યથા ॥૫૧૦॥

જટાત્મક એજ જલે અપિ વા, રથલે અપિ વા લુઠતુ, યથા
પટ્થર્મ નમ (તથા) અહ તદ્ધર્મ ન વિલિપ્યે ।

આ જડ દેહ જલમાં કે સ્થલમાં ભલે ને પડ્યો રહે આકાશ
જેમ (પડામાં રહેવા છતાં) ઘડાના ગુણધર્મોથી લેપાતુ નથી, તેમ હુ
દેહના ધર્મોથી લેપાતો નથી

કર્તૃત્વમોન્નૃત્વપલ્ત્વમત્તતા-

જહત્નનદ્વત્નવિમુક્તતાદય ।

બુદ્ધેર્નિકલ્પા ન તુ સન્તિ વસ્તુત

સ્વસ્મિન્ પરે વ્રહ્માણિ કેન્નલેડદ્વયે ॥૫૧૧॥

કર્તૃત્વ-મોન્નૃત્વ-પલ્ત્વ-મત્તતા-જન્ત્વ-વદ્ધત્વ વિમુક્તતાદય બુદ્ધે-
વિકલ્પા, સ્વસ્મિન્ કેવલે અદ્વયે પરે વ્રહ્માણિ વસ્તુત ન તુ સન્તિ ।

કર્તાપણું, ભોક્તાપણું, શક્તા, ઉન્નતપણું, જડતા, બદ્ધત્વ અને
વિમુક્તપણું, આ બધી બુદ્ધિની કલ્પનાઓ છે સૌથી અસ્પષ્ટ અદ્વિતીય
પરબ્રહ્મરૂપ મારામાં આ બધાં હરગીજ નથી

[કર્તૃત્વ ભોક્તૃત્વ વગેરે આત્મચૈતન્ય જેમાં પ્રતિબિંબિત થયુ છે
એ બુદ્ધિના ધર્મો છે, આત્માના નથી બુદ્ધિ અને બુદ્ધિગત ધર્મો પણ
અવિદ્યાથી અધારોપિત અર્થાત્ મિથ્યા છે, એટલે એના છ સર્ગોમાં હોવા
છતાં આત્માની અસંગતા મટાડી શકતા નથી અધિષ્ઠાનરૂપ વસ્તુના
સંસર્ગમાં ભ્રાન્તિથી ભાસતી પ્રાતીતિક વસ્તુ અધિષ્ઠાનમાં કયો વિકૃતિ
લાવી શકતી નથી આ વાત દોરડું-સાપ અને છિપલી-રજતના દષ્ટાન્તથી
સ્પષ્ટ થાય છે]

સન્તુ વિકારા પ્રકૃતેર્દશઘા શતઘા સહસ્રઘા વાડપિ ।

કિં મેડસદ્ગચિતેસ્તૈર્ન ઘન ક્વચિદમ્બર સ્પૃશતિ ॥૫૧૨॥

પ્રકૃતે દશઘા શતઘા સહસ્રઘા વા અપિ વિકારા સન્તુ, અસદ્ધ -
ચિતે મે તૈ કિમ્ ? ન ઘન અમ્બર ક્વચિત્ સ્પૃશતિ ।

પ્રકૃતિમાં ભણે ને દશ, સો કે જેવાર જાતના વિકારો (દિશ્કરો) થાય ! અસંગ ચેતનસ્વરૂપ મુક્ત-આત્માને એવી શું ? બધા, ગાદગુ' આકાશને કસોડે અગ્નિ થકનું નથી.

અમન્યચિત્તે:-અમન્યા ચ અગ્નિ ચિત્તજ્ઞાન તત્ત્વાઃ ।

અવ્યક્તાદિસ્થૂલપર્યંતમેતદ્વિશ્વં યત્રાઽઽભાસમાત્ર પ્રતીતમ્ ।
ઓમપ્રગ્વ્યં સૂક્ષ્મમાગ્નહીનં યત્રાઽઽદૃતં યત્ તદેવાઽહમસ્મિ ॥૫૧૩॥

યમ અવ્યક્તાદિસ્થૂલપર્યંતમ્ તત્ત્વં વિશ્વમ્ આમાસમાત્રં પ્રતીતમ્,
ઓમપ્રગ્વ્યં સૂક્ષ્મમ્ આગ્નહીનમ્ અદૃતં બ્રહ્મ, તત્ત્વં એવ અહમ્ અસ્મિ ।

જેમાં અવ્યક્ત (હિચ્ચગર્જા કે માયા)થી માંડી અત્યંત સ્થૂલ
પદાર્થોનું બનેલું આ વિશ્વ આભાસરૂપે પ્રતીત થાય છે, જે આકાશ
સમાન (વ્યાપક), અને સૂક્ષ્મ તથા આદિ કે અંત વિનાનું અદ્વિતીય
બ્રહ્મ છે, તે જ હું છું.

અવ્યક્ત..પર્યંતમ્-અવ્યક્તમ્ આદિ-યસ્ય તત્ત્વ અવ્યક્તાદિ સ્પૂર્ણ
પર્યંતે રાગ્ય તત્ત્વ, ઓમપ્રગ્વ્યમ્-ઓમના પ્રગ્વ્યા=સાદૃશ્યં યસ્ય તત્ત્વ,
આગ્નહીનમ્-આદિઃ ચ અન્નઃ ચ વામ્ના-હીનમ્ ।

સર્વાધારં સર્વવસ્તુપ્રકાશં

સર્વાકાર મર્વગં સર્વદાન્યમ્ ।

નિત્યં શુદ્ધં નિશ્ચલં નિર્વિકલ્પં

બ્રહ્માઽદૃતં યત્ તદેવાઽહમસ્મિ ॥૫૧૪॥

યત્ સર્વાઽઽધાર, સર્વવસ્તુપ્રકાશ, સર્વાકાર, સર્વગં, સર્વદાન્ય, નિત્યં,
શુદ્ધ, નિશ્ચલં, નિર્વિકલ્પમ્, અદૃતં બ્રહ્મ, તત્ત્વં એવ અહમ્ અસ્મિ ।

જે સર્વને આધાર, સર્વવસ્તુનું પ્રકાશક, સર્વની આકૃતિરૂપ અને
સર્વગામી છતાં સર્વથી સ્વતંત્ર, નિત્ય, શુદ્ધ, નિશ્ચલ અને નિર્વિકલ્પ,
અદ્વિતીય બ્રહ્મ છે, તે જ 'હું' છું.

સર્વ પ્રકાશમ્-સર્વેષાં વસ્તુના પ્રકાશ = પ્રકાશમ્, સર્વાકારમ્-
સર્વે આકારાઃ* યસ્ય તત્, સર્વગૂન્યમ્-સર્વેભ્યઃ શન્ય રહિતમ્ ।

યત્ પ્રત્યસ્તાઽરોપમાયાવિશેષ

પ્રત્યક્ષપ્રત્યયાઽગમ્યમાનમ્ ।

સત્યજ્ઞાનાઽનન્તમાનન્દરૂપં

બ્રહ્માઽદ્વૈત યત્ તદેવાઽહમસ્મિ ॥૫૧૫॥

પ્રત્યસ્તાઽરોપમાયાવિશેષ, પ્રત્યક્ષપ્રત્યયાઽગમ્યમાન, સત્યજ્ઞાનાઽન-
ન્તમ્, આનન્દરૂપ, યત્ અદ્વૈત બ્રહ્મ, તદ્ એવ અહમ્ અસ્મિ ।

માયાજન્ય સમગ્ર વિશેષો વગરનું*, સ્વાત્મરૂપ, આ કે તે રૂપે ન
સમગ્ર તેણે, સત્ય, જ્ઞાન તેમજ અનન્તસ્વરૂપ, આનન્દસ્વરૂપ જે અદ્વૈત
બ્રહ્મ છે, તે જ 'હું' છું*.

પ્રત્યસ્તા વિશેષમ્-પ્રત્યસ્તા અરોપા માયાયા વિશેષા યસ્મિન્
તત્, પ્રત્ય માનમ્-પ્રત્યયે અગમ્યમાનમ્ સત્ય.. નન્તમ્-સત્ય ચ જ્ઞાનં
ચ તત્ અનન્તમ્, આનન્દરૂપમ્-આનન્દ રૂપ યસ્ય તત્ ।

નિષ્ક્રિયોઽસ્યરિકારોઽસ્મિ નિષ્કલ્લોઽસ્મિ નિરાકૃતિઃ ।

નિર્વિકલ્પોઽસ્મિ નિત્યોઽસ્મિ નિરાલમ્બોઽસ્મિ નિર્દ્વય ॥૫૧૬॥

નિષ્ક્રિય અસ્મિ, અરિકાર અસ્મિ, નિષ્કલ્ અસ્મિ, નિરાકૃતિ
(અસ્મિ), નિર્વિકલ્પ અસ્મિ, નિત્ય અસ્મિ, નિરાલમ્બ અસ્મિ, નિર્દ્વય
અસ્મિ ।

હું ક્રિયારહિત, વિકાર વગરનો, નિરવળ, નિરાકાર, નિર્વિકલ્પ,
નિત્ય અને નિરાલમ્બ (આધાર વગરનો) અને અદ્વિતીય છું .

સર્વાત્મકોઽહ સર્વોઽહ સર્વાઽતીતોઽહમદ્વયઃ ।

કેવચઽરણ્ડવોધોઽહમાનન્દોઽહ નિરન્તરઃ ॥૫૧૭॥

હું સર્વનો આત્મા, સર્વરૂપ, સર્વધો પર (અરૂપરૂપ) અને અદ્વિતીય
છું* હું કેવલસ્વરૂપ, અખંડ જ્ઞાનરૂપ, આનન્દરૂપ અને નિરન્તર (સર્વ-
વ્યાપી અને સર્વકાલિક) છું*.

(તોમ્બ) ગર્ભામુ શ્રવણામુ આપે પ્રથાન્નમનસા અપ્યા મદગા પરય,
(યત્) દ્રઘ ઇય ગત્, અતઃ જગત્ મર્તઃ દ્વલપ્રયયમન્નતિઃ ઇય, ચતુર્થ
તા સ્માત્ અન્યત્ શ્રમિતઃ અવેશિત્ કિં વિચિત્રે ? તદ્વત્ તમોરિદ્ કુદે
વિહારામ્લદ સતઃ શ્વર કિમ્ ?

સૌમ્ય ! બધી અવસ્થાઓનાં પ્રથાન્ત ચિત્તે અને આત્મલક્ષી
દષ્ટિએ જો કે, ‘બ્રહ્મ જ સત્ય છે.’ આ બ્રહ્મ જ સત્ય હોવાથી આ દર્શ-
માન જગત તો ચોમેર બ્રહ્મપ્રતીતિનો વિલાસ જ છે. આગોવાળાઓ
માટે રૂપ સિવાય ચોમેર જોવા જેવું છે શું ? એ જ રીતે બ્રહ્મતાનીની
બુદ્ધિ બ્રહ્મને છોડી બીજે કયાં વિચાર કરે ?

દ્રઘ...સન્નતિ-‘દ્રઘણ પ્રત્યયાના સન્નતિ, અધ્યાત્મદશા-આસ્મિન
હતિ અપ્યાત્મ નાદની યા દક્ સયા, વિહારાસ્પદમ્-‘વિહારમ્
આસ્પદમ્=સ્થાનમ્ ।

કરતાં પરાનન્દરસાનુભૂતિ

મુત્સજ્ય શૂન્યેષુ રમેત વિદ્વાન્ ।

ચન્દ્રે મહાહૃલાદિનિ લીપ્યમાનં

ચિત્રેન્દુમાલોકયિતું ક ઇચ્છેત ? ॥૫૨૩॥

ક વિદ્વાન્ તા પરાનન્દરસાનુભૂતિમ્ મુત્સજ્ય શૂન્યેષુ રમેત ? મહા-
હૃલાદિનિ ચન્દ્રે લીપ્યમાનં, ચિત્રેન્દુમ્ આલોકયિતુ કઃ ઇચ્છેત ?

એવો કયો વિદ્વાન હશે કે જે પરમાનન્દની રસાનુભૂતિ છોડીને
નીરસ વિષયોમાં રહે ? પરમ આલ્લાહક ચન્દ્ર સ્વયં ચમકી રહ્યો હોય
ત્યારે એના ચિત્રને જોવાનું કોને જમે ? અર્થાત્ બ્રહ્માનુભૂતિનો આનંદ
સર્વાતિથાથી છે જ્યારે વિષયોનું મુખ આભાસમાત્ર છે, માટે મેધાથી
જન વિષયોની પાછળ ન દોડતાં બ્રહ્મચિત્તનનો આનંદ લૂંટે ॥

પરમ...ભૂતિમ્-પર આનન્દ ઇવ રસ તસ્ય અનુભૂતિઃ તામ્,
મહા શિનિ-મહાન્ આહ્વાદ. યેન તસ્મિન્, ચિત્રેન્દુમ્-ચિત્રે દન્તુ. તમ્ ।

અસત્પદાર્થાનુભવેન કિञ्ચિન્
ન હ્યસ્તિ તૃપ્તિર્ન ચ દુઃસ્વહાનિઃ ।

તદદ્વયાનન્દરસાનુભૂત્યા
તૃપ્તઃ સુખં તિષ્ઠ, સદાત્મનિષ્ઠયા ॥ ૫૨૪॥

અસત્પદાર્થાનુભવેન કિञ્ચિત્ તૃપ્તિઃ ન હિ અસ્તિ, ન ચ દુઃસ્વહાનિઃ
અસ્તિ, તદ્ અદ્વયાનન્દરસાનુભૂત્યા સદાત્મનિષ્ઠયા તૃપ્તઃ (સન્) સુખં તિષ્ઠ ।

પત્થ ! મિથ્યા પદાર્થોના અનુભવથી (ભોગથી) જરાયે તૃપ્તિ થતી
નથી કે દુઃખ પણ ટળતું નથી. માટે, અદ્વય બ્રહ્મના આનંદરસની
અનુભૂતિથી અને સત્યસ્વરૂપ આત્મનિષ્ઠાથી તૃપ્ત થઈ સુખી બને.

અસત્...ભવેન-અસતા પદાર્થાનામ્ અનુભવઃ તેન, અદ્વય.....
ભૂત્યા-અદ્વયસ્ય આનન્દરસાનુભૂતિઃ તયા, સદાત્મનિષ્ઠયા-સન્ ચ અસૌ
આત્મા તસ્મિન્ નિષ્ઠા તયા ।

સ્વયમેવ સર્વથા પश्यन् मन्यमानः स्वमद्वयम् ।

સ્વાનન્દમનુભુજ્ઞાનઃ કાલં નય મહામતે ! ॥૫૨૫॥

મહામતે ! સર્વથા સ્વયમેવ પश्यન્, સ્વમ્ અદ્વયં મન્યમાનઃ, સ્વાન-
ન્દમ્ અનુભુજ્ઞાનઃ, કાલં નય ।

હે મહામતિ ! સર્વ સ્થિતિમાં સદા સ્વયંરૂપ આત્માને જ જોતા,
પોતાને અદ્વિતીય માનતો અને આત્માનંદનો જ અનુભવ કરતો કરતો,
સમય વિતાવ.

અસંહવોધાત્મનિ નિર્વિકલ્પે

વિકલ્પનં વ્યોમ્નિ પુરઃ પ્રકલ્પનમ્ ।

તદદ્વયાનન્દમયાત્મના સદા

શાન્તિ પરમેત્વ મજસ્વ મૌનમ્ ॥૫૨૬॥

અસંહવોધાત્મનિ નિર્વિકલ્પે વિકલ્પનં (નામ) વ્યોમ્નિ પુરઃ પ્રકલ્પ-
નમ્, તદ્ અદ્વયાડઅનન્દમયાડઅત્મના સદા પરા શાન્તિમ્ એત્વ, મૌનં મજસ્વ ।

અખંડ જ્ઞાનસ્વરૂપ અને વિકલ્પહીન આત્મામાં (જોવ કે જગતિક
પદાર્થોના) વિકલ્પ કરવો એ આકાશમાં નગરની કલ્પના કરવા બરાબર

સ્વારાગ્યમાગ્રાગ્યવિભૂતિરેષા

ભવત્કૃપાશ્રીમદ્દિમપ્રસાદાત્ ।

પ્રાપ્તા ગયા, શ્રી ગુરવે મહાત્મને

તમો નમસ્તંઽસ્તુ પુનર્નમોઽસ્તુ ॥૫૧૮॥

ભવત્કૃપાશ્રીમદ્દિમપ્રસાદાત્ મયા ણ્યા સ્વાગ્ય-સામ્રાજ્ય-વિભૂતિઃ
પ્રાપ્તા, મહાત્મને શ્રીગુરવે તે નમઃ, અસ્તુ, પુનઃ નમઃ અસ્તુ ।

આપની કૃપાથી સંપત્તિ અને મહિમાના પ્રસાદથી મેં આ
(આત્મજ્ઞાનથી) સ્વારાગ્ય અને સામ્રાજ્યની સંપદા પ્રાપ્ત કરી છે.
મહાત્મા આપ શ્રી ગુરુદેવને નમસ્કાર, વારંવાર નમસ્કાર.

સ્વારાગ્ય...વિભૂતિઃ-સ્વાગર્ય ચ સામ્રાજ્ય ચ તयोः વિભૂતિઃ,
ભવત્...પ્રસાદાત્-ભવતઃ કૃપા યથા શ્રી. તસ્યાઃ મહિમ્નઃ પ્રસાદઃ
તસ્માત્, મહાત્મને-મહાન્=તર્પસ્વરૂપઃ આત્મા यस્ય તસ્મૈ ।

મહાત્મજ્ઞે માયાકૃતજનિજરામૃત્યુગહને

ભ્રમન્તં ક્લિદ્યન્તં બહુસ્તરતાપૈરનુદિનમ્ ।

અહઙ્કારવ્યાધ્યધિતમિમમત્યન્તરૂપયા

પ્રગોઘ્ય પ્રસ્થાપાત્ પરમવિતયાન્ મામસિ ગુરો ॥૫૧૯॥

ગુરો ! માયાકૃતજનિજરામૃત્યુગહને મહાત્મજ્ઞે ભ્રમન્ત, બહુસ્તરતાપેઃ
અનુદિન ક્લિદ્યન્તમ્, અહઙ્કારવ્યાધ્યધિતમ્ इमं माम्, અત્યન્તરૂપયા
પ્રસ્થાપાત્ પ્રગોઘ્ય, પરમ્ અવિતયાન્ અમિ ।

હે ગુરો ! હું માયાથી પેદા થયેલા જન્મ વાધકથ અને મરણથી
ખૂબ ભયાનક મહાસ્વપ્નમાં બેસતો હતો અને વિવિધ સંતાપોથી
શેઠતેજ કલેશ પામતો હતો. ઉપરાંત અહંકારથી વાધથી ખૂબ ભય
પામ્યો હતો. આથી અત્યન્ત કૃપા કરી મને (અજ્ઞાનથી) દીર્ઘ નિદ્રામાંથી
જાગાડી, માત્રું રક્ષણ કર્યું છે.

માયા...ગહને-માયયા કૃતાઃ જનિ-જરા-મૃત્યુવઃ તૈઃ ગહનઃ=ભયાનકઃ
તસ્મિન્, બહુ...દિનમ્-બહુતરાઃ બહુલા વિવિધાશ્ચ ચે તાપાઃ તૈઃ,

અનુદિનમ્ દિને દિને ઇતિ અનુદિનમ્, અહંકાર. વ્યથિત.-અહંકાર
એવ વ્યાઘ્ર તેન વ્યથિતઃ તમ્ ।

નમસ્તસ્મૈ સદેકસ્મે કસ્મૈચિન્મહસે નમઃ ।

યદેતદ્વિશ્વરૂપેણ રાજતે ગુરુરાજ ! તે ॥૫૨૦॥

હે ગુરુરાજ ! સદેકસ્મે કસ્મૈચિન્ તે તસ્મૈ મહસે નમ, યત્ એત
દ્વિશ્વરૂપેણ રાજતે ।

હે ગુરુરાજ ! કેવલ સત્સ્વરૂપ અને અવર્ણનીય એવા તમારા
મધ્યમ તેજને નમસ્કાર છે. જે તેજ (સ્વર્ગ એકરૂપ છેવા છતાં) આ
વિવિધાકાર વિશ્વરૂપે પ્રકાશે છે.

ગુરુરાજ-ગુરુના રાજા તત્સમ્બુદ્ધો, સદેકસ્મૈ-સત્ એવ એક તસ્મે,
એતદ્...રૂપેણ-એતત્=વિવિધાકારૈ દૃશ્યમાન ચ તત્ વિશ્વ તસ્ય રૂપેણ ।
ઉપસંહાર :

ઇતિ નતમવલોક્ય શિષ્યવર્ય

સમધિગતાત્મસુખં પ્રવુક્ષતત્ત્વમ્ ।

પ્રમુદિતહૃદય. સ દેશિકેન્દ્ર.

પુનરિદમાહ વચ્ચ પર મહાત્મા ॥૫૨૧॥

ઇતિ સમધિગતાત્મસુખ, પ્રમુદતત્ત્વં, શિષ્યવર્ય, નતમ્ અવલોક્ય, પ્રમુ
દિતહૃદય સ મહાત્મા દેશિકેન્દ્ર પુન ર્દ પર વચ્ચ આહ ।

ઉપર પ્રમાણે આત્મસુખ અને આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્તિ નતમસ્તક બનેલા
શિષ્યવર્યને જોઈ તે મહાત્મા ગુરુવર્ચ આનંદથી છલકાતા હૃદયે આ
પ્રમાણે બોલ્યા .

સમ...સુખમ્-સમધિગતમ્ આત્મસુખ યેન તમ્, પ્રવુક્ષતત્ત્વમ્-
પ્રમુદ્ધ તત્ત્વ યેન તમ્, પ્રમુદિતહૃદય.-પ્રમુદિત હૃદય યસ્ય સ,
દેશિકેન્દ્ર:-દેશિકાના=ઉપદેશકાનામ્ રન્દ્ર ।

બ્રહ્મપ્રત્યયસતતિર્નગદતો બ્રહ્મૈવ સત્ સર્વત્.

પશ્યાધ્યાત્મદૃશા પ્રશાન્તમનસા સર્ગસ્થવસ્થાસ્થપિ ।

રૂપાદન્યદવેક્ષિતુ કિમમિતશ્ચશુષ્પતા વિચિતે ?

તદ્વદ્ બ્રહ્મવિદઃ સત. કિમપર બુદ્ધેર્નિર્હારસ્પદમ્ ? ॥૫૨૨॥

છે. માટે, અદ્વિતીય આનંદમય આત્મારૂપે સદા પરમ શાંતિનો અનુભવ કર ને મૌન પાસુ કર.

નૂર્ણમિયથા પરમોપશાન્તિ-

બુદ્ધેરસત્વન્પવિકલ્પદેતોઃ ।

મહાત્મના મદ્ભવિદો મહાત્મનો

યત્રાઽદ્વયાઽઽનંદમુખં નિરન્તરમ્ ॥૫૨૭॥

અસત્કલ્પોત્તોઃ બુદ્ધેઃ મહાત્મના નુર્ણામ્ અગ્રસ્યા મદ્ભવિદઃ મહાત્મનઃ અવસ્થા પરમા ટપશાન્તિઃ, યત્ર નિરન્તરમ્ અદ્વયાનન્દમુખં (મગતિ) ।

અસત્ત્વ કલ્પનાઓ કરનારી બુદ્ધિનું બ્રહ્મબાવમાં મૌન પાસુ કરવું તે જ બ્રહ્મતાની મહાત્માની પરમ શાંતિ છે, જેમાં અવિરત અદ્વિતીય આનંદમુખ જ હોય છે.

અમત્ દેતોઃ-અમતા મિષ્યાપદાર્થાના કલ્પસ્ય=કલ્પનસ્ય દેતુઃ તસ્ય (બુદ્ધેર્વિગેરણમેતત્) ।

નાસ્તિ નિર્વાસનાન્ મૌનાત્ પરં મુરહુદુત્તમમ્ ।

અધિજ્ઞાતાત્મસ્વરૂપસ્ય સ્વાનન્દરસપાયિનઃ ॥૫૨૮॥

વિજ્ઞાનાત્મસ્વરૂપસ્ય સ્વાનન્દરસપાયિનઃ નિર્વાસનાત્ મૌનાત્ પરમ્

ઉત્તમં મુરહુત્ ન અસ્તિ ।

જેવું આત્મસ્વરૂપ જાણી લીધું છે તે આત્માનંદના રસનું પાન કરનાર માટે, વાસનારહિત મૌનથી બીજું ઉત્તમ સુખકરક કંઈ નથી.

સ્વા .. પાયિન-સ્વમ્ एव आनन्दरसः तं पिबति इति स्वानन्द-रसपायी तस्य ।

ગચ્છંતિષ્ઠન્નુપવિશચ્છયાનો યાઽન્યથાઽપિ યા ।

યયેચ્છયા યસેદ્ વિદ્વાનાત્મારામઃ સદા મુનિઃ ॥૫૨૯॥

વિદ્વાન્ મુનિઃ ગચ્છન્ તિષ્ઠન્ ટપવિશન્ શયાનઃ અન્યથા અપિ યા

તદા યયેચ્છયા આત્મારામઃ યમેત્ ।

વિદ્વાન મુનિએ જતાં, ઊભા રહેતાં, બેસતાં, સૂતાં કે બીજી કંઈ અવસ્થામાં હોય ત્યારે, આત્મામાં જ સ્વેચ્છાએ રમસુ કરતા રહેવું જોઈએ.

આત્મારામઃ—આત્મનિ આ=સમન્તાત્ રમતે इति આત્મારામઃ ।

ન દેશકાલઃસનદિગ્યમાદિ-

લક્ષ્યાધપેક્ષા પ્રતિવદ્ધવૃત્તેઃ ।

સંસિદ્ધતત્ત્વસ્ય 'મહાત્મનોઽસ્તિ

સ્વવેદને કા નિયમાધપેક્ષા ॥૫૩૦॥

પ્રતિવદ્ધવૃત્તેઃ સંસિદ્ધતત્ત્વસ્ય મહાત્મનઃ, દેશકાલ-દિગ્યમાદિલક્ષ્યાધ-
પેક્ષા ન; સ્વવેદને નિયમાધપેક્ષા કા ?

જેની ચિત્તવૃત્તિ આત્મામાં સંધાઈ ગઈ છે તે જેને આત્મજ્ઞાનથી
સિદ્ધિ થઈ ચૂકી છે, તે મહાત્માને દેશ, કાળ, દિશા, યમ, નિયમો કે
લક્ષ્યની અપેક્ષા હોતી નથી. બધા ! આત્મજ્ઞાન થયા પછી નિયમાદિની
અપેક્ષા કેવી ? અર્થાત્ સિદ્ધ આત્મજ્ઞાનીને શાસ્ત્રથીંધ્યા નિયમો પણ
હાથ પડતા નથી.

દેશ...પેક્ષા—દેશઃ ચ કાલઃ ચ આસનં ચ દિક્ ચ યમાદિઃ ચ
લક્ષ્યં ચ...લક્ષ્યાણિ તાનિ આદીનિ યસ્ય તસ્ય, અપેક્ષા, પ્રતિવદ્ધવૃત્તેઃ—
પ્રતિવદ્ધા=સંલગ્ના વૃત્તિઃ યસ્ય સઃ તસ્ય, સંસિદ્ધતત્ત્વસ્ય—સંસિદ્ધં તત્ત્વં
યસ્ય સઃ તસ્ય ।

ઘટોઽયમિતિ વિજ્ઞાતું નિયમઃ કો ન્યપેક્ષ્યતે ।

ચિના પ્રમાણસુષ્ટુત્વં, યસ્મિન્ સતિ પદાર્થધીઃ ॥૫૩૧॥

યસ્મિન્ સતિ પદાર્થધીઃ (તત્) પ્રમાણસુષ્ટુત્વં ચિના 'ઘટઃ અયમ્'
इति વિજ્ઞાતું કઃ નુ નિયમઃ અપેક્ષ્યતે ।

જેના હોવાથી પદાર્થનું વર્ણન થાય છે તે પ્રમાણશુદ્ધિને છેડી,
'આ ઘડો છે,' એમ જાણવા (બીજા) કયા નિયમની જરૂર પડે ? અર્થાત્
યશુ વગેરે પ્રમાણ સાફ હોય તો પ્રકાયમાં રહેલા ઘડાને જાણવા જેમ
અન્ય સાધનની જરૂર નથી, તેમ બ્રહ્મસ્પર્શીની બુદ્ધિ બનતા બ્રહ્માનંદના
અનભવ માટે નિયમાદિની જરૂર નથી હોતી.

અયમાત્મા નિત્યસિદ્ધઃ પ્રમાણે સતિ માસતે ।

ન દેશ નાઽપિ ચા કાલં ન શુદ્ધિં વાઽપ્યપેક્ષતે ॥૫૨૨॥

પ્રમાણે મતિ નિત્યસિદ્ધઃ અયમ્ આત્મા (સ્વય) માસતે, ન દેશ, ન અપિ કાલં, ન શુદ્ધિં વા અપિ, અપેક્ષતે ।

(‘તત્ત્વમસિ’ વગેરે વાક્યો ના અર્થના વધાર્થ શબ્દો, મનન અને નિદિધ્યાસન દ્વારા ચિત્તવૃત્તિ પૂર્ણપણે શુદ્ધ બની આત્મપ્રકાશગ્રાહી બને છે, તેવી શુદ્ધ ચિત્તવૃત્તિ અથવા બુદ્ધિને જ અહીં ‘પ્રમાણ’ સમજાવી) શુદ્ધ બુદ્ધિરૂપ પ્રમાણની હયાતીમાં નિત્યસિદ્ધ આ આત્મા સ્વયં પ્રકાશે છે, આત્મપ્રકાશ માટે દેશકાળની શુદ્ધિની અપેક્ષા રહેતી નથી.

[વિદ્યાન્તના મતે આત્મા ‘સ્વયંપ્રકાશ’ છે. છતાં, એના પ્રથમ જ્ઞાતાન્તર માટે વિશુદ્ધ બુદ્ધિ પ્રમાણ મનાય છે. આ બુદ્ધિ આત્માને પ્રકાશિત નથી કરતી, પણ એને ઠાંકનાર અવિદ્યા અજ્ઞાનનું અપચારણ માત્ર કરે છે. આત્મા તો પૂર્વસિદ્ધ અને સ્વયંપ્રકાશ હોવાથી અજ્ઞાનનું ઠાંકણ દૂર થતાં આપોઆપ અનુભવપ્રકાર બને છે. શુદ્ધ બુદ્ધિ આત્માને ગ્રહણ કરે છે, એમ કહેવાનો અર્થ પણ બુદ્ધિ આત્માના ઠાંકણ-અજ્ઞાનને ખસેડે છે, એટલે જ કરવો, અન્યથા આત્માને ‘અચિન્ત્ય, અગ્રાહ્ય’ વગેરે વિશેષગ્રાહી શ્રુતિ તેમજ ગીતા વગેરે વર્ણવે છે તેની સંજ્ઞાતિ ન થાય. તાત્પર્ય એ છે કે જીવ અને યિવને પુષ્ટ કરનાર અવિદ્યાના આવરણને દૂર કરવામાં હેતુ હોવાથી બુદ્ધિને માટે થતો આત્મદર્શો એવો પ્રયોગ લાઘવિક સમજાવો. વસ્તુતઃ આત્મદર્શન થતાં જ બુદ્ધિનું કામ પૂરું થાય છે ને ત્યારે જ્ઞાતા તેમજ દર્શનેા ભેદ રહેનો નથી. સર્વ કંઈ આત્મરૂપ જ બની રહે છે]

દેવદત્તોઽહમિત્યેતદ્વિજ્ઞાનં નિરપેક્ષકમ્ ।

તદ્વદ્ પ્રજ્ઞાવિદોઽપ્યસ્ય વ્રહ્માઽહમિતિ વેદનમ્ ॥૫૨૩॥

(યદત્) અહં દેવદત્ત’ इति विज्ञानं निरपेक्षकम्, तद्वत् अस्य

ब्रह्मविद्. अत्र ‘अहं ब्रह्म’ इति वेदेन निरपेक्षकम् ।

જેમ (દેવદત્તને પોતાને) ‘હુ’ દેવદત્ત હુ” એવું જ્ઞાન કરવામાં થીજ પ્રમાણની જરૂર નથી હોતી તે જ રીતે બ્રહ્મવેદાને પણ ‘હુ’ બ્રહ્મ હુ” એ જ્ઞાનમાં કોઈ પ્રમાણની અપેક્ષા નથી હોતી.

માનુનેય જગત્સર્વં માસતે यस્ય તેજસા ।

અનાત્મકમસત્ તુચ્છં કિન્નુ સત્યાવભાસકમ્ ॥૫૩૪॥

માનુના હય યસ્ય તેજસા સર્વં જગત્ માસતે, તસ્ય અવભાસકમ્ અનાત્મકમ્ અસત્ તુચ્છં કિમ્ નુ સ્યાત્ ?

સૂર્યની જેમ જે આત્માના તેજથી સકળ જગત્ ભાસે છે તે આત્માનું અવભાસક અવસ્તુરૂપ અસત્ નિસ્તત્ત્વ અન્ન કંઈ થું કોઈ શકે ? અર્થાત્ આત્મભિન્ન સર્વ કંઈ સ્વયં અસત્ છે અને આત્માથી જ ભાસે છે, એટલે એનાથી-દેહેન્દ્રિયાદિથી-આત્માનો અવભાસ ન જ થઈ શકે, જેમ સૂર્યથી ભાસિત થતું જગત્ સૂર્યનું પ્રકાશક બનતું નથી તેમ.

વેદશાસ્ત્રપુરાણાનિ ભૂતાનિ સકલાન્યપિ ।

ચેનાર્થયન્તિ તં કિન્નુ વિજ્ઞાતારં પ્રકાશયેત્ ॥૫૩૫॥

વેદો, શાસ્ત્રો, પુરાણો અને સમસ્ત પ્રાણીપદ્યર્થો જેનાથી સાધક બને છે, તે સર્વ સાક્ષી આત્માને કોણ પ્રકાશિત કરે ?

વેદ...પુરાણાનિ-વેદાઃ ચ શાસ્ત્રાણિ ચ પુરાણાનિ ચ, અર્થયન્તિ-અર્થઃ=સ્થિતિલાભઃ અસ્તિ ચેર્ણાં તાનિ ।

एष स्यैव्योतिरनन्तशक्तिरात्माऽप्रमेयः सकलऽनुभूतिः ।

यमेव विज्ञाय विमुक्तबन्धो जयत्ययं ब्रह्मविदुत्तमोत्तमः ॥૫૩૬॥

एषः आत्मा स्वयंव्योतिः, अनन्तशक्तिः, अप्रमेयः, सकलानुभूतिः, यम् एष विज्ञाय, विमुक्तबन्धः अयं ब्रह्मविदुत्तमोत्तमः जयति ।

આ આત્મા સ્વયંપ્રકાશ, અનન્તશક્તિમાન, અપ્રમેય (બુદ્ધિ વગેરે જ્ઞાનસાધનોથી અમેય) અને સૌની અનુભૂતિરૂપ છે; જેને જાણીને બંધમુક્ત થયેલો આ બ્રહ્મજ્ઞાનીઓમાં ઉત્તમોત્તમ પુરુષ, સકળ બની જાય છે.

અપ્રમેય - ન પ્રમાણ શક્ય અપ્રમેય, મવલ્લનુભૂતિ - સજ્જાનન
અનુભૂતિ - જ્ઞાનસ્યસ્મ, બ્રહ્મ મોક્ષમ - બ્રહ્મ વિદન્તિ તે બ્રહ્મવિદ નેવાન્
ઉત્તમોપિ અપિ ઉત્તમ ।

ન તિચ્છતે નો વિપર્ય પ્રમોદતે
ન સજ્જતે નાપિ ચિરચ્છતે ચ ।

અસ્મિન્ સદા ક્રીડતિ નન્દતિ સ્વય
નિરન્તરાઽઽનન્દરસેન તૃપ્ત ॥૧૩૭॥

(અય મુક્તાત્મા) વિપર્ય ન તિચ્છતે, નો પ્રમોદતે, (તેણે) ન સજ્જતે,
ન અપિ (તેમ્) ચિરચ્છતે ચ, સ્વય નિરન્તરાઽઽનન્દરસેન તૃપ્ત અસ્મિન્
સદા ક્રીડતિ નન્દતિ (ચ) ।

(આ મુક્તાત્મા) વિષયો પ્રાપ્ત થતાં (તે પ્રતિકૂળ હોય તો) કુખી
થતો નથી કે (અનુકૂળ હોય તોયે) હર્ષહિંસા બનતો નથી વિષયોથી
આસક્ત પણ થતો નથી કે એમનાથી ભાગ્યતો જે નથી મુક્તાત્મા તો
સ્વય નિરન્તર આનંદરસથી તૃપ્ત બની, આત્મામાં રમણ કરે છે ને
આનંદ અનુભવે છે

લુપ્તા દેહવ્યથા ત્યક્ત્વા ચાલ ક્રીડતિ વસ્તુનિ ।
તથેન વિદ્વાન્ રમતે નિર્મમો નિરહં મુલી ॥૧૩૮॥

(વધા) છાલ લુપ્તા દેહવ્યથા ત્યક્ત્વા વસ્તુનિ ક્રીડતિ, તથા એવ
વિદ્વાન્ નિર્મમ નિરહમુલી રમતે ।

તેમ (રમકડુ મળતાં) બાળક બુદ્ધ અને શરીરના કષ્ટને વિસરી
મથતા રમકડા સાથે રમ્યા કરે છે તેમ જ જ્ઞાની પુરુષ મથતા અને
અહંકારથી મુક્ત બની આનંદમગ્ન રહે છે

ચિન્તાશૂન્યમદૈન્યમૈશ્વર્યમગ્ન પાનં સરિદ્ધારિણ
સ્નાતન્ચ્યેણ નિરદ્વુક્ષા સ્થિતિરમીર્નદ્રા સમશાને વને ।

ધરત્રે ક્ષાલનાગોષ્ઠાદિપિહિતં દિગ્વાઽસ્તુ શય્યા મહી

વિદાં ચિન્તાશૂન્યમ્ અદૈન્યમૈશ્વમ્ અજ્ઞાનમ્, સરિદ્વારિણુ પાનમ્, સ્વાતન્ત્ર્યેન નિરંકુશા સ્થિતિઃ, અમીઃ, સ્મય્યાને વને (વા) નિદ્રા, ક્ષાલ્ન-
શોપણાદિરહિતં ધર્મં દિગ્ વા અસ્તુ, મઠી શય્યા, નિગમાન્તવીથિષુ સચ્ચારઃ,
પરે પ્રજ્ઞાણિ (ચ) ક્રીડા ।

જ્ઞાનીઓ ચિન્તા કે દીનતા વગર પ્રાપ્ત થતા બિસ્માન્નનું ભોજન કરે છે, નદીઓનું પાણી પીવે છે, સ્વતંત્ર અને નિરંકુશપણે રહે છે. ભવમુક્ત હોય છે, સ્મય્યાને કે વનમાં નિદ્રા લે છે, એમનું વસ્ત્ર પણ ધોધણું કે ભીનું અથવા દ્વિચારૂપ જ હોય છે. ધરતી બને છે એમની પધારી, વેદાન્તની ગદીઓમાં તેઓ ભ્રમણ કરે છે. અને પરબ્રહ્મમાં એમની ક્રીડા થતી હોય છે અર્થાત્ દેહાદિના વિસ્મરણને લીધે એના બેધારને લેકોની નજરે ઉન્મત્ત જોવા હોય છે.

ક્ષાલન . રહિતમ્-ક્ષાલનં ચ શોપણં ચ તે આદિની વસ્ય તત્માદ્ રહિતમ્ વર્ત્તા ક્ષાલિતં ન વા ? શુષ્કં વા આર્દ્રં વા इत्यत्र उदासीनः इत्यर्थः, નિગમાન્તવીથિષુ-નિગમાનામ્ અન્તાઃ=વેદાન્તાઃ તે એવ વીધયઃ તાસુ ।

ધિમાનમાલમ્બ્ય શરીરમેતદ્

મુનત્તચ્છેપાન્ વિપયાનુપસ્થિતાન્ ।

પરેચ્છયા ચાલયદાત્મવેન્તા

યોઽવ્યક્તલિङ્ગોઽનનુપક્તવાહઃ ॥૫૪૦॥

આત્મવેન્તા એતત્ શરીરં ધિમાનમ્ આલમ્બ્ય, પરેચ્છયા ઉપસ્થિતાન્ અરોપાન્ વિપયાન્ ચાલયત્ મુનત્તિ, યઃ અવ્યક્તલિङ્ગઃ અનનુપક્તવાહઃ (ચ મવતિ) ।

આત્મજ્ઞાની આ શરીરરૂપી ધિમાનનું અવલંબન કરી, બીજાઓની ઇચ્છાથી અર્થાત્ બીજાઓના આગ્રહથી, ઉપસ્થિત થયેલા વિષયોને બાળકની જમ ભોગવે છે. એનાં જ્ઞાનવશણે પ્રગટ ક્ષેતાં નથી અને એ બહારની વસ્તુઓમાં આસક્ત બનતો નથી.

આત્મવેત્તા-આત્માન વેતિ इति આત્મવેત્તા, અધ્યક્ષલિંગ - પ્રમ્ય
કતાનિ લિપ્તાનિ=સન્યાસચિહ્નાનિ यस્ય સ, અનનુષક્ત્યાથ - ન અનુગત
ગામેતુ इति અનનુષક્તવાથ ।

દિગમ્બરો યાઽપિ ચ માઽમ્બરો યા
સ્વગમ્બરો યાઽપિ ચિદમ્બરસ્ય ।

ઉન્મત્તવદ્ યાઽપિ ચ ચાલતદ્વા
વિગ્રાચવદ્ યાઽપિ ચરત્યન્યામ્ ॥૫૪૧॥

ચિદમ્બરસ્ય (જ્ઞાની) દિગમ્બર યા અપિ, સામ્બર યા અપિ,
સ્વગમ્બર યા અપિ, ઉન્મત્તવદ્ યા અપિ, ચાલતદ્વા યા, વિગ્રાચવદ્ યા
અપિ, અન્યા ચરતિ ।

શાસ્ત્રી વસ્ત્રધી વી ટળાવેલો અથવા આકાશ જેવા વ્યાપક જ્ઞાનમાં
વસ્ત્રનો જ્ઞાની પુરુષ વસ્ત્ર વગરનો અથવા વસ્ત્રપુક્ત, અથવા વસ્ત્રવધારી
જનીને જાણી જેમ કે અમોઘ માણકની જેમ અથવા પિથાવની
(ખુતની) જેમ, ધરતી પર વચેશ્વર વિધાર કરતો રહે છે.

ચિદમ્બરસ્ય—ચિત્-જ્ઞાનમ્ એવ અમ્બર-વસ્ત્ર આકાશ યા તન
તિવ્રતિ इति ચિદમ્બરસ્ય, દિગમ્બર—દિક્ એવ અમ્બરં યસ્ય સ, સા-
મ્બર—અમ્બરેણ સહિત, સ્વગમ્બર—સ્વદ્ વક્ત્રમ્ એવ અમ્બર યસ્ય સ ।

કાયાત્રી કામરૂપી સંશ્ચરત્યેકચરો મુનિ ।

સ્વાત્મનૈવ સદા તુષ્ટ સ્વય સર્વાત્મના સ્થિત ॥૫૪૨॥

સ્વાત્મના એવ સદા તુષ્ટ, સ્વય સર્વાત્મનાસ્થિત, એકચર મુનિ,
કામાત્રી કામરૂપી સન્ ચરતિ ।

સ્વાત્મના આત્મામાં જ સદા તુષ્ટ અને આત્મભાવે સ્થિત એકલો
ભ્રમતો જ્ઞાની-મુનિ, ઈચ્છાનુસાર ભોજન કરતો અને મનમાન્યુ રૂપ
ધરતો, જીવરસુ કર્ષ કરે છે

એકચર—એક ચરતિ इति એકચર, કામાત્રી—કામ યથા સ્વાત્
તથા અન્ન=ભોજ્ય યસ્ય સ, કામરૂપી—જામાનુસારિ રૂપ યસ્ય સ ।

કચિન્મૃદો વિદ્વાન્ કચિદપિ મહારાજવિમ્બઃ
 કચિદ્ધ્રાન્તઃ સૌમ્યઃ કચિદ્અજગરાઽઽચારકલિતઃ ।
 કચિત્ પાત્રીભૂતઃ ક્વચિદવમતઃ ક્વાઽપ્યવિદિતઃ
 ચરત્યેવં પ્રાઙ્ઃ સતતપરમાનન્દસુરિતઃ ॥૫૪૩॥

સતતપરમાનન્દસુરિતઃ પ્રાઙ્ઃ કચિત્ મૃદઃ, કચિત્ વિદ્વાન્, કચિત્
 અપિ મહારાજવિમ્બઃ, કચિત્ ધ્રાન્તઃ, સૌમ્યઃ, કચિત્ અજગરાચારકલિતઃ,
 કચિત્ પાત્રીભૂતઃ, કચિન્ અવમતઃ, એવં કઠ અપિ અવિદિતઃ ચરતિ ।

કયાંક મૃદ તે કયાંક વિદ્વાન અને વળી કયાંક મહારાજાઓના
 જેવા વૈભવવાળા; કયાંક ધ્રાન્ત તે કયાંક ડાહ્યોડમરો, કયાંક અજગરની
 જેમ આળસુ બની પડી રહેતો, કયાંક સમ્માનિત તે વળી કયાંક
 અપમાનિત બનતો; એમ જેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ અન્ય જનોને અવિદિત
 ॥ એવો નિરંતર આનંદમગ્ન થાની મસ્તકમ બની, ધુમ્મા કરે છે.

મહારાજવિમ્બઃ-મહારાજસ્ય વિમ્બઃ इय विम्वः यस्य मः,
 અજગર...કલિતઃ-અજગરસ્ય આચારેણ કલિતઃ=યુક્ત, સતત . સુરિતઃ-
 સતતઃ=નિરન્તરઃ યઃ પરમાનન્દઃ તેન સુરિતઃ ।

નિર્ધનોઽપિ સદા તુષ્ટોઽપ્યસહાયો મહાવલઃ ।
 નિત્યતૃપ્તોઽપ્યમુજ્જાનોઽપ્યસમઃ સમદર્શનઃ ॥૫૪૪॥

(સઃ) નિર્ધનઃ અપિ સદા તુષ્ટ, અસહાયઃ અપિ મહાશક્તઃ, અમુજ્જાનઃ
 અપિ નિત્ય તૃપ્તઃ, અમમઃ અપિ મમદર્શનઃ ।

આત્મજ્ઞાની નિર્ધન છતાં સદા સંતુષ્ટ, અસહાય હોવા છતાં
 મહાબલશાલી, ન ખાશ તેણે નિત્ય તૃપ્ત અને બીજાઓથી વિરક્ત
 હોવા છતાં સમદર્શી હોય છે.

[વિદ્યાવિનયસમ્પન્ને ગ્રાહ્યે...ઈત્યાદિ ગીતાવચન આવા
 જ્ઞાનીની જ સ્થિતિ વર્ણવે છે.]

અપિ કુર્વન્નકુર્વાણઞ્ચામોક્તા ફલભોગ્યપિ ।
 શરીરર્થ્યપ્યગરીયેષઃ પરિચ્છિન્નોઽપિ સર્વેભઃ ॥૫૪૫॥

एष कुर्यन् अपि अनुर्वाण , पञ्चासी अपि अभोस्ता, गरीरी अपि
अगरीरी, परिच्छिन्न अपि सर्वग भवति ।

આ શાની (ખાવુ-પીવુ, ભાવવુ-ચાવવુ વગેરે) કરવા છતાંવે
અકર્તા ॥ અને (પ્રારબ્ધાનુસાર સુખદુઃખનો) ભોક્તા હોવા છતાં,
(નિર્ભય અને નિરહંકાર હોવાથી) અભોક્તા છે, શરીર ધારણ કરવા
છતાં (શરીરમાં અહંકાર મમતા, ન હોવાથી) અશરીરી છે અને (દેહાદિ
સબંધને લીધે) પરિચ્છિન્ન-મર્ણાદિત-હોવા છતાં સર્વગામી છે

फलभोगी-फलस्य भोग यस्य अस्ति इति , सर्वग-सर्व
गच्छति इति सर्वग ।

अशरीर सदा सन्तमिमं ब्रह्मविद क्वचित् ।

प्रियाप्रिये न स्पृशतस्तथેव च शुभाशुभे ॥५४६॥

અશરીર સન્તમ્ રમ બ્રહ્મવિદ ક્વચિત્ પ્રિયાપ્રિયે તથા એવ ચ ગુમા
ગુમે ન સ્પૃશત ।

શરીરથી પર વચલા આ બ્રહ્મજ્ઞાનીને કદિયે કર્ચાય પણ પ્રિય કે
અપ્રિય અને શુભ કે અશુભનો સ્પર્શ થતો નથી.

[અશરીર શાપ સન્ત ન પ્રિયાઽપ્રિયે સ્પૃશત । શરીરમાં
અભિમાન ન કરનારને 'અશરીર' કહે છે, તેને ગમે અશુભમે શુભ
કે અશુભ જેવું કંઈ જ હોતું નથી ।

स्थूलादिसम्बन्धगतोऽभिमानिन

सुख च दुख च शुभाऽशुभे च ।

विष्वक्स्थानस्य सदात्मनो मुने

कुत गुम वाऽप्यगुम फल वा ॥५४७॥

સ્થૂલાદિસમ્બન્ધગતો અભિમાનિન સુખ ચ દુઃખ ચ, ગુમાઽગુમે ચ
(ભવત), વિષ્વસ્તથાપસ્ય સદાત્મન મુને ગુમ વા અશુભ વા અપિ કુત,
ફલ વા કુત ?

સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ, એમ ત્રિવિધ શરીરમાં જે સંબંધ પરી
અભિમાન કરે છે તેને સુખ અને દુઃખ તથા શુભ અને અશુભની
પ્રતીતિ થાય, પરંતુ જોઈએ સર્વથી સર્વપ્રકારનો સંબંધ તળેલો છે તે જે
પોતાને સન્સ્પર્શ આત્મા સમજે છે, તે મુનિને શુભ શું ને અશુભ
શું? વળી એને શુભ કે અશુભ કહી પણ કયાંથી જાય ?

સ્થૂલ...વતઃ-સ્થૂલં આદિ યેષાં તાનિ સ્થૂલરીણિ તેષાં મગ્નઃ
અસ્તિ અસ્ય તસ્ય, વિધ્વસ્તવન્ધસ્ય-વિધ્વસ્તઃ-લયંગતઃ સન્ધઃ યમ્ય
તસ્ય ।

તમસા પ્રસ્તવદ્ભાનાદમસ્તોઽપિ રવિર્જનૈઃ ।

પ્રસ્ત ઇત્યુચ્યતે બ્રાન્ત્યા હ્યજ્ઞાત્વા વસ્તુલક્ષણમ્ ॥૫૪૮॥

તદ્દેહાદિયન્વેભ્યો વિમુક્તં બ્રહ્મવિત્તમમ્ ।

પદ્યન્તિ દેહિવન્મૂઢાઃ શરીરાઽઽભાસદર્શનાન્ ॥૫૪૯॥

વસ્તુલક્ષણ હિ અજ્ઞાત્વા, રવિ અમસ્તઃ અપિ તમસા પ્રસ્તવદ્ભાનાત્
જનૈઃ ‘રવિઃ પ્રસ્તઃ’ इति उच्यते; તદ્વાત્ મૂઢાઃ શરીરાભાસદર્શનાત્ દેહાદિ-
વન્વેભ્ય વિમુક્ત બ્રહ્મવિત્તમ દેહિવત્ પદ્યન્તિ ।

વાસ્તવિક બાબતને ન જાણવાથી, (ગ્રહણ સમયે) સૂર્ય ગળાયેલો
ન હોવા છતાં અધિકારથી ગળાયેલા જેવો લાગવાથી, લોકો સૂર્ય
(રાહુથી) ગળાઈ ગયા છે, એમ કહે છે. તે જ રીતે મૂઢ માણસો જ્ઞાનીના
આભાસરૂપ શરીરને જોઈ, દેહ વગેરેના ભવનથી મુક્ત થયેલા ઉત્તમ
બ્રહ્મજ્ઞાનીને ‘દેહધારી’ જાણે છે.

[રાહુથી સૂર્ય ગળાય છે ત્યારે સૂર્યગ્રહણ થાય છે, આવી લોક-
માન્યતા જેમ અજ્ઞાનમુલક છે, તેમ શરીરમાં વસવાને લીધે આત્મા
શરીરી અર્થાત્ શરીરનાં સુખદુઃખોનો અનુભવકતા છે, એમ માનવું
મૂઢતા છે.]

વસ્તુલક્ષણમ્-વસ્તુનઃ લક્ષણમ્ તત્ . દેહાદિવન્વેભ્યઃ-દેહાદેઃ વન્વાઃ
તેમ્યઃ, દેહીવત્-દેહી इव इति દેહિવત્, શરીરાભાસદર્શનાન્-શરીરસ્ય
આભાસ તસ્ય દર્શનં તસ્માત્ ।

અહિનિર્ન્યયનીયાયં મુષદેહમ્નુ તિષ્ઠતિ ।

મુક્તભ્રાજ્યમાનો યન્નિઃશ્વિન્ પ્રાગવાયુના ॥૫૫૦॥

મુક્તદેહઃ અયમ અહિનિર્ન્યયી જ્ય પ્રાગવાયુના અહિનિન્ત્ રત-
ન્યઃ જાગ્યમાનઃ તિષ્ઠતિ ।

જેવું દેહભિમાન છેઃપું છે તે વિદ્વાનનો દેહ સાપે તજેલી
કાચળીની જેમ, પ્રાગવાયુથી કંઈક આપતેમ ચલાવમાન થતો રહે છે.

[તત્પથા અહિનિર્ન્યયિની ચલ્મીકે મૃતા પ્રત્યક્તા શયીત ।
પયમેવેદ્યં શરીરં જોતે (૨. ઉપ. ૪-૪-૭) જેમ સાપની કાચળી
ચક્રામાં છેડાયેલી પડી રહે ॥ તેમ જાનીનું આ શરીર છવિત દશમાં
પડેપું રહે છે, આ શુતિપાક્યનો અર્થો અનુવાદ છે.]

મુક્તદેહઃ-મુક્તતય દેહઃ, અહિનિર્ન્યયિની-અંતઃ નિર્ન્યયી-
તર્પાયક ।

સ્વાતસા નીયતં વાન્ યથા નિમ્નાન્તતસ્યલ્પ્ ।

ઈ નેન નીયતે દેહો યથાકાલોપમુક્તિયુ ॥૫૫૧॥

યથા મોતગા દાદ નિમ્નાન્નતસ્થાન નીયતે (તથા) દેવેન દેહઃ યથા-
કાલોપમુક્તિયુ નીયતે ।

જેમ જળપ્રવાહ વાહ્યને નીચાઊંચા સ્થળોએ વહે જાય છે,
તેમ દેવ (પ્રારબ્ધ) દેહને નિશ્ચત સમયે વિવિધ ભોગ્યોમાં પડેપડે છે.

નિમ્ન . સ્થાનમ્- નિમ્ન ચ તદ્ ઉન્નત ચ તત્ સ્થાનમ્, યથા-
કાલોપમુક્તિયુ-કાલામ અનનિક્રમ્ય જનિ યથાકાલમ્ ઉપશુન્નયઃ =
મોગાઃ તામ્ ।

મુક્તદેહઃ પ્રારબ્ધકર્મપરિકલ્પિતવાસનાભિઃ મુક્તિપુ સંમારિચન્ ચરતિ,
અન મિદ્રઃ સ્વયં ચક્રસ્ય મૂલમ્ ઇવ કન્યવિકલ્પદુન્યઃ, માક્ષિગત્ તૂર્ણા વમતિ ।

દેહાભિમાનરહિત જ્ઞાનીનું શરીર પ્રારબ્ધ કર્મના બળે કલ્પિત
(બનાવટી) વાસનાઓથી ભોજોમાં સંસારીની જેમ પ્રવૃત્ત થાય છે,
પરંતુ જ્ઞાની સ્વયં તે ચાકડાના આધારકાષ્ઠની જેમ, સંકલ્પ-વિકલ્પો
છેડી સાક્ષીભાવે મોની બની રહે છે.

પ્રારબ્ધ . વાસનાભિઃ-પ્રારબ્ધકર્મભિઃ પરિકલ્પિતાઃ યાઃ વાસનાઃ
તાભિઃ, કલ્પઃ ચ વિકલ્પઃ ચ તામ્યાં શૂન્યઃ ।

નૈવેન્દ્રિયાણિ વિષયેષુ નિયુદ્ધક્ત એવ

નૈવોપયુદ્ધક્ત ઉપદર્શનલક્ષણસ્થઃ ।

નંવ ક્રિયાફલમ્પીપદવેક્ષતે સઃ

સ્વાનન્દસાન્દ્રરસપાનસુમત્તચિત્તઃ ॥૫.૫૩॥

એવઃ સઃ સ્વાનન્દસાન્દ્રરસપાનસુમત્તચિત્તઃ ઉપદર્શન લક્ષણસ્થઃ इन्द्रि
યાણિ વિષયેષુ ન એવ નિયુદ્ધક્તે, ન એવ ચ રૂપત્ અપિ ક્રિયાફલમ્ અપેક્ષતે ।

આ બ્રહ્મવેત્તા પોતાના (આત્માના) સઘન રસપાનથી મસ્ત બનીને
સાક્ષીભાવમાં રહે છે, ઈન્દ્રિયોને વિષયોમાં લગાવતો નથી અને જરાયે
ક્રિયાફલની અપેક્ષા રાખતો નથી, કર્મફળ તરફ નજર સરખી નાખતો
નથી.

उप स्थ-उपदर्शन साक्षिभाव एव तत्रण यस्य सः, स्वानन्द..
चित्-स्वस्य=आत्मनः आनन्दस्य मान्द्र यत् रसपान तेन सुमत्तं चित्त
यस्य सः ।

લક્ષ્યાલ્લગ્ન્યગતિં ત્યસ્ત્યા યસ્તિષ્ઠેન્તુ કેવલત્મના ।

શિવ એવ સ્વયં સાશ્વાદયં બ્રહ્મવિદુત્તમઃ ॥૫.૫૪॥

અદિનિર્વ્યયર્નામ્યાયં મુજદેહસ્તુ તિષ્ઠતિ ।

જ્ઞાનતઃશાન્ત્યમાનાં યત્કિંચિત્ પ્રાગ્વાયુના ॥૫.૧૮॥

મુજદેહઃ અયમ અદિનિર્વ્યયર્નામ આ પ્રાગ્વાયુના યત્કિંચિત્ જ્ઞાન-
માનઃ પામ્યમાનઃ તિષ્ઠતિ ।

જોમે દેહાભિમાન છે:પું છે તે વિદ્વાનનો દેહ શાપે તજેલી
કાંચજીની જોય, પ્રાગ્વાયુથી કાંઈક આપતેમ સલામમાન થતો રહે છે.

[તત્ત્વા અદિનિર્વ્યયિની ચલ્મીકે મૃત્તા પ્રત્યક્તા ગર્ચતિ ।
અયમેવેદં શરીરં જ્ઞેતે (શ્રુ. ડા. ૪-૪-૭) જેમ સાપની મંચની
શાકામા છે:પેલી પડી રહે છે તેમ જ્ઞાનીનું આ શરીર જીવિત દશમાયે
પડે રહે છે. આ શુતિવાક્યનો અર્થ અનુવાદ છે.]

મુજદેહઃ-મુજતસ્ય દેહઃ, અદિનિર્વ્યયિની-અઃ નિર્વ્યયની =
તત્ત્વત્વ ।

ચોતસા નીચને દારુ યથા નિમ્નોન્નતસ્થલમ્ ।

દાન નીચતે દેહો યથાકાલોપશુક્તિષુ ॥૫.૧૯॥

યથા ચોતસા દારુ નિમ્નોન્નતસ્થાનં નીચને (તથા) દૈવેન દેહઃ યથા-
કાલોપશુક્તિષુ નીચતે ।

જેમ જળપ્રવાહ વાકાને નીચાણેથી સ્થાને ભરી જાય છે,
તેમ દેવ (પ્રારબ્ધ) દેહને નિચત સમયે વિવિધ ભોજનામાં પડે:ચડે છે.

નિમ્ન...સ્થાનમ્-નિમ્નં ચ તદ્ ડગ્નતં ચ તત્ સ્થાનમ્; યથા-
કાલોપશુક્તિષુ-વાત્યામ અનતિકમ્યં હિતિ યથાકાલમ્ ડગ્નમુક્તરઃ =
ભોગાઃ તામ્ ।

પ્રારબ્ધકર્મપરિકલ્પિતવાસનાભિઃ

સંસારિવચ્ચગતિ શુક્તિષુ મુજદેહઃ ।

સિદ્ધઃ સ્વયં વસતિ સાક્ષિવદ્વ તૂષ્ણી

ચક્રસ્ય મૂલમિવ કલ્પવિકલ્પશૂન્યઃ ॥૫.૨૦॥

મુક્તદેહઃ પ્રારબ્ધકર્મપરિકલ્પિતવાસનામિઃ મુક્તિષુ સંમારિવત્ વરતિ,
અત્ર મિદ્રઃ સ્વયં ચક્રસ્ય મૂલમ્ ઇવ કન્યાવિકલ્પચૂલ્પનઃ, સાન્નિવત્ તૂર્ણાં વનતિ ।

દેહાભિમાનરહિત જ્ઞાનીનું શરીર પ્રારબ્ધ કર્મના બળે કલ્પિત
(બનાવટી) વાસનાઓથી ભોળામાં સંસારીની જેમ પ્રવૃત્ત થાય છે,
પરંતુ જ્ઞાની સ્વયં તેા ચાકડાના આધારકાષ્ઠની જેમ, સંકલ્પ-વિકલ્પો
છોડી સાક્ષીભાવે મોની બની રહે છે.

પ્રારબ્ધ . વાસનામિઃ-પ્રારબ્ધકર્મમિઃ પરિકલ્પિતાઃ યાઃ વાસનાઃ
તામિઃ, કલ્પઃ ચ વિકલ્પઃ ચ તામ્યા ચૂલ્પનઃ ।

નૈવેન્દ્રિયાણિ વિષયેષુ નિયુક્ત એવ
નૈવોપયુક્ત ઉપદર્શનલક્ષણસ્થઃ ।

નૈવ ક્રિયાફલમપીપદવેક્ષતે સઃ

સ્થાનન્દમાન્દ્રસપાનસુમત્તચિત્તઃ ॥૫૫૩॥

અર્થઃ સઃ સ્થાનન્દમાન્દ્રસપાનસુમત્તચિત્તઃ ઉપદર્શન લક્ષણસ્થઃ ઇન્દ્રિ-
યાણિ વિષયેષુ ન એવ નિયુક્તે, ન એવ ચ રૂપત્ અપિ ક્રિયાફલમ્ અપેક્ષતે ।

આ બ્રહ્મવેત્તા ચોતાના (આત્માના) સધન રસપાનથી મસ્ત બનીને
સાક્ષીભાવમાં રહે છે, ઈન્દ્રિયોને વિષયોમાં લગાવતો નથી અને જરાપે
ક્રિયાફલની અપેક્ષા રાખતો નથી, કર્મફળ તરફ નજર મરખી નાખતો
નથી.

ઉપ રથ-ઉપદર્શન સાક્ષિમાવ એવ લક્ષણં યસ્ય મઃ, સ્થાનન્દ...
ચિત્તઃ-સ્વસ્ય=અત્તમનઃ આનન્દસ્ય સાન્દ્ર યત્ રમપાનં તેન સુમત્તં ચિત્તં
યસ્ય સઃ ।

લક્ષ્યાડલત્યગતિં ત્યમસ્તા યસ્તિષ્ઠેત્ત કેવલાત્મના ।

શિવ એવ સ્વયં સામ્રાદયં બ્રહ્મવિદુત્તમઃ ॥૫૫૪॥

यः तस्याऽप्यगतिं त्यक्त्वा येन्यात्मना तिष्ठेत्, अप ब्रह्मविदु-
त्तमः स्वय माशात् शिव एव ।

જે લક્ષ્ય અને અલક્ષ્ય આ બન્ને સ્થિતિઓને છોડી કેવલ આત્મા-
ભાવથી રહે છે, તે શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મજ્ઞાની સ્વયં સાચાનું શિવસ્વરૂપ છે ।

[બ્રહ્મવેત્તાની નજરમાં બ્રહ્મ શિવાય અન્ય કંઈ છે જ નહીં
જેથી એનું કંઈ લક્ષ્ય (પ્રાપ્તવ્ય) નથી, પરંતુ સાથેસાથે તે જડ,
આજસુ કે સુષુપ્તની જેમ જ્ઞાનયુગ્મ પણ નથી, માટે તે અલક્ષ્ય—લક્ષ્યહીન
પણ નથી તે તો સદા આત્મનિષ્ઠ છે.]

सत्या गतिम्-लक्ष्य च अलक्ष्य च तपो गतिं नाम, कन्या-
त्मना-येन च अगौ आत्मा तेन, ब्रह्मविदोत्तम-ब्रह्मविदाम् उत्तम ।

जीवन्नेव सदा मुक्तः कृतार्थो ब्रह्मनिष्ठम् ।

उपाधिनाशात् ब्रह्मैव सन् ब्रह्माऽप्येति निर्द्वयम् ॥५५॥

બ્રહ્મવિષ્ણુત્તમ જીવત્ એવ સદા મુક્ત કૃતાર્થ (જીવ), ઉપાધિનાશાત્
બ્રહ્મ એવ મન્ નિર્દ્વય બ્રહ્મ અપ્યેતિ ।

પૂર્ણ બ્રહ્મવેત્તા જીવતો હોવા છતાં (દેહાદિની કિંચિત્ કરવા છતાં),
મુક્ત અને કૃતાર્થ જ છે. અવિદ્યારૂપી ઉપાધિનો નાશ થવાને બીધ,
એ બ્રહ્મભાવનો અનુભવ કરતો કરતો અદ્વિતીય બ્રહ્મમાં લીન થઈ જાય છે

शैल्यो वेपथुश्चावाऽभावयोश्च यथा पुमान् ।

तथैव ब्रह्मविच्छेद्य सदा ब्रह્मैव नाऽपरः ॥५६॥

યથા શૈલ્ય પુમાન્ વેપથુશ્ચાવાઃભાવયોઃ (મમાન) તથા એવ બ્રહ્મ-
વિચ્છેદ્ય સદા બ્રહ્મ એવ ન અપર ।

નટ જુદાજુદા વેષો ધરે ત્યારે કે વેષ ન ધરે ત્યારે, સ્વરૂપતા સમાન
જ છે, તે જ રીતે શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મજ્ઞાની સદા બ્રહ્મ જ છે, બીજે કોઈ નથી

તેષ...ભાવયોઃ-વેષસ્ય મદ્ભાવઃ અભાવઃ ચ તયોઃ બ્રહ્મવિચ્છેદુઃ-
બ્રહ્મ વિદન્તિ તે બ્રહ્મચિદ્ઃ તેષા શ્રેષ્ઠઃ ।

યત્ર કાઽપિ વિશીર્ણં સત્ પર્ણમિવ તરોર્વપુઃ પતનાત્ ।
બ્રહ્મીભૂતસ્ય યતેઃ પ્રાગેવ હિ તત્ત્વિદગ્નિનાદગ્ધમ્ ॥૫૫૭॥

તત્ત્વોઃ પર્ણમ્ इव यत्र क्व अपि पतनात् विशीर्णं सत्, ब्रह्मभૂतस्य
યતેઃ વપુઃ સત્ પ્રાક્ એવ ચિદગ્નિના દગ્ધમ્ ।

વૃક્ષના પાનની જેમ ગમે ત્યાં પડીને વિશીર્ણું થતું બ્રહ્મીભૂત
શાનીનું શરીર તે પહેલાથી જ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિથી બળી ચૂક્યું હોય છે.

ચિદાગ્નિના-ચિત્ = જ્ઞાનમ્ એવ અગ્નિઃ તેન ।

સદાત્મનિ બ્રહ્મણિ તિષ્ઠતો મુનેઃ

પૂર્ણાઽદ્વયાઽઽનન્દમયાઽઽત્મના સદા ।

ન વેગકાલાણુચિત્પ્રતીક્ષા

ત્વદ્દ્વાંસયિદ્પિણ્ડવિસર્જનાય ॥૫૫૮॥

સદાત્મનિ બ્રહ્મણિ સદા પૂર્ણાઽદ્વયાઽઽનન્દમયાઽઽત્મના તિષ્ઠતઃ મુનેઃ,
ત્વદ્દ્વાંસયિદ્પિણ્ડવિસર્જનાય વેગકાલાણુચિત્પ્રતીક્ષા ન ।

સત્ત્વરરૂપ બ્રહ્મમાં, સદા પૂર્ણ અદ્વિતીય આનંદસ્વરૂપે વિહરતા
મુનિને, ત્વચા, માંસ અને મલમૂત્રના પિંડરૂપ દેહને છોડવામાં, દેશકાલ
વગેરેની ઊચિતતાનો વિચાર હોતો નથી.

પૂર્ણા...મયા-પૂર્ણઃ અદ્વયઃ આનન્દમયઃ ચ અમૌ આત્મા તેન,
ત્વક્..વિમર્જનાય-ત્વક્ ચ માસ ચ વિદ્ ચ તેષા પિણ્ડઃ=દેહઃ તસ્ય
વિવર્જનં તસ્મે, દેશ પ્રતીક્ષા-દેશઃ ચ કાલઃ ચ તયોઃ ઊચિતસ્ય=ઔચિ-
ત્યસ્ય પ્રતીક્ષા=વિચાર ।

દેહસ્ય મોશ્રો નો મોક્ષો ન દુષ્ટસ્ય કમણ્ડલોઃ ।

અવિગ્રાહ્યપ્રાણિમોશ્રો મોક્ષો યતસ્તતઃ ॥૫૫૯॥

‘પ્રજ્ઞાનઘન’ इति आत्मलक्षणम् सत्यमूचकम् अनु औपाधिकस्य विनाशम् एव कथयन्ति ।

‘પ્રજ્ઞાનઘન’ શબ્દથી થયેલું ‘આત્માનું’ લક્ષણ એની સત્યતા(ત્રિકાલ અબાધિતતા)નું સૂચક છે. જીવાત્મા (ઔપાધિક આત્મા) ‘વિજ્ઞાનાત્મા’ શબ્દથી સંબોધાય છે, તે તેની ઉપાધિકલ્પિતતા (અર્થાત્ જીવભાવની વિનશ્વરતા) અર્થાત્ વિનાશશીલતાનું કથન કરે છે.

[બુદ્ધિરૂપી ઉપાધિમાં પ્રતિફલિત થતો સાત્ત્વી ‘વિજ્ઞાનાત્મા’ શબ્દથી ઓળખાય છે. માંદુક્ય-ઉપનિષદ્માં સર્વ ઉપાધિશૂન્ય આત્માને ‘પ્રજ્ઞાનઘન’ કહ્યો છે. ઉપાધિસંસર્ગ આગન્તુક હોવાથી ઔપાધિક જીવભાવ વિનાશ્ય છે, જ્યારે ‘પ્રજ્ઞાનઘન’-જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા સદા સર્વદા એકરૂપ હોવાથી અવિનાશી અવ્યય છે. જીવનું અસલ સ્વરૂપ આ જ ॥ તે આ સ્વરૂપે જ જીવ-બ્રહ્મનો અભેદ છે. ‘મોક્ષ’ એટલે જીવનું અનૌપાધિક-બ્રહ્મ-સ્વરૂપે પ્રાગટ્ય છે.]

औपाधिकस्य-उपाधिना कृतम् औपाधिकं तस्य ।

अविनाशी वा अरेऽयमात्मेति ध्रुतिरग्नमनः ।

प्रब्रवीत्यविनाशित्वं विनश्यत्सु विकारिषु ॥५.६३॥

‘અવિનાશી વા અરે અયમ્ આત્મા’ इति ध्रुतिः विकारिषु विनश्यत्सु आत्मनः अविनाशित्वं प्रब्रवीति ।

‘અવિનાશી વા અરે અયમ્ આત્મા’ આ બૃહદારણ્યકનું વાક્ય પરિણામી અને વિનાશશીલ વસ્તુઓમાં કેવળ આત્માને જ અવિનાશી-અમરસુધર્મા કહે છે.

[“અવિનાશી વા અરેઽયમાત્માઽનુચ્છિન્નધર્મા (વૃ. ઉપ. ૪-૫-૧૪)” આ આત્મા તો અવિનાશી ॥ એનું સત્ય, જ્ઞાન અને આનંદરૂપ કદિયે ઉચ્છિન્ન થતું નથી. આમ મંત્રેથી નામની પત્નીને પાલવકકય કહે છે.]

જેમ ઘડો ફટી જતાં ઘડામાં રહેલું આકાશ મહાકાશ સ્વરૂપ બની જાય છે, તેમ બુદ્ધિ વગેરે ઉપાધિનો વિવેચ થતાં, બ્રહ્મજ્ઞાની સ્વયં બ્રહ્મ જ બની જાય છે.

શ્રીરં શ્રીરે યથા ક્ષિપ્તં તૈલં તૈલે જલં જલે ।
સંયુક્તમેક્તાં યાતિ તથાત્મન્યાત્મવિન્મુનિઃ ॥૫૬૭॥

યથા શ્રીરે ક્ષિપ્તં શ્રીરં તૈલે ક્ષિપ્તં તૈલં જલે ક્ષિપ્તં જલ (જ) સંયુક્તમ્ એક્તા યાતિ, તથા આત્મવિદ્ મુનિઃ આત્મનિ એક્તા યાતિ ।

જેમ દૂધમાં નાખેલું દૂધ, તેલમાં નાખેલું તેલ અને જલમાં નાખેલું જલ ભળી જઈને એકરૂપ થાય છે, તેમ આત્મવેતા મુનિ આત્મા (બ્રહ્મ)માં એકરૂપ થઈ જાય છે.

एष विदेहकैवल्यं सन्मात्रस्वमखण्डितम् ।
ब्रह्मभावं प्रपद्यं यतिर्नावर्तते पुनः ॥५६८॥

एषम् एषः यतिः विदेहकैवल्यं सन्मात्रस्वम् अखण्डित ब्रह्माव प्रपद्य पुनः न आवर्तते ।

એ જ રીતે આત્મવેતા યતિ વિદેહ કૈવલ્ય સત્સ્વ-રૂપતા અને અખંડ બ્રહ્મભાવને પામી પુનઃ જન્મ-મરણના ચક્રમાં પડતો નથી, સંસારમાં પાછો ફરતો નથી.

[‘જીવન્મુક્ત’ પ્રારબ્ધવશાત્ પ્રપન્થને પૂર્ણપણે મિથ્યા સમજવા છતાં શરીરમાં રહી શરીરની જરૂરિયાતોનો અસંગભાવે નિર્વાહ કરે છે. તે જ જ્ઞાની જ્યારે દેહ છોડે છે ત્યારે ‘વિદેહમુક્તિ’ પામે છે. આને જ ‘વિદેહકૈવલ્ય’ કહે છે.]

विदेहकैवल्यम्-विगतः देहः यस्य तस्य कैवल्यम् ।

सदात्मकत्वविज्ञानदग्धाविद्याद्विपर्ययः ।

अमुष्य ब्रह्मभूतत्वाद् ब्रह्मणः कुत उद्भवः ॥५६९॥

(શ્લોક પ્રમાણે અન્વય છે.)

પાપાણશૃંગશૃણધાન્યકટાઽગ્નિરાગા

દમ્યા મરન્નિ દિ મૃદંથ યથા તથ્યેય ।

દેહેન્દ્રિયાઽમુમનઃપ્રાદિ મમસ્તદદયં

જ્ઞાનાઽગ્નિદગ્ધમુપયાતિ પરાત્મમાનમ્ ॥૬૪॥

યથા પાપાગ-શૃંગ-શૃણ-ધાન્ય-કટાઽગ્નિરાગા દમ્યા મૃત્ એવ મરન્નિ,
તથા એવ દેહેન્દ્રિયાઽમુમનઃ પ્રાદિ મમસ્તદદયં જ્ઞાનાગ્નિદગ્ધ (મૃત્)
પરાઽઽત્મમાનમ્ રૂપયાતિ ।

જેમ પત્થર, વૃક્ષ, ઘાસ, ધાન્ય, વસત્ર અને વસ્ત્ર વગેરે બધા જઈને
માટી જા બની જાય છે, તેમ જ દેહ, ઈન્દ્રિયા, પ્રાણ અને મન વગેરે
સમસ્ત દશ્ય પદાર્થ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિથી બની જઈને પરાત્મમા રૂપરૂપ
બની જાય છે. અર્થાત્ કાર્થનો વિનાશ કારણરૂપતા છે

પાપાગ રાગા-પાપાગ જ ક્રોધ જ તુણ જ ધાન્ય જ કર જ
અમ્બર જ તાનિ આયાનિ યેવા ત, દેહે આદિ-દેહ જ શન્દ્રિયાણિ
જ અથથ જ મન જ તાનિ આદીનિ યસ્ય મૃત્, જ્ઞાના દગ્ધમ્-
જ્ઞાનમ્ એવ અગ્નિ નેન દગ્ધમ્, પરાત્મમાનમ્ પર જ અગ્નૌ આત્મા
તસ્ય માય નમ્ ।

વિલક્ષણ યથા ધ્વાન્ત ણીયતે માનુતેજસિ ।

તથેવ સર્વલં દૃશ્ય વ્રહ્મણિ પ્રતિલીયતે ॥૬૫॥

યથા વિલક્ષણ ધ્વાન્ત માનુતેજસિ નીયતે નથા એવ લક્ષણ દૃશ્ય
વ્રહ્મણિ પ્રતિલીયતે ।

જેમ વિલક્ષણ (જેનું નિરૂપણ કરવું મુશ્કેલ છે તેવો) અધમાર
સૂર્યના તેજમાં લીન થઈ જાય છે, તેમ જ સર્વજ્ઞ દશ્ય જગત્ બ્રહ્મમાં
જ લીન થઈ જાય છે

ઘટે નષ્ટે યથા જ્યોમ જ્યોમૈય ભવતિ સ્ફુટમ્ ।

તથોપાધિવિલયે વ્રહ્મોપ વ્રહ્મવિન્ સ્વયમ્ ॥૬૬॥

યથા ઘટે નષ્ટે જ્યોમ સ્ફુટ જ્યોમ એવ ભવતિ તથા એવ વ્રહ્મવિન્
રૂપાધિવિલયે સ્વયં વ્રહ્મ એવ ભવતિ ।

જેમ ઘડો પૃથ્વી જતાં ઘડમાં રહેલું આકાશ મહાકાશ સ્વરૂપ બની જાય છે, તેમ બુદ્ધિ વગેરે ઉપાધિનો વિભવ થતાં, બ્રહ્મજ્ઞાની સ્વયં બ્રહ્મ જ બની જાય છે.

ક્ષીરં ક્ષીરે યથા ક્ષિપ્તં તૈલં તૈલે જલં જલે ।

સંયુક્તમેકતાં યાતિ તથાત્મન્યાત્મવિન્મુનિઃ ॥૫૬૭॥

યથા ક્ષીરે ક્ષિપ્તં ક્ષીરં તૈલે ક્ષિપ્તં તૈલં જલે ક્ષિપ્તં જલં (ચ) સંયુક્તમ્ એકતા યાતિ, તથા આત્મવિદ્ મુનિઃ આત્મનિ એકતાં યાતિ ।

જેમ દૂધમાં નાખેલું દૂધ, તેલમાં નાખેલું તેલ અને જલમાં નાખેલું જલ બળી જઈને એકરૂપ થાય છે, તેમ આત્મવેત્તા મુનિ આત્મા (બ્રહ્મ)માં એકરૂપ થઈ જાય છે.

एवं विदेहकैवल्यं सन्मात्रत्वमखण्डितम् ।

ब्रह्मभार्यं प्रपद्यैष यतिर्नावर्तते पुनः ॥५६८॥

एवम् एषः यतिः विदेहकैवल्यं सन्मात्रत्वम् अखण्डितं ब्रह्मभार्यं प्रपद्य पुनः न आवर्तते ।

એ જ રીતે આત્મવેત્તા યતિ વિદેહ કૈવલ્ય સંસ્પર્શરૂપતા અને અખંડ બ્રહ્મભાવને પામી પુનઃ જન્મ-મરણના ચક્રમાં પડતો નથી, સંસારમાં પાછો ફરતો નથી.

[‘જીવન્મુક્ત’ પ્રાસ્થવશાત્ પ્રપન્થને પૂર્ણપણે મિથ્યા સમજવા છતાં ઘરીરમાં રહી ઘરીરની જરૂરિયાતોના અશંગભાવે નિર્વાહ કરે છે. તે જ જ્ઞાની જ્યારે દેહ છોડે છે ત્યારે ‘વિદેહમુક્તિ’ પામે છે. આને જ ‘વિદેહકૈવલ્ય’ કહે છે.]

विदेहकैवल्यम्—विगतः देहः यस्य तस्य कैवल्यम् ।

सदात्मकत्वविज्ञानदग्धाविद्यादिवर्ष्मणः ।

अमुष्य ब्रह्मभूतत्वाद् ब्रह्मणः कुत उद्भवः ॥५६९॥

(૧૬૯૩ પ્રમાણે અન્યથા છે.)

‘બ્રહ્મ જ આ મા છે’, એવા જ્ઞાનથી અવિદ્યા અને અવિદ્યાજન્ય શરીર વગેરે ઉપાધિઓ બળી જવાને લીધે, બ્રહ્મજ્ઞાની બ્રહ્મરૂપ જ બની જાય છે, હવે બ્રહ્મનો જન્મ કેમ હોઈ શકે ?

સદ્મા ઘર્ષ્મણ - સત્ત્વ વ્રક્ષ ચ આત્મા ન તયો ઇત્ય ધિગ્ગાનન દમ્યમ્ અવિદ્યામિ વપ્મ-પરીર યસ્ય તસ્ય ।

માયાસ્ત્વૃપ્તૌ બન્ધમોહૌ ન સ્ત સ્યાત્મનિ વસ્તુત ।

યથા રજ્જૌ નિષ્ક્રિયાયા મર્ષામામરિનિર્ગમૌ ॥૫૭૦॥

યથા નિષ્ક્રિયાયા રજ્જૌ સર્પામામરિનિર્ગમૌ નસ્ત તથા સ્યાત્મનિ વસ્તુત માયાસ્ત્વૃપ્તૌ બન્ધમાહી ન સ્ત ।

જેમ નિષ્ક્રિય દોરડામાં સર્પનું ઘુણુ અને જળુ વાસ્તવમાં હોતુ નથી, પ્રતીતિમાત્ર જ છે, તેમ આત્મામાં માયાએ કલ્પેલા બન્ધ અને મોહ વસ્તુત હોતા નથી

આવૃત્તે મદસત્ત્વામ્યા વન્ધમોક્ષણે ।

નાવૃત્તિ વ્રક્ષણ કાચિદન્યાઽભાવાદનાવૃત્તમ્ ।

યદ્યસ્યદ્વૈતહાનિ સ્યાદ્ દ્વૈત નો સદ્વતે શ્રુતિ ॥૫૭૧॥

આવૃત્ત સદસત્ત્વામ્યા વન્ધમોક્ષણે વન્ધમ્ય વ્રક્ષણ કાચિત્ આવૃત્તિ ન, અન્યાઽભાવાત્ અનાવૃત્તમ્ યદિ અસ્તિ અદ્વૈતહાનિ સ્યાત્, શ્રુતિ દ્વૈત ન સદ્વતે ।

આવિદ્યાનું આવરણ હોય ત્યારે બન્ધ અને ન હોય ત્યારે મોક્ષ, આમ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે હવે (જ્ઞાની યાદે) બ્રહ્મમાં કોઈ જ જાતનું આવરણ નથી કારણ કે બ્રહ્મણિ ન કોઈ છે જ નહિ જે અન્ય કોઈ હોય તો અદ્વૈત સિદ્ધાન્તની યાચિયાય વળી શ્રુતિ દ્વૈત (બ્રહ્મલિન્નની સ્થિતિને) જરૂરે સડન કરતી નથી.

વન્ધ ચ મોક્ષ ચ મૃપૈવ મૂઢા

લુપ્તેર્ગુણ વસ્તુનિ કલ્પયન્તિ ।

દગાવૃત્તિ મેષકૃત્તા યથા સ્વૌ

યતોઽદ્વયાઽસદ્ધચિદેકમશ્વરમ્ ॥૫૭૨॥

નંદા બુદ્ધે ગુણ કંષ ચ મોહ ચ વસ્તુનિ મૂળા વચ્ચન્તિ, કળા
મેષજતા દગાજ્ઞાતિ રત્નો વચ્ચન્તિ, ચત્ર અદ્વતાદમન્ત્રણિ પ્તન્ન વચ્ચન્
(મવર્તે) ।

મૂળજનો વિચાર કરવામાં અશક્ત બુદ્ધિના ગુણરૂપ ધન્ય અને મેષજન
આત્મામાં કંપે છે જે મિથ્યા છે, મેષજી દષ્ટિ કંઠામાં મૂળ કંઠા
ગયા એમ કંપાય છે તેમ જાણે જ આત્માનો અદ્વય, અચંડ, વિદ્યુત્
એકમાત્ર અને અવિનાશી છે. (અવિદ્યાના આવરણથી તે વશાયે
ભ્રમણાને લીધે અનેકતા કલ્પાય છે.)

અસ્તીતિ પ્રત્યયો ચન્ન ચશ્વનાસ્તીતિ વસ્તુનિ ।

બુદ્ધેરેવ ગુણાવેતૌ ન તુ નિત્યસ્ય વસ્તુન ॥૧૭૩॥

વસ્તુનિ અસ્તિ હિત પ્રત્યય ચ ન અસ્તિ હિત પ્રત્યય ણી
બુદ્ધે એવ ગુણૌ, નિત્યસ્ય વસ્તુન. ન (સ્ત) ।

પદ્માર્થ છે કે નથી આમ વિચારવું એ બુદ્ધિનો ગુણ છે, નિ
વસ્તુસ્વરૂપ આત્માનો નહિ

અતસ્તૌ માયયા કલ્પતૌ વન્ધમોહૌ ન ચાત્મનિ ।

નિષ્કલે નિષ્ક્રિયે જાન્તે નિરવ્યયે નિરજ્ઞાતે ।

અદ્વિતીયે પરે તત્ત્વે વ્યોમનત કલ્પતા કુત ॥૧૭૪॥

અત તૌ વન્ધમોહૌ માયયા કલ્પતૌ, આત્મનિ ન, વ્યોમનત નિષ્કલે
નિષ્ક્રિયે જાન્તે નિરવ્યયે નિરજ્ઞાતે અદ્વિતીયે પરે તત્ત્વે કલ્પના કુત ?

માટે જ બધ અને મોહની કલ્પના માયાકૃત-(માયાથી અભિજ્ઞાન
બુદ્ધિની) છે આત્મામાં બધ કે મોહ છે જ નહિ. ભવા, આકાશની
જેમ નિરવ્યય, નિષ્ક્રિય, શાન્ત, નિર્દોષ, નિષ્કલક અને અદ્વિતીય પરમ
તત્ત્વ આત્મામાં આવી કલ્પના થઈ જ કેમ શકે ?

ન નિરોધો ન ચોત્પત્તિર્ન યદ્દો ન ચ સાધક ।

ન મુમુક્ષુર્ન વૈ મુક્ત ઇત્યેષા પરમાર્થતા ॥૧૭૫॥

એવા પરમાર્થતા (યત્) ન નિરોધ ન ચ ઉત્પત્તિ, ન રક્ત ન ચ
સાધક, ન મુમુક્ષુ ન વૈ મુક્ત (મવર્તે) ।

પરમ નત્ય તકીકત તો આ છે કે કોઈનો નાથ કે ઉપદેશ કે
બંધન નથી કોઈ સાધકે નથી કે કોઈ મુમુક્ષુ (મુનિનો ઈશ્વર)
નથી અર્થાત્ આ બધી સ્થિતિઓ અવિદ્યામ્લિપ્ત છે

મરગ્નિગમચૂડામ્વાત્તમિદ્વાન્નમ્પ

પરમિન્મનિગુહ્ય નર્જિત ને મયાઽય ।

અપગતવલ્લિદ્રોષ કામનિર્મુક્તયુદ્ધિ

સ્વમુનયન્મદૃષ્ટ ત્વા માર્ગયિત્વા મુમુક્ષુમ્ ॥૫૭૬॥

(અર્થ) ગમતવલ્લિદ્રોષ, કામનિર્મુક્તયુદ્ધિ, મુમુક્ષુ ત્વા મ્વનુનમ્
માર્ગયિત્વા, મયા અર્થ ત મરગ્નિગમચૂડામ્વાન્નમિદ્વાન્નમ્ પર અનિ
ગૃહ્યમ્ શ્વમ્ અમદૃષ્ટ દર્શિતમ્ ।

બેટા ! કવિપુત્રના દોષોથી મુક્ત, કામનાશયિત બુદ્ધિવાળા અને
મુમુક્ષુ તને, મે મારા પુત્ર જેવો માની બધારે ઉપનિષદોના નિયોક્ષ્ય
અત્યંત ગુપ્ત પરમતત્ત્વને વાર વાર દર્શાવ્યું છે-સમજાવ્યું છે

અપ દોષમ્-અગતતા વગર દાગા ચમ્પાત્ ત તમ્, ગમ
યુદ્ધિમ્-કામમ્ય નિર્મુક્તા બુદ્ધિ ત્વમ્ તમ્ સક્ત્વ ત્વમ્-નક્લના
નિગમાના = વગના નૂળ = ઉપનિષદ તામા સ્વાન્ત હૃદયન્ત્ર ય
મિદ્વાન્ત તત્ત્વમ્ ।

इति श्रुत्वा गुरोर्गम्य प्रभयेण कृताऽऽनति ।

म तेन समनुजातो ययौ निर्मुक्तबन्धन ॥५७७॥

इति गुरो वाक्य श્રुत्वा प्रभयेण कृताऽऽनति म निर्मुक्तबन्धन
तेन समनुजात ययौ ।

આ પ્રમાણે ગુરુનું વાક્ય શ્રાવણી વિનમ્રભાવે જેણે પ્રણામ કર્યા
છે તે બંધનમુક્ત ધિબ ગુરુની આજ્ઞા પામી વિદાય થયો

निर्मुक्तबन्ध-निर्मुक्त बन्धन यस्य स ।

गुप्तेर्यं सदाऽऽनन्दसिद्धौ निर्मग्नमानस ।

पादयन् वसुधा सर्वा विचचार निरन्तरम् ॥५७८॥

સદા આનન્દમિત્થૌ નિર્મલમાનસઃ શુભઃ एवं सर्वां चतुष्पा पात्रयन्
નિસ્તરં વિચાર ।

સદા આનન્દસાગરમાં જેનું મન ડૂબેલું રહે છે એવા ગુરુ આ
પ્રમાણે (મુમુક્ષુઓને સત્યબોધ કરી તારતા), સકળ પૃથ્વીને પવિત્ર
કરતા કરતા, નિરન્તર ભ્રમણ કરતા રહ્યા.

इत्याचार्यस्य शिष्यस्य संवादेनात्मलक्षणम् ।

निरूपितं मुमुक्षुणां मुख्यबोधोपपत्तये ॥५७९॥

इति आचार्यस्य शिष्यस्य (च) संवादेन मुमुक्षुणा मुख्यबोधोपपत्तये
આત્મલક્ષણ નિરૂપિતમ્ ।

આ પ્રમાણે આચાર્ય અને શિષ્યના સંવાદ દ્વારા મુમુક્ષુઓને
વિના કષ્ટે બોધ થાય એ હેતુથી આત્મજ્ઞાનનું નિરૂપણ કરાયું છે.

[અહીં પ્રાચીન પ્રમાણિ પ્રમાણે અનુબન્ધચતુષ્ટય અર્થાત ગ્રંથને
લગતા ચાર સંબંધોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે : (૧) અધિકારી-
મુમુક્ષુ, (૨) વિષય-જીવબ્રહ્માના અભેદરૂપ આત્મજ્ઞાન, (૩) વિષય અને ગ્રંથનો
સંબંધ-નિરૂપ્ય નિરૂપકભાવ, (૪) પ્રયોજન (ફળ), સુજમતાથી આત્મજ્ઞાન-
પ્રાપ્તિ.]

मुख...पत्तये-मुख्येन बोधस्य उपपत्तिः प्राप्तिः ।

हितमिममुपदेशमाद्रियन्ता

विहितनिरस्तसमस्तचित्तदोषाः ।

भयमुखविरताः प्रशान्तचित्ताः

श्रुतिरसिका यतयो मुमुक्षवो ये ॥५८०॥

વિહિતનિરસ્તસમસ્તચિત્તદોષાઃ, મયમુખવિરતાઃ, પ્રશાન્તચિત્તાઃ,
શ્રુતિરસિકાઃ, યે મુમુક્ષવઃ, યતયાઃ (તે) હિતમ્ ઇમમ્ ઉપદેશમ્, આદ્રિયન્તાન્ ।

વિહિત (વેદાન્તશાસ્ત્રે ભતાવેશાં આન્તર-બાહ્ય સાધનોથી) લેખણે
ચિત્તના સમસ્ત દોષો નિરસ્ત કર્યા છે, જે સંચારસુખથી વિરત થયા
છે, જેમના ચિત્ત પ્રશાન્ત છે તે જે શ્રુતિના રચિતા છે, તે ભાક્ષકામી
સંયમી યોગીઓ, હિતકર આ ગ્રંથરૂપ ઉપદેશનો આદર કરે.

વિદિત...દંપાઃ-વિદિતઃ નિરસ્તાઃ યનસ્તાઃ ચિત્તસ્ય દોષાઃ યે. તે,
મય.....પિરતાઃ-મયમ્ય-સત્તારમ્ય મુગાત્ પિરતાઃ, પ્રશાન્તચિત્તાઃ-
પ્રશાન્ત ચિત્ત યેષાં તે, શ્રુતિરમિષ્ઠાઃ-શ્રુતી ચિત્તાઃ, મુમુક્ષવઃ-મોક્ષપ્
શ્ચન્તિ તે મુમુક્ષવઃ ।

મંથપ્રશંસા :

સંસારાધ્વનિતાપમાનુકિરણપ્રોદ્ભૂતદાહવ્યથા
ગિન્નાનાં જલદાહકયા મરુમુધિ ધ્રાન્ત્યા પરિધ્રામ્યતામ ।
અત્યાસન્નમુધામ્બુધિ મુગ્ધકરં વ્રજાડિયં દર્શય-
ન્ત્યેવા શંકરમારતી વિજયતે નિર્ગળમન્દાપિની ॥૫૮૧॥

મમારાધ્વનિ તાપમાનુકિરણપ્રોદ્ભૂતદાહવ્યથાગિન્નાના, જલદાહકયા
ધ્રાન્ત્યા પરિધ્રામ્યતામ (માષફાના) અત્યાસન્નમુધામ્બુધિ મુગ્ધકર વ્રજાદિય
દર્શયન્તી ઇવા નિર્ગળમન્દાપિની શંકરમારતી વિજયતે ।

સંસારમાર્ગમાં સંતાપકારક અનેક સુરંગિરહોથી પેદા થયેલી
દાહની પીડાથી ત્રસ્ત મનેવા નેમજી જલની આકાંક્ષાથી ઘાટી જાય ત્યાં
સુધી આમતેજ જલકનારાઓને, અત્યંત સમીપસ્થ મુખસાગરરૂપ મુખદાથી
અદિતીય શ્રદ્ધાનો સાક્ષાત્કાર કરાવતી, મોક્ષદાત્રી, આ આચાર્ય શંકરની
વાણીનો સદાયે નિઃસંશય ધર્મ રહ્યો છે.

સંસારાધ્વનિ-સત્તારમ્ય અથવા તસ્મિન્, તાપ...પિન્નાનામ્-
તાપકારકાઃ યે માનુકિરણાઃ તૈઃ પ્રોદ્ભૂતા યા દાહવ્યથા તથા પિન્નાઃ તેનામ્,
અત્યા મ્બુધિ-અતિ આગન્નં ય મુગામ્બુધિઃ તમ્, મુગ્ધકરઃ-
મુગ્ધ કયોતિ શ્વિ મુગ્ધકરઃ તમ્, વ્રજાણ્ડમ્-વ્રજા ચ તન્ અર્યે તન્,
નિર્ગળમન્દાપિની-નિર્ગળસ્ય મન્દાપિની, શંકરમારતા-શંકરમ્ય = શંક-
રાચાર્યસ્ય મારતી-વાણી ।

॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिज्वाजकाचार्यस्य श्रीगोविंदभक्त-
सूक्त्यादशिष्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतो
विरचितो विवेकचूडामणि समाप्तः ॥